

ISSN 2566-3429 (Tisak)

ISSN 2712-1844 (Online)

HERCEGOVINA

ČASOPIS ZA KULTURNO I POVIJESNO NASLJEĐE

12 - 2026

Serija 3

UDK 930.85(497.6)
908(497.6)

ISSN 2566-3429 (Tisak)
ISSN 2712-1844 (Online)

HERCEGOVINA

Časopis za kulturno i povijesno nasljeđe
Journal of cultural heritage and history

12 - 2026

Serijska 3

PRES

HRVATSKI
institut za
POVIJEST

MOSTAR – ZAGREB, 2026.

HERCEGOVINA

Časopis za kulturno i povijesno nasljeđe
Journal of cultural heritage and history

ISSN 2566-3429 (Tisak)
ISSN 2712-1844 (Online)

UDK 930.85(497.6) 908(497.6)
DOI: <https://doi.org/10.47960/2712-1844>

IZDAVAČ / PUBLISHER
Sveučilište u Mostaru, Filozofski fakultet
Studij povijesti
University of Mostar
Faculty of Humanities and Social Sciences
Department of History

ZA IZDAVAČA / FOR THE PUBLISHER
Ivo Čolak, rektor / rector
Dražen Barbarić, dekan / dean

SUIZDAVAČ / CO-PUBLISHER
Hrvatski institut za povijest, Zagreb
Croatian Institute of History, Zagreb

ZA SUIZDAVAČA / FOR THE CO-PUBLISHER
Miroslav Akmadža

UREDNIŠTVO / EDITORIAL BOARD

Marija Benić Penava (Sveučilište u Dubrovniku, Hrvatska), Marina Beus (Sveučilište u Mostaru, Bosna i Hercegovina), Ivica Glibušić (Sveučilište u Mostaru, Bosna i Hercegovina), Božo Goluža (Sveučilište u Mostaru, Bosna i Hercegovina), Martina Grahek Ravančić (Hrvatski institut za povijest, Zagreb, Hrvatska), Dijana Korać (Sveučilište u Mostaru, Bosna i Hercegovina), Josip Mihaljević (Hrvatski institut za povijest, Zagreb, Hrvatska), Goran Mijočević (Sveučilište u Mostaru, Bosna i Hercegovina), Ivica Šarac (Sveučilište u Mostaru, Bosna i Hercegovina), Ante Uglešić (Sveučilište u Zadru, Hrvatska), Inga Vilogorac Brčić (Sveučilište u Zagrebu, Hrvatska), Ana Zadro (Sveučilište u Mostaru, Bosna i Hercegovina)

ZNANSTVENO VIJEĆE / SCIENTIFIC COUNCIL

Mladen Ančić (Sveučilište u Zadru, Hrvatska), Rudolf Barišić (Hrvatski institut za povijest, Zagreb, Hrvatska), Danijel Džino (Macquarie University, Sydney, Australia), Mario Kevo (Hrvatsko katoličko sveučilište, Zagreb, Hrvatska), Ivica Lučić (Sveučilište obrane i sigurnosti "Dr. Franjo Tuđman", Zagreb, Hrvatska), Miroslav Malinović (Univerzitet u Banjoj Luci, Bosna i Hercegovina), Davor Marijan (Hrvatski institut za povijest, Zagreb, Hrvatska), Mirosław Szumilo (Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin, Poljska), Gianluca Volpi (Università degli studi di Udine, Italija), Petar Vrankić (Universität Augsburg, Njemačka)

GLAVNA UREDNICA / EDITOR-IN-CHIEF
Dijana Korać (dijana.korac@ff.sum.ba)

IZVRŠNI UREDNIK / EXECUTIVE EDITOR
Goran Mijočević (goran.miocevic@ff.sum.ba)

LEKTORICE / PROOFREADERS
Gabrijela Cakalin (hrvatski / Croatian)
Anđelka Raguž (engleski / English)

GRAFIČKA PRIPREMA / PREPRESS
Damir Zadro

UDK & DOI
Marija Karačić

TISAK / PRINTED BY
Pressum, Mostar

NAKLADA / EDITION
150 primjeraka

Časopis izlazi jedanput godišnje. Cijena pojedinoga primjerka je 20 KM (10 EUR)
Transakcijski račun: 3381302271315826, UniCredit Bank, Kardinala Stepinca 2, 88000 Mostar
Devizni račun: IBAN: BA39 3381 3048 3209 1576, SWIFT: UNCRBA22
Adresa uredništva: Filozofski fakultet, časopis Hercegovina, Matice hrvatske b.b., BiH – 88000 Mostar
E-mail: hercegovina@ff.sum.ba; casopis.hercegovina@gmail.com
Telefon: +387 36 355-400; Fax: +387 36 355-401
Uredništvo ne odgovara za navode i gledišta iznesena u pojedinim prilogima.
Časopis Hercegovina objavljuje radove pod Creative Commons Autorstvo-Nekomercijalno (CC-BY-NC) 4.0 međunarodnom licencom (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.hr>) / The journal Hercegovina publishes articles under the Creative Commons Attribution-NonCommercial (CC BY-NC) 4.0 International License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.en>).
Časopis je referiran u: / The periodical is referenced in:
SCOPUS; EBSCO; ERIH PLUS; CEEOL; HRČAK; SLAVUS

Sadržaj

Članci / Articles

ANTUN KOVČALIJA, <i>U procijepu između kraljevstva i milleta: ideologem Bošnjak fra Andrije Šipračića</i>	7
MILO JUKIĆ, <i>Četiri našastara (imovnika) župnih kuća u Hercegovini s kraja 18. stoljeća</i>	33
MARINA BEUS, <i>Hodočašće mladih na Široki Brijeg u kontekstu jubileja Trinaest stoljeća kršćanstva u Hrvata: povijesni okvir i identitetsko značenje</i>	63
LUCIJA ZADRO, <i>Ustroj i djelovanje Općinskog stožera Hrvatskog vijeća obrane Ljubuški tijekom 1992. godine</i>	93
DAVOR MARIJAN, <i>Borbe za Kupres u travnju 1992. – prilog istraživanju</i>	133
VLATKO SMILJANIĆ, <i>Teorijski temelji i metodološka pitanja zavičajne povijesti</i>	197
MIROSLAV MALINOVIĆ / JASNA GUZIJAN, <i>From Master Builders to Architects: Constructing Franciscan Convents and Churches in Bosna Srebrena</i>	219
DOMAGOJ VIDOVIĆ, <i>Pogled u toponimiju Zubaca u istočnoj Hercegovini</i>	251
LUCIANA BOBAN / JOSIP GRUBEŠA / JELENA JURČIĆ, <i>Odrzi latinskoga participa prezenta aktiva u Lastrićevu Testimonium bilabium – opus povjesničara kao izvor za povijest jezika</i>	279
HELENA NOVAK PENG, <i>Motivi patnje i smrti u poeziji A. B. Šimića i tradiciji Gospina plača u zapadnoj Hercegovini</i>	309
IRINA BUDIMIR / SANDRA MALETIĆ / IVAN MARKIĆ, <i>Leksička gustoća i raznolikost u Šimićevo pjesništvu</i>	333

Recenzije i prikazi / Recensions and Book Reviews

HANNES GRANDITS, <i>Kraj osmanske vladavine u Bosni. Suprotstavljena djelovanja i imperijalna prisvajanja, Udruženje za modernu historiju (Zvonimir Herceg)</i>	359
---	-----

NINA ČULJAK – EDITA VUČIĆ, <i>Kasnosrednjovjekovna arheologija Bosne i Hercegovine u svjetlu (novih) arheoloških istraživanja</i> (Goran Mijočević).....	366
DUŠAN MUSA (ur.), <i>Bosna i Hercegovina između burne povijesti i Hercegovačkog ustanka</i> (Andrea Vučur)	369
TÍMEA BOCKOVAC i dr. (ur.), <i>Otthon két hazában / Dom(a) u obje domovine. Zbornik radova u čast Dinka Šokčevića</i> (Ana Zadro)	373
IVO LUČIĆ, <i>Škripari. Hrvatski pokret otpora u Bosni i Hercegovini od 1945. do 1951.</i> (Zvonimir Herceg)	378
 In memoriam	
Milko Brković (1949.-2026.)	385
Upute autorima.....	389
Author guidelines.....	395

Članci

Articles

U procijepu između kraljevstva i *milleta*: ideologem Bošnjak fra Andrije Šipračića

ANTUN KOVČALIJA
Römisches Institut der Görres-Gesellschaft
Roman Institute of the Görres Society
E-mail: antun.kovcalija@gmail.com

DOI: <https://doi.org/10.47960/2712-1844.2026.12.7>

UDK: 94(497.6) "16"
27-789.32 (497.6) "16"
27-789.32(497.6)"16":94(497.6)"16"
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 30. listopada 2025.
Prihvaćeno: 19. veljače 2026.

Sažetak

Pred kraj 17. stoljeća, nakon Kandijskoga te pred početak Velikoga bečkog i Morejskog rata, unutar Franjevačke provincije Bosne Srebrene bilo je više unutarnjih frakcija podijeljenih oko različitih pitanja u svezi upravljanja Provincijom. Potaknut porazom osmanske vojske pod Bečom 1683. godine te iščekujući novi provincijalni kapitul, provincijal Bosne Srebrene fra Andrija Šipračić počinje pisati svoje djelo "Tabula od ministara i kapitula..." Svjestan važnosti trenutka te procesa koji su obilježili provinciju Bosnu Srebreu kroz 17. stoljeće (snažna regionalizacija i jako ideološko raslojavanje između "prikosavskih" franjevaca i bosanskih franjevaca), Šipračić se u ovome djelu najviše posvetio opisivanju unutarfranjevačkih sukoba. Pri tome koristi ideologem Bošnjak paralelno uza stariji ideologem Bošnjakin u narativu oblikovanu kroz snažnu reminiscenciju na bosansko srednjovjekovlje, ali i uz prve naznake razvijanja mentaliteta *milleta* u ljetopisima Bosne Srebrene. Raslojavanje je bila izravna posljedica širenja utjecaja Zagrebačke biskupije na prostor između Drave i Save kroz 17. stoljeće te obnove svijesti o srednjovjekovnoj Slavoniji, što je potaknulo procese političko-identitetske integracije prostora Banske Hrvatske i Slavonije.

Ključne riječi: Bosna Srebrena; Bošnjak; ljetopisi; franjevci; 17. stoljeće; *millet*.

In the Gap between Kingdom and Millet: the Ideologeme Bosniak by Fra Andrija Šipračić

Original scientific article
Received: 30 October 2025
Accepted: 19 February 2026

Summary

Towards the end of the 17th century, after the Cretan War and on the eve of the Great Turkish War and the Morean War, the Franciscan Province of Bosnia Argentina was already divided into several internal factions, split over various issues regarding the governance of the province. Motivated by the defeat of the Ottoman army at Vienna in 1683 and anticipating the upcoming Provincial Chapter, the provincial of Bosnia Argentina, Friar Andrija Šipračić, began writing his work "Table of Ministers and Chapters..." Aware of the importance of the moment and of the processes that had marked the Province of Bosnia Argentina throughout the 17th century – namely, strong regionalisation and ideological stratification between the Franciscans from the *Prikosavlje* (Slavonia) region and those from Bosnia – Šipračić devoted most of his work to describing intra-Franciscan conflicts. In doing so, he uses the ideologeme *Bošnjak* (Turk. *Boşnak*), alongside the older ideologeme *Bošnjanin*.

This stratification was a direct consequence of the growing influence of the Diocese of Zagreb over the territory between the Drava and Sava Rivers during the 17th century and the revival of awareness of medieval Slavonia, which stimulated political and identity integration processes in the territories of Banovina Croatia and Slavonia. Identity integration processes across the entire area between the Drava River and the Adriatic Sea had already been underway for some time through the early Illyrian movement, in which the Bosnian Franciscans actively participated. In contrast, the disintegration process in the second half of the 17th century between the Bosnian and Slavonian Franciscans primarily concerned specific intra-Franciscan and intra-ecclesiastical issues.

However, within Friar Andrija Šipračić's narrative, one can discern the paradigmatic foundations upon which the Bosnian Franciscans operated, revealing interesting identity elements. Foremost, these were the sacralisation of the medieval Bosnian kingdom and the search for guarantees of survival within the Ottoman state. Thus, alongside the narrative of the kingdom, there emerged a narrative of the *ahdname*, leading to the emergence of the first elements of *millet* mentality. These described processes, together with the strongly present confessionalisation of identity, form a

complex moment in the history of the premodern Croatian identity within the territory of present-day Bosnia and Herzegovina.

Keywords: Bosna Srebrena; chronicles; Franciscans; Bosniak; 17th century.

Uvod

Ljetopisi¹ bosanskih franjevacu rukopisna su i narativna djela namijenjena bilježenju prošlosti.² Kao takva, predstavljaju jedan od najznačajnijih izraza svijesti kontinuiteta Franjevačke provincije Bosne Srebrene sa srednjovjekovnim Bosanskim Kraljevstvom. Najstariji takvi rukopisi nastaju krajem 17. stoljeća. Riječ je o tri rukopisa pisana bosanicom:³ *Ljetopis fra Marka iz Vasiljeva Polja* (u svojoj naravi različit od ostala dva teksta), rukopis anonimnog autora *Fojnička kronika* te *Tabula od ministara i kapitula*⁴ fra Andrije Šipračića Dubočanina.

Od tri navedena rukopisna djela, *Tabula od ministara i kapitula* ostvarila je najznačajniji utjecaj na kasniju bogatu ljetopisnu baštinu Bosne Srebrene, ali i ostala djela. To se ponajprije očituje u činjenici da je, kao nastavno na *Tabulu*, u istoj knjizi fra Filip Lastrić iz Očevije rukom napisao svoje djelo *Commentariolum super Bosnen-si provincia, vicaria quondam in quo apparet* koje je kasnije tiskano

¹ Ovo je istraživanje provedeno u sklopu projekta "Hrvatski nacionalni identitet: nastanak i osporavanje" koji financira Europska unija – NextGeneration EU (ur. broj projekta: 01/08 73/23-2519-19).

² Uvriježeno je ova djela nazivati ljetopisima iako je riječ o svojevrsnim žanrovskim hibridima. Usp. niže bilješke 7 i 8.

³ ANDRIJA ZIRDUM, "Franjevački ljetopisi u Bosni i Hercegovini", u: *Croatica Christiana periodica*, 15, Zagreb, 1985., str. 43-64; ANDRIJA ZIRDUM, "Povijesne bilješke Ivana Velikanovića sačuvane u Fermendžinovu djelu *Chronicon ... Bosne Argentinae*", u: KATICA ČORKALO JEMRIĆ (ur.), *Velikanovićev zbornik: zbornik radova sa znanstvenog skupa o Ivanu Velikanoviću u Slavanskom Brodu 21. i 22. studenoga 2003.*, HAZU – Zavod za znanstveni i umjetnički rad HAZU u Osijeku – Hrvatski institut za povijest: Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje – Franjevački samostan u Slavanskom Brodu, Zagreb – Osijek – Slavonski Brod, 2006., str. 50-61.

⁴ Puni naslov: *Tabula, od ministara, i kapitula, koi se mogu znati, koi su bili u ovoj provinciji Bosne ardentine, i što se dogodilo za koga Ministra, i od družie Stvari, i dekreta carkovnie*. Usp. ANTE ŠKEGRO, "Tabula od ministara i kapitula... fra Andrije Šipračića Margaritića Dubočanina", u: *Bosna franciscana*, 49, Sarajevo, 2018., str. 233-316.

pod naslovom *De antiquitate* (1762.) i *Epitome vetustatum* (1765.) te treći put 1766. godine u Anconi.⁵ Šipračićev rukopis nastao je 1684. godine na kraju njegova mandata kao provincijala Bosne Srebrene. Autograf fra Andrije Šipračića nalazi se u bilježnici koja nosi naslov Laštrić *Commetariolum* i dr. i čuva se u knjižnici samostana sv. Ivana Krstitelja u Kraljevoj Sutjesci pod inventarnim brojem POK-13. Paleografskom analizom Šipračićevih pisama, iz Arhiva Kongregacije za nauk vjere u Rimu, Andrija Zirdum utvrdio je podudarnost rukopisa te zaključio da je sutješki rukopis autograf.⁶ Događaji kojima je Šipračić dao najviše prostora su oni koji su se odnosili na unutar-franjevačke sukobe oko upravljanja Provincijom kroz 17. stoljeće. Fra Filip Lastrić, na tragu Šipračićeva pisanja, u svom vremenu nastavlja obranu, svojevrsnu apologetiku, provincije Bosne Srebrene u odnosu na težnje odvajanja prostora Slavonije i Dalmacije u zasebne franjevačke provincije.

U svom pisanju Šipračić koristi razne historiografsko-književne žanrove,⁷ no prvenstveno svoj izričaj nastoji formirati u *gestae*, koji ima cilj istaknuti zasluge pojedinca i institucije (ministara, kapitula, provincije...)⁸ To govori o prvotnoj namjeri pisanja toga djela. Iščitanje identiteta iz ljetopisnoga narativa stoga je usmjereno, osim na izrečene ideologeme, na ono neizrečeno (napisano "između redova"), tj. na ono iz čega ideologemi proizlaze.

Najšira izlaganja ljetopisac posvećuje opisu sukoba između "prikosavskih" (slavonskih) franjevaca s jedne, te franjevaca "Bošnjaka"

⁵ ANDRIJA ZIRDUM (prir.), *Pregled starina Bosanske provincije (Epitome vetustatum Bosnensis provinciae seu Brevissimum compendium historico-chronologicum ... Congesta, et compilata a p. Philippo ab Occhievja)*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1991., Synopsis, Sarajevo – Zagreb, ²2003.

⁶ A. ZIRDUM, "Povijesne bilješke Ivana Velikanovića sačuvane u Fermendžinovu djelu *Chronicon ... Bosne Argentinae*", str. 52.

⁷ IVA BELJAN, *Pripovijedanje povijesti. Ljetopisi bosanskih franjevaca iz 18. stoljeća*, Synopsis, Zagreb – Sarajevo, 2011. Autorica raščlanjuje historiografsko-književne žanrove prisutne u ljetopisnoj baštini Bosne Srebrene, a raščlamba je primjenjiva i za Šipračićevu *Tabulu*.

⁸ ANTUN KOVČALIJA, *Šipračićev ljetopis – sadržaj i povijesno kritička analiza*, diplomski rad, mentor IVAN BOTICA, Hrvatsko katoličko sveučilište u Zagrebu, Zagreb, 2019. Rad detaljno prikazuje sve žanrove prisutne u Šipračićevu tekstu.

(bosanskih franjevaca) s druge strane.⁹ Pojava ideologema Bošnjak (od turskoga naziva *Boşnak*) u kontekstu tog sukoba, te usporedno korištenje od srednjovjekovlja prisutnog ideologema Bošnjanin, pokazuje slojevitost narativa te identiteta koje narativ oslikava. Uz izrečene identitete u formi ideologema, ono neizrečeno, a vidljivo u tekstu pokazuje način na koji fra Andrija Šipračić doživljava vlastiti identitet i zajednicu kojoj pripada. On će to, prije svega, izreći kroz sakralizaciju srednjovjekovnog Bosanskoga Kraljevstva. Na taj način izriče se svijest o kontinuitetu Bosne Srebrene kao jedine srednjovjekovne institucije preživjele osmansko osvajanje i uništenje srednjovjekovne Bosne.¹⁰ Nadalje, u *Tabuli od ministara i kapitula* iščitava se i opći duh vremena 17. stoljeća – utjecaj ideja ranog ilirizma, zatim jasno izraženi regionalni identiteti što čini suštinu sukoba slavonskih i bosanskih franjevaca, ali i konfesionalizacija u odnosu na muslimansko i pravoslavno stanovništvo.

Konfesionalizacija, nacionalizacija, ilirizam i regionalno raslojavanje u 17. stoljeću

Prostor današnje BiH u 17. stoljeću bio je prostor s naglašenim konfesionaliziranim identitetima i to katoličkim, muslimanskim i pravoslavnim. Kompleksni procesi, uzrokovani padom srednjovjekovnoga Bosanskoga Kraljevstva i dugotrajnom osmanskom prisutnošću, značajno su utjecali na konfesionalizaciju i nacionalizaciju identiteta

⁹ Pojam "Prikosavci" samo je uvjetno poistovjećen s pojmom "Slavonci" jer iz Šipračićeva ljetopisa i suvremenih izvora proizlazi da je ovaj pojam obuhvaćao i širu grupu franjevaca suprotstavljenih bosanskim franjevcima, što je razjašnjeno niže u tekstu. Također, u procesima 17. stoljeća tek se oživljava svijest o Slavoniji pod utjecajem Zagrebačke biskupije, što je također raščlanjeno u ovom radu. Stoga, upotreba pojmova Slavonija – Prikosavlje (i izvedenica) u ovom radu kao sinonima je uvjetna.

¹⁰ MLADEN ANČIĆ, *Tko je pogriješio u Bosni. Na razdjelnici između povijesti i politike*, Crkva na kamenu, Mostar, 2001., str. 67, 182. Kako to tumači Mladen Ančić, kao posljedica osmanskih osvajanja jedinstveni kulturni prostor franjevačke bosanske vikarije (od Jadrana do Podunavlja), segmentiran je u više cjelina, odnosno različitih franjevačkih provincija, pri čemu su se bosanski franjevci oslonili na srednjovjekovne tradicije i formirali partikularni identitet.

općenito kroz stoljeća. Te procese raščlanjuje studija Srećka M. Džaje "Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine."¹¹

Džajine zaključke o Bosni kao "povijesnom krajoliku", "mjestu povijesne sinteze", "tignju naroda i društava" bez postojanja nečega što se može odrediti kao "bosanski narod i država" čemu je uzrok "nesazrelost srednjovjekovnih struktura", osobito u vremenu nakon 1463. godine što označuje lom i diskontinuitet u procesima,¹² treba imati na umu i u promišljanjima o ideologemima u ovoj studiji. Stoga, od izrazite je važnosti razumjeti da fra Andrija Šipračić nije koristio ideologeme Bošnjakinin i Bošnjak kao programatsko-ideološke pojmove ili narodno-nacionalne pojmove.¹³ Na to upućuje činjenica da je ideologem Bošnjakinin u svom djelu koristio samo jednom i to u kontekstu u kojem je jasno izražen konfesionalizirani element tog identiteta: "Za ovoga ministra prve godine na 1682. /ar./ ubiše Turci muhlu u Sarajevu; i dođe težak kapidžija i odsiče glava 180, među kojim biše tri Vlaha, a Bošnjakinina nikakova. I odnese mnogo blago i manastiri izgubiše mnogo."¹⁴

Priredivač Šipračićeva ljetopisa Ante Škegro tumači termin "Bošnjakinin" kao arhaični naziv za bosanske muslimane,¹⁵ što je očito pogrešno tumačenje. Da je riječ o pogrešnom tumačenju, potvrđuju i

¹¹ SREĆKO M. DŽAJA, *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine*, Ziral, Mostar, 1999.

¹² *Isto*, str. 11.

¹³ Srećko M. Džaja pripisuje prve koncepte "nacionalnoga bosanstva" franjevcu Antunu Kneževiću (nap. a., Knežević koristi termin Bošnjak, 19. stoljeće), te ističe da se Laštrića može shvaćati Kneževićevim pretečom. Usp. *Isto*, str. 13.

¹⁴ KNJIŽNICA SAMOSTANA SV. IVANA KRSTITELJA U KRALJEVOJ SUTJESCI, "Tabula od ministara i kapitula koji se mogu znati, koji su bili u ovoj Provinciji Bosne Ardentine i što se dogodilo za koga ministra i od družje stvari i dekreta carkovnije; počeo to pisati po meni fra Andriji Šipračiću roda očinja, a Margaritiću roda materina iz Dubočca, župe sutiške", u: *Laštrić Commetariolum i dr.*, POK-13, str. 29 (dalje: *Laštrić Commetariolum i dr.*). Usp. A. ŠKEGRO, *Tabula od ministara i kapitula... fra Andrije Šipračića Margaritića Dubočanina*, str. 261. Napomena: transkripcija s bosaničkoga rukopisa citirana u ovom radu nastala je prema izvorniku, a sačinjena je za potrebe moga magistarskog rada obranjenog na Hrvatskome katoličkom sveučilištu u Zagrebu 2019. godine pod mentorstvom dr. sc. Ivana Botice. Transkripcija je uz minimalne intervencije prilagođena suvremenom jeziku radi lakšega praćenja teksta.

¹⁵ A. ŠKEGRO, *nav. dj.*, str. 311. "Bošnjakinin, arh.=bosanski musliman."

drugi novovjekovni izvori, što najbolje pokazuje studija Krunoslava Draganovića u odnosu na upotrebu (po)turskog identiteta za islamiziranu populaciju na Balkanu¹⁶ te je jasno da se Šipračićev izraz "Turci" jednostavno odnosi na sarajevske muslimane (također usp. niže bilješku 69). Preciznije: u prvim su se stoljećima osmanske vlasti bosanskim imenom (i izvedenicama) identificirali isključivo ili gotovo isključivo (ostavljam mogućnost iznimki koje potvrđuju pravilo) bosanskohercegovački katolici. Stoga, vrijedi istaknuti na ovome mjestu da su sve učestalije tvrdnje u javnom prostoru o tome kako su današnji bosanskohercegovački Hrvati zapravo samo Bosanci katolici ili Bošnjaci katoličke vjere (pozivajući se i na franjevačke autore), plod anakrono shvaćane terminologije. Upotreba bilo bosanskoga, bilo bošnjačkog ili bošnjanskog ideologema kod bosanskohercegovačkih katolika kroz povijest ima različite kontekste i različita značenja kod raznih autora. Ovaj rad upravo pojašnjava specifične okolnosti upotrebe tih ideologema u pisanju jednoga franjevačkog autora. U vezi s tim, valja istaknuti Šipračićevu posrednu ulogu (preko Lastrića), odnosno utjecaj, kod pisanja fra Antuna Kneževića u 19. stoljeću koji prvi formira ideje nacionalnoga bošnjaštva (usp. bilj. 13 u ovome radu). Da to bošnjaštvo ili Šipračićevo hipotetsko bošnjaštvo nema nikakvu vezu s bošnjaštvom oblikovanim 1993. godine smatram nepotrebnim dodatno pojašnjavati. Jednako je anakrono shvaćanje i A Škegre koji je svojim tumačenjem, čini se, nastojao izbjeći činjenicu da naziv "Bošnjakin" čini važan element u oblikovanju hrvatskog identiteta u BiH kroza stoljeća, odnosno da bosanskohercegovački Hrvati baštine nešto kompleksniji identitet u odnosu na ostatak hrvatskog nacionalnoga korpusa.

Ljetopisac Šipračić ideologem Bošnjak koristio je tek dva puta i isključivo u kontekstu opisa sukoba franjevaca iz Bosne te franjevaca iz Slavonije u bilješci za 1659. godinu: "I tako Bošnjaci učine kapito i učine ministrom rečenoga ot[ca] f[ra] Franceška Miletića, a Prikosavci [...] učiniše kapito u Velikoj i učiniše ministrom ot[ca] f[ra]

¹⁶ Usp. KRUNOSLAV DRAGANOVIĆ, "Biskup fra Jeronim Lučić (o. 1575-1643) i njegovo doba, II. dio: Povijesne prilike", u: *Croatia Christiana periodica*, 11, Zagreb, 1983., str. 58-64.

Ivana Darnjišanina; i biše š njima Soljani.; [...]a Carkva pomagaše Bošnjake".¹⁷

Fojnička kronika, anonimnog autora, ali suvremenoga Šipračiću, opisujući iste događaje koristi za bosanske franjevce izraz Bošnjani, "bi lipo primglen od Bosgnana" te izraz "kapito bosanski", "ministar bosanski", a za slavonske franjevce "fratri posavski" te "Posavci", ali i "veličanski fratri". Ono što su kod Šipračića "Soljani" u Fojničkoj kronici su "zvornički" fratri.¹⁸ Ovom usporedbom lako se uočava neujednačena upotreba ideologema, uz to da Bošnjani postoji kod oba autora u različitom kontekstu. Uzorak spominjanja pojmova Bošnjani i Bošnjak kod Šipračića premalen je da bi se moglo sigurno zaključiti koji je njihov suodnos u ljetopiščevoj percepciji, ali vrijedi primijetiti da Šipračić pojam Bošnjak koristi za franjevce iz Bosne, dok se u njegovu pisanju Bošnjani koristi za gradsko katoličko (u ovom slučaju sarajevsko) stanovništvo.¹⁹ Neujednačene oznake za slavonske franjevce kod dva suvremena pisca, kao i za franjevce s prostora današnje Tuzle govore o perspektivama različitih autora. Andrija Šipračić rabio je izraz koji koristi rijeku Savu kao granicu, s izuzetkom Soljana – zvorničkih franjevac, a anonimni autor Fojničke kronike koristi Posavlje kao odrednicu što u određenoj mjeri može obuhvatiti i prostor Tuzle koji geografski gravitira Posavlju. Sama činjenica da je fra Andrija Šipračić bio iz Dubočca koji je na rijeci Savi,²⁰ dovoljno govori o perspektivi prilikom konstruiranja terminologije.

¹⁷ Laštrić *Commetariolum i dr.*, str. 12. Usp. A. ŠKEGRO, *nav. dj.*, str. 251.

¹⁸ ČIRO TRUHELKA, "Fojnička kronika", u: *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, 21, Sarajevo, 1909., str. 454.

¹⁹ Fra Mijo Radnić će u naslovu jednoga svog djela sarajevsku obitelj Branković-Augustinović nazvati "bosanskim plemićima" pa se uvjetno može povući usporedba između naziva Bošnjani i Bosanac. Usp. bilj. 25 i 37 u ovome radu. Krunoslav Draganović pojam Bošnjak koristi za bosanske franjevce kroz 17. stoljeće, često interpretirajući izvore koji govore o regionalnim međufranjevačkim sukobima, ali je nejasno jesu li ti izvori koristili upravo taj naziv. Usp. K. DRAGANOVIĆ, "Biskup Jeronim Lučić i njegovo doba", str. 75-76; A. ŠKEGRO pojam Bošnjak tumači kao arhaični naziv za bosanske franjevce. Usp. A. ŠKEGRO, *nav. dj.*, str. 302. Treba također ostaviti mogućnost da se kroz 17. stoljeće odvijala jezična promjena u kojoj je "Bošnjak" postupno istiskivao pojam "Bošnjani".

²⁰ Usp. A. ŠKEGRO, *nav. dj.*, str. 232.

Nadalje, rani ilirski pokret i rana ilirska ideja nisu izravno zastupljeni u pisanju fra Andrije Šipračića. Međutim, utjecaj ilirizma se jasno očituje u njegovim bilješkama o gradu Dubrovniku,²¹ obitelji Ohmučević²² te o vrlo snažno izraženoj svijesti o bosanskom srednjovjekovnom kraljevstvu, a osobito o pretposljednem kralju Stjepanu Tomašu.²³ Upravo su ilirske ideje u ranom novom vijeku oživjele svijest i ideje o *regnumima*, a sastavni dio tog imaginarija bila je i svijest o postojanju *regnuma* Bosne. U 17. stoljeću dolazi do uspostave sustava misijskih biskupija u kojem određeni biskup postaje pastir nad teritorijem određene srednjovjekovne države: bosanski biskup *Regnum Bosnae*, makarski biskup *Regnum Dalmatiae*, beogradski biskup *Regnum Hungariae* te sofijski *Regnum Bulgariae*.²⁴ Osim u humanističkom ambijentu oblikovanoga pojma Ilirik kao integrativnog među pojedinim *regnumima*, ilirizam se očitovao u heraldičkim krivotvorinama, lažnim ispravama i ostalim simbolički važnim elementima koji su budili svijest o srednjovjekovnom identitetu pojedinaca ili obitelji. S. M. Džaja primjećuje da su u ranom ilirizmu, u odnosu na hrvatske i srpske, bosanske srednjovjekovne tradicije bile relativno zanemarene.²⁵ Nasuprot tome, bosanski su se franjevci čvrsto oslanjali na srednjovjekovne bosanske tradicije. Međutim, ljetopisna baština 17. stoljeća svjedoči i o snažnoj prisutnosti narativa koji su uronjeni u osmanski kontekst, dok reminiscencija na srednjovjekovno Bosansko Kraljevstvo i njegovu propast u ljetopisnoj baštini redovito ostaje izvoriste narativa. Navedene činjenice upućuju na relativnu izoliranost bosanskih franjevaca od ilirskih integrativnih identitetskih procesa, uvjetovanu dugotrajnom podčinjenosti

²¹ *Isto*, str. 246.

²² *Isto*.

²³ *Isto*, str. 246-247.

²⁴ ANTAL MOLNAR, *Zagrebačka biskupija i osmanska Slavonija u 17. stoljeću*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2022., str. 93.

²⁵ Usp. S. M. DŽAJA, *Konfesionalnost i nacionalnost...*, str. 177. Autor navodi da je u percepciji ilirskoga srednjovjekovlja uglednije mjesto dodjeljivano srpskim i hrvatskim dinastijama, nego bosanskim. *Isto*, str. 173. Kao primjer ranoga bosanskog ilirizma i franjevaca ističe se fra Mijo Radnić kao autor djela posvećena "bosanskim plemićima i vitezovima od Svetog groba u Jeruzalemu Brajkovićima-Augustinovićima". Rani ilirizam u ovom smislu označuje težnje za isticanjem plemićkoga roda raznih obitelji, što je bio trend u 17. stoljeću.

osmanskoj vlasti. Raslojavanju između slavonskih i bosanskih franjevacu doprinio je proces nacionalne konfesionalizacije na prostoru Zagrebačke biskupije. Kako to iznosi Antal Molnar u svojoj studiji "Zagrebačka biskupija i osmanska Slavonija u 17. stoljeću" taj je proces bio uvjetovan posttridentskim ambijentom.²⁶ Pojam Slavonija ili slavonski identitet nije poznat ljetopiscu Šipračiću, ili ga on namjerno izbjegava koristiti, jer će se upravo pod utjecajem Zagrebačke biskupije i kroz procese u 17. stoljeću ime Slavonije početi koristiti za prostor pod osmanskom vlašću između Drave i Save, odnosno za prostor pod utjecajem franjevačkih samostana u Velikoj i Našicama (srednja Slavonija).

Razmatrajući svaki od navedenih elemenata u nastojanju da se pronikne identitet pisca, njegovu projekciju identiteta njegove franjevačke zajednice ili njegovu konstrukciju identiteta franjevačke zajednice, treba cijelo vrijeme imati u vidu da je suština njegova pisanja *gestae* imala cilj legitimirati čitatelju bosanske franjevce i prostor Bosne kao vodeći i važniji pred drugim franjevačkim zajednicama. Tabula je i prije u historiografiji bila prepoznata kao izričaj snažne regionalizacije u 17. stoljeću.²⁷ Iz Šipračićeva teksta iščitava se jasna regionalna podijeljenost između bosanskih i slavonskih franjevacu. Ova podjela nema samo unutarcrkveni karakter, nego u određenoj mjeri oslikava nijanse općeg identiteta. Snažna opredijeljenost slavonskih franjevacu da se odvoje u zasebnu provinciju još u 17. stoljeću bila je jasan izričaj te nijansiranosti. Dalmatinski franjevci su u ovom dobu već dobili svojevrsan autonoman status u Bosni Srebrenoj, a izričaj osobitosti južnih krajeva Bosne Srebrene (današnje Hercegovine i Dalmacije) ogledao se također u uspostavi Makarske biskupije u 17. stoljeću.

Proces nacionalne konfesionalizacije na području u sferi utjecaja Zagrebačke biskupije je sasvim različit od procesa konfesionalizacije na području Bosne. On je utemeljen u suodnosu između katoličke protureformacije i protestantske reformacije, odnosno hrvatskih staleških i crkvenih slojeva s jedne i mađarskih s druge strane. Hrvatski plemićki staleži, zajedno s hrvatskim crkvenim staležima te crkvene

²⁶ A. MOLNAR, *Zagrebačka biskupija i osmanska Slavonija u 17. stoljeću*, str. 51-57.

²⁷ A. ZIRDUM, *Franjevački ljetopisi u BiH*, str. 45.

i sekularne institucije (Zagrebačka biskupija, Franjevačka provincija sv. Ladislava, županije, Sabor) u okviru Kraljevine Hrvatske čine plemićku *natio Croatica*, koja je u spomenutom procesu suprotstavljena mađarskim plemićkim i crkvenim staležima. Od početka 17. stoljeća Zagreb i Zagrebačka biskupija postaju važnije biskupijsko središte na cijelom prostoru Ugarskoga Kraljevstva. Uza Senj, Zagreb je bio jedino biskupijsko središte koje nikada nije potpalo pod osmansku vlast, što je dovelo do procesa raslojavanja između zagrebačkog i ostalih ugarskih prostora, a uz biskupiju nositelji toga procesa bili su i hrvatsko-slavonski staleži.²⁸ Ti su procesi neminovno utjecali na prostor Slavonije, pa kroz 17. stoljeće oko prostora Slavonije traju složeni i dugotrajni unutarcrkveni sporovi oko prava biskupske jurisdikcije nad tim prostorom. U drugoj polovici 17. stoljeća slavonski franjevci će se jedinstveno početi opredjeljivati za zagrebačkoga biskupa u tim sporovima.²⁹ Šipračičeve bilješke refleksija su na te duge procese i sukobe.

Čitav taj kontekst povjesničar Mladen Ančić u svojoj studiji "Tko je pogriješio u Bosni. Na razdjelnici između povijesti i politike" opisuje kao "čudnim uvjetima u kojima će fratri bosanske provincije čuvati samo svoje lokalne, bosanske uspomene". Prema Ančićevu shvaćanju, jedinstvena "mreža franjevačkih samostana" koja je postojala prije 1517. godine u sklopu franjevačke bosanske vikarije činila je jedinstven kulturni prostor od Jadrana do Podunavlja.³⁰ Proces snažnoga fragmentiranja tog prostora u kulturno-identitetskom smislu uvjetovan je osmanskim osvajanjima. U 17. stoljeću dolazi do nove razine fragmentacije te će A. Zirdum to nazvati "podvojenošću" provincije Bosne Srebrene u 17. stoljeću. A. Molnar će takvu podijeljenost opisati kao vrijeme kada prostor "misijskoga", tj. "rimsko-bosanskog" crkvenog ustroja ulazi u "interesnu sferu hrvatsko-ugarskog episkopata", što se očitovalo kroz sukob oko biskupskih jurisdikcija između zagrebačkog, bosanskog i beogradskog biskupa.³¹ Pretenzije

²⁸ A. MOLNAR, *Zagrebačka biskupija i osmanska Slavonija u 17. stoljeću*, str. 44.

²⁹ Usp. FRANJO EMANUEL HOŠKO, "Požeški franjevci kao promicatelji crkveno-upravne samostalnosti Slavonije u tursko vrijeme", u: *Radovi Zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Požegi*, 1, Požega, 2012., str. 57-76.

³⁰ M. ANČIĆ, *Tko je pogriješio u Bosni*, str. 182.

³¹ A. MOLNAR, *Zagrebačka biskupija i osmanska Slavonija u 17. stoljeću*, str. 4-5.

zagrebačkoga biskupa na prostor Slavonije bile su odraz obnovljenih srednjovjekovnih tradicija.³² Taj prostor pod osmanskom vlašću Nenad Moačanin shvaća kao prostor spajanja srednjovjekovne ugarsko-slavenske te ranonovovjekovne dinarske slavensko-vlaške tradicije koja je u osmanskome kontekstu bila dominantnija.³³ Posljedice raslojavanja između Zagrebačke biskupije i ostalih ugarskih biskupija Molnar opisuje ovim riječima: "Osim neposrednih pastoralnih i organizacijskih posljedica te su suprotnosti dovele do prvoga novovjekovnog artikuliranja hrvatskog patriotizma, pa čak i nacionalnog identiteta".³⁴ Posljedično, dogodilo se unutar-franjevačko raslojavanje između slavonskih i bosanskih franjevacu. Ono je u svojem korijenu imalo ideološke razlike. Upotreba ideologema Bošnjak nasuprot "Prkosavcima" kod fra Andrije Šipračića tako dobiva i ideološku konotaciju. Ideologizirani sukob je ljetopisca nagnao da se pogrдно izrazi o franjevačkoj Bosni Hrvatskoj (*Bosna Croatia*) nastaloj odvajanjem od bosanske vikarije u 16. stoljeću (a koja je prije osmanskih razaranja imala samostane u Slavoniji) te je u uvodu svoga ljetopisa naznačio da je riječ o "Kurvaciji": "ne zna se tko su bili vladaoci prov[inci]e, već ako bi bilo u Dubrovniku ili u Kurvaci[ji] ili u Dalmaci[ji] ili u Redu".³⁵

Ideološka konotacija će se još snažnije kod fra Andrije Šipračića očitovati nakon velike migracije katolika iz Bosne u oslobođenu Slavoniju, što je izravna posljedica Velikoga bečkog rata, kada će u jednom pismu *Propagandi de fide*, tražeći da bosanski franjevci pastoraliziraju novodoseljene katolike u oslobođenoj Slavoniji, napisati da puk iz Bosne ne razumije govor zagrebačkog svećenstva.³⁶

³² Isto, str. 82. Biskup Martin Borković piše u Rim tražeći zaštitu prava Zagreba nad teritorijem pod Osmanlijama

³³ Isto, str. 5; NENAD MOAČANIN, *Slavonija i Srijem u razdoblju osmanske vladavine*, Hrvatski institut za povijest: Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Zagreb, 2001., str. 153.

³⁴ A. MOLNAR, *Zagrebačka biskupija i osmanska Slavonija u 17. stoljeću*, str. 50.

³⁵ *Laštrić Commetariolum i dr.*, str. 1; A. ŠKEGRO, *Tabula od ministara i kapitula... fra Andrije Šipračića Margaritića Dubočanina*, str. 246.

³⁶ MIJO VJENCESLAV BATINIĆ, *Djelovanje franjevacu u Bosni i Hercegovini za prvih šest vijekova njihova boravka*, Tiskom Dioničke tiskare, Zagreb, 1883., str. 176.

Zanimljivo je da je kroz 17. stoljeće kod Šipračićevih suvremenika korišten ideologem "Bosanac" i idiom "bosanski", osobito u kontekstu građanskog obrtničko-trgovačkog i rudarskoga sloja katoličkog stanovništva u Bosni, kako to ukazuje studija S. M. Džaje.³⁷ U kasnijem procesu revitalizacije franjevaštva i katoličanstva u Bosni, nakon masovnog iseljavanja i stradanja samostana u Velikom bečkom ratu, pojavit će se ideologemi i Bošnjak i Ilirik,³⁸ no u kontekstu novih procesa.

Suodnose pravoslavnoga, katoličkog i muslimanskog identiteta, te sve procese koji su formirali te identitete – od islamizacije do migracija moguće je proučavati i iz *Tabule od ministara*. Međutim, ova studija ostaje usredotočena na regionalizaciju identiteta unutar Franjevačke provincije Bosne Srebrene.

Katalizator regionalizacije bio je kontekst vremena, odnosno činjenica da se prostor provincije Bosne Srebrene u 17. stoljeću prestao nalaziti isključivo na prostoru osmanske države. U tom kontekstu u Šipračićevu se narativu pojavljuju elementi mentaliteta *milleta*.

Osmanski sustav *milleta* kojim se određivao poseban status obično ne-muslimanskih zajednica, shvaćen tradicionalno, službeno je

³⁷ Usp. M. S. DŽAJA, *Konfesionalnost i nacionalnost...*, str. 173, 175. Na citiranoj stranici 173 u bilješci 80 autor donosi naslov djela franjevca Mije Radnića iz 1683., a iz kojega je vidljivo da je i u govornom hrvatskom (tj. bosanskom) jeziku korišteni idiom "bosanski" te izvedenice iz ideologema "Bosanac": "Pograđenje od ispraznosti od svijeta, u tri diela razdieljeno, složeno i izvađeno u jezik slovinsko-bosanski (...) Preuzvišenoj i prisvitloj mojoj gospodi, Pavlu, Antunu i Jakovu Brajkovićem Augustinovićem, bratji Sarajlijama, plemićem bosanskijem i vetezovom slavnoga groba Isukrstova od Jerozolima"; na citiranoj stranici 175, S. M. Džaja izrijekom tvrdi: "Tomko [Mrnavić, nap.a.], je sam u naslove svojih spisa, između ostaloga, unosio i naznaku "Bosanac" ..."Ovdje je riječ o prijevodu talijansko-latinskog izraza, no valja istaknuti da je vjerojatno ipak riječ o nazivima "Bosnensis" i "Bošnjakin" kao njegovim pseudonimima kako to navodi Hrvatska enciklopedija, <https://www.enciklopedija.hr/clanak/mrnavic-ivan-tomko> – HRVATSKA ENCIKLOPEDIJA, mrežno izdanje, *Mrnavić. Ivan Tomko*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2025. (18. 2. 2026.).

³⁸ ŽELJKO IVANKOVIĆ, "Bosanskohercegovački Hrvati i njihova nacionalnost", u: *Napredak (Sarajevo)*, Sarajevo, 1993., str. 46-47. Autor navodi: "Fra Ivan Jukić znani i kao "Bošnjak"" odnosno da je "Jukić – Slavoljub Bošnjak" te fra Martin Nedić, znani i kao "Prvi Ilir Bosne".

osnovan u 18. stoljeću.³⁹ Međutim, određene ne-muslimanske zajednice su i ranije imale posebno uređene statute u sustavu *milleta* – od vremena sultana Mehmeda II.,⁴⁰ u što se ubrajaju i bosanski franjevci. U tom kontekstu ovaj rad govori i o mentalitetu *milleta*, o zamišljenom "franjevačkom milletu".⁴¹ Poseban status bosanskih franjevaca bio je uređen posebnim ispravama, fermanima, kojima su kao ne-muslimanska zajednica dobili pravo djelovanja i kojima se najčešće uređivao njihov fiskalni status kao ne-muslimanske zajednice. Međutim, riječ *millet* u turskom jeziku može označavati i vjersku i narodnu pripadnost, a vjerski vođe *milleta* predstavljaju i političke predstavnike određenih skupina, što čini i osnovnu postavku sustava *milleta* unutar osmanskoga pravnog sustava.⁴² Ova je činjenica važna za razumijevanje identitetskih kretanja među bosanskim franjevcima – franjevac nije samo duhovni, nego i politički autoritet. Jedna od bitnih sastavnica ovoga mentaliteta, u cijelosti razvijenog u 19. stoljeću, kod bosanskih franjevaca je narativ o dodjeljivanju ahdname sultana Mehmeda II. fra Anđelu Zvizdoviću. Šipračićeva *Tabula* je vjerojatno najranije svjedočanstvo ovoga narativa: "Na 14[63.] dade car čestiti Mehmed atnamu blaženomu fra Anđelu na Milodražju".⁴³

Kako primjećuje Rudolf Barišić, ovaj narativ nije prisutan kroz ljetopise 18. stoljeća. Franjevački autori spominju *ahdnamu* i fra Anđela Zvizdovića, ali ne i sam narativ o susretu fra Anđela Zvizdovića i sultana Mehmeda. Narativ je ponovno zaživio u 19. stoljeću te postaje jedan od ključnih sastavnica razvoja mentaliteta *milleta*.⁴⁴ Izvorište ovoga narativa može se smjestiti upravo u Šipračićev ljetopis. Jednako kao što je Šipračićevo pisanje imalo posredan utjecaj na ideju bošnjaštva kod A. Kneževića u 19. stoljeću, tako je izgledno da je njegov ljetopis imao i neposredan utjecaj na franjevačke autore 19.

³⁹ RUDOLF BARIŠIĆ, "Franciscan Province of Bosna Srebrena as an Imagined Millet?", u: *Specimina Nova Pars Prima Sectio Mediaevalis*, 12, Pécs, 2023., str. 102.

⁴⁰ *Isto*.

⁴¹ *Isto*, str. 114.

⁴² *Isto*, str. 102.

⁴³ *Laštrić Commetariolum i dr.*, str. 4. Usp. A. ŠKEGRO, *nav. dj.*, str. 247.

⁴⁴ R. BARIŠIĆ, *Franciscan Province of Bosna Srebrena as an Imagined Millet?*, str. 106.

stoljeća koji su oživjeli narativ o *ahdnami*. Iako Šipračić vjerojatno nije začetnik pojma Bošnjak, može ga se smatrati začetnikom narativa namijenjena drugim čitateljima u kojem je taj pojam iskorišten za samoidentifikaciju u odnosu na "drugost" – grupu suprotstavljenu idejama i načelima za koje se zalaže ljetopisac i čitatelji kojima je ljetopis namijenjen.

Dokazivanje svoga posebnog, prije svega fiskalnog, statusa za franjeve pred osmanskim državom nije bilo fiksirano, nego stalno. U opisu svoga mandata na čelu Provincije (1681.-1684.), fra Andrija Šipračić opisuje odlazak u Carigrad dvojice franjevac kako bi dokučili neke novčane namete, među kojima i *teftišninu*:

"...[Po]sla Provincija u Carigrad ot[ca] p[oštovanoga] f[ra] Jozu Bilavića i ot[ca] f[ra] Lovru Kreševića za ukinuti teftišninu i ono što se biše zametnulo davati uz čast muselimo[m] sarajevskim i pašam po 700 arslanija. I doniše tvarde oprave, ali i ne ktiju daržati, nego rečena dva ot[ca] i ot[ac] p[oštovani] Gabeljanin i Skondrić tri puta ležaše po toliko dana u apstu i toliko s muhlom, dajući muhli, ukinu se".⁴⁵

Sama ova bilješka svjedoči da franjevački položaj pred osmanskim državom nimalo nije bio jednostavan, a kamoli privilegiran u smislu neke lagodne pozicije unutar osmanskoga pravnog sustava. Ipak, "tvrde oprave" su ono što je činilo temelj posebnom statusu bosanskih franjevaca te ova bilješka svjedoči također o određenoj arhivističkoj djelatnosti franjevaca. Razvijajući svijest o zamišljenom *milletu* fra Andrija Šipračić je i "Prikosavlje" shvaćao dijelom toga *milleta*, Bosnu kao njezino središte te osmansku državu kao zaštitnika posebnih prava. Te činjenice jasno određuju kontekst u kojem on koristi ideologem Bošnjak.

Kontekst vremena: regionalizacija i promjena geopolitičke situacije u 17. stoljeću

Za kontekst Šipračićevih bilješki i razumijevanje procesa regionalizacije potrebno je dotaknuti se niza ratnih sukoba u 17. stoljeću koji su utjecali na Bosnu Srebrnu i franjeve. U prvom redu, riječ je o Kandijskom ratu (1645.-1669.) i manjim ratnim operacijama

⁴⁵ Laštrić *Commetariolum i dr.*, str. 29. Usp. A. ŠKEGRO, *nav. dj.*, str. 261.

hrvatsko-ugarskoga plemstva koje je na prostoru Slavonije prvenstveno provodio Nikola Šubić Zrinski.⁴⁶ Šipračić izravno u svojim bilješkama spominje Kandijski rat, iako ne u kontekstu ratnih sukoba u Dalmaciji, nego općenito.⁴⁷ Poraz Osmanlija pod Bečom 1683., čime je počeo Rat za oslobođenje te poslije i Morejski rat (1684.-1699.), Šipračić opisuje u svom ljetopisu. Kandijskim ratom Mletačka Republika je stekla kontrolu nad Klisom, Solinom, Vranjicom, Ravnim kotarima i šibenskim područjem u razgraničenju poznatom kao *acquisto vecchio* (stara stečevina). U navedenom su ratu mletački upadi na teritorij Bosanskoga pašaluka sezali čak do Livna te Sane i Rame.⁴⁸

Nastojanje da slavonski franjevci organiziraju provincijalni kapitul u Slavoniji fra Andrija Šipračić izravno povezuje s vojnom prisutnošću Nikole Zrinskog u Slavoniji. Fra Franjo Ogramić iz Požege je krajem svoga mandata, koji je počeo 1659., što opisane događaje smješta u 1662. godinu, pokušao organizirati provincijalni kapitul u Velikoj:

"1659. fra Franceško Ogramić iz Požege. Ovi ktijaše učinit kapito u Velikoj i učini provižijon i pošlje ot[cu] f[r]a Juru Pečujliju u Temišvar Sejidin-paši za oprave i licenciju za kapito da čini priko Save. I dogodi se kod njega Čakalović, koji bio je čaušlar čehaja Sejidin, i to je smeo, govoreći da kapituli nigda nisu činjeni izvan Bosne (premda vele fratri prikosavački da su ga nagovorili fratri bosanski), ali je prije prava istinita zašto je rečeni Čakalović bio pratik poslom fratarskijem: pak je bila vojska i tada je bio na onoj krajini Nikola Zrinović, mogao je biti suspect /lat./ aliti sumnja. [...]"⁴⁹

Važno je naglasiti Šipračićev izraz "fratri bosanski", jer je u daljnjem opisu događaja koristio izraz "Bošnjaci" kako je već navedeno, što

⁴⁶ Zbog svojih čestih upada na osmansko područje u Slavoniji, Nikola VII. Zrinski stekao je vojnu slavu diljem Europe. Usp. ANĐELKO VLAŠIĆ, "Obitelj Zrinski u Putopisu Evlije Čelebija i usporedba s neosmanskim izvorima", u: *Povijesni prilozi*, 52, Zagreb, 2017., str. 32.

⁴⁷ "Za ovoga ministra u početak agusta uzeše Turci Kandiju", *Laštrić Commetariolum i dr.*, str. 20; A. ŠKEGRO, *Tabula od ministara i kapitula... fra Andrije Šipračića Margaritića Dubočanina*, str. 256.

⁴⁸ ANĐELKO MIJATOVIĆ, "Kandijski rat", u: *Povijest Hrvata. Druga knjiga. Od kraja 15. stoljeća do kraja Prvog svjetskog rata*, Školska knjiga, Zagreb, 2005., str. 124-125.

⁴⁹ *Laštrić Commetariolum i dr.*, str. 11. Usp. A. ŠKEGRO, *nav. dj.*, str. 251.

dodatno dokazuje da je ideologem koji je odlučio koristiti nije bio potpuno uvriježen. Navedeni osmanski dužnosnik Čakalović bio je upućen u "fratarska posla" te je, prema ljetopiscu, shvaćao da je djelovanje slavonskih franjevaca zapravo u uskoj vezi s vojnim i političkim planovima Nikole Zrinskog. Postoji mogućnost da je bila riječ o pripremama ili početnim aktivnostima zimskoga vojnog pohoda Nikole Zrinskog 1663.-1664. godine povodom čega je Hrvatski sabor proglasio opću mobilizaciju.⁵⁰ Da "kapituli nikad nisu činjeni izvan Bosne" argument je koji ljetopisac pripisuje osmanskome činovniku, ali suštinski otkriva ljetopiščevu poziciju te doživljaj da je osmanski činovnik zaštitnik prava bosanskih franjevaca.

Vodeća uloga Zagrebačke biskupije na ugarskom prostoru ogleda se u podatku da je u 17. stoljeću mreža redovničkih, franjevačkih i pavlinskih samostana, povremeno brojnija od samostana na ukupnom preostalom ugarskom teritoriju (uz činjenicu da područje slobodnoga dijela Zagrebačke biskupije čini tek desetinu teritorija slobodnog dijela Ugarske).⁵¹ Poziciju Zagrebačke biskupije osnažila je i činjenica izrazito protureformatorski nastrojenoga hrvatskog plemstva zajedno sa zagrebačkom Crkvom, nasuprot ugarskom plemstvu koje je protestantsku reformaciju podržavalo.⁵² Sinoda Zagrebačke biskupije 1634. godine i službeno se oduprla odredbama donesenim prije godinu dana na ugarskom metropoljskom saboru u Trnavi braneći svoja partikularna prava i pokazujući "samostalnost od crkvenoga središta".⁵³ Idejna suština zagrebačkog otpora bila je ilirizam, očito van u pisanju Ivana Zaića, koji je isticao ilirsko-hrvatsko pravo na prostor Panonije te zagovarao preuređenje hrvatsko-ugarskih odnosa.⁵⁴ Ovakvo stanje, između ostaloga, rezultiralo je osnivanjem slavonske Franjevačke provincije svetoga Ladislava 1655. godine sa središtem u Zagrebu.⁵⁵ Uz obnovljene srednjovjekovne tradicije, s druge

⁵⁰ A. VLAŠIĆ, *Obitelj Zrinski u Putopisu Evlije Čelebija i usporedba s neosmanskim izvorima*, str. 45.

⁵¹ A. MOLNAR, *Zagrebačka biskupija i osmanska Slavonija u 17. stoljeću*, str. 49.

⁵² *Isto*, str. 52.

⁵³ *Isto*, str. 55.

⁵⁴ *Isto*, str. 56.

⁵⁵ *Isto*, str. 50. Autor navodi: "slavonske franjevačke provincije prozване po sv. Ladislavu". Također usp. SZABOLCS VARGA, "Szempontok a szlavdniai ferencesek

strane prostor Slavonije u osmansko doba razlikovao se od prostora pod Osmanlijama preko Drave utoliko što je iz osmanske perspektive bio shvaćan kao "nutarnja zemlja" i domaći prostor pod "balkansko-slavenskim" tipom ustroja.⁵⁶ Kao jedan od kriterija razine podčinjenosti nekoga prostora osmanskoj vlasti suvremeni ugarski izvori uzimaju provođenje devširme kao krajnjeg oblika podčinjenosti.⁵⁷ Šipračićeva *Tabula* je jedan od izraza takvoga stanja u Bosni, ljetopisac izravno opisuje provođenje ove osmanske prakse u Bosni: "Za ovoga dohodiše adžam oglani, dicu kupiše".⁵⁸

Ukupni navedeni kontekst izravno je utjecao na upravljanje i organizaciju Franjevačke provincije Bosne Srebrene. Na provincijskom kapitulatu održanu 1665. godine u Gradovrhu određeno je da primorski samostani Zaostrog, Živogošće, Makarska i Šibenik dobiju manju samoupravu ponajviše zbog teškoća izazvanih Kandijskim ratom i dolaskom šibenskoga samostana pod mletačku vlast.⁵⁹ U sličnim okolnostima dolazi i do osnivanja Makarske biskupije koja je središte imala na oslobođenom dalmatinskom području, a ingerenciju nad južnim prostorom Bosne Srebrene. U istoj bilješci gdje navodi organizaciju kapitula u Velikoj Šipračić bilježi: "A tada se dogodi u Rimu ot[ac] f[ra] Marijan Lišnjić, prokurajući biskupat makarski, i š njime ot[ac] f[ra] Gargur Kovačević, oba iz Imote [...]"⁶⁰

Na rascjepu između tradicije i uronjenosti u osmanski kontekst

Nakon dužega naslova i uvoda, fra Andrija Šipračić započinje svoje izlaganje o povijesti Provincije vijestima preuzetim iz falsificiranih

kora ujkori tortenetehez", u: NORBERT S. MEDGYESY, ISTVAN OTVOS I SANDOR OZE (ur.), *Nyolcszaz esztendos a Ferences Rend. Tanulmányok a rend lelkisege-rol, torteneti hivatarol es kulturalis-muveszeti szereperol*, Budimpešta, 2013., str. 237-252. Autor raščlanjuje jačanje slavanskoga plemstva u 17. stoljeću te njegovu podršku osnivanju provincije svetog Ladislava.

⁵⁶ A. MOLNAR, *Zagrebačka biskupija i osmanska Slavonija u 17. stoljeću*, str. 5.

⁵⁷ *Isto*, str. 3.

⁵⁸ *Laštrić Commetariolum i dr.*, str. 19; A. ŠKEGRO, *nav. dj.*, str. 255.

⁵⁹ Usp. FAHRUDIN HIDANOVIĆ, "Franjevački samostan na Gradovrhu", u: *Kačić*, 44-45, Split, 2012./2013., str. 173.

⁶⁰ *Laštrić Commetariolum i dr.*, str. 12. Usp. A. ŠKEGRO, *nav. dj.*, str. 251.

izvora iz provenijencije dubrovačke obitelji Ohmučević. U fokusu njegova izlaganja našla se ta bilješka zbog vijesti o navodnom franjevačkom kapitolu iz 1406. godine i vikaru fra Marinu Splićaninu. U tim je navodima obitelj Ohmučević dobila ulogu bosanskoga plemstva kojoj je potvrđen niz posjeda u Bosni. Ta činjenica Šipračićevu *Tabulu* dovodi u posredan utjecaj ilirskih ideja i težnji Ohmučevića da sebe prikažu kao srednjovjekovno bosansko plemstvo. Odmah nakon toga Šipračić navodi: "Na 626. poče se graditi Dubrovnik, a na 1300. doniješe glavu Svetoga Blaža u Dubrovnik."⁶¹

Ovime Šipračić svoje idejno narativno izvorište želi vezati uz Dubrovnik, što se može razumjeti kao utjecaj ideja ranog ilirizma, no to označuje i vrlo stare tradicije i tradicionalne bosanske veze s Dubrovnikom. Prežitak je to ideja iz vremena prije dezintegracije prostora uzrokovanog osmanskim osvajanjima. Simbol te integriranosti je priča o narudžbi zastava bosanskoga velikaša Ivaniša Pavlovića. Naručene i izrađene u Dubrovniku, na jednoj svojoj strani zastave su, po zahtjevu naručitelja, imale lik svetoga Vlaha.⁶²

Sakralizirano bosansko srednjovjekovlje također je jedno od izvorišta Šipračićeva pisanja iz kojega se može razaznati i razvijanje kulta kraljeva groba: "Na 1461. kralja plemenitoga i dobroga Tomaša zadaviše sin Stipan i brat Radivoj u Bjelaju (vele po navratu kralja budimskog) i bi ukopan u Sutisci u manastiru svetoga Ivana Karstitelja frataru Male bratje. Ali, bivši manastir i carkva i dva puta do temelja oboreno, ne zna se grob premda se govori da je pod otarom privileđijatom, nigdi kod vrata."⁶³ S ovim se narativom može u vezu dovesti slika dubrovačkoga majstora Krist i donator, na kojoj se kao donatora prepoznaje kralja Stjepana Tomaša, a sama je slika bila namijenjena ukopnoj kapeli na Bobovcu. Kult groba je u 17. stoljeću, kako ljetopisi otkrivaju, prisutan u samostanu u Kraljevoj Sutjesci, a sjećanje na stvarni grob je bilo uminulo.⁶⁴

⁶¹ Laštrić *Commetariolum i dr.*, str. 2. Usp. A. ŠKEGRO, *nav. dj.*, str. 246.

⁶² M. ANČIĆ, *Tko je pogriješio u Bosni*, str. 178.

⁶³ Laštrić *Commetariolum i dr.*, str. 2; A. ŠKEGRO, *nav. dj.*, str. 246.

⁶⁴ Usp. IVANA PRIJATELJ-PAVIČIĆ, "Prilog poznavanju sudbine slike Uskrslog Krista i kralja Stjepana Tomaša porijeklom iz Kraljeve Sutjeske", u: MARKO

Dok je kralj Stjepan Tomaš "plemeniti i dobri", fra Anđeo Zvizdović je u Šipračićevu narativu "blaženi": "Na 1498. priminu blaženi fra Anđeo Zvizdović u Fojnici u manastiru Duha Svetoga."⁶⁵

Uz navedena izvorišta Šipračićeva narativa, jasno je vidljiv i narativ ukorijenjen u osmanski kontekst. Tako je u njegovu narativu sultan Mehmed nazvan "čestitim carem" kada osvaja Konstantinopol, što je odraz konfesionalizacije i izraz suprotstavljenosti pravoslavlju te kada dodjeljuje *ahdnamu* fra Anđelu Zvizdoviću. Kada opisuje pad Bosne, pridjev "čestiti" ljetopisac ciljano izostavlja. Opis osmanskoga poraza pod Bečom, događaj suvremen ljetopiscu, prikazan je pak iz "turske" perspektive: "Za ovoga istoga mini[st]ra odoše Turci na Beč i dođe Poljak pod Beč i razbi Turke; i uzeše svu haznu vezirovu i svečev bajrak (!) oteše i istoga puta uzeše Ostrogon; i slidi vojska u Ungari[ji] i turska i kaurska."⁶⁶

Anonimni autor Fojničke kronike svoj je narativ također dijelom uobličio u osmanski kontekst te tako svoje izlaganje počinje uspostavom osmanske dinastije: "1300. Naiparvi car turski bi Otoman i ovi poče najparvi carevat".⁶⁷

Turkizacija kod anonimnog autora vidljiva je u imenovanju hrvatskoga bana s Krbave "Derenčlug". Vojska je osim hrvatskom, nazvana i "slovinskom" što je neposredan utjecaj ranog ilirizma u Fojničkoj kronici: "1493. bi boj na Garbavi miseca šetembra i pobiše Turci vojsku harvatsku i slovinsku i uitiše bana Derenčugla [...]"⁶⁸

Osmansko Carstvo je svoje podanike bosanske slavenske muslimane nazivalo Bošnjacima –*Boşnak*, *Boşnak taifesi*, *Bosnalı takımı*, *Bosnalı kavmi* (tur.), dok takva samoidentifikacija autohtonog islamiziranog stanovništva u bosanskom ejaletu nije postojala.⁶⁹ Hrvatska enciklo-

KARAMATIĆ (prir.), *Stoljeća Kraljeve Sutjeske*, Kulturno-povijesni institut Bosne Srebrene, Sarajevo, 2010., str. 105-143.

⁶⁵ Laštrić *Commetariolum i dr.*, str. 4; A. ŠKEGRO, *nav. dj.*, str. 247.

⁶⁶ Laštrić *Commetariolum i dr.*, str. 29; A. ŠKEGRO, *nav. dj.*, str. 261.

⁶⁷ Č. TRUHELKA, *Fojnička kronika*, str. 445.

⁶⁸ *Isto*, str. 448.

⁶⁹ CANER SANCAKTAR, "Osmanlı Hâkimiyeti Altında Boşnak Ulusunun Doğuşu (Emergence of Bosniak Nation under the Ottoman Rule)", u: *Akademik İncelemeler Dergisi (Journal of Academic Inquiries)*, 2015., str. 28. Ovaj autor

pedija ističe da je "Bošnjak" bila odrednica za osmanske podanike kršćanske vjeroispovijesti, a da se islamizirano bosansko stanovništvo označavalo terminom *Bosnalı*, a za "ustaljene osmanske vladavine" počinje se uopćeno nazivati svakoga podanika iz Bosne – Bošnjak.⁷⁰ Fra Andrija Šipračić je takav naziv koristio isključivo za franjevce iz Bosne u sukobu sa slavonskim – prikosavskim franjevcima. Iz njegove zamišljene skupine Bošnjaka isključeni su bili Soljani, franjevci iz samostana u Solima i Gradovrhu. Fojnička kronika je te franjevece nazvala "zvorničkim". Zvornik je bio staro franjevačko središte, međutim u 17. stoljeću samostan i crkva u Zvorniku već su odavno napušteni, ali je u osmanskoj upravi on postao središte Zvorničkoga sandžaka. Ne treba zanemariti ni činjenicu da su franjevci iz Zvornika otišli upravo na područje Soli nakon napuštanja samostana.⁷¹ Ovakva shvaćanja mogu implicirati da je pod pojmom Bošnjak fra Andrija Šipračić shvaćao franjevce iz svih samostana s područja Bosanskoga sandžaka. Njegovo pisanje tako vrlo jasno određuje sjeverne granice svoje zamišljene bošnjačke zajednice, dok se južne mogu shvatiti tek implicitno. Iako su dalmatinski franjevci u 17. stoljeću imali vrstu autonomije u provinciji Bosni Srebrenoj te je bila uspostavljena i Makarska biskupija, čija je ingerencija ulazila u dubinu osmanskoga teritorija, rani ljetopisni narativi ne pokazuju snažno identitetsko raslojavanje kakvo je jasno vidljivo u odnosu na prostor Slavonije.

Crkvena organizacija na osmanskom teritoriju u 17. stoljeću treba se razumjeti kao "dopuna ili produžetak svjetovne vlasti".⁷² Prisutnost Zagrebačke biskupije kroz 17. stoljeće u Slavoniji značila je i nazočnost hrvatsko-slavonskih staleža na tom prostoru uza svijest o obnovljenim srednjovjekovnim tradicijama. Utjecaj tih ideoloških pozicija bio je očito snažan i na području Soli te one mogu biti odraz kasnosrednjovjekovnih kretanja, uspostave Srebreničke banovine

ističe da su bosanski muslimani koristili konfesionalizirani identitet te da su se jednostavno nazivali muslimanima.

⁷⁰ <https://www.enciklopedija.hr/clanak/bosnjaci-etnologija> – HRVATSKA ENCIKLOPEDIJA, mrežno izdanje, *Bošnjaci*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2025. (26. 10. 2025.).

⁷¹ F. HIDANOVIĆ, *Franjevački samostan na Gradovrhu*, str. 162-164.

⁷² A. MOLNAR, *Zagrebačka biskupija i osmanska Slavonija u 17. stoljeću*, str. 77.

nakon pada Bosne te kasnijeg oživljavanja imena Bosanskoga Kraljevstva pod Nikolom Iločkim. Južni krajevi Bosne Srebrene su se u 17. stoljeću tako našli u zoni utjecaja Mletačke Republike. Odsutnost snažnijega raslojavanja između dalmatinsko-hrvatskih i bosanskih franjevaca može se tumačiti nepostojanjem ideološkog temelja za takvo raslojavanje te snažnijom identitetskom bliskošću. Ne treba izuzeti ni razloge sasvim ekonomske prirode jakoga bosanskog otpora odvajanju panonskih prostora provincije od bosanske jezgre, jer je panonski prostor bosanskim franjevcima vjerojatno značio i puko ekonomsko preživljavanje pod velikim pritiskom osmanskih poreza.⁷³ Odsutnost svjetovne vlasti na koju su se franjevci Bosanskoga sandžaka mogli osloniti ili čiji bi oni bili stvarna "dopuna ili produžetak" značilo je i njihovo dublje srastanje s osmanskim kontekstom. *Tabula* svjedoči i tome da su se bosanski franjevci doista ponekad morali osloniti na pomoć predstavnika osmanske vlasti, kao što je to slučaj s prethodno navedenim Čakalovićem. Bilješka za 1635. godinu otkriva i dobre odnose franjevaca s Mustafom-pašom Sinanovićem, a kojeg Šipračić naziva hadži Sinanović:

"Za ovoga [provincijala, nap.a] se dogodi niki zao događaj u Fojnici tako da su ktili gospoda manastir oborit, a fratre smicati. A tada se dogodi u Sutisci gvardijanom f[ra] Marijan Maravića iz Olova, velik prijatelj [...] s hadži Sinanovićem u Sarajevu koji je bio carev silistar i onda vele moguć u Bosni. [...]"⁷⁴

Sinanović je zaustavio planirano nasilje osmanskih velikaša protiv franjevaca, što je očito spasilo samostan u Fojnici i živote franjevaca.

Znameniti fra Luka Ibrišimović, vikar zagrebačkoga biskupa i borac protiv Osmanlija za oslobođenje Slavonije, našao je svoje mjesto i u *Tabuli*. Ton kojim je fra Andrija Šipračić o njemu pisao, uz ostale franjevece uključene u ratne aktivnosti, otkriva poštovanje i uvažavanje koje je u vrijednostima katoličke vjere ipak nadilazilo ideološke razlike:

⁷³ Usp. ISTVÁN GYÖRGY TÓTH, "Franjevci Bosne Srebrene kao misionari u turskoj Ugarskoj (1584.-1716.)", u: *Scrinia Slavonica*, 2, Slavonski Brod, 2002., str. 178-201.

⁷⁴ *Laštrić Commetariolum i dr.*, str. 8; A. ŠKEGRO, *nav. dj.*, str. 249.

[...] Ufatiše Turci nječesove knjige ot[ca] p[oštovanoga] f[ra] fra Luke Ibrišimovića iz Požege i ujtise gvard[ijana] veličanskoga i bi u Funduk-paše u apstu po godine on i f[ra] Martin Kuač Selaković iz Fojnice; i štetovaše oni rečeni fratri pet tovara jaspri i to se sve u tri godine naplati, a gvard[ijan], kako izide iz hapsta, umrije zašto bi mučen i bijen veoma.⁷⁵

Najvjerojatnije je riječ o događaju kada su "Turci" uhvatili Ibrišimovićeve pouzdanika Hrelju s pismom kršćanskim vojskovođama.⁷⁶

Integracijske ilirske ideje,⁷⁷ iako su utjecale na Šipračićevu misao, u svom punom smislu nisu mogle zaživjeti u kontekstu raslojavanja i dezintegracije između panonskog i bosanskoga prostora u 17. stoljeću. Šibenski biskup Ivan Tomko Mrnavić, jedan od najistaknutijih promicatelja ilirske ideje u 17. stoljeću, potomak izbjeglica iz Bosne bio je dobro povezan s crkvenim strukturama u Rimu gdje je njegovo promicanje ilirizma također ostavilo traga. Mrnavić je bio dobro povezan sa Zagrebačkom biskupijom te je kao ideolog ilirizma bio jedan od najistaknutijih pojedinaca koji je promicao integracijske ilirske ideje.⁷⁸ U drugoj polovici 17. stoljeća dolazi do neujednačenosti između intelektualnog strujanja izniklog u ambijentu europskoga humanizma s jedne strane te stvarnog stanja na terenu s druge, odnosno odvojenosti bosanskog prostora od strujanja prisutnih u zemljama pod kršćanskim vladarom. Preciznije rečeno, *Tabula od ministara i kapitula* ukazuje na takvo stanje u drugoj polovici 17. stoljeća nakon snažnijeg upliva ideja Zagrebačke biskupije i Banske Hrvatske na prostor Slavonije.

Tabula od ministara i kapitula izvor je i za druge procese te unutarcrkvene sukobe. Svjedočanstvo je vremena za proces islamizacije u 17.

⁷⁵ Laštrić *Commetariolum i dr.*, str. 29; A. ŠKEGRO, *nav. dj.*, str. 261.

⁷⁶ VIOLETA HERMAN, "Pisma fra Luke Ibrišimovića zagrebačkom biskupu Aleksandru I. Mikuliću 1688.", u: *Croatica Christiana periodica*, 47, Zagreb, 2001., str. 74.

⁷⁷ U užem smislu riječ je o hrvatskoj humanističkoj ideji koja promiče integraciju prostora *regnuma* Dalmacije, Hrvatske, Slavonije i Bosne, a u širem smislu je riječ o ideji koja promiče integracije čitavog slavenskog svijeta.

⁷⁸ DANIEL PREMIERL, "Visualizing Illyrianism in Urban VIII's Rome", u: ALINA PAYNE (ur.), *The Land between Two Seas: Art on the Move in the Mediterranean and the Black Sea 1300-1700*, Brill, Leiden – Boston, 2022., str. 101-104.

stoljeću, težak položaj franjevaca i katolika pod osmanskom vlašću, odnosa predstavnika pravoslavne hijerarhije i franjevaca. Također, vrijedan je topografski izvor za proučavanje franjevačke prisutnosti u 17. stoljeću na cijelom prostoru od Podunavlja do Jadrana. Bilježi i aktivnosti biskupa Nikole Ogramića te ostalih važnijih aktera unutarcrkvenih događanja u 17. stoljeću. Ovaj rad raščlanio je samo jedan – paradigmatički – sukob unutar Bosne Srebrene koji oslikava identitetsko raslojavanje u 17. stoljeću između panonskog i bosanskoga dijela Provincije. Drugi sukobi, kao što je borba za prevlast u Provinciji između samostana predvođenih sutješkim samostanom i fra Andrijom Šipračićem nasuprot fojničkom samostanu i fra Franji Miletiću samo dodatno oslikavaju različite razine međufranjevačkih sukoba. Ovaj se ticao samo upravnih poslova, nije imao paradigmatičku pozadinu. No, zanimljivo je da su dalmatinski franjevci, od kojih se ističu imotski franjevci te franjevci Hercegovine (posebno fra Grgur od Imote i fra Antun Gabeljanin) koji su pripadali kreševskom samostanu, zdušno podupirali Šipračićevu opciju. Raslojavanje između bosanskog i panonskoga dijela Provincije nije znatno utjecalo na međuodnos franjevaca s dalmatinsko-hrvatskog i bosanskoga prostora. Pažljivim čitanjem Šipračićeva *Tabula* otkriva kako je postojao očigledan dogovor između Šipračićeve opcije u Provinciji te dalmatinskih franjevaca. Naime, to se ogleda u odabiru funkcije komesara Provincije i provincijala. Kada bi za provincijala bio izabran netko od bosanske opcije, Dalmatinci bi dobili funkciju komesara.⁷⁹ U sljedećem mandatu bi dalmatinska opcija dobila funkciju provincijala, a bosanska komesara. Takvo se stanje da pratiti u Šipračićevu opisu kapitula 1666. i 1669. godine.⁸⁰ Izuzetno je zanimljiva činjenica

⁷⁹ <https://ivanlovrenovic.com/clanci/bosna-argentina/dusko-barac-uzroci-nastanka-i-bitna-obilježja-franjevackog-reda-i-bosanske-redodrzave> – Duško BARAĆ, *Uzroci nastanka i bitna obilježja franjevačkog reda i bosanske redodržave* (25. 4. 2025.). Gotovo potpuno isti model primjenjivan za kasnija razdoblja primjećuje i citirani autor: "Vremenom, nastalo je pravilo da je izbor svih funkcionara bio vršen kombinirano po teritoriji i u vremenu. Pa ako je redodržavnik bio iz turskog dijela provincije, njegov zamjenik je morao biti iz mletačkog dijela, a barem dva definitora iz austrijskog dijela provincije. Svakim novim mandatom funkcije su morale mijenjati svoj teritorijalni domicil."

⁸⁰ Usp. A. ŠKEGRO, *Tabula od ministara i kapitula... fra Andrije Šipračića Margaritića Dubočanina*, str. 254-256.

da u svojoj naraciji Šipračić niti jednom riječju ne govori o sukobu između dalmatinskih i bosanskih franjevaca, iako je on postojao kroz 17. stoljeće.⁸¹

Zamišljena, odnosno "virtualna kršćanska Bosna" kako to ističe Ančić, utjelovljena u Bosni Srebrenoj kroz sustav zamišljenoga *milleta* (odnosno određenog mentaliteta *milleta*), ambijent je u kojem se razvila autonomna svijest bosanskih franjevaca o "redodržavi". *Tabula od ministara* prvi je jasno formirani franjevački narativ s izrazima nastajanja elemenata toga mentaliteta i svijesti o redodržavi, a pojam Bošnjak je u tom narativu označio nositelje tih izraza. Srednjovjekovne tradicije, elementi jedinstvenoga kulturnog identiteta "Bošnjana" formirana u 15. stoljeću,⁸² preživljavaju u svijesti bosanskih franjevaca sve do kraja 17. stoljeća. Šipračićev je ljetopis narativ u kojem se ta forma pojavljuje zajedno s novijom izražajnom formom te tako predstavlja jedinstven izvor u kojem se susreću tradicionalna i novija forma. Čini se da je upravo Šipračićev ljetopis imao značajan utjecaj na franjevačke autore 19. stoljeća, kada je nakon napuštanja kroz 18. stoljeće, ponovno oživljen narativ o primanju *ahdname*, ali i kada se rađa ideja o nacionalnom bošnjaštvu kod fra Antuna Kneževića. Kako je već naglašeno, u sustavu *milleta* religijski vođa zajednice obično je nosio i ulogu političkoga vođe. U tom kontekstu, razvijajući mentalitet *milleta*, provincijal bosanskih franjevaca zamišlja se kao vođa identitetske skupine koja nosi ime razumljivo političkom središtu moći od kojeg se očekuje zaštita prava. Je li se fra Andrija Šipračić vodio ovakvom logikom kada je, već mu poznati i među franjevcima prisutni, naziv Bošnjak koristio u svom pisanju, teško je sa sigurnošću reći.

Zaključak

Humanistička integrativna ideja ilirizma, u kojoj su prostor i ljudi Bosne od samoga početka imali iznimno važnu ulogu, našla se u suprotnosti sa stvarnosti oblikovanoj dugotrajnom osmanskim prisutnošću te procesima konfesionalizacije i regionalizacije. Dok je prostor

⁸¹ Usp. F. E. Hoško, *Požeški franjevci kao promicatelji crkveno-upravne samostalnosti Slavonije u tursko vrijeme*, str. 65.

⁸² M. Ančić, *Tko je pogriješio u Bosni*, str. 67.

Slavonije, zajedno s prostorom Soli (Tuzle) već u 17. stoljeću ušao u integrativne procese predmodernoga hrvatskog identiteta (vezana za bansku Hrvatsku), prostor Bosne još nije imao preduvjete za razvijanje takve dinamike. U integrativnim ilirskim idejama sudjelovali su i slojevi gradskoga trgovačko-obrtničkog katoličkog stanovništva Bosne i potomci bosanskih izbjeglica, određujući se Bošnjanima ili Bosancima. Naziv Bošnjak nije suprotstavljen tim nazivima, ali se pojavljuje u specifičnom ambijentu, a u Šipračićevu narativu zajedno s pojavom elemenata mentaliteta *milleta*.

Bosna Srebrena se u novonastalim okolnostima 17. stoljeća našla pred teritorijalnom fragmentacijom i posljedičnim unutarnjim raslojavanjem. U obranu redodržavnosti nastaju prvi franjevački ljetopisi. Šipračićev ljetopis tako donosi i prve narativne elemente koji se mogu povezati s razvijanjem mentaliteta *milleta* u cijelosti razvijenog u 19. stoljeću. Izvorište narativa o franjevačkom *milletu* događaj je u kojem je sultan Mehmed dodijelio ahdnamu fra Anđelu Zvizdoviću. Taj je narativ po prvi put jasno izrečen u Šipračićevu ljetopisu. Kroz 18. stoljeće bit će napušten, a u 19. stoljeću ponovno oživljen u sklopu "potrage za boljom prošlošću".⁸³ "Balkansko-slavenski" tip upravljanja ili "vlaško-slavenski" mentalitet bio je zajedničko obilježje prostora Slavonije i Bosne pod Osmanlijama, ali pod utjecajem snažnog ideološkog središta u Zagrebu slavonski i tuzlanski franjevci počeli su se diferencirati od franjevaca iz Bosne. Dalmatinski i hercegovački franjevci su se već nalazili pod utjecajem Mletačke Republike, ali nisu imali takvo snažno idejno-političko središte pod čijim bi se utjecajem dogodilo značajnije raslojavanje u odnosu na bosanske franjevce. Jedino takvo središte na jugu može se naći u Dubrovačkoj Republici, koja je model svog opstanka izgradila vještom diplomacijom i koegzistencijom s osmanskom državom, što se jasno reflektiralo i u narativu fra Andrije Šipračića.

⁸³ Usp. RUDOLF BARIŠIĆ, "Franciscan Province of Bosna Srebrena as an Imagined Millet?", u: *Specimina Nova Pars Prima Sectio Mediaevalis*, 12, Pécs, 2023., str. 101-116.

Četiri našastara (imovnika) župnih kuća u Hercegovini s kraja 18. stoljeća

MILO JUKIĆ
Samostalni istraživač, Kreševo
Independent researcher, Kreševo
E-mail: milo.malum@gmail.com

DOI: <https://doi.org/10.47960/2712-1844.2026.12.33>

UDK: 27-523.42 (439.56) "17"
94 (439.56) "17"

Prethodno priopćenje
Primljeno: 3. ožujka 2026.
Prihvaćeno: 30. travnja 2026.

Sažetak

U znanstvenim radovima koji se bave djelovanjem Katoličke Crkve u Hercegovini tijekom prethodnih stoljeća, župne se kuće uglavnom spominju tek uzgred, u sklopu obrade drugih, važnijih tema. Za neke od župnih kuća navedeno je kada su izgrađene ili kada se prvi put spominju, ali se svi dosad objavljeni zapisi uglavnom svode na njihove opisne ocjene, naime, da su "bijedne", "neugledne" ili da više nalikuju "seoskim kućarama, nego li pristojnim župskim stanovima", dok konkretnih podataka kojima bi se takve ocjene obrazložile i potvrdile nema. Cilj ovoga rada je prezentirati četiri dosad nepoznata našastara (imovnika, inventara) hercegovačkih župa krajem 18. stoljeća, koji sadrže obilje podataka o tomu čime su raspolagali onodobni župnici, od svakodnevnih kućnih stvari, preko crkvenog ruha i posuđa, pa do živežnih namirnica i životinja te, u jednom slučaju, priručne vjerske knjižnice.

Ključne riječi: našastar (imovnik); župne kuće; Hercegovina; 18. stoljeće.

Four Property Lists/Inventories (*Našastari*) of Parish Houses in Herzegovina at the End of the Eighteenth Century

Preliminary communication
Received: 3 March 2026
Accepted: 30 April 2026

Parish houses have generally been mentioned only in passing, to wit as part of discussions of other, more important, topics in scholarly works dealing with

the activities of the Catholic Church in Herzegovina in the previous centuries.

After Catholic churches and monasteries had all been destroyed in the first centuries of Ottoman rule in Herzegovina, Herzegovinian Catholics were ministered to by priests from Dalmatian monasteries. Permanent priests, living in the parishes assigned to them, began to appear only at the beginning of the eighteenth century, after Herzegovina had been placed under the pastoral oversight of the Franciscan monastery of Kreševo.

It is widely known that throughout its lifetime the Ottoman polity prohibited construction of Catholic churches; at the same time, taxes had to be paid on every designated parish house, since its presence was understood as the existence of a parish. For this reason, until the second half of the eighteenth century, priests – mainly Franciscans, occasionally Glagolitic clerics – resided at their parishioners', serving the faithful in the surrounding area, with Mass celebrated in secluded outdoor locations.

Only in the second half of the eighteenth century were parish houses erected in some parishes. For some, the date of construction or their earliest mention is known, but all records published to date largely amount to descriptive judgements, namely that they were "miserable", "unimposing", or "more like village cottages than appropriate parish residences", yet specific evidence to substantiate and confirm such assessments is lacking. The construction of parish houses was prevented or slowed by frequent Venetian-Ottoman conflicts, especially the Cretan War (1645–1669), as well as by the burning of the mother monastery at Kreševo together with its church in 1765, as its reconstruction took priority, since without it the very survival of monastic parishes and pastoral care for the local faithful would have been called into question. Furthermore, parish houses, like the priests who dwelled in them, were not infrequently the target of attacks by local "Turks".

The aim of this paper is to present four previously unknown *našastari* (property lists, inventories) of Herzegovinian parishes from the late eighteenth century, which contain a wealth of information about what parish priests of the time possessed – from everyday household items through liturgical vestments and vessels to foodstuff and livestock and, in one case, a modest home library.

Keywords: *našastari* (property lists, inventories); parish houses; Herzegovina; eighteenth century.

Uvodne napomene: katolici i Katolička Crkva u Hercegovini od uništenja hercegovačkih samostana do kraja 18. stoljeća

Nakon što su tijekom 16. stoljeća srušeni samostani i crkve u Hercegovini (Konjic 1521. ili 1524., Mostar i Ljubuški 1563. godine), katolici

su u Hercegovini ostali ne samo bez ijedne crkve nego i bez svećenika, izuzimajući njihove povremene dolaskе iz samostana u Živogošću, Zaostrugu i Imotskom, a ponekad i iz samostana u Makarskoj. Znalo se koji samostan, i u kojoj je mjeri to bilo moguće, skrbi za koju župu pa su iz Živogošća opsluživani Blato, Brotnjo i Primorje, iz Zaostruga Čitluk (misli se na Gabelu), Ljubuški, Vrgorac i Zajezerje, a iz Imotskog Podbila, Sovići, Drinovci i Kamenmost.¹ Kako crkava nije bilo, mise su, na prijenosnim oltarima, održavane na zgodnim mjestima koja bi, prema zapisu Pavla iz Rovinja iz 1640. godine, fratar unaprijed odredio, kao i termin mise, te o tome obavijestio vjernike s toga područja.²

Česti mletačko-turski sukobi uzrokovali su probleme u djelovanju svećenika, zbog čega se događalo da vjernici na nekim područjima svećenika ne vide i po više godina. Ako sudimo po jednom dokumentu iz 1650. godine, koji se čuva u arhivu Franjevačkoga samostana u Makarskoj, franjevci su za dolazak i djelovanje morali tražiti pismenu dozvolu osmanskih vlasti. U dokumentu se stanovnicima nahija Blato i Brotnjo daje na znanje kako "Hrvatski vlasi (Hrvat eflakani) koji se kreću po spomenutim nahijama trebaju jednog redovnika" te kako je "nositelj ove murasele, redovnik po imenu fra Marijan iz Imotskog, došao njima pa je potrebno da ga nitko ne sprečava i da ga nitko ne uznemirava". Muraselu je ovjerio "siromah Ahmed kadija u varoši Mostaru".³ U većem broju sličnih dokumenata u istom arhivu ne navodi se odredište franjevac koji traže dozvolu za posjet vjernicima, ali se neki od njih vjerojatno odnose na zapadnohercegovačko područje.

Posjeti biskupa bili su vrlo rijetki, o čemu najbolje govori podatak da vjernici u Raškoj Gori, kad im je 1667. godine došao makarski biskup fra Marijan Lišnjić, nisu znali ni što znači riječ biskup, jer ih nijedan nije posjetio od pada toga područja pod osmansku vlast.⁴ Najpoduzetniji na tom planu bio je makarski biskup Bartol Kačić, koji će u hercegovačke

¹ BAZILIJE PANDŽIĆ, "Izvjestaji Makarske biskupije sačuvani u tajnom vatikanском arhivu", u: *Nova et vetera*, Sarajevo, 1/1980., str. 145.

² STIPAN ZLATOVIĆ, "Izveštaj o Bosni god. 1640. o. Pavla iz Rovinja", u: *Starine*, 23, Zagreb, 1890., str. 18.

³ ARHIV FRANJEVAČKOG SAMOSTANA MAKARSKA (dalje: AFSMA), *Acta turcica*, III, 72 (prijevod Hazima Šabanovića).

⁴ BAZILIJE PANDŽIĆ, "Marijan Lišnjić makarski biskup (1609.-1686.)", u: *Nova et vetera*, Sarajevo, 1/1977., str. 36.

krajeve zači 1622., 1630. i 1636. godine, te spomenuti Lišnjić. U razdoblju između djelovanja Bartola Kačića i Marijana Lišnjića, koje se najvećim dijelom preklapa s trajanjem Kandijskoga rata (1645.-1669.), prilike su bile takve da Kačićev sinovac i nasljednik na biskupskoj stolici Petar Kačić, po svemu sudeći, nijednom nije zašao u hercegovačke krajeve, a jedno je vrijeme, od smrti Petra Kačića 1661., pa do Lišnjićeva imenovanja za biskupa, 1664. godine, makarska biskupska stolica bila upražnjena.

Takvo stanje potrajat će sve do početka sljedećega stoljeća, kada pastoralnu skrb o katolicima u zapadnoj Hercegovini preuzimaju franjevci iz Kreševa. Događa se to u najtežim trenucima za katoličanstvo u Bosni i Hercegovini, nakon upada Eugena Savojskog u Bosnu, 1697., i odlaska velikoga broja katolika s njegovim trupama u jesen iste godine. Broj katolika i svećenika pod okriljem preostala tri samostana (Fojnica, Sutjeska i Kreševo) pada na najmanji u poznatoj povijesti Bosne i Hercegovine, a bijes se Osmanlija zbog vojnih poraza narednih desetljeća neprekidno iskazuje na njima.

Podatci o djelovanju kreševskih franjevaca u prvoj polovici 18. stoljeća oskudni su, a mnogo više ih je u drugoj polovici istoga stoljeća, kada se stanje u Bosni i Hercegovini unekoliko smirilo, premda se svakovrsno i gotovo svakodnevno ugnjetavanje franjevaca i katolika nije smanjilo. Iako župnici u "kreševskoj Hercegovini", kako područje hercegovačkih župa kreševskoga samostanskog distrikta naziva apostolski vikar fra Marijan Bogdanović,⁵ još nekoliko desetljeća neće imati stalnih boravišta i župnih stanova, pastorizacija zapadnohercegovačkih katolika počela je već dolaskom kreševskih franjevaca dobivati konture kasnijeg razmjerno organiziranog djelovanja, a od uspostave bosanskog apostolskog vikarijata redoviti su i dolasci biskupa, odnosno apostolskih vikara u Hercegovinu.

U kakvim teškim okolnostima djeluju svećenici i apostolski vikari najbolje pokazuje pismo svećenika glagoljaša don Ante Budimira upućeno Kongregaciji za širenje vjere 21. studenoga 1737. Budimir u pismu, iznoseći probleme koje mu prave "Turci", navodi, uz ostalo, kako je od njih bio tri mjeseca utamničen te da se otkupio plaćanjem, ali ne potpuno,

⁵ MARIJAN BOGDANOVIĆ, *Ljetopis kreševskoga samostana (1765-1817)*, Synopsis, Sarajevo – Zagreb, 2003., str. 64.

nego im je i dalje dužan, a globe ga i otimaju toliko da su mu odnijeli i misnu paramentu. Moli potporu, jer nema ni župe ni prihoda, ali unatoč tomu već osam godina "idem po turskoj zemji ispovidam karstim odim na bolesnike trudim u noći i dnevnu". Takvo postupanje Osmanlija prema svećeniku je u ono doba gotovo konstanta, ali Budimir, nastavljajući pismo, iznosi nešto što se ipak rijetko događalo: u njegovoj se kući, kod njega, sklonio "gospodin biskup bosanski blaženi starac", a riječ je o prvom apostolskom vikaru fra Mati Deliviću.⁶ On će kod Budimira, "u turskoj zemli u župi od Posušja (...) blizu Imockoga",⁷ nastojeći tako zaštititi tri bosanska samostana, ostati godinu i pol, a i sâm će nekoliko dana poslije (1. prosinca iste godine) pisati Propagandi, potvrđujući teškoće u kojima žive katolici i probleme koje prate djelovanje svećenika. Uskoro će, nakon povratka u Kreševo, i umrijeti.⁸

Više detalja o tome što je sve zadesilo Delivića tih godina u Hercegovini donosi fra Ignacij Strukić. On, makar s velikim vremenskim odmakom, bilježi da su "Turci" Delivića u Viru, dok je obavljao apostolski pohod, najprije bez razloga napali, a nakon što je pobjegao u obližnju kuću, provalili u nju te ga počeli tući i psovati mu. Obranili su ga i otkupili tamošnji kršćani, ali je Delivić ipak, uz ostalo, ostao bez biskupskoga prstena. Sve se to događa unatoč tomu što je uza se imao vezirvu dozvolu da smije obilaziti i Hercegovinu. Ni sljedeće godine Delivić neće dobro proći u Hercegovini. Budući da se mnogo vjernika sakupilo dočekati ga, posuški kadija "izmisli da su braća kreševskoga samostana, na kojega područje spadaše Posušje, sabrali više hiljada katolika, s kojima namjeravaju udariti proti Turčinu". Od mogućih problema opet se, preko nekog neimenovanoga baše, obraniše mitom od 400 talira.⁹

⁶ Fra Mato Delivić (Kreševo, 1666. – Kreševo, 22. 6. 1740.) bio je prvi apostolski vikar u osmanskoj Bosni. Na tu dužnost imenovan je potkraj 1735. godine. O Deliviću: *Hrvatska enciklopedija*, sv. IV (ur. MATE UJEVIĆ), Naklada Hrvatskog izdavačkog bibliografskog zavoda, Zagreb, 1942., str. 621.

⁷ Riječ je o selu Vir, u kome je početkom 2016. postavljen spomenik don Anti Budimiru i njegovu bratiću, bogoslovu Marku Budimiru te fra Mati Deliviću.

⁸ JULIJAN JELENIĆ, *Spomenici kulturnog rada franjevac Bosne Srebreničke*, Povjesno društvo za proučavanje prošlosti jugoslavenskih franjevaca, Mostar, 1927., str. 64-66.

⁹ IGNACIJ STRUKIĆ, *Povjestničke crtice Kreševa i franjevačkoga samostana*, Bosanska pošta, Sarajevo, 1899., str. 50-51.

Župne kuće – nastanak i stanje

O stanju župnih kuća nemamo mnogo podataka, osim provizornih, opisnih, uglavnom bez bližega preciziranja vremena na koje se odnose. Tako fra Anđelko Barun citira fra Radoslava Glavaša, koji služenje misa i život katolika i franjevacu u Hercegovini opisuje ovako: "Nigdje crkve, da se svome Bogu pomoliš, nego vedro nebo, - da, koji kitnjasti hrast u zabitnoj šumi, to je bio hram, gdje je Hercegovac svoje potrebe prikazivao Bogu, gdje je sa strahom slušao riječ Božju i krijepio dušu svoju svetootajstvima vjere (...) Sedam osam župnih kućica, koje su naličile više seoskim kućarama, nego li pristojnim župskim stanovima, to je bilo sve, što je imala Hercegovina."¹⁰

Fra Ignacije Gavran, opisujući stanje katolika u kreševskom samostanskom distriktu u drugoj polovici 18. stoljeća, tvrdi da u samostanskim župama "borave župnici, ali bez crkve (izuzev u Kreševu) i bez pravih župskih stanova", ne precizirajući kako bi trebali izgledati župski stanovi da bi ih se moglo nazvati "pravim".¹¹ Dr. fra Robert Jolić, pišući o istom razdoblju, drugoj polovici 18. stoljeća, pozivajući se na biskupske izvještaje, piše da "župnici i nemaju vlastitih župnih kuća, nego sa zavežljajem na ramenu ili na konju krišom obilaze sela i stanuju u svojim siromašnih župljana, dijeleći sakramente i poučavajući crkveni nauk",¹² premda u istom tekstu (vidi niže) donosi detalje o nekim od župnih kuća iz toga doba. Razlozi za gore navedeno ležali su, prema mišljenju Jolića, ponajprije u tome što su "franjevci i katolički puk bili toliko siromašni da nisu bili u stanju izgraditi bilo kakvu trajnu nastambu za župnika", a također i jer su franjevci "za svaku župu morali vlastima

¹⁰ ANĐELKO BARUN, *Franjevci među svojim pukom – kratka povijest Bosne Srebrene*, FMC Svjetlo riječi, Sarajevo, 2021., str. 71.

¹¹ IGNACIJE GAVRAN, "Uvod", u: MARIJAN BOGDANOVIĆ, *Ljetopis kreševskoga samostana (1765 - 1817)*, Synopsis, Sarajevo – Zagreb, 2003., str. 11.

¹² ROBERT JOLIĆ, "Franjevci na prostoru Hercegovine u osmanlijsko doba", u: ROBERT JOLIĆ (prir.), *Franjevci i Hercegovina, Zbornik radova s istoimenoga znanstvenog simpozija održanog 6. listopada 2009. u Mostaru u prigodi 800. obljetnice utemeljenja franjevačkog reda /1209.-2009.)*, Hercegovačka franjevačka provincija Uznesenja BDM – Franjevačka knjižnica Mostar, Mostar, 2009., str. 86.

plaćati određeni iznos, nešto kao porez na župnu kuću, točnije na župnu administraciju."¹³

U nekim slučajevima nisu bile dovoljne ni prethodno dane dozvole osmanskih vlasti, što najbolje pokazuje slučaj paljevine župne kuće župe Uskoplje u selu Voljice, 1802. godine.¹⁴ Radilo se o prvoj uskopaljskoj župnoj kući, podignutoj 1796. po tadašnjem župniku fra Ivi Mirčeti, koji je za to dobio odobrenje od vezira Sulejman-paše i uskopaljskoga kadije Adžabulića, uz savjet da, kako se uskopaljski muslimani ne bi bunili, najprije podigne staju, koju će potom preurediti u župnu kuću. Šest godina poslije novi kadija Muhidinović, i to na nagovor svoga prethodnika Adžabulića, osporava gradnju, tražeći ogromno mito od 1000 reala. Budući da je fojničkom samostanu i tadašnjem uskopaljskom župniku fra Mati Krističeviću bilo nemoguće izdvojiti traženi novac, Muhidinović najprije predaje tužbu u Travnik, a malo potom, uza znanje i potporu istog Sulejman-paše koji je šest godina prije dao dozvolu za gradnju, šalje nekoliko zaptija koji spaljuju župnu kuću, staju i hambar. Fojnički samostan, uza svu štetu, mora platiti i 1960 groša globe.¹⁵

Poznat je i slučaj iz veljače 1779., kada tamošnji baše počese progoniti broćanskoga župnika fra Gabru Mijatovića, da bi mu na kraju udarili na kuću i zapalili je, a župnik, pobjegavši iz vatre na druga vrata, bi zasut metcima, ali prođe neokrnut. Nakon što je narod počeo gasiti požar, baše pobjegoše, ali su poslije toga nastavili s prijetnjama, pa je samostan župnika morao povući u Kreševo,¹⁶ a Brotnjaci na neko vrijeme ostaše bez svećenika.

Konkretno podatke o vremenu gradnje pojedinih hercegovačkih župnih kuća u literaturi imamo od fra Petra Bakule, koji piše da je do odvajanja zapadnohercegovačkih župa od Bosne Srebrene u župama toga područja podignuto šest župnih kuća: Mostarski Gradac (1797.), Čerigaj (do 1809.), Posušje (1822.), Gradnići (1825.), Ružići (1836.) i Veljaci

¹³ *Isto*.

¹⁴ ANTE ŠKEGRO, "Rimokatolička župa Uskoplje", u: *Bosna franciscana*, 4, Sarajevo, 1996., str. 124.

¹⁵ O svemu opširno izvještava sam župnik Krističević. MATO KRISTIČEVIĆ, *Enhiridion*, Franjevački samostan Fojnica – "Svjetlo riječi", Fojnica, 2019., str. 170-177.

¹⁶ M. BOGDANOVIĆ, *nav. dj.*, str. 203.

(1837).¹⁷ Bakula u prvi plan stavlja navedene godine, iako i sam spominje starije župne kuće u navedenim i drugim mjestima. Za sveukupno loše stanje Katoličke Crkve u Hercegovini, kamo svakako pripada i izgradnja te održavanje župnih kuća, Bakula, uz ostalo, uzroke nalazi i u nezainteresiranosti franjevac iz Bosne za pastoralnim radom u Hercegovini, jer je nisu osjećali svojom domovinom.¹⁸

Dr. fra Robert Jolić, uglavnom, pozivajući se na izvještaje apostolskih vikara, donosi najviše podataka o stanju župnih kuća u Hercegovini.¹⁹ Prema izvorima koje navodi Jolić, u Posušju su, točnije u obližnjem Osoju, franjevci sigurno imali župnu kuću najkasnije 1773., iako je moguće da je postojala i u vrijeme pastirskih pohoda biskupa Dragićevića (1742. i 1761.).²⁰ U Ljubuškom je, što nije čudno s obzirom na kasni osnutak župe (1761.), nije bilo ni 1779., nego tek krajem stoljeća, i to najprije u Vojnićima, na lokalitetu Župnice,²¹ u Brotnju se, u selu Gradnići, najkasnije od 1761. nalazi "malena i neugledna župna kuća, koja je podignuta prije nekoga vremena",²² te u Gracu "fratarsku kuću" prvi spominje biskup Bogdanović 1768., dok se u izvještajima iz 1773., 1776. i 1779. godine navodi da u Gornjem Gracu župnik ima "bijednu kućicu",²³ a prvi spomen župne kuće u Mokro-polju ili Pribinovićima za župu Blato (Široki Brijeg) datira iz 1761., da bi nova krajem stoljeća bila podignuta na Čerigaju.²⁴

Nekoliko podataka o stanju župnih kuća na kraju 18. stoljeća nalazimo u izvještaju o prvom općem i kanonskom pohodu biskupa fra Grge

¹⁷ PETAR BAKULA, *Hercegovina prije sto godina ili Topografsko-historijski šematizam Franjevačke kustodije i Apostolskog vikarijata u Hercegovini za godinu Gospodnju 1867 (Šematizam fra Petra Bakule)*, s latinskog originala iz god. 1867. preveo Vencel Kosir, Provincijalat hercegovačkih franjevaca, Mostar, 1970., str. 68, 74-75, 80, 85-86, 120, 142-143, 147, 150-151, 154, 156, 158.

¹⁸ PETAR BAKULA, *Mučeništva u franjevačkoj opservantskoj misiji u Hercegovini*, Hercegovačka franjevačka provincija Uznesenja BDM, Mostar, 2014., str. 47.

¹⁹ R. JOLIĆ, "Franjevci na prostoru Hercegovine u osmanlijsko doba", str. 86.

²⁰ *Isto*, str. 89-90.

²¹ *Isto*, str. 92.

²² *Isto*, str. 93.

²³ *Isto*.

²⁴ *Isto*, str. 95.

Ilijića Varešanina, obavljen u ljeto 1797.²⁵ U spomenutom izvještaju izrijekom se navode župne kuće u Posušju, Rošku Polju, Ružićima, Ljubuškom, Gradnicima i Čerigaju.

U župnoj kući u Posušju biskup je napisao "podužu okružnicu kojom je cijelom svećenstvu i katoličkom narodu najavio svoju prvu kanonsku vizitaciju" i u njoj prenoćio, kao i sutradan, u Rošku Polju, gdje se "nalazi kućica u kojoj stanuje pop glagoljaš", a u tom mjestu i župi ponovno će boraviti još dva dana nakon što pohodi Duvno. U župnoj kući u Ružićima ostao je dvije noći, a o njoj ne bilježi ništa osim da je mise služio pod orahom uz nju. I u župnoj kući u Ljubuškom ostao je dvije noći, a u izvještaju je naziva "bijednom kućicom", koju je, međutim, nakon što je, druge noći, u pola dva, napadnuta od Turaka, spasio od uništenja tako što je napadačima preko svoga tajnika poslao nenavedeni iznos novca. U Gradnicima u Brotnju ostao je tri dana, ali župnu kuću ne spominje, a isto se ponovilo i s Čerigajem, gdje je zabilježio samo da je oltar podignut "u blizini župne kuće". U Mostarskom Gracu smjestio se "u župni naslon, jer (župa) nema kuće", gdje su ga drugoga dana boravka čestom pucnjavom i danju i noću uznemiravali Turci, pa je Mustafi-agi Vugiću, zvanom Šiško, očito utjecajnom u vlasti Mostara, poslao pet škuda "da ih se oslobodi". Dva dana prije Turci su u Mostaru ubili osam i ranili tri osobe; iako se to ne navodi izrijekom, vjerojatno su u pitanju katolici, čim su osmorica ispred ubojica pobjegli upravo u Gradac. Nije navedeno gdje je biskup noćio dvije noći; "naslon" u koji se smjestio vjerojatno je bila privremena nastamba u kojoj se, jer je bilo ljetno doba, moglo i prenoćiti. Iz Mostarskoga Graca biskup Ilijić krenuo je prema Duvnu, kojem je tada pripadalo i Rakitno, gdje je prenoćio u kući "pobožnoga katolika Petra Petrovića", što upućuje na to da tamošnji kapelan vjerojatno nije imao kuće.²⁶

Zanimljivo je da nitko od autora koji su se dotakli ove teme ne posvećuje pozornost činjenici da je kreševski samostan s crkvom do temelja izgorio na Uskrs 1765. te da je njegova obnova, uslijed prijetnje potpunim nestankom, čime bi i redovita pastorizacija u župama došla u pitanje,

²⁵ ANDRIJA NIKIĆ, "Regesta dokumenata Kongregacije de propaganda fide (1) - Scritture riferite nei Congressi, Bosnia, sv. 9 (1796. - 1818.)", u: *Bosna franciscana*, 9, Sarajevo, 1998., str. 256-264.

²⁶ *Isto*.

sljedećih godina predstavljala prioritet kad je riječ o građevinskim radovima na području samostanskoga distrikta. Treba imati na umu i činjenicu da se za vrijeme obnove ne može uzeti samo 1767., kao godina ponovnoga podizanja samostana i crkve, nego je oporavak od ogromne štete, kroz nabavu osnovnih stvari u obnovljenom samostanu, trajao mnogo narednih godina.²⁷

Osim "prošnje", odnosno organiziranoga prikupljanja novca za obnovu po cijeloj Bosni i Hercegovini te po inozemstvu, koju su obavljali franjevci kreševskog samostana,²⁸ bilo je i pojedinaca koji su u obnovljeni samostan donosili ili slali potrebne stvari, ponajviše crkveno ruho, ali ponekad i crkveno posuđe. Takvih pojedinačnih darova bilo je i iz Hercegovine. Tako je u nastavku prvog inventara sakristije i crkve napravljena nakon obnove, zabilježeno kako 1767. "posla jedan kalexich Ivankovich iz Mostarske xupe. Cupa i patena od srebra, a piestal od midja²⁹ pozlachen", dok naredne godine "iz Posusja Ivan Mitrovich i xena mu Angelia poslashe jedan Calex. Cupa i patena od srebra, piestal od midja". Kaležić koga daruju Ivankovići stoji sedam, a kalež Mitrovića osam cekina. Takvih darova bilo je i prije požara, pa 1757. godine "posla jedan kalexich Vasi(g)l iz Brochna. Sama cupa od srebra, a patena od midja", ali ih je najviše doneseno ili poslano nakon požara i ponovne gradnje samostana i crkve, gdje, očekivano, prevladavaju darovi Kreševljaka.³⁰

Župni našastari (imovnici) s kraja 18. stoljeća

Mnogo konkretnih, dosad nepoznatih podataka nalazimo u našastari-ma (imovnicima) pojedinih župa, koji se čuvaju u Arhivu Franjevačkoga

²⁷ ARHIV FRANJEVAČKOG SAMOSTANA KREŠEVO (dalje: AFSK), Protocolum historicum (Ljetopis fra Franje Bogdanovića), Fond: Ljetopis/kronika, kutija 34, signatura Ljet. 1, str. 50-58.

²⁸ MILO JUKIĆ, "Doprinos hercegovačkih župa u obnovama Franjevačkoga samostana Kreševo 1767. i 1822. te njegovu održanju do sredine 19. stoljeća", u: *Hercegovina*, 9, serija 3, Mostar – Zagreb, 2023., str. 130-132.

²⁹ mjed

³⁰ Protocolum revum sive supellectilium Sacristiae et Ecclesiae S. Cath. contus factum seu protocollatum Anno 1768. Primo postreedificationem et quidem mobilium majoris conditionis, AFSK, Fond: Ljetopis/kronika, kutija 34, signatura Ljet. 1, str. b7

samostana Kreševo.³¹ Tako s kraja 18. stoljeća imamo našastare župe Posušje (1780.), Gradac, odnosno Mostar (1784.) s dodatkom kuće u Raškoj Gori, a u još jednom iz toga doba, koji je sačinio fra Lovro Soptić "de Blato", nije navedena ni župa, ni godina nastanka. Četvrti našastar odnosi se na župu Brotnjo i također je nedatiran, a izradio ga je fra Pavao Penavić. Kako je Penavić službu župnika Brotnja obavljao u dva navrata, od 1786. do 1791. i od 1797. do 1800., našastar se također odnosi na navedeno razdoblje.

Najstariji našastar, naslovljen s *Inventarium Domus Parochialis de Posusje Die 5. Julij An. Dni. 1780 relictum á P. Gregorio Olovčich á Cresevo Suo Succesor Pri Georgio Maresceovich*,³² ujedno je i najopširniji, a pripremio ga je tadašnji posuški župnik fra Grgo Olovčić iz Kreševa pred primopredaju župe također Kreševljaku fra Juri Mareševiću 5. srpnja 1780.³³ Pisan je bosančicom, na tri stranice, a svjedok je bio fra Juro Nikolić iz Kreševa. Prema tom našastaru u župnoj kući popisano je sljedeće:

Stranica 1.

Ostali paramentah dok sedme omnia Sacra

Supellectilba praeter Planetam	6
+ Bačavah	5
+ Burila nova	2
Bucat ³⁴	1
+ tendžere	3
kotlić	1
čaša darvena	1

³¹ AFSK, Fond: Našastari (imovnici) iz Kreševa i drugih župa (1780.-1962.), signatura Pred. SŽ 2

³² Najstariji je sačuvani našastar ne samo s hercegovačkog područja već i uopće u kreševskom samostanskom Arhivu izuzev onih iz samoga Kreševa.

³³ *Inventarium Domus Parochialis de Posusje Die 5. Julij An. Dni. 1780 relictum á P. Gregorio Olovčich á Cresevo Suo Succesor Pri Georgio Maresceovich*. AFSK, Fond: Našastari (imovnici) iz Kreševa i drugih župa (1780.-1962.), signatura Pred. SŽ 2

³⁴ Bucat je manja drvena posuda eliptičnog dna i istog takvog nepomičnog zaklopa, koja se pri dnu blago proširuje. Bila je izrađena od 16 đuga, od kojih je jedna bila duža od ostalih i imala funkciju ručke, s alkama kojima bi se kačila na sedlo. Služio je za prijenos vode, mlijeka, vina i drugih tekućina.

Ibrik i legenj	1
+ ćasa	1
Čanakah	3
zdilah	5
tanjurah	15
kašikah	11
pjatah od kositera	3
sahn ³⁵	1
+ Porciona	-
Saksia	1
Bukare darveneh	2
gradile	1
sadžaka	2
prikladanj	1
kevcia ³⁶ šuplja	1
+ Varjača darvena	1
mahle slanice	2
velika slanica	1
solli okah	8
mlin mahli od kaveh	1
kanaveta s' Bocah	10
sinia	1
+ Tovalja od sinieh	1
tavolin ³⁷	1
+ Lonacah	4
kotlušah	3
sukalah	3
Biljacah	3
+ Kabanica od klašanjah za diteta	1
kaiša od britavah	2
ambarah za žita	6
koš	1

³⁵ sahan, bakrena posuda sa zvonastim poklopcem u kakvoj se nekad posluživalo kuhano jelo

³⁶ kevcija (tur. kepçe, kefçe) – susak, kutlača, zaimača, u Hercegovini i palja

³⁷ niski stolac (od tal. tavolino)

Inventarium Domus Parochialis de Posusje Die 5. Julij An. Dni 1780	
relictum à P. Gregorio Clouich à Capero suo Successori P. Georgio Manj- evich.	
Оцт-жа парохіал-мѣ-	6
и ех сѣмъ омиа sacra suppellectilia постои оломотан.	5
+ Вѣрѣжѣ	2
+ Вѣрѣжѣ донѣ	1
Вѣрѣжѣ	3
+ мѣрѣжѣ	1
сѣмѣжѣ	1
мѣрѣжѣ, и мѣрѣжѣ	1
+ мѣрѣжѣ	3
мѣрѣжѣ	5
мѣрѣжѣ	15
мѣрѣжѣ	11
сѣмѣжѣ	3
мѣрѣжѣ ох сѣмѣжѣ	1
сѣмѣжѣ	1
+ мѣрѣжѣ	2
сѣмѣжѣ	1
мѣрѣжѣ дѣрѣжѣ	1
мѣрѣжѣ	2
мѣрѣжѣ	1
сѣмѣжѣ	1
мѣрѣжѣ	2
+ мѣрѣжѣ дѣрѣжѣ	2
мѣрѣжѣ сѣмѣжѣ	1
мѣрѣжѣ сѣмѣжѣ	1
мѣрѣжѣ сѣмѣжѣ	1
сѣмѣжѣ	10
мѣрѣжѣ ох сѣмѣжѣ	1
сѣмѣжѣ ох сѣмѣжѣ	1
сѣмѣжѣ	1
+ мѣрѣжѣ ох сѣмѣжѣ	1
мѣрѣжѣ	1
мѣрѣжѣ	4
+ мѣрѣжѣ	3
+ сѣмѣжѣ	4
сѣмѣжѣ	3
сѣмѣжѣ	1
мѣрѣжѣ	1
+ сѣмѣжѣ ох сѣмѣжѣ	1
сѣмѣжѣ ох сѣмѣжѣ	1
мѣрѣжѣ сѣмѣжѣ	1
сѣмѣжѣ	1

Slika 1. Prva stranica našastara župe Posušje iz 1780. godine

Stranica 2.

čase caklene	3
peškira ordinaris	6
opinalah ³⁸	2
motika	1
grablje gvozdene	1
Badanj od kupusa veliki	1
kačica mala od kupusa	1
kačica za soli	1
sikira	1
Nadžak	1
Kantar veliki	1
kantar mahli	1
Vrićah	
Škatula za Ostiah i gvozdie od Partikulah i nožice	1
Kartoh od sudia	1
ćupa od masla	2
ćup od ulja	1
Sandukah	3
Dušek	1
Jastukah	4
findžanah	2
škatula od masla mahla	1
Varićak od Brašna veliki	1
Varićak od žita	1
kutie od smoka	4
+Samara	2
stolacah	4
komoštre ³⁹	1
sarp	1
+čiraka	2
Maše	1
slamnice	2
ožeg	1

³⁸ noževi

³⁹ lanci o koje se vješa kotao iznad ognjišta

Lopara	2
avan od kamena	1
naćve	1
sito	1
rešeto	1
stupa darvena	1
aršin darveni	1
suhd od sirćeta i sirćeta okah	8
tava	1
ražanj	1
ulček ⁴⁰	1
krošnje za siena velike	2
krošnja mahla	1
tezgere	1

Stranica 3.

Lopata darvrena	1
gvozdje za ostiah	1
luća okah	2
knjige od karštenja	5
knjige od staroga karštenja	1
gusle	1
ogledalo stahro	1

Findžana 4, Piata 4, buraće⁴¹ 2, sidžima⁴² 4, matapa⁴³ 2, torba 1

Res Comestibiles Sunt⁴⁴

Pšenice okah	10
Karišikah okah u brašnu i ništa više	35

⁴⁰ posuda za mjerenje žita različite veličine

⁴¹ manja posuda od kože s drvenim otvorom (burača)

⁴² drveni ili željezni kolac s duljim užetom na koji se pripinju krava ili konj

⁴³ Vjerojatno je napisano krivo slovo i trebalo je stajati mutapa (mutap – pokrivač od kozje dlake, obično korišten za pokrivanje konja).

⁴⁴ jestive namirnice

Vina okah	60 ⁴⁵
rakieh oka	4
ulja okah	2–3
Životinjeh dvoje jaganacah pak jaganacah 12 ⁴⁶	5
masla okah	4
sira okah	
Kokoših pirga	12
Pilićah doma	27

Vuneh u Jakova Bošnjaka okah	94 6

Posuški našastar jedini od spomenutih ima, nakon popisa stvari i namirnica, i posebno izdvojenu sekciju Libri Predicabiles (Knjige propovijedi). Na popisu se našlo 13 knjiga, od kojih neke nisu usko vezane za propovijedi, ali jesu za pojedine obrede. To su sljedeće knjige:

1. Reiffenstuel⁴⁷ Stahri
2. Istruzione a Parochi del Marco Buccoglioni
3. Legendario di Santi⁴⁸
4. Ochievacz⁴⁹ Nediglani i svećani
5. Ochievacz veni mecum⁵⁰
6. Missionario Parochiale di Adriano Gambard⁵¹

⁴⁵ nejasno ima li vina 60 ili 260 oka

⁴⁶ Sve osim prve riječi dodano je naknadno, drugim rukopisom, latinicom.

⁴⁷ Vjerojatno je riječ o djelu *Theologia moralis. Brevi simulque clara methodo comprehensa, atque juxta sacros canones, ... succinctè resolvens omnes Materias Morales*, njemačkoga franjevačkog teologa Anakleta Reiffenstuela, tiskanog u Münchenu 1692. godine.

⁴⁸ Vjerojatno je riječ o djelu *Legendario delle vite de' Santi* koje je sastavio Giacomo di Voragine, a tiskano je više puta krajem 16. stoljeća u Veneciji i Genovi. U knjizi je za svaki dan predstavljen po jedan svetac s podacima i legendama iz njegova života.

⁴⁹ Fra Filip Lastrić Oćevac

⁵⁰ Poznato Lastrićevo djelo *Od' uzame*

⁵¹ Puni naslov Gambardijeve knjige je *Il missionario parrocchiale, ovvero Sommario di esortazioni famigliari sopra le cinquantadue domeniche dell'anno... di Adriano Gambard sacerdote*. S francuskoga ju je preveo Gostanzo Grasse,

7. Blagoslov od Poglaha
8. Istruzione Cristiana del Belarmino⁵²
9. Dottrina Cristiana del Giovanni Badoaro⁵³
10. Collectio Benedictionum⁵⁴
11. Manuale per li Curati del Gio. Battista Benamati⁵⁵
12. Nucleus Catecheticus⁵⁶
13. Circulus Aureus⁵⁷

a tiskana je u Milanu 1728. godine. Vidljivo je da je Olovčić izostavio jedno "r" u drugoj riječi skraćenog naslova. *Il missionario parrocchiale*. Radi se o propovijedima kroz cijelu godinu u formi obiteljskih nagovora.

⁵² Roberto Francesco Romolo Bellarmino (1542.-1621.), talijanski teolog, pisac i kardinal, član Družbe Isusove. Blaženim je proglašen 1923., a sedam godina poslije, po papi Piju XI., svetim. Olovčić je vjerojatno koristio skraćeni naslov jednog od dva Bellarminova djela: *Dottrina cristiana breve* (1597.) ili *Dichiarazione più copiosa della dottrina cristiana* (1598.). Oba su djela prevedena na mnoge jezike i u katehizaciji su korištena sve do 19. stoljeća.

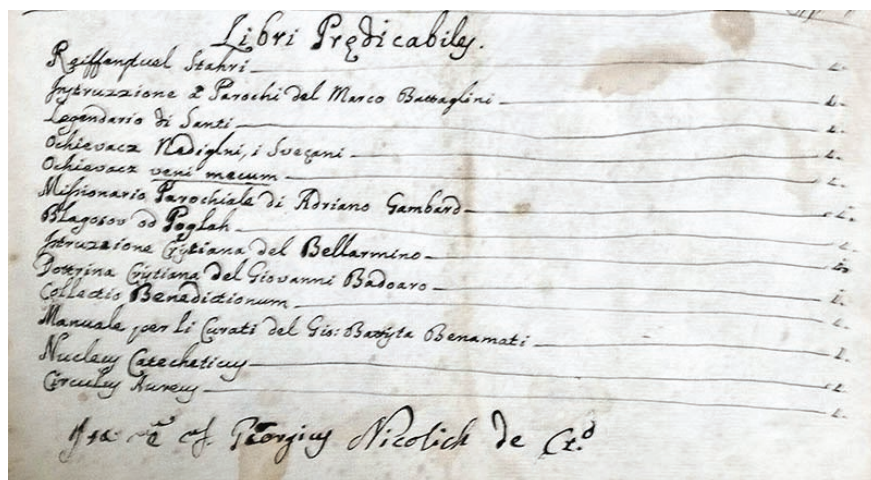
⁵³ Giovanni Alberto Badoer (1649.-1714.), talijanski kardinal i patrijarh.

⁵⁴ Puni naslov glasi *Collectio, sive apparatus absolutionum, benedictionum, conjurationum, exorcismorum, rituum, et caeremoniarum*, a radi se o knjizi s uputstvima za odrješenja, blagoslove, egzorcizme, rituale i dr. Knjigu je priredio Bernard Sannig (? – 1704.), poznat i kao Bernard Šleski, češki franjevac, filozof, teolog, povjesničar, sveučilišni profesor i crkveni pravnik. Djelo je izdano tek nakon njegove smrti, u Veneciji, 1736. godine.

⁵⁵ Puni naslov knjige je *Manuale comodo per li curati, e per ogni altro sacerdote, che s'impieghi a beneficio de' fedeli, in funzioni al suo ministero spettanti. Del padre maestro Giambattista Benamati servita da Guastalla*, a tiskana je 1725. godine. Giovanni Battista Benamati bio je talijanski svećenik podrijetlom iz grada Guastalla, danas u pokrajini Emilia-Romagna, autor nekoliko priručnika o metodama rada župnika.

⁵⁶ Puni naslov knjige je *Nucleus Catecheticus: Continens Brevi Compendio Doctrinam Fidei Ac Morum, E Diversis Authoribus Erutus*. Autor je belgijski teolog Bernardinus Mercatoris, O. F. M. Knjiga je prvi put tiskana u 17. stoljeću i doživjela je brojna izdanja, a služila je kao temeljni udžbenik za vjersku pouku, sažimajući vjersku doktrinu i viđenje morala raznih autora.

⁵⁷ Puni naslov knjige glasi: *Circulus Aureus, seu Breve compendium caeremoniarum et rituum*, a napisao ju je Franciscus Marie de Capeliss, kapucin iz Bologne. Prvi je put tiskana 1680. godine. Radi se o obredniku, odnosno zbirci rituala propisanih od Katoličke Crkve.

Slika 2. Popis knjiga u župnoj kući u Posušju 1780. godine

Drugi najstariji našastar je latinični *Inventario od Xupe Mostarsche učignen u kuchi gradačkoi Miscza Ruina nah 30. God. 1784*. Dvo-list je unaprijed presavijen na četvrtine stranica. Autor nije potpisan, a inventar je 4. listopada iste godine primio fra Rafael Budimir iz Vira. Stvari u inventaru nisu popisane tablično, već skupno, ali su razvrstane na "stvari czarkovne", "stvari kuchne" i "stvari od zaire i ića". U njemu je sadržan i *Inventario od kuchie, koja se nahodi u Raschoi=Gori*. Popisano je sljedeće:

Stranica 1.

1. Stvari Czarkovne. Dvi Paramente nove sa svim opravam, a dvi stare takoger; dva ottarnicha nova, jedan kalex od srebra, dva kalex a patenam, koi sluxe, a jedan, i dvi patene stare, i jedna pixidicza:⁵⁸ dva ottarnicha stara s' gniovim peschirima, i koshugliama, s' passovima; a tkana kosuglicza s' pescchirom velikim, i malim; jedan paas svilen, jedno Propetie. Kgnighe Xupske 4, Decreta Provinciae, Siglio⁵⁹ Xupski, guosdie od oscitia malo i veliko, dva Misala nova, Morala P. G. Biskupa Dobrete, 8. corporalalah, i 4. palete.

⁵⁸ piksida – posudica za hostije ili za sveto ulje za bolesničko pomazanje

⁵⁹ pečat

2. Stvari kuchne. Tri Baçve veliche od vina, jedno rachischo, a drugho od sircheta; dvi Masnicze, jedan Badagn. Dvi Slamnicze od sukna, 3. Biglcza, jedan Chilim star, jedno sukancze, dva jastucha. Ovvo od aglina od sudia jedan legen, i hibrik bakreni, dva sana,⁶⁰ jedan bakraçich, jedna tava, 5. piata zemgliani, 5. tanura darveni, dva piata velicha zemglia-

Stranica 2.

-na biela, dva porziona biela, 6. çanacha, 10. kascicha, 4. Chiupicze kalaisane, jedna tenxericza s' dankom(?), lonacz velichi, i mali, dva saxacha, priglagn, oxegh, gradile, raxagn, dvi tarpezicze s nogham, jedna sinia velicha, jedan kantarich, jedna sichiricza, jedna koprina, jedna vescetta,⁶¹ 4. buchare darvene, jedno burilo, dva buczata, jedna kova, dvi kutie, dvi vriche, jedna torba, jedna kanaveta, u kooi su çetiri bocze veliche cziele, i ostale stvarçicze.

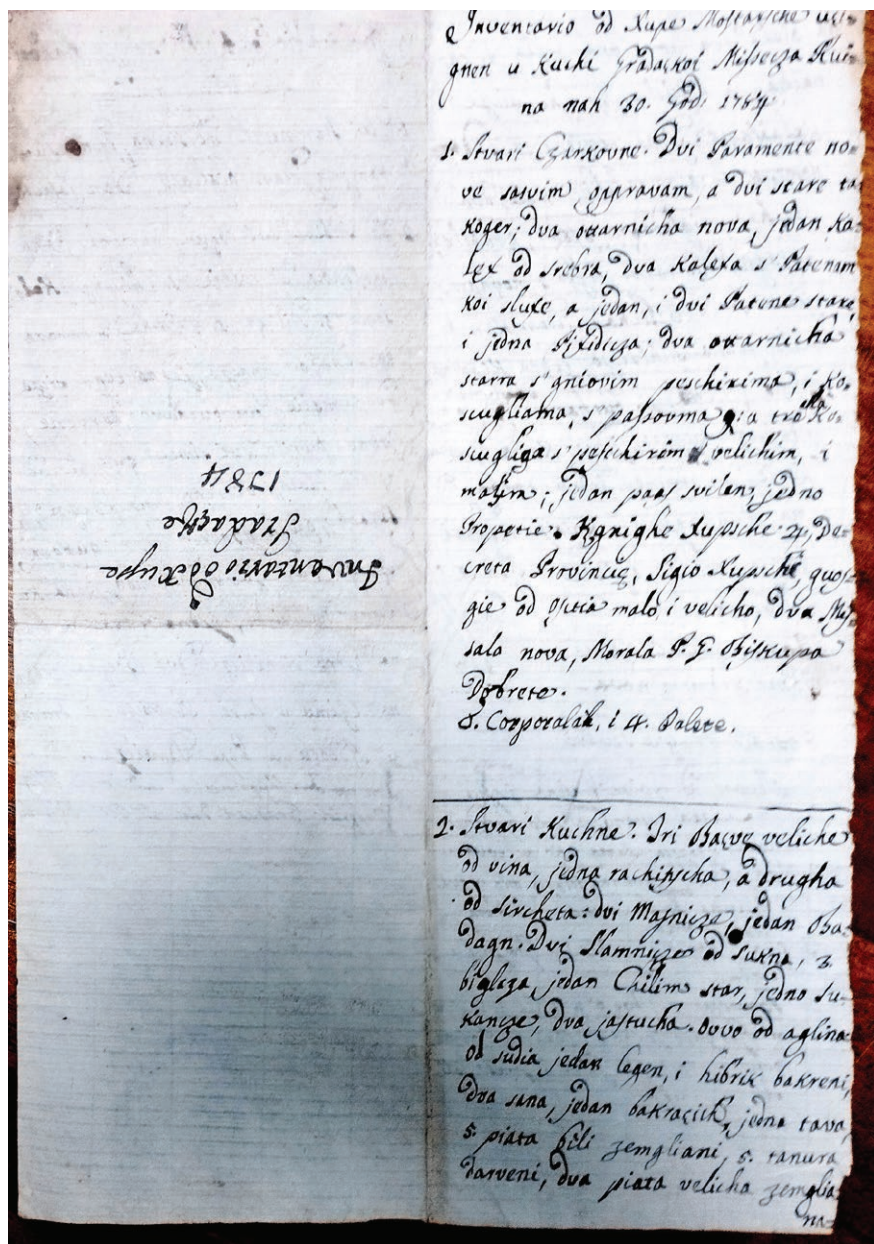
Jedna çasca czaklena

Jedna xebanicza nova

I ostale drughe stvari

⁶⁰ san – sahan

⁶¹ mijeh (prema tal. vescetta = mjehur)

Slika 3. Ovitak i prva stranica našastara "od Xupe Mostarsche"

Stvari od zaire, i icha⁶² jesu

Parvo = Xitta Pscenicznoga oko osamdeset okah, mlagega xitta oko 4. tovara

2. Vina oko 6. tovara. Masla oko 5. oka. Zeitina oka. Tarane, Bum-bura⁶³ pohmalo

3. Osta drop za rachie u Graczu, i u Czimu.

4. Bravegna 6., dvoje u Vida Zelenike u Graczu, a jedno u Abrama Rotima, dvoje u Verde, a jedno u Jure Tolića u Gori.

Inventario od kuchie, koja se nahodi u Raschoi=Gori

1. Dvi slamnicze od sukna, jedno sukancze, jedan bigliacz, jedan ja-stuk.

2. Od sudia, dvi Bačve od vina, jedna malescna od rachie, 3. Chiu-picze kalaisane, 3. sdilicze, 5. kascicha, 3. tanura darvena, 6. lonacza, jedna tenxericza od zemglie, dvi buchare darvene, jedno burilo, dvi sinie, gvosdie od ościa malo, i veliko, prikladagn, saxach, oxegh, Ba-kraç, legen guosden, raxagn, tavicza, sanduk nov, jedna koprena, dvi vriche, jedna torba za brascna, jedna sichiriczka, dva Badgna, jedan na Czimu u Jure Popovcza, a drughi u Rodoçu u Pope Udovicze.

Nedatirani⁶⁴ našastar koji potpisuje fra Lovro Soptić iz Blata najkraći je, a u njemu je popisano sljedeće:

Inventario Ego fr. Laurentius Soptich de Blatto

Ja F. Lovre Soptich ostavi o. p. F. Juri

Dvista, i pedeset oka Šenicze	250
Stoh, i pedeset oka raxi	150

⁶² od zaire (živežnih namirnica) i ića

⁶³ bumbur /bungur) – pšenična krupica

⁶⁴ Ne može se sa sigurnošću reći, ali se može pretpostaviti da našastar potječe iz župe Blato, gdje je fra Lovro Soptić župnikovao oko 1799.-1800. godine. Druge njegove službe u Hercegovini prije toga bile su u Ljubuškom (1786.-1792.), gdje župna kuća tada nije postojala te na Poljima (1795.), gdje je u to doba također nije bilo. O fra Lovri Soptiću, koji je u dva mandata bio definitior Provincije, i također u dva mandata kreševski gvardijan: ROBERT JOLIĆ, "Društvena i crkvena povijest Polja", u: IVO ČOLAK (ur.), *Fratar i planina*, Hrvatska akademija za znanost i umjetnost u BiH, Mostar, 2022., str. 72.

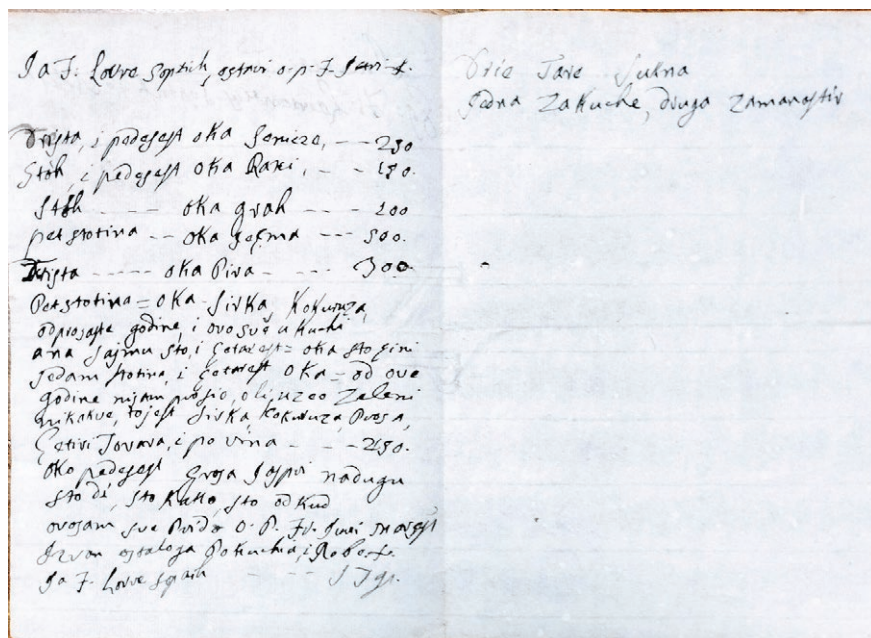
stoh oka grah	100
pet stotina oka ječma	500
Trista oka piva	300
Pet stotina oka sirka kokuruza	
Od prošaste godine, i ovo su u kuchi	
a na zajmu sto, i četerest = oka sto čini	
sedam stotina i četerest oka = od ove godine nisam prosio, oli uzeo	
Zeleni nikakve, to jest sirka, kokuruza, prosa.	
Četiri tovara i po vina	250
Oko pedeset dvoje jaspri na dugu	
što di, što kako, što od kud	
ovo sam sve prido o. p. Fr. Juri ???	
Izvan ostaloga Pokuchia i Robe +	

Ja F. Lovre Soptich

(dodatak na drugoj stranici dvolista)

Dvie tare(?) sukna

Jedna za kuchie, druga za manastir

Slika 4. Našastar fra Lovre Soptića

Našastar fra Pavla Penavića, naslovljen *Inventario od Chuce i Xupe Bročianske sto se naodij na Sluxbu Manastira S. Kate*,⁶⁵ također je prilično opširan, na tri stranice navedeno je sljedeće:

Stranica 1.

2 paramente sa svim svojim ruom

2 paramente novve

Marama za otara imma dosti

Dvie ciaclene gostarice

Otar lip sclopiti na čemu se Missa govori u chucci

2 oke Voscha za Missa i Pamuka za isti

Chutia od ostia, kalup od ostia, gvosdie od particular,

Nosvica od ostia

Od s. Vodde sud od Bacra, i 2 svíce od bilogha Voska

Cnighe, to iest od Chur(s)tegnia, od Vinčignia, od Missa, od Mrtvie i Decreta S. Bisc. i M:P:O:⁶⁶

Pochuccie

Koprina i res(e)tto na nassu slusbu i iedan sud u čemu stoi Brasno u zu???

3 Tengerie

Lonaca 5

3 Sagiaka

3 Čiuppa od masla

Stranica 2.

Masla 14 oka

Slanica s chasikam i sogliu

Guosdenie kapaka 5

~~Sdila~~ Darvenie

⁶⁵ *Inventario od Chuce i Xupe Bročianske sto se naodij na Sluxbu Manastira S. Kate*, AFSK, Fond: Našastari (imovnici) iz Kreševa i drugih župa (1780.-1962.), signatura Pred. SŽ 2.

⁶⁶ Vjerojatno se misli na biskupove i gvardijanove naredbe.

~~Sdila od zemglie kalaisane~~

Testia, bardak, i od sircheta sud

3 Çiraka

Piata od kositara 7, Piata od zemglie 7, Piata od Darveta 4, Tavva, Prichad(?), Oxegh, 2 Burila novva oko(va)na lipo, 3 Leghegna 2 od gvosdia a 1 od Bacra, Buchara 7, Çiassa od ciacila 4, 2 ibrika od Kave, fingiana 6, Sinie 2 i Tarpeza Vellika sa sviem tachumom,⁶⁷ Gradila, Raxagn, Irende, 2 Kantara malij i velikij, Sanduka 6, Kamenica od zejtina, 5 oka zejtina, Posteglia 5, Çiarsapha 3, Çiebadi 9, Sukanaca 4, Vurica 5, Grastna(?) od kave jedna, Kanavata 2, Sdila 7, Sdilij od zemglie 4, Baçava 8, sdila od Darvetta 5, Vina 10 Tovara,

Rachie 120 oka

Baçava malie 8

Masnice 2 od chupussa

Chupussa 250 oka

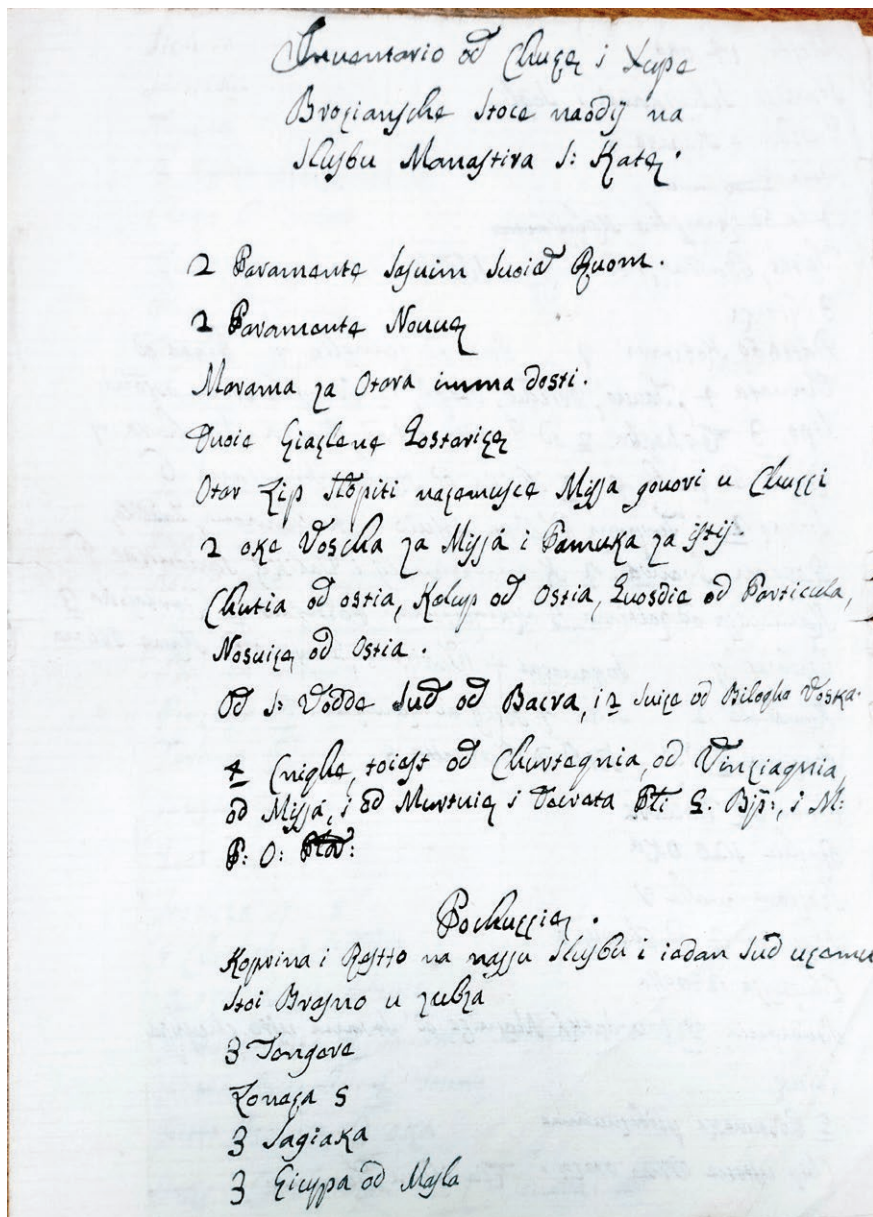
Badagnia 8 i u Satka(?) Masnica od strana 5 usto chuppa

Cliuk(?)

5 Postavaka pod baçvvama

Chi(u)p u sto sce Vino otaça i u iedan Darven

⁶⁷ takum (turc.) – oprema, pribor

Slika 5. Prva stranica našastara župe Brotnjo fra Pavla Penavića

Stranica 3.

Sichira

Mottika

Lopata

2 Kasna Manastirscha

Claka⁶⁸ 6 tovara

Luka Cziurglienogha 80 oka

Ploča 5 Tovara

Dasaka 20

Çiaturgnia nassa

Ploçgnia Chuçia

Slamgnia Chuçia

Poiata mala

Kotac gdi sce kokosi rane. Kokoscij 30.

Lissa 6 na čemu sce Grozdie Susij

Bocion Veliki

Pirinça 6 oka

Tarana 6 oka

Jerista⁶⁹ 3 oka

Graa i sočivice 4 5 oka

Stolacza 4 5

i chotlich od s. Vodde

2 oke svicia loianica

Xitta Prvogga 8 Tovara. Sircieta 100 oka.

Xitta Bilogha 4. Tovara

Xitta Psenice 3 oka

Sirka i Chuchuruzza 27 Tovara

Još o našastarima

U nekim nešto mlađim našastarima u naslovu se navodi kako se izrađuju po naredbi, odnosno na zahtjev Franjevačkoga samostana u Kreševu. Tako fra Augustin Juričić iz Kreševa u uvodnom dijelu našastara župe Brotnjo, sačinjena u Gradnicima 30. svibnja 1820., prigodom primopredaje novom župniku fra Frani Kraljeviću,

⁶⁸ klak – kreč, vapno

⁶⁹ jerište – vrsta domaće tjestenine

napominje kako to čini "po zapovidi starieshina".⁷⁰ Ne možemo znati kad je naredba izdana i je li bila na snazi krajem 18. stoljeća ili je u to doba bila dio običajnog crkvenog prava. Steže se, međutim, dojam da, barem u vremenu na koje se odnose ovdje prezentirani našastari, način njihove izrade nije bio precizno propisan.

Dok fra Grgo Olovčić našastar pravi u preglednijoj, gotovo tabličnoj formi, dotle su u trima preostalim stvari uglavnom popisane jednostavnim nabranjem. S druge strane, našastar "Xupe Mostarsche" iz 1784. podijeljen je u tri skupine: crkvene i kućne stvari te životne potrepštine, što u ostala tri našastara nije slučaj, osim što je Olovčić izdvojio *Res Comestibiles Sunt* (jestive namirnice), među koje je stavio i životinje. Upada u oči da se našastar fra Lovre Soptića svodi gotovo samo na taj segment, uz napomenu da je to predao "izvan ostaloga Pokuchia i Robe".

Soptić ne navodi ništa od crkvenih stvari i misnoga ruha, čak ni "gvožđe za hostije", kojega, osim paramenti, nema ni u Olovčićevu našastaru. On, pak, navodi popis "knjiga od karštenja" i "knjiga od staroga karštenja", odnosno matične knjige, i to, s obzirom na to da ih ima pet aktualnih, vjerojatno ne samo matice krštenih nego i umrlih i vjenčanih, nego, kao što ih u Brotnju navodi fra Pavao Penavić, i knjigu misa te knjigu dekreta, odnosno zapovijedi biskupa i gvardijana.

Soptić među ostalim stvarima navodi i "kabanicu od klašanjah za diteta", što upućuje na mogućnost da su franjevci i u Hercegovini pripremali i, ako ne redovito, a onda barem povremeno, u osnovnim stvarima podučavali nadarene, bistre dječake prije odvođenja u kreševski samostan na školovanje.

U usporedbi s ostalim našastarima, župa Brotnjo je najbolje providena pokuštvom, misnim i oltarnim ruhom, živežnim namirnicama i ostalim, uključujući i vlastitu štalu te čatrnju. Kuća je dovoljno

⁷⁰ Inventario pro Anno 1820. Parochie Brotgnensis, AFSK, Fond: Našastari (imovnici) iz Kreševa i drugih župa (1780. – 1962.), signatura Pred. SŽ 2

prostrana da se u njoj, vjerojatno u hodniku,⁷¹ služila misa, a u njezinu je inventaru, za razliku od drugih, naveden i prenosivi oltar.

Zanimljivo je da u trima našastarima nema podataka o eventualnoj novčanoj prištedi koju župnik ostavlja svom nasljedniku, a fra Lovro Soptić čak bilježi dug od 52 jaspri. Povjeritelje ne navodi, ali ih sigurno ima više, čim uz bilješku dodaje opasku "što di, što kako, što od kud", što daje naslutiti da mu ni samom nije jasno kako je dug narastao do spomenutog iznosa.

Na kraju, zanimljivo bi bilo, jer su uočljive znatne međusobne razlike, napraviti analizu jezika i grafije svakoga od svećenika koji su izradili našastare, ali to nije tema ovog rada.

Zaključak

Našastari župa u "kreševskoj Hercegovini" s kraja 18. stoljeća daju nam, unatoč određenim nedostacima, mnogo konkretnih, dosad nepoznatih pokazatelja opremljenosti tadašnjih župnih kuća. Nedostaci se ogledaju u neujednačenosti našastara i, zbog toga, u pomanjkanju podataka u pojedinim segmentima, iz čega proizlazi da je vjerojatno stalno važeća naredba matičnoga kreševskog samostana o izradi našastara prigodom primopredaja župa bila nedorečena, bez jasnih uputa, pa su i forma i konkretnost ostavljeni na volju župnicima. Iz onoga što je zapisano jasno je, ako ostavimo po strani moguće razlike uzrokovane dvadesetljetnim razdobljem između izrade pojedinih našastara, da sve župe nisu bile u istoj mjeri opremljene misnim ruhom i priborom te da je količina živežnih namirnica umnogome ovisila o agilnosti pojedinih župnika, što je razumljivo sa stanovišta različite veličine i broja vjernika u župama. Podatci iz našastara unekoliko mijenjaju dosad ustaljenu sliku župnih kuća, oslikanu sumornim i dominantno negativnim tonovima, više stvaranu

⁷¹ Takve župne kuće pravljene su, uslijed ograničenja osmanske vlasti glede gradnje crkava, do samoga kraja osmanske vladavine Bosnom i Hercegovinom. Tako se u dijelu kronike župe Kiseljak u kome se piše o gradnji prve župne kuće, 1876. godine, navodi da su "zgrade bile posve prosto sagrađene" te da je "župnik morao u župnom stanu na hodniku držati službu Božju i to je trajalo više godina". Zbog toga je za hodnik ostavljeno više prostora nego za sve ostale prostorije. ARHIV ŽUPE KISELJAK, *Spomenica župe Kiseljak*, bez signature, str. 2, 29.

svojevrsnim romanesknim i zapisima s lokalpatriotskim prizvukom, nego dokumentiranim činjenicama.

Iako je obnova kreševskoga samostana i crkve nakon izgorjenja 1765. godine dugo vremena zauzimala prioriteto mjesto, župe i njihovo održavanje nisu bile materijalno zapostavljene, što se najbolje vidi po količinama pojedinih živežnih namirnica, primjerice žitarica, koje nisu bile u prvom planu u izdržavanju samostana, nego su služile župnicima. Također se ne može govoriti ni o pastoralnoj zapostavljenosti; naprotiv, koliko je puku značila stalna nazočnost svećenika, najbolje ilustriraju podatci iz radova koji su se bavili opskrbom samostana, odnosno dio koji govori o svakogodišnjem davanju župljana "u blagoslov" kroz darivanje sitne stoke. Kroz to su i župnici na određen način bili materijalno osigurani pa se može zaključiti da su pastoralni i materijalni segmenti bili isprepleteni za uzajamnu korist samostana, župljana i župnika. Dug fra Lovre Soptića pokazuje, uz ostalo, i da su župnici na planu materijalnog imali i određenu vrstu autonomije u odlučivanju.

Kada je, pak, riječ o opremljenosti crkvenim stvarima, očit manjak podataka i razlike u iznesenim podacima ne daju dovoljno materijala za donošenje egzaktnoga zaključka. Misa se, znamo, ne može služiti bez misnoga ruha, paramente i pripadajuće opreme, kao ni bez kaleža i drugog crkvenog posuđa i pribora, ali njihovo postojanje nije uvijek i u dovoljnoj mjeri dokumentirano, vjerojatno jer je bilo podrazumijevajuće. Slično je i s vjerskom literaturom: ako je župa Posušje 1780. godine imala 13 takvih svezaka, može se pretpostaviti da su određen broj svezaka imale i druge župe, ali župnici nisu smatrali uputnim navoditi ih u inventarima. Takav stav dodatno potvrđuje (ne)navođenje matičnih knjiga u našastarima nekih župa, iako je njihovo vođenje bilo obvezno te bi bez njih funkcioniranje župe i djelovanje župnika bilo okrnjeno i nepotpuno.

Hodočašće mladih na Široki Brijeg u kontekstu jubileja *Trinaest stoljeća kršćanstva u Hrvata*: povijesni okvir i identitetsko značenje

MARINA BEUS

Sveučilište u Mostaru, Filozofski fakultet
University of Mostar
Faculty of Humanities and Social Sciences
E-mail: marina.beus@ff.sum.ba

DOI: <https://doi.org/10.47960/2712-1844.2026.12.63>

UDK: 322: 27-9 (497.6 Široki Brijeg)

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 1. listopada 2025.

Prihvaćeno: 19. veljače 2026.

Sažetak

Megajubilej *Trinaest stoljeća kršćanstva u Hrvata* koji je Katolička Crkva pokrenula sredinom 1970-ih godina predstavljao je ne samo duhovni i pastoralni projekt nego i svojevrstan odgovor na ideološka ograničenja vjerskog i nacionalnog izražavanja u socijalističkoj Jugoslaviji. Posebna pozornost Crkve bila je usmjerena na katoličku mladež kao nositelje vjerskog, ali i društvenoga života. Unutar toga konteksta, kada govorimo o hercegovačkom prostoru, osobitu važnost poprimaju organizirana hodočašća mladih na Široki Brijeg. Ti su susreti, okupljajući mlade iz domovine i dijaspore, pridonijeli obnovi duhovnih vrijednosti, povijesnih sjećanja i nacionalnog identiteta. Unatoč trajnom nadzoru vlasti i pokušajima suzbijanja, hodočašća mladih nadživjela su represivne strukture te, sudeći prema društvenom ozračju koje je uslijedilo, ostavila su trajan pečat na hercegovački mladi naraštaj kada je riječ o prepoznavanju povijesnih korijena i vjerskog identiteta.

Ključne riječi: Katolička Crkva; megajubilej; Široki Brijeg; hodočašće mladih; identitet; komunistička vlast; vjerski pokret.

Pilgrimage of Youth to Široki Brijeg in the Context of the *Thirteen Centuries of Christendom among the Croats* Jubilee: Historical Framework and Identity Significance

Original scientific article

Received: 1 October 2025

Accepted: 19 February 2026

Summary

The mega-jubilee *Thirteen Centuries of Christendom among the Croats*, initiated by the Catholic Church in the mid-1970s, represented not only a spiritual and pastoral project but also a kind of a response to the ideological restrictions on religious and national expression in socialist Yugoslavia. The Church devoted special attention to Catholic youth as bearers of religious and social life. Within this context, when speaking about the Herzegovinian region, the organised pilgrimages of youth to Široki Brijeg are of particular importance. These gatherings, bringing together large numbers of youth from the homeland and the diaspora, contributed to the renewal of spiritual values, historical memory, and national identity, and very quickly became the subject of interest for the state security services and the Commission for Religious Affairs, which, by characterising them as clerical-nationalist, attempted to suppress them through various forms of pressure. Despite the communist authorities' constant surveillance, the religious and identity-related momentum that began in Široki Brijeg in the mid-1970s, and later "grew" alongside the great Jubilee of the Church, reached its culmination in the atmosphere surrounding the 1990 pilgrimage, thereby completing an important cycle in the process of renewing the religious and national consciousness of the Croatian people, within the specific context of the late socialist period and on the eve of the changes that followed the breakup of Yugoslavia. The youth pilgrimages outlived the repressive structures and, judging by the social climate that followed, left a lasting mark on the younger generation in Herzegovina in terms of recognising their historical roots and religious identity.

Keywords: Catholic Church; mega-jubilee; Široki Brijeg; pilgrimage of youth; identity; communist government; religious movement.

Uvod

U razdoblju nakon gušenja reformskih inicijativa i nametanja ideološke homogenizacije, Katolička Crkva pokrenula je megajubilej *Trinaest stoljeća kršćanstva u Hrvata* koji nije bio samo vjersko-liturgijsko

obilježavanje crkvene povijesti, nego i strateški kulturno-identitetski projekt kroz koji se afirmirao i hrvatski nacionalni senzibilitet unutar ondašnjega društveno-političkog sustava.¹ U sklopu ovoga jubilejskog pokreta i Crkva u Hercegovini, u okolnostima suženog političkog djelovanja i nadziranog društvenog izričaja, posegnula je za mehanizmima mobiliziranja vjernika, s osobitim naglaskom na mlade naraštaje. Analiza onodobnoga hercegovačkoga katoličkog tiska upućuje na znatan broj priloga koji izvješćuju o organiziranim aktivnostima mladih, poput sportskih natjecanja, vjeronaučnih olimpijada te drugih susreta ostvarivanih kroz međužupne posjete i različite svečanosti (blagoslov maturanata, natjecanja crkvenih zborova, primanja u franjevačku mladež i dr.).² Uz to, tiskovine bilježe duhovne obnove i euharistijske kongrese na razini hercegovačkih župnih zajednica, dekanata i biskupija, kao i velik broj priloga posvećenih samom jubileju, te poziva na organizirana hodočašća u središta koja su u tom razdoblju izrasla u važne žarišne točke vjerskog i duhovnoga života, ali i u prostore intenzivnoga kulturno-identitetskog oblikovanja.³ Navedene pastoralne inicijative rezultirale su i vjerskim okupljanjima mladih na Širokom Brijegu, koja su u javnom i crkvenom diskursu postala poznata pod nazivom *Hodočašće mladih*. Budući da je riječ o tematici koja je u dosadašnjim znanstvenim istraživanjima gotovo nepoznata, u radu se razmatra i analizira uloga i značaj

¹ IVAN MIKLENIĆ, *Pogledi u Glas Koncila*, Zagreb, 2013., str. 48; MARINO ERCEG, *Živko Kustić. Neustrašivi glas Crkve u Hrvata*, Zagreb, 2023., str. 249.

² S obzirom na brojnost naslova koji se odnose na ovu tematiku, smatramo nepotrebnim zasebno ih navoditi pa stoga upućujemo na tiskovine u kojima se može pratiti ovaj sadržaj: *Crkva na kamenu* od 1/1980. do 12/1990., *Naša ognjišta* br. 25-82 za razdoblje 1975.-1982., odnosno *Sveta baštinu* br. 1-35, od svibnja 1982. do prosinca 1985. te *Kršni zavičaj* br. 8-18.

³ Iscrpnu analizu duhovnih i vjerskih priprema te obilježavanja ovoga jubileja u hercegovačkim biskupijama, temeljenu na hercegovačkom katoličkom tisku, vidjeti u: DIJANA KORAĆ, "Jubilej Trinaest stoljeća kršćanstva u Hrvata u svjetlu hercegovačkoga katoličkog tiska", u: ANTE BRALIĆ i dr. (ur.), *Alta voce et calamo acri. Zbornik povodom sedamdesetog rođendana Mladena Ančića*, sv. II., Zadar, 2026., str. 329-363.

⁴ Prema *Hrvatskoj enciklopediji*, hodočašće je pokloničko putovanje do nekoga svetišta ili mjesta čudesnih pojava, motivirano molbom ili zahvalom za neku milost, tjelesnu potrebu te duhovnu okrepju i obnovu. <https://www.enciklopedija.hr/clanak/hodocasce> (21. 4. 2025.).

ovih molitvenih susreta mladih u kontinuitetu s obilježavanjem *Velike devetnice*. S obzirom na to da nam župne kronike župe Uznesenja Blažene Djevice Marije na Širokom Brijegu nisu ustupljene na uvid, istraživanje se temelji na hercegovačkim katoličkim tiskovinama *Naša ognjišta*, *Kršni zavičaj – hercegovački informativni zbornik za vjerska i društvena pitanja* i *Crkva na kamenu – pastoralno-informativni list hercegovačkih biskupija*,⁵ kao i na dostupnoj arhivskoj građi u Arhivu Bosne i Hercegovine. Metodološki, rad se zasniva na kvalitativnoj analizi pisanih izvora, uz primjenu historiografske i diskurzivne analize, s ciljem sagledavanja kako simboličke ovih molitvenih susreta, tako i reakcije vlasti koja je navedena vjerska okupljanja tumačila kao platformu za reafirmaciju hrvatskog identiteta, odnosno svojevrsnim ideološkim otporom postojećem društveno-političkom sustavu.

Crkveni jubilej kao simbolički otpor ideološkoj represiji

Represivno gušenje reformskoga pokreta u Socijalističkoj Republici Hrvatskoj u prosincu 1971., koje je rezultiralo smjenom vodstva Saveza komunista Hrvatske, uhićenjima, sudskim procesima te institucionalnim i društvenim marginaliziranjem brojnih intelektualaca, studenata i političara koji su bili povezani s reformskim težnjama, nagovijestilo je razdoblje hrvatske političke šutnje. U takvim okolnostima Katolička Crkva u Hrvatskoj, koja se do 21. sjednice Predsjedništva SKJ u Karađorđevu, prema ocjenama Komisije izvršnoga vijeća sabora SRH, držala "oportunistički" i "promatrački",⁶ čini

⁵ List *Naša ognjišta* u izdanju župskog ureda Duvno pokrenut je u srpnju 1971. i pod tim je imenom izlazio do svibnja 1982., kada je zbog zabrane objavljivanja i uhićenja glavnog urednika fra Ferde Vlašića preimenovan u *Svetu baštinu*, da bi mu 1991. godine bilo vraćeno staro ime pod kojim i danas izlazi. *Kršni zavičaj – hercegovački informativni zbornik za vjerska i društvena pitanja* pokrenut je kao *Godišnji izvještaj za župu Drinovci / 1968*. Glavni urednik od 1970. do 2017. godine, kada je prestao izlaziti, bio je fra Žarko Ilić. *Crkva na kamenu – pastoralno-informativni list hercegovačkih biskupija* mjesečnik je koji izlazi od prosinca 1980. do danas.

⁶ MIROSLAV AKMADŽA, *Katolička crkva u Bosni i Hercegovini i komunistički režim, knjiga II.*, 1967.-1990., Kostrena – Slavonski Brod, 2016., str. 54-55; DARKO HUDELIST, *Rim, a ne Beograd. Promjena doba i mirna ofenziva Katoličke Crkve u Hrvatskoj u Titovoj SFR Jugoslaviji (1975.-1984.)*, Zagreb, 2017., str. 10-14. Detaljnu analizu razloka ovakva postupanja crkvene hijerarhije vidjeti: D.

očigledan zaokret, postavljajući se kao odvažan oponent represivnoj politici novopostavljene vlasti u Hrvatskoj. Naime, do tada postojeći *modus vivendi* u crkveno-državnim odnosima zaoštrili su prvenstveno kritički istupi nadbiskupa Franje Kuharića, kako u pojedinačnim susretima s predstavnicima zagrebačke vlasti,⁷ tako kroz njegove poruke u *Korizmenoj poslanici* iz veljače 1972., u kojima je vrlo oštro osudio vladajuću političku ideologiju materijalizma i ateizma, te jasno iskazao svoje neslaganje sa sustavom odgoja i obrazovanja koji nameće ateizam kao svjetonazor, naglašavajući kako politički programi i sustavi ne mogu biti životni nazori jer "politika nije vjera".⁸ Poslanica je izazvala oštre reakcije vlasti, koja je u javnim istupima, ali i diplomatski, preko Svete Stolice, nastojala izvršiti pritisak na nadbiskupa Kuharića, zahtijevajući strogo poštivanje odredbi potpisanoga *Protokola* o nemiješanju Crkve u političku domenu.⁹

Iako se nakon intervencije Vatikana činilo da je crkveni vrh u Hrvatskoj "utišan", pokazalo se da je riječ tek o prividu. Naime, Crkva

HUDELIST, *Rim, a ne Beograd*, str. 16-30. Za razliku od Hudelista koji smatra da je Katolička Crkva distanciranjem od tih zbivanja pokazala "svoju zrelost, razboritost pa i dalekovidnost", sociolog religije Ivan Markešić kritizira crkvenu pasivnost, tumačeći da je crkveni vrh u Hrvatskoj podlegao vatikanskoj i jugoslavenskoj diplomaciji "radi nekih crkvenih 'viših interesa'". Opširnije: IVAN MARKEŠIĆ, "Crkvena šutnja" u vrijeme Hrvatskog proljeća", u: TVRTKO JAKOVINA (ur.), *Hrvatsko proljeće 40 godina poslije*, Zagreb, 2012., str. 245-270.

⁷ Na sastanku s Josipom Kolarom, predsjednikom Gradske skupštine Zagreba, Kuharić je vrlo oštro kritizirao policijsko premlaćivanje studenata tijekom studentskih demonstracija na Trgu Republike, prijeteći kako će Crkva javno stati u njihovu obranu. D. HUDELIST, *Rim a ne Beograd*, str. 42.

⁸ "Korizmeno pismo zagrebačkog nadbiskupa", u: *Glas Koncila*, 6, Zagreb, 19. 3. 1972., str. 1-2.

⁹ D. HUDELIST, *Rim a ne Beograd*, str. 51. Naime, potpisanim *Protokolom* Sveta Stolica obvezala se da neće dopustiti zlouporabu vjere i Crkve u političke svrhe. S druge strane, ovaj dokument jamčio je i određena prava kada je riječ o slobodi vršenja vjerskih poslova i obreda, slobodi savjesti i vjeroispovijesti te kompetencijama Svete Stolice u vršenju njezine jurisdikcije nad Katoličkom Crkvom u Jugoslaviji. Opširnije o ovoj tematici: MIROSLAV AKMADŽA, *Katolička crkva u Hrvatskoj i komunistički režim 1945.-1966.*, Rijeka, 2004., str. 278-282, 287-296, 300-302, 308-313; MARINA BEUS, *Kolar između srpa i čekića: položaj Katoličke Crkve i odnos komunističke vlasti prema dijecezanskom svećenstvu u Hercegovini u razdoblju od 1945. do 1966. godine*, Mostar, 2019., str. 304-324; PEĐA RADOSAVLJEVIĆ, *Odnosi između Jugoslavije i Svete Stolice 1963-1978.*, Beograd, 2012., str. 68-84.

će u sljedećem razdoblju realizirati jedan od najznačajnijih crkvenih projekata u 20. stoljeću – obilježavanje velikoga jubileja *Trinaest stoljeća kršćanstva u Hrvata*. Riječ je zasigurno o najvećem državotvornom projektu Katoličke Crkve u Hrvata, koji je imao ne samo duhovno nego i nacionalno značenje jer se kroz vjerske proslave i sjećanja na ključne osobe hrvatske povijesti jačala i svijest o nacionalnom identitetu. Na taj način Crkva je, djelujući unutar dopuštenih okvira, revitalizirala hrvatsko pitanje, nadajući se njegovu rješavanju kroz nezatomljene težnje o stjecanju državne samostalnosti.¹⁰ Jubilej je započeo *Hrvatskom marijanskom godinom* ili *Jeleninom godinom* (vezan uz 1000. obljetnicu smrti kraljice Jelene, te Gospina svetišta koje je sagradila na Otoku kod Solina), koju je na blagdan Male Gospe 1975. godine u marijanskom svetištu Gospe od Otoka otvorio splitsko-makarski nadbiskup Frane Franić, a potom je Biskupska konferencija Jugoslavije, na redovitom zasjedanju u Zagrebu od 7. do 9. listopada 1975. donijela odluku o proslavi velikoga nacionalnog jubileja *Trinaest stoljeća kršćanstva u Hrvata*,¹¹ pa su tijekom 1976.

¹⁰ D. HUDELIST, *Rim a ne Beograd*, str. 57, 515; M. ERCEG, *Živko Kustić*, str. 249-250; DRAGO ŠIMUNDŽA, "Godina Velikoga zavjeta i hrvatski kršćanski jubilej", u: *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 45, Split, 2019., str. 436-437; FRANE VRKIĆ, "Zadarska nadbiskupija i državne vlasti u prvoj polovici 1980-ih", u: *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 63, Zadar, 2021., str. 396; JURE KRIŠTO, *Stoljeće naroda i Crkve: povijest Katoličke Crkve u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini u 20. stoljeću*, Zagreb, 2019., str. 602.

¹¹ Biskupska poslanica *Trinaest stoljeća kršćanstva u Hrvata*, Zagreb, 1976., str. 8. Sadržaj poslanice također se može vidjeti u: IVO BANAC, *Hrvati i Crkva. Kratka povijest hrvatskog katoličanstva u modernosti*, Zagreb, 2013., str. 238-272. Iako nije navedeno tko je glavni autor ove poslanice, novija istraživanja pokazuju da je to bio zagrebački teolog Tomislav Šagi-Bunić. O tome: D. HUDELIST, *Rim a ne Beograd*, str. 370. Treba naglasiti kako je inicijativa za obilježavanje ovoga jubileja krenula još 1939. godine kada je objavljen *Nacrt duhovne obnove*, u kojemu je službeno najavljena *Hrvatska jubilarna godina* (naziva se i *Hrvatska sveta godina*, *Stepinčeva sveta godina* ili "samo" *Sveta godina*), koja se prema navedenom planu trebala obilježiti u razdoblju od 29. lipnja 1940. do 29. lipnja 1941. Obilježavanje je započelo misom u crkvi sv. Petra u Zagrebu, a nastavljeno održavanjem euharistijskoga kongresa u Đurđevcu te hodočašćem u Mariju Bistricu. Međutim, svečanosti koje su trebale uslijediti u lipnju 1941., a predviđale su podizanje spomenika kralju Tomislavu u Zagrebu, svečanost u Solinu, organiziranje hrvatskog nacionalnoga hodočašća u Rim te održavanje velikog euharistijskoga kongresa u Zagrebu, prekinuo je Drugi svjetski rat. D. HUDELIST, *Rim a ne Beograd*, str. 57-67, 119-124.

godine (od Uskrsa do rujna) organizirana biskupijska hodočašća u Solin, a na završnom slavlju (30. rujna 1976.) nazočio je i velik broj hercegovačkih vjernika.¹² Jubilej je uključivao i obilježavanje *Zvonimirove godine* (Biskupija kod Knina, 1978. – vezano uz 900. obljetnicu izgradnje crkve sv. Marije u Biskupiji kod Knina i 40. obljetnicu njezina ponovnoga podizanja) i *Branimirove godine* (Nin, 1979. – prisjećanje na Papin blagoslov hrvatskoga kneza Branimira i cijeloga hrvatskog naroda tijekom mise nad grobom sv. Petra 21. svibnja 879., te na pismo pape Ivana VIII. knezu Branimiru od 7. lipnja 879.).¹³

Sljedeću etapu ovoga jubilejskog pokreta činili su euharistijski kongresi koji su se održavali od 1980. do 1984. godine, uključujući i bosansko-hercegovačke biskupije, a megajubilej *Trinaest stoljeća kršćanstva u Hrvata* završio je 8. i 9. rujna 1984., održavanjem Nacionalnog euharistijskoga kongresa u Zagrebu i Mariji Bistrici gdje se slavila i 300. obljetnica pronalaska "kipa Majke Božje Bistričke (tzv. hrvatske Crne Gospe)".¹⁴ U fondu Komisije za vjerska pitanja Saveznog izvršnog vijeća Bosne i Hercegovine nailazimo na niz dokumenata koji otkrivaju kako su ove proslave bile pod stalnom prismotrom raznih državnih službi. Posebnu pozornost svakako su plijenila završna euharistijska slavlja te organizirano hodočašće u Rim 1979. godine.¹⁵ Uz pomnu analizu broja nazočnih, isticana nacionalna

¹² D. HUDELIST, *Rim a ne Beograd*, str. 376-390. O sudjelovanju katolika Hrvata iz hercegovačkih biskupija na različitim proslavama tijekom *Velike devetnice* vidjeti u: D. KORAČ, "Jubilej *Trinaest stoljeća kršćanstva u Hrvata* u svjetlu hercegovačkog katoličkog tiska" str. 329-363.

¹³ D. HUDELIST, *Rim a ne Beograd*, str. 462-473, 492-561. Na početku *Branimirove godine* brojni Hrvati katolici hodočastili su u Rim. Tom je prilikom (30. travnja 1979.) prvi put u povijesti papa Ivan Pavao II. u bazilici sv. Petra slavio misu na hrvatskom jeziku. D. HUDELIST, *Rim a ne Beograd*, str. 516, 524-527; M. ERCEG, Živko Kustić, str. 325-332. Više o *Branimirovoj godini* vidjeti u: EDUARD PERIČIĆ (ur.), *Branimirova godina od Rima do Nina*, Zadar, 1980.

¹⁴ O tome više: D. HUDELIST, *Rim a ne Beograd*, str. 675-679, 723-742; M. ERCEG, Živko Kustić, str. 250-251, 333-345.

¹⁵ Za detaljne informacije vidjeti dokumente: ARHIV BOSNE I HERCEGOVINE (dalje: ABiH), KOMISIJA ZA VJERSKA PITANJA (dalje: KVP), *Izvršno vijeće skupštine SRBiH Komisija za odnose sa vjerskim zajednicama. Informacija vanredna*, strog. pov. br. 09-72/79., kut. 77; *Informacija 7-8*, strog. pov. 09-128/79., kut. 77; *Informacija 9*, strog. pov. 07-147-2/79., kut. 77; RSUP-SDB - tri informacije: 1. Osveštenje SPC u Jeruzalemu; 2. NEK Crkve u Hrvata - Marija Bistrica;

obilježja i sudjelovanje, za vlast stalno problematične, emigracije,¹⁶ do detalja su analizirani govori crkvenih velikodostojnika, pa i samo obraćanje pape Ivana Pavla II. tijekom njegova susreta s hrvatskim hodočasnicima u bazilici sv. Petra u Rimu. Iako je opća ocjena bila da su uglavnom ove svečanosti prolazile bez većih "nacionalističkih"

3. *Četnička emigracija - prema studentima teologije u inostr.*, strog. pov. 09-90/84., kut. 92; *SSIP, Uprava za iseljništvo i emigraciju. Informacija o aktivnostima KC u pripremama za NEK*, strog. pov. 213-107/84., kut. 92; *RSUP-SDB, informacija o bezbjednosno interesantnim podacima sa nedavno održane BKJ*, strog. pov. 09-129/84., kut. 92.

- ¹⁶ ABiH, KVP, *Izvršno vijeće skupštine SRBiH Komisija za odnose sa vjerskim zajednicama. Informacija vanredna*, strog. pov. br. 09-72/79., kut. 77, str. 1; ABiH, KVP, *Informacija 9*, strog. pov. 07-147-2/79., kut. 77, str. 18-19. Prema zabilješkama Komisije za vjerska pitanja tijekom 1984. godine u BiH su održani euharistijski kongresi na 10 mjesta na kojima je nazočilo oko 40.000 vjernika. Kada je riječ o nacionalnom euharistijskom kongresu u Mariji Bistrici, pozivajući se na podatke Službe državne bezbjednosti SR Hrvatske, navodi se broj od 170.000 vjernika iz zemlje i inozemstva (prema istom dokumentu Radio Vatikan objavio je podatak o nazočnosti preko 300.000, dok Biskupska konferencija donosi broj od oko 400.000 vjernika), te oko 400 svećenika i časnih sestara, među kojima je bilo i sedam kardinala. Svoju procjenu ova služba detaljno obrazlaže ističući kako su toga dana (9. rujna 1984.) u Mariji Bistrici bila "1403 autobusa (koji su mogli prevesti maksimalno oko 75.000 lica), oko 6.000 automobila (sa oko 24.000 lica), a željeznicom je prevezeno oko 22.000 lica. Iz Zagreba je pješice stiglo oko 30.000, a iz okolnih mjesta oko 20.000. Uočeno je prisustvo 11 autobusa iz Austrije, SR Njemačke i Italije". Kada je riječ o Bosni i Hercegovini, sigurnosne službe navode broj od oko 15.000 hodočasnika, među kojima su najbrojniji bili mladi s područja Mostara, Sarajeva i Doboja, za koje je bilo osigurano "98 autobusa, a jedan broj je putovao putničkim automobilima i vozom". ABiH, KVP, *RSUP-SDB - tri informacije: 1. Osveštenje SPC u Jeruzalemu; 2. NEK Crkve u Hrvata - Marija Bistrica; 3. Četnička emigracija - prema studentima teologije u inostr.*, strog. pov. 09-90/84., kut. 92, str. 1-3 (obratiti pozornost na bilješke 3-5); ABiH, KVP, *RSUP-SDB, informacija o bezbjednosno interesantnim podacima sa nedavno održane BKJ*, strog. pov. 09-129/84., kut. 92, str. 1 (bilješka 1). Posebnu pozornost plijenio je govor kardinala Kuharića u kojem je "citirao jedan dio propovijedi Alojza Stepinca 'o odnosu hrvatskih katolika prema svojoj domovini'". Također, kao i na ostalim proslavama, vlasti su zabilježile veći broj trobojnica bez socijalističkih oznaka te, kako se navodi, "i prisustvo jednog broja hrvatskih nacionalista", među kojima se posebice imenuje Ivan Zvonimir Čičak koji je bio angažiran u organizacijsko-tehničkom smislu. ABiH, KVP, *RSUP-SDB - tri informacije: 1. Osveštenje SPC u Jeruzalemu; 2. NEK Crkve u Hrvata - Marija Bistrica; 3. Četnička emigracija - prema studentima teologije u inostr.*, strog. pov. 09-90/84., kut. 92, str. 2.

izgreda, što je prema njihovoj procjeni bila i zasluga same Komisije koja je u redovitim susretima s vjerskim predstavnicima naglašavala potrebu poštivanja važećih ustavnih i zakonskih odredbi o crkveno-državnim odnosima, ipak je istaknut primjerice Kuharićev govor u Rimu, koji je, prema ocjeni jugoslavenske ambasade, imao "prikrive-nih aktuelnih nacionalističkih aluzija koje je vješto prikrio govorničkim obratima stavivši ih u širi historijski kontekst". U ovom izvješću istaknuto je da je i "sam papa Vojtila na određen način ankuražirao politiku identificiranja religije s nacijom".¹⁷ Zapravo, analiza sadržaja sačuvanih dokumenata upućuje na zaključak da su, unatoč raznim mehanizmima kontrole i pritiska koje je vlast provodila nad Katoličkom Crkvom tijekom obilježavanja ovoga megajubileja, pomno isplanirane crkvene proslave kojima su komemorirani značajni događaji, nadnevc i osobe iz hrvatske povijesti utjecale ne samo na duboku religioznost nego i na kolektivnu memoriju koja je pobudila i osjećaje nacionalne povezanosti Hrvata katolika u bivšem komunističkom sustavu.

Budući da se ove godine obilježava 50. obljetnica od odluke Biskupske konferencije Jugoslavije o proslavi ovoga značajnog jubileja, odnosno njegova početka (Hrvatska marijanska godina – blagdan Male Gospe u svetištu Gospe od Otoka) ili pak 85. obljetnica ukoliko imamo u vidu već spomenutu *Hrvatsku jubilarnu godinu*, kao i 50. obljetnica vjerničkog okupljanja mladih na Širokom Brijegu, poznata pod nazivom *Hodočašće mladih*, zanimljivim se čini promotriti kontekst ovih vjerskih događaja i njihov doprinos izgradnji ne samo duhovnog, vjerskog nego i nacionalnog identiteta.

Hodočašće mladih kao izraz duhovnog otpora: razvoj, simbolika i reakcija vlasti

Jedan od značajnijih vjerskih događaja koje je iznjedrila Katolička Crkva u Hercegovini u ovom razdoblju svakako je *Hodočašće mladih*

¹⁷ ABiH, KVP, *Izvršno vijeće skupštine SRBiH, Komisija za odnose sa vjerskim zajednicama. Informacija vanredna*, strog. pov. br. 09-72/79., kut. 77, str. 2. Dokument donosi cjelovite govore pape Ivana Pavla II., nadbiskupa Franje Kuharića i nadbiskupa Marka Jozinovića, preuzete iz *Glasa Koncila* od 13. svibnja 1979. Vidjeti: *Isto*, str. 3-16.

na Široki Brijeg. Ova okupljanja potaknula je zapravo komunistička vlast koja je s ciljem indoktrinacije hercegovačke mladeži organizirala predvojničku obuku, a kao odgovor na njihov potez svećenici su 1972. godine u Čapljini priredili vjerski skup mladih. Već sljedeće godine Širokobriježani su, opraštajući se i moleći za blagoslov zbog odlaska na studij ili služenje obveznoga vojnog roka, počeli s okupljanjem, da bi od 1975. godine ovi susreti prerasli u vjersku svečanost koja je okupljala mladež prvotno iz cijele Hercegovine, a kasnije i iz drugih hrvatskih mjesta.¹⁸ Naime, nakon blagdana Velike Gospe koja se u ovoj župi svečano proslavlja dugi niz godina, točnije, 17. kolovoza 1975., dvojica ondašnjih kapelana, širokobriješki fra Žarko Ilić i čapljinski fra Slavko Barbarić, uza suglasnost župnika fra Vendelina Karačića upriličili su prvi susret mladeži na Širokom Brijegu. Tristotinjak mladih iz Širokoga Brijega dočekalo je vršnjake pristigle u dva autobusa iz Čapljine.¹⁹ Cjelodnevni program započeo je euharistijskim slavljem u crkvi Uznesenja Blažene Djevice Marije na kojem je sudjelovalo približno 600 mladih. Prema zapisima *Kršnoga zavičaja*, na mlade je uz liturgijsko sudjelovanje, snažan dojam ostavila i misaona propovijed hodočasnice Stoje Bubalo. Njezin istup, zajedno s glazbenim doprinosom sastava *Izvor* iz Mostara i nagovorom fra Slavka Barbarića, potaknuo je sudionike na razmišljanje o duhovnoj dimenziji ovoga susreta, pa su već tada izrazili želju za nastavkom ovakvih okupljanja i uključivanjem mladih iz drugih hercegovačkih župa.²⁰ Premda tadašnji sudionici nisu mogli pred-

¹⁸ PETAR LUBINA, "Marijansko svetište na Širokom Brijegu", u: IVO ČOLAK (ur.), *Sto godina nove crkve na Širokom Brijegu 1905.-2005. Znanstveno stručni skup održan u Širokom Brijegu 20. lipnja 2005.*, Široki Brijeg, 2006., str. 79; ANTE MARIĆ, *Pokornik*, Gorica, 2015., str. 123; ANTE MARIĆ, "Duhovno i kulturno ozračje Hodočašća mladih na Širokom Brijegu. Blagoslovi sive krše...", u: *Vitko. Časopis ogranaka Matice hrvatske Široki Brijeg*, 20, Široki Brijeg, 2021., str. 13.

¹⁹ Ž. I. "Iz župe Široki Brijeg. Hodočasnička slavlja", u: *Naša ognjišta*, Duvno, 5/1975., str. 12.

²⁰ Nakon svete mise uslijedio je duhovni koncert u crkvi, a potom i glazbeno-zabavni program u crkvenom dvorištu. ŠTEFICA VRANKIĆ, "Nezaboravan susret", u: *Kršni zavičaj*, 8, Drinovci, 1975., str. 147-148; Ž. I. "Iz župe Široki Brijeg. Hodočasnička slavlja", str. 12; A. MARIĆ, "Duhovno i kulturno ozračje Hodočašća mladih na Širokom Brijegu. Blagoslovi sive krše...", str. 17. Iste godine, 21. rujna, oko 500 hodočasnika iz župa: Čerin, Čitluk, Gradnići i Međugorje (8

vidjeti dugoročan doseg ovoga susreta, crkveno vodstvo, potaknuto ovim pozitivnim iskustvima hodočasnika, ali i svjesno potrebe za duhovnim usmjerenjem mladih u ondašnjem društvenom okruženju, obilježenom ideološkim pritiscima, u tim je okupljanjima prepoznalo okvir za pastoralno djelovanje koje će afirmirati katoličke vrijednosti kao temelj izgradnje osobnog i zajedničkog identiteta u Hercegovini. Stoga su fra Žarko i fra Slavko, kao začetnici i nositelji ove inicijative, u suradnji sa svećenicima više hercegovačkih župa, osmislili model redovitog okupljanja, predloživši da se susreti održavaju svake godine posljednje subote u srpnju, a kapelani i župnici preuzeli su organiziranje hodočasničkih pohoda. Međutim, državni su organi vrlo brzo reagirali na širenje ove vjerske prakse nastojeći je suzbiti različitim represivnim mjerama, uključujući prijetnje, sustavno prisluškivanje te pozivima na ispitivanje kako svećenika tako i prominentnih mladih vjernika.²¹ Ipak, već sljedeće godine, to jest 31. srpnja 1976., na Širokom Brijegu okupilo se oko 1500 mladih iz 15 hercegovačkih župa.²² Svetu misu predvodio je fra Mićo Pinjuh, vjeroučitelj iz Mostara, a uz njegovu propovijed kratke misaone nagovore iznijelo je i petero mladih iz različitih hodočasničkih župa. U popodnevnom satima održano je okupljanje uz duhovnu glazbu pod ravnanjem fra Šite Ćorića i skupine mladih iz Mostara i Humca, te predavanje na temu *Životnost naše vjere*.²³ Zbog već navedenih pritisa vlasti, 1977. godine hodočašće je održano prvoga dana Devetnice širokobriješkoj Gospi (6. kolovoza).

autobusa i preko 30 osobnih vozila) pohodilo je Široki Brijeg, a misno je slavlje predvodio i propovijedao fra Berislav Mikulić. Usp. MILENKA PERVAN, "Sjećanja koja žive", u: *Kršni zavičaj*, 8, Drinovci, 1975., str. 149-150.

²¹ A. MARIĆ, "Duhovno i kulturno ozračje Hodočašća mladih na Širokom Brijegu. Blagoslovi sive krše...", str. 14.

²² U *Šematizmu* se navodi broj od oko 1600 mladih. ROBERT JOLIĆ, *Šematizam Hercegovačke franjevačke provincije 2012.*, Mostar, 2012., str. 70.

²³ "Cvijet naše mladosti na Brijegu", u: *Kršni zavičaj*, 9, Drinovci, 1976., str. 112-116. Hodočasnica Anica Gudelj ovo zajedništvo opisala je kao "jedan most ispod kojeg je tekla rijeka nošena valovima vjere i bistrinom ljubavi. Tu nije trebalo posebno smišljati riječi jer su same navirale. I na rastanku osjetismo da smo svi postali bogatiji i duhovno zreliji". Usp. "Hodočašće mladih na Široki Brijeg", u: *Naša ognjišta*, Duvno, 5/1976., str. 13.

Naravno, organiziranje ovih susreta iz godine u godinu dosegalo je višu razinu, što je značilo i povećanje broja hodočasnika, pa je tako treći hodočasnički susret, naslovljen *Nada – odrednica našeg življenja*, okupio oko 1700 mladih iz 25 hercegovačkih župa. Navedena tematska razmatranja, kako je naglasio gvardijan fra Jozo Pejić, imala su cilj obogatiti mlade u duhovnom smislu kako bi nastavili život u svjetlu kršćanskih svjetonazora, ugrađujući ih u svakodnevnu društvenu zbilju.²⁴ Dakle, upravo ono što je prepoznato i u prethodnim redcima naglašeno kao temeljni cilj ovih susreta bila je borba za mlade, njihov (kršćanski) pre/odgoj i izgradnja obiteljske i društvene zajednice na tim načelima.

Da su mladi tijekom ovih susreta usvajali kršćanske vrednote pokazuju i njihova djela. Blizinu s onima u nevolji iskazali su, među ostalim, i kroz prikupljanje milodara namijenjenih pomoći dvjema materijalno ugroženim obiteljima u Hercegovini.²⁵ U popodnevним satima zajedništvo je nastavljeno uz osmišljeni kulturno-zabavni program. Zbor iz Čapljine pod ravnanjem fra Stanka Vasilja izveo je novu himnu posvećenu Gospi. Riječ je o pjesmi *Preko gora, širom polja* (tekst osmislio fra Lucijan Kordić, a uglazbio fra Slavko Topić), koja će postati i ostati "zaštitnim znakom" svih širokobrijeških hodočasničkih pohoda.²⁶ Na tragu postavljene tematske okosnice, mladi Širokobriježani izveli su i recital *Planite bijeli ognjevi duše*. Riječ je o tekstovima nekoliko hrvatskih pjesnika posvećenih *nadi*, koje su za ovu prigodu priredili fra Jakov Bubalo i fra Tihomir Nuić. Za duhovno-zabavni dio programa bili su zaduženi vokalno-instrumentalni sastavi *Santh Ges* iz Humca i *Izvor* iz Mostara. Njihovi nastupi, kako to u *Našim ognjištima* ističe autorica teksta i sudionica ovoga događaja, rađali su "melodije koje su davale snage, nade i poleta za

²⁴ A. MARIĆ, "Duhovno i kulturno ozračje Hodočašća mladih na Širokom Brijegu. Blagoslovi sive krše...", str. 14; MARICA JURIĆ, "Hodočašće mladih", u: *Naša ognjišta*, Duvno, 5/1977., str. 11.

²⁵ M. JURIĆ, "Hodočašće mladih", str. 11; "Treće hodočašće mladeži", u: *Kršni zavičaj*, 10, Drinovci, 1977., str. 103.

²⁶ A. MARIĆ, "Duhovno i kulturno ozračje Hodočašća mladih na Širokom Brijegu. Blagoslovi sive krše...", str. 14; M. JURIĆ, "Hodočašće mladih", str. 11.

budućnost" jer ovakvi susreti pobuđuju "razmišljanja o vedroj strani života i nadi koja ne vara".²⁷

Da će ova vjerska okupljanja prerasti u tradiciju, barem za jedno izvjesno razdoblje, nagovještavao je sve veći odaziv katoličke mladeži, ali i sve ozbiljniji angažman domaće župne zajednice koja je s njihovom organizacijom započinjala već u proljeće, radnim sastancima s duhovnim vodstvom hercegovačkih župa (u nadolazećim godinama teritorijalni opseg proširio se kako na Hrvatsku tako i na iseljeništvu) kako bi se precizirao program za sljedeću godinu. Možemo reći da od četvrtoga susreta 1978. godine ovo hodočašće poprima svoj budući ustaljeni obrazac, započinjući u 9 sati okupljanjem mladih na Bakamuši (livadi podno crkve – danas uređenom parkiralištu), odakle su se u procesiji, poredani po župama (predvođeni domaćinima) sa svojim stijegom i svećenicima uz crkvena zvona, pjesmu i molitvu upućivali prema župnoj crkvi. Zasigurno ciljano, predviđena ruta mimohoda do izložena Gospina kipa na platou podno ulaznih crkvenih vrata vodila je pored tada zatrpanoga skloništa u kojem su zapaljeni ubijeni fratri u veljači 1945. Kod kipa je hodočasnike sačekivao jedan od domaćih svećenika koji je pozdravljao svaku grupu zasebno, a potom je slijedila priprava za ispovijed te sveta misa koja je počinjala u 11 sati.²⁸ U hodočasnički program te 1978. godine (29. srpnja), kada se susrelo oko 3000 mladih, bilo je uključeno i završno natjecanje srednjoškolskih vjeroučenika u Kupu kneza Višeslava,²⁹ jer su u finalni krug natjecanja ušle četiri hercegovačke ekipe: "Viganj", "Zvonimir", "Višeslav" (kočerinske ekipe) i "Jelena", kako je

²⁷ M. JURIČ, "Hodočašće mladih", str. 11. Opširno izvješće s ovoga susreta mladih donosi i *Kršni zavičaj*. Prema snimljenim fotografijama može se uočiti da su ovom susretu mladih osim hercegovačkih župa nazočili i mladi iz Ploča i Slanoga. "Treće hodočašće mladeži", str. 101-117.

²⁸ Podatci o župama i broju hodočasnika koji se iznose u vjerskim tiskovinama temelje se na podacima koje je predvodnik grupe predavao svećeniku domaćinu po dolasku do Gospina kipa. Detaljniji opis vidjeti u: A. MARIĆ, "Duhovno i kulturno ozračje Hodočašća mladih na Širokom Brijegu. Blagoslovi sive krše...", str. 15-16.

²⁹ Natjecanju su nazočili glavni urednik *Glasa Koncila* Živko Kustić, član Uredništva Petar Šušnjara te solinski župnik don Miro Jovanović, kao i jedna ekipa srednjoškolaca iz Splita koja je sudjelovala u prednatjecateljskom dijelu. JAKOV BUBALO, "Raspjevana mladost na Gospinu Brijegu", u: *Naša ognjišta*, 5/1978., str. 10.

nazvana ekipa iz Posušja. Natjecateljski dio programa, popraćen duhovno glazbenim sadržajima, održan je u popodnevnim satima nakon misnoga slavlja i odmora, a pobjedu je odnijela kočerinska ekipa "Viganj".³⁰ Svakako se čini zanimljivim kratko prokomentirati i nazive natjecateljskih ekipa gdje se uz domaćega plemića Vignja Miloševića spominju i imena srednjovjekovnih hrvatskih vladara, čime se zasigurno u crkvenim krugovima željelo utjecati i na nacionalnu memoriju i jačanje nacionalnog identiteta među mladima u vremenu bezbožnoga komunizma. Također, zamjećuje se da nazivi natjecateljskih ekipa, kao i sam naziv kupa (Kup kneza Višeslava) nedvojbeno upućuju na spomenuti megajubilej, posebice ako se ima na umu da je po prvotnom planu iz 1939. godine simbol obilježavanja ovoga jubileja bio *Hrvatski jubilarni znak*, tj. medaljon na kojemu je, uz hrvatski grb (simbol hrvatske državotvornosti) i papinske ambleme, bila

³⁰ Drugo mjesto na ovom natjecanju osvojila je kočerinska ekipa "Višeslav", a treće posuški srednjoškolci "Jelena". Vjeroučenike za natjecanje pripremali su fra Mićo Pinjuh (Kočerina) i fra Jozo Zovko (Posušje). J. BUBALO, "Raspjevana mladost na Gospinu Brijegu", str. 10. Više informacija o ovoj vjeronaučnoj olimpijadi s nekoliko fotografija približili su svojim tekstom objavljenim u *Kršnom zavičaju* Marija Galić i Grgo Lončar. GRGO LONČAR – MARIJA GALIĆ, "Četvrti susret mladeži", u: *Kršni zavičaj*, 11, Drinovci, 1978., str. 57-61. Da su mladi imali kritički stav, ali i slobodu izražavanja kroz crkvene tiskovine pokazuje i zanimljivi osvrt Grge Lončara o natjecateljskom dijelu programa za kojega kaže da ga "nije posebno oduševio. Na jednoj su strani bili takmičari vjeronaučne olimpijade i žiri, na drugoj bliža i dalja publika. Sam trud, znanje i odgovori, sve četiri ekipe bili su za divljenje. Ali salamonsko dobivanje pobjednika bilo je na neki način nepravedno. A mnogi nisu ni dočekali proglašenje pobjednika, jer su morali putovati. Sama olimpijada srednjoškolaca nije mogla cijelo vrijeme zabavljati oko 3000 mladih na jednom takvom skupu. Jednostavno je manjkao raznovrsniji sadržaj: komad, recital, pjesma, humor..." Unatoč ovim kritičkim zapažanjima, Lončar zaključuje da se žele "vraćati našem Brijegu" nadajući se da će "slijedeći susret biti još bolje organiziran". G. LONČAR – M. GALIĆ, "Četvrti susret mladeži", str. 57.

istaknuta i Višeslavova krstionica³¹ kao simbol po/krštenja Hrvata.³² Ovo dakako upućuje na zaključak kako su ovi hodočasnički susreti bili inspiracija ne samo za vjersku nego i nacionalnu izgradnju hercegovačke mladeži. Tu tezu nedvosmisleno potvrđuje i peti susret 1979. godine na kojem je propovjednik don Živko Kustić (glavni urednik *Glasa Koncila*) u svom nagovoru pozvao hercegovačku mladost da ostanu vjerni svojoj povijesti i svom narodu, pozivajući ih da se pridruže hrvatskom nacionalnom hodočašću u Ninu početkom rujna,³³ kako bi zajednički obilježili završnu etapu Branimirove godine koja nije imala samo vjersku konotaciju, nego i nacionalno-političku jer je riječ o obilježavanju 1100 godina neprekinutih veza Hrvata sa Svetom Stolicom, odnosno 1100 godina "od prvog međunarodnog priznanja hrvatske državnosti".³⁴

³¹ O knezu Višeslavu i tumačenju njegove krstionice u historiografiji: ANTE BIRIN, "Pregled političke povijesti Hrvata u ranome srednjem vijeku", u: ZRINKA NIKOLIĆ JAKUS (ur.), *Nova zraka u europskom svjetlu. Hrvatske zemlje u ranome srednjem vijeku (oko 550 - oko 1150)*, Zagreb, 2015., str. 43; TRPIMIR VEDRIŠ, "Pokrštavanje i rana kristijanizacija Hrvata", u: ZRINKA NIKOLIĆ JAKUS (ur.), *Nova zraka u europskom svjetlu. Hrvatske zemlje u ranome srednjem vijeku (oko 550 - oko 1150)*, Zagreb, 2015., str. 196; MIRJANA MATIJEVIĆ SOKOL, "Krsni zdenac Hrvata. Paleografsko-epigrafska raščlamba natpisa s krstionice kneza Višeslava", u: *Croatica Christiana periodica*, 59, Zagreb, 2007., str. 1-31. Posve drukčije mišljenje o Višeslavovoj krstionici donosi: NIKOLA JAKŠIĆ, "Manipulacija povijesnim spomenicima – primjer Višeslavove krstionice", u: MARIJANA MARINOVIĆ (ur.), *Povijesno naslijeđe i nacionalni identiteti. Zbornik*, Zagreb, 2006., str. 40-45.

³² D. HUDELIST, *Rim a ne Beograd*, str. 124.

³³ Izvješće o ovom hodočašću bilježi i Komisija za vjerska pitanja BiH, prenoseći podatke iz *Naših ognjišta*. Vidjeti: ABiH, KVP, *Komisija izvršnog vijeća skupštine SRBiH, informacija br. 10*, strog. pov. br. 09-161/79., kut. 77, str. 29; ANCILA BUBALO, "'Brijeg susreta, nade i života'. Sedam tisuća mladih na Širokom Brijegu", u: *Naša ognjišta*, Duvno, 8/1979., str. 7. Da je Kustićev poziv urodio plodom pokazuju i podatci o organiziranom odlasku u Nin većega broja hodočasnika iz župa Mostarske biskupije: Mostar (2 autobusa hodočasnika), Kruševo (1 autobus), Studenci (1), po jedan autobus vjernika iz župa Široki Brijeg, Polog i Posušje, zatim Vitina i Veljaci (1 autobus), Duvno, Šuica, Seonica i Kongora (2 autobusa), Čapljina i Domanovići (1), Čitluk, Čerin, Međugorje i Gradnići (2 autobusa), Gradina (1), Gorica i Drinovci (1), Hutovo (1), Humac i Klobuk (1), Konjic i Jablanica (2 autobusa). Usp. ŽARKO ILIĆ, "Od Rima do Nina", u: *Kršni zavičaj*, 12, Drinovci, 1979., str. 127.

³⁴ Riječ je o pismu pape Ivana VIII., od 7. lipnja 879., u kojem knezu Branimira priznaje "principatum terrenum ili 'zemaljsku vlast'" nad cijelom Hrvatskom,

Prema pisanju *Kršnoga zavičaja* i *Naših ognjišta*, peti molitveni susret mladih na Širokom Brijegu bio je "najveća smotra katoličke mladosti u **Hrvatskoj Crkvi** (ist. aut.). Organizirano je došlo preko 5.000 mladića i djevojaka iz 40 hercegovačkih župa i iz četiri dalmatinske (Ponikve, Ston, Škrabe i Gospe Fatimske iz Splita)".³⁵ Poslijepodnevni program imao je kako edukativnu tako i kulturno-umjetničku dimenziju. Održana su predavanja o povijesti širokobriješkoga samostana i župe (fra Žarko Ilić) kao i o suvremenim pitanjima Crkve u Hrvata (don Živko Kustić). Uz pjesmu i veselje, mladi su imali priliku razgledati i izložbu "Župa u riječi i slici", kao i izložbe umjetničkih radova Ante Starčevića i Josipa Turkovića te domaćih autora Mate Majića i Zvonimira Perke.³⁶ Ovaj do tada, kako je već navedeno, najbrojniji skup mladih na Širokom Brijegu³⁷ još je jednom pokazao da vjera i Crkva žive u hercegovačkoj mladosti. Upravo iz tih razloga, ova vjerska okupljanja državne vlasti smatrale su opasnim za postojecí društveno-politički poredak, pa su ih stoga i pomno pratile. U *Izvješću o radu Komisije izvršnog vijeća skupštine SRBiH za odnose sa vjerskim zajednicama u 1979. god.*, naglašava se da Katolička Crkva organiziranjem ovih susreta na Širokom Brijegu "ima za cilj i težnju da okupi mlade, naročito srednjoškolsku i studentsku omladinu", a najbolji pokazatelj "iza čega se krije prava strategija i namjera Crkve prema omladini", po njihovu promišljanju, prezentiraju citirani dijelovi propovijedi don Živka Kustića: "Ovo je ovdje veliko svjedočenje mlade hercegovačke hrvatske crkve, svjedočanstvo vjernosti... U

što se može tumačiti međunarodnim priznanjem državne neovisnost. Zanimljivim se čini ukazati i na najnovije teze Darka Hudelista koji događaje uz obilježavanje Branimirove godine s pastoralnog aspekta tumači kao "savez između Hrvata i Boga". Detaljnije: <https://www.jutarnji.hr/globus/politika/kako-su-hrvati-1979-sklopili-savez-s-bogom-uz-pomoc-pape-wojtyle-9254462> (29. 3. 2025.).

³⁵ Ž. ILIĆ, "Od Rima do Nina", str. 120; A. BUBALO, "Brijeg susreta, nade i života". Sedam tisuća mladih na Širokom Brijegu", str. 7.

³⁶ Ž. ILIĆ, "Od Rima do Nina", str. 117-119; A. BUBALO, "Brijeg susreta, nade i života". Sedam tisuća mladih na Širokom Brijegu", str. 7.

³⁷ Prema navodima Roberta Jolića, na ovom hodočašću samo iz susjedne kočerske župe nazočilo je oko 480 mladih. Usp. ROBERT JOLIĆ (prir.) *Stoljeće i pol župe Kočerin (1872.-2022.)*, Tomislavgrad, 2022., str. 158.

vama vidim sve naraštaje vaših pradjedova...", izrečene, prema navodima, "pred oko 4000 mladih".³⁸

Završnu godinu prve faze hercegovačkog obilježavanja megajubileja *Trinaest stoljeća kršćanstva u Hrvata*, kada je riječ o širokobriješkoj općini (onda općina Lištica), obilježila su dva značajna vjerska skupa: posveta crkve u Kočerinu (9. kolovoza 1980. – crkvu posvetio biskup Petar Čule – suposvetitelji su bili: zagrebački nadbiskup Franjo Kuharić, zadarski nadbiskup Marijan Oblak te pomoćni mostarsko-duvanjski biskup Pavao Žanić)³⁹ i šesto hodočašće mladih (26. srpnja 1980.),⁴⁰ održano pod geslom *Neka vaša radost bude potpuna*, gdje se okupilo oko 7000 mladih koji su stigli iz 40 hercegovačkih župa, jedne župe iz Sarajevske nadbiskupije, tri iz Splitske te po četiri župe iz Šibenske i Đakovačke nad/biskupije. Kako je broj hodočasnika rastao i organizacija je podizana na višu razinu. Širokobriješka mladež u narodnoj nošnji dočekivala je hodočasnike, usmjeravala ih i dijelila sad već preciziran tiskani program susreta. Navedeno geslo

³⁸ ABiH, KVP, *Izveštaj o radu Komisije izvršnog vijeća skupštine SRBiH za odnose sa vjerskim zajednicama u 1979. god.*, pov., broj: 011-3/80., kut. 78, str. 17.

³⁹ Detaljnije o ovoj temi: D. KORAĆ, "Jubilej *Trinaest stoljeća kršćanstva u Hrvata* u svjetlu hercegovačkoga katoličkog tiska", str. 342-343; R. JOLIĆ, *Stoljeće i pol župe Kočerin (1872.-2022.)*, str. 112-119; VINKO KRALJEVIĆ, "Kočerin podigao spomenik vjernosti", u: *Kršni zavičaj*, 13, Drinovci, 1980., str. 127-132; "Kočerin se sprema za veliko slavlje", u: *Naša ognjišta*, Duvno, 6/1980., str. 13; "Kamen je progovorio u župi Kočerin", u: *Naša ognjišta*, Duvno, 8/1980., str. 10-11 (preuzeto iz: *Glas Koncila*, broj 17, 31. 8. 1980.); "Velika crkvena slavlja u Kočerinu i Duvnu", u: *Naša ognjišta*, Duvno, 8/1980., str. 1.

⁴⁰ Oba događaja bila su predmet interesa i Komisije izvršnoga vijeća skupštine SRBiH za odnose sa vjerskim zajednicama koja u svojim dokumentima naglašava kako je kočerinska crkva "prvi crkveni objekat na području Jugoslavije koji je posvećen jubileju *Trinaest stoljeća kršćanstva u Hrvata*". ABiH, KVP, *Izveštaj o radu Komisije izvršnog vijeća skupštine SRBiH za odnose sa vjerskim zajednicama u 1979. god. Stanje odnosa sa vjerskim zajednicama u SRBiH i karakteristična kretanja u njima u toku 1980.*, strog. pov. broj: 011-3/80., kut. 78, str. 4-5; ABiH, KVP, *Izveštaj o radu Komisije izvršnog vijeća skupštine SRBiH za odnose sa vjerskim zajednicama u 1980. godini i program rada za 1981. godinu*, pov. br. 011-76/80., kut. 81, str. 7-8. Robert Jolić donosi izvješća tajnih službi (čuvaju se u Arhivu župe Kočerin – mapa Dokumenti – preslik SUP-a i UDB-e) vezana uz ova dva događanja koji su okarakterizirani kao *skupovi visokog rizika* po društveni poredak te su, prema navodima, zahtijevali poduzimanje predradnji kako bi se izbjegli "kakvi protudržavni 'ispadi'". R. JOLIĆ, *Stoljeće i pol župe Kočerin (1872.-2022.)*, str. 372-374.

prožimalo je vjersko bogoslužje koje je predvodio karmelićanin iz Zidina dr. Jakov Mamić, ali i cjelodnevni program koji je uključivao povijesna predavanja, duhovni glazbeni program u organizaciji glazbenoga sastava iz Mostara, fotodokumentarnu izložbu te izložbu umjetničkih radova Hlebinske škole iz Podravine. Brojnost hodočasnika, ali i njihova teritorijalna zastupljenost potvrđuju kako je ovo hodočašće davno nadišlo granice Hercegovine, te, kako ističe fra Žarko Ilić, poprimilo "opće narodno značenje Hrvatske Crkve".⁴¹ Upravo ove činjenice, čini se, sve više su zabrinjavale "organe" vlasti. Iz dokumenta u kojem se razmatra odnos s vjerskim zajednicama u 1980. godini uočava se vrlo kritički pristup prema sve brojnijim vjerskim skupovima koji su, prema ocjeni vlasti, s obzirom na istaknuta obilježja i ispisane parole na autobusima i privatnim autima, već odavno nadišli vjerski karakter, tvrdeći da se "pod plaštom vjerskoga prikriva nacionalističko djelovanje", zbog čega se trebalo iznaći načina za njihovo suzbijanje.⁴²

Nakon sedmoga hodočašća (1981. godine), kada se, prema procjeni očevidaca, okupilo oko 9000 mladih,⁴³ općinske su vlasti jedini izlaz vidjele u zabrani ovih susreta. Budući da je 1982. godina proglašena Franjinom godinom (povodom 800. obljetnice rođenja sv. Franje iz Asiza), Biskupska konferencija Jugoslavije uputila je pastirsko pismo u kojem pozivaju svećenike i vjernike da se u sklopu nacionalnog megajubileja *Trinaest stoljeća kršćanstva u Hrvata* obilježi i "Godina

⁴¹ ŽARKO ILIĆ, "Šesti susret kršćanske mladeži", u: *Kršni zavičaj*, 13, Drinovci, 1980., str. 120. U *Našim ognjištima* spominje se broj od oko 10.000 mladih. Usp. KAŽIMIR SUŠAC, "Veliki blagdan kršćanske mladosti", u: *Naša ognjišta*, Duvno, 8/1980., str. 7.

⁴² ABiH, KVP, *Izvještaj o radu Komisije izvršnog vijeća skupštine SRBiH za odnose sa vjerskim zajednicama u 1979. god. Stanje odnosa sa vjerskim zajednicama u SRBiH i karakteristična kretanja u njima u toku 1980.*, pov., broj: 011-3/80., kut. 78, str. 6.

⁴³ V. EREŠ, "Sedmi susret kršćanske mladosti na Širokom Brijegu", u: *Naša ognjišta*, Duvno, 8/1981., str. 7. Tomo Vukšić u svome izvješću navodi da je nazočilo oko 7000 mladih. Opširnije o ovom hodočašću: TOMO VUKŠIĆ, "Sedmi susret mladeži", u: *Kršni zavičaj*, 14, Drinovci, 1981., str. 108-112 (tekst preuzet iz *Crkve na kamenu*, br. 9-10/1981., str. 12); A. MARIĆ, "Duhovno i kulturno ozračje Hodočašća mladih na Širokom Brijegu. Blagoslovi sive krše...", str. 22-23.

sv. Franje".⁴⁴ Te godine i hodočašće mladih (31. srpnja 1982.) u tematskom smislu bilo je posvećeno sv. Franji Asiškome. Nakon misnoga slavlja upriličena je likovna kolonija naive (sudionici umjetnici iz Hlebina), čiji su uradci bili motivirani segmentima iz života sv. Franje. S obzirom na to da su onodobna izvješća iz crkvenih tiskovina o ovom hodočašću veoma štura (uglavnom bez konkretnih podataka o propovjedniku, broju nazočnih...), uz naglasak da je veći broj hodočasnika, "unatoč nedaćama", došao pješice,⁴⁵ zapravo od Ante Marića, četrdesetak godina kasnije, saznajemo kako je ovaj susret mladeži održan unatoč izričitom protivljenju općinskih tijela vlasti. Naime, nakon svih priprema "po propisu" u općinu su pozvani ondašnji gvardijan fra Zdenko Galić i vikar samostana fra Mladen Hrkać, gdje im je rečeno da je hodočašće zabranjeno, a u slučaju neposluha zapovijed su trebali provesti specijalci. Prema Marićevim navodima, fra Zdenko se odmah usprotivio naredbi, smatrajući da je donesena bez ikakva utemeljenja. Hodočašće je održano, istina u nazočnosti nešto manjega broja mladih koji su, kako je već naglašeno, uglavnom pješačili jer se vlast pobrinula da im se uskrati autobusni prijevoz, tako da su jedino Duvnjaci uspjeli dobiti deset autobusa iz Sinja.⁴⁶ Otežano iznajmljivanje autobusa za vjerska hodočašća, čini se, postala je jedna od sve aktualnijih "mjera vlasti" kako bi se vjerski skupovi ograničili ili bolje reći iskorijenili. Na ovu problematiku ukazivao je i komentator *Glasa Koncila*, navodeći: "čuje se doista da vjernici iz nekih krajeva, poimence iz Bosne i Hercegovine,

⁴⁴ *Službeni vjesnik Mostarsko-duvanjske i Trebinjsko-mrkanske biskupije*, sv. I., Mostar, 1982., str. 8-14. Središnja nacionalna proslava održana je 29. kolovoza 1982. u crkvi Svetoga Križa u Sigetu. "Završna proslava Franjinog jubileja", u: *Crkva na kamenu*, Mostar, 9/1982., str. 16.

⁴⁵ "Susret kršćanske mladeži", u: *Sveta baština*, Duvno, 4/1982., str. 14; "Gospi na Brijegu", u: *Crkva na kamenu*, Mostar, 9/1982., str. 8. Nešto opširnije ovaj događaj u *Kršnom zavičaju* opisuje jedna od hodočasnica. Tekst je popraćen i s tri fotografije. Vidjeti: ZDRAVKA GVERIĆ, "Susret mladeži", u: *Kršni zavičaj*, 15, Drinovci, 1982., str. 150-153.

⁴⁶ Fra Zdenkov odgovor na ovu odluku bio je odrješit: "...ja u samostanu imam dvanaest fratarara. Ako ne dođe naša mladost, mi ćemo umjesto njih na Bakamušu, te odozdo u procesiju Gospi. I zvonit će briška zvona. A dogodine ćemo opet isto slaviti u spomen na obljetnicu Vaše zabrane". A. MARIĆ, "Duhovno i kulturno ozračje Hodočašća mladih na Širokom Brijegu. Blagoslovi sive krše...", str. 23.

posljednjih mjeseci sve teže mogu dobiti autobuse za svoja hodočašća". Ovaj problem (ili poduzeta "mjera") evidentiran je ne samo za hodočašće mladih na Široki Brijeg nego i prigodom proslave blagdana sv. Ivana u Jajcu (otkazan prijevoz hodočasnika iz župe Breške kod Tuzle i iz Banovića) te završne proslave Franjina jubileja, pa stoga očito nije riječ o slučajnosti, nego kako to komentator zaključuje "različiti su znakovi vremena pa ih treba i različito prepoznavati. I onih koji nema mogu biti prisutni, kao što i šutnja može biti rječita".⁴⁷ Da ovaj pokušaj sabotaže nije urodio plodom, može se iščitati iz zapisnika sa sjednice Komisije izvršnoga vijeća skupštine SRBiH, od 24. prosinca 1982., gdje je, podnoseći izvješće pod točkom *Vjerski skupovi u svjetlu zakonskih propisa*, tajnik Komisije Filip Šimić upravo širokobriješke molitvene susrete mladih okarakterizirao kao "produžetak života 'maspoka'", što prema njegovu mišljenju dokazuje "himna 'Lijepa naša', oblačenje u znaku trobojke, zazivanje kraljeva i njihovo stavljanje za idola omladini i kao motiv za okupljanje", pa stoga smatra kako je akcija vlasti "nedovoljna i neefikasna" ukoliko se želi spriječiti sve ono "što predstavlja politiziranje vjerskih obreda i vjerskih poslova".⁴⁸

Dakle, procjenjujući ove susrete kao poseban vid neprijateljskoga djelovanja, nastavljani su pritisci na franjevcu kako bi se ovi molitveni skupovi zaustavili ili pak sveli na "vjerske motive i sadržaje", ali unatoč određenim obećanjima do promjena nije dolazilo.⁴⁹ Štoviše, broj hodočasnika je rastao. Tako fra Ante navodi da je na devetom susretu katoličke mladeži 30. srpnja 1983. bilo oko 10.000 mladih,⁵⁰

⁴⁷ "Velika kateheza Uznesenja", u: TOMISLAV VUKOVIĆ (ur.), *Okovana Crkva u Hrvatskoj. Komentari Glasa Koncila (1982.-1986.)*, sv. III., Zagreb, 2013., str. 34-35. Ove komentare objavljene u *Glasi Koncila*, br. 16/1982. i 17/1982. donosi i Komisija za odnose sa vjerskim zajednicama u svojoj informaciji po pitanju aktivnosti Katoličke Crkve u 1982. godini. Vidjeti: ABiH, KVP, *Informacija* 8, strog. pov. 09-58/82., kut. 84, str. 23-24.

⁴⁸ ABiH, KVP, 3. sjednica Komisije, petak 04. 02. 1983., kut. 90, str. 3-4.

⁴⁹ M. AKMADŽA, *Katolička crkva u Bosni i Hercegovini i komunistički režim, knjiga II., 1967-1990.*, str. 132.

⁵⁰ A. MARIĆ, "Duhovno i kulturno ozračje Hodočašća mladih na Širokom Brijegu. Blagoslovi sive krše...", str. 26.

kojima je biskup Žanić, kao predvoditelj misnoga slavlja, u propovijedi ukazivao na poteškoće i moralne kušnje koje nosi moderno vrijeme.⁵¹

Važnim se čini istaknuti kako je od 1983. pa sve do 1990. godine misna slavlja uglavnom predvodio mostarsko-duvanjski biskup Pavao Žanić (izuzev 1986. kada je misno slavlje predslavio provincijal fra Jozo Pejić jer se obilježavala 140. obljetnica župe Široki Brijeg, te 1987. kada je, zbog biskupove spriječenosti, na misnom slavlju kao biskupov izaslanik sudjelovao generalni vikar don Luka Pavlović). Naime, imajući u vidu odnos biskupa Žanića prema ondašnjim političkim strukturama,⁵² može se pretpostaviti da su upravo pritisci raznih državnih službi na franjevce kao nositelje ovih vjerskih događanja utjecali na to da mjesni biskup svojim autoritetom "stane u obranu" održavanih hodočasničkih susreta.

Budući da je u hercegovačkim biskupijama 1984. godina bila u znaku druge faze megajubileja *Trinaest stoljeća kršćanstva u Hrvata*, koji se obilježavao održavanjem župnih, dekanatskih i završnih biskupijskih

⁵¹ "Budućnost Crkve", u: *Crkva na kamenu*, Mostar, 8-9/1983., str. 12. Poslijepodne su mladi proveli uz duhovnu glazbu u izvedbi crkvenoga sastava *Proljeće* iz Mostara, te u razgledanju izložbe domaćih likovnih stvaratelja Anđelka Mikulića, Sofije Naletilić (Penavuše), Jelice Šaravanja i Zvonimira Perke. "Deveti susret kršćanske mladosti", u: *Kršni zavičaj*, 16, Drinovci 1983., str. 71, tekst preuzet iz *Sveta baština*, br. 8/1983., str. 10.

⁵² U izvješću o odnosima s Katoličkom Crkvom u BiH, kojega je Komisija izvršnoga vijeća skupštine SRBiH za odnose sa vjerskim zajednicama u srpnju 1981. uputila Saveznom sekretarijatu za inostrane poslove u Beogradu, upravo se biskup Žanić navodi kao jedan od pojedinaca "koji svojim djelovanjem prelaze okvire zakonom dozvoljenog, a samim tim se ne mire sa ustavno-pravnim položajem vjerskih zajednica". U nastavku obrazloženja istaknuto je da "biskup Žanić ne prihvata suradnju na poznatim principima iznoseći mišljenje da su odnosi našeg društva prema vjeri i vjernicima autogonizirani (sic!), da društvo vrši sistematsku ateizaciju građana da su vjernici u podređenom položaju i da su građani drugog reda". ABiH, KVP, *Savezni sekretarijat za inostrane poslove i uprava. Informacija o stanju odnosa između RKC i društva u BiH, sa relevantnim podacima o držanju i aktivnosti katoličkog klera, posebno episkopata*, pov. broj: 09-51/81., kut. 83, str. 2. Detaljnije o odnosu biskupa Žanića prema društveno-političkim strukturama u vrijeme komunističke Jugoslavije može se vidjeti u: ŽELJKO MAJIĆ, "Čovjek neustrašivi", u: ŽELJKO MAJIĆ – BOŽO GOLUŽA (prir.), *U vjeri, nadi i ljubavi. Stoljetnica rođenja biskupa Pavla Žanića (1918.-2018.)*, Mostar, 2018., str. 239-262.

euharistijskih kongresa (za Mostarsko-duvanjsku biskupiju održan 15. srpnja, a za Trebinjsko-mrkansku 17. lipnja 1984., kada je proslavljena 1000. obljetnica postojanja ove biskupije i 100. obljetnica župne crkve u Trebinju koja je tom prigodom proglašena katedralom), to je i deseti susret mladeži na Širokom Brijegu (28. srpnja 1984.) protekao u znaku ovih euharistijskih pobožnosti. Euharistijsko slavlje predvodio je mjesni biskup Pavao Žanić, a detaljnu informaciju o ovom susretu na adresu republičke *Komisije za odnose sa vjerskim zajednicama* u ime *Službe državne bezbjednosti* podnio je Boris Tankosić. Prema njegovim navodima, skupu "je pored 100 svećenika i većeg broja časnih sestara prisustovalo oko 7000, uglavnom mlađih lica, koja su doputovala u 60 iznajmljenih autobusa, privatnim kolima, a jedan broj iz obližnjih sela došao je pješke".⁵³ Naravno, pod budnim okom ove službe bila je i Biskupova propovijed u kojoj je "ovogodišnje 'hodočašće mladih' okarakterisao kao euharistijski kongres mladih vjernika sa područja mostarsko-duvanjske i trebinjsko-mrkanske biskupije i kao pripremu za nacionalni euharistijski kongres u Mariji Bistrici". Tankosić dalje naglašava kako je Biskup "insistirao [je] da mladi vjernici 'svojim radom treba da dokažu da se na njima vidi da žive za boga, za svetu crkvu katoličku i svoj hrvatski narod katolički'".⁵⁴ Poslijepodnevni dio programa kao i prethodnih godina protekao je uz duhovnu glazbu i izložbe domaćih umjetnika. Zanimljivim se čini spomenuti kako je, danas respektabilni, mostarski slikar Marin Topić upravo na ovom hodočašću učinio svoj umjetnički iskorak, predstavljajući javnosti prvi put samostalno svoje dotadašnje uratke.⁵⁵ Ovaj euharistijski kongres mladih Hercegovine obilježilo je i izdavanje gramofonske ploče *Blagoslovi sive krše*, koju je u suradnji s Jugotonom snimio širokobriješki zbor "Sveta Cecilija" pod ravnanjem sestre Biblijane Ćurlin, što je svakako bio pozitivan pomak ako se ima u vidu s jedne strane glazbeni sadržaj, a s

⁵³ ABiH, KVP, RSUP-SDB, *Informacija o "Hodočašću mladih na Širokom Brijegu"*, strog. pov. broj: 213-87/84., kut. 92.

⁵⁴ Napominjemo da citirane dijelove *Informacije* donosimo sa svim pravopisnim pogreškama. Usp. ABiH, KVP, RSUP-SDB, *Informacija o "Hodočašću mladih na Širokom Brijegu"*, strog. pov. broj: 213-87/84., kut. 92.

⁵⁵ A. MARIĆ, "Duhovno i kulturno ozračje Hodočašća mladih na Širokom Brijegu. *Blagoslovi sive krše...*", str. 27; JURE VIDIĆ, "Deseti susret mladeži (28. srpnja 1984.)", u: *Kršni zavičaj*, 17, Drinovci 1984., str. 119-121.

druge strane odnos vlasti prema ovim molitvenim susretima.⁵⁶ Iako već spominjana Informacija SDB-a ne bilježi ovaj detalj, čini se da su ipak budno pazili i na dodatne sadržaje koje su domaćini nudili mladima. Ovo se može iščitati i iz Tankosićeva zapažanja u kojemu kao sporni segment duhovno-zabavnoga programa navodi da je fra Šito Ćorić otpjevao pjesmu *Mi ćemo pobijediti*, autora Martina Lute-
ra Kinga i pjesmu *Glorija*, koje prema njegovu mišljenju mogu imati skrivene poruke jer, kako navodi, "zavisno gdje se pjeva i u kojem ambijentu može imati značenje da će pobijediti oni koji je pjevaju".⁵⁷ Bez obzira što ovaj fra Šitin glazbeni nastup u svojim osvrtima ne donose hercegovačke crkvene tiskovine (*Kršni zavičaj*, *Sveta baština* i *Crkva na kamenu*), što je i razumljivo, imajući u vidu cenzure koje su prolazili,⁵⁸ ne treba odbaciti ovu informaciju jer činjenica je da se mladima na ovim susretima, posebice nakon liturgijskoga slavlja, nudilo mnogo sadržaja koji su imali nacionalni prizvuk. Primjerice, skulpture Sofije Naletilić Penavuše koje su izlagane u više navrata (pa i 1984. godine) zapravo su simboli koji odašilju poruke vjerskoga, nacionalnog, socijalnog pa i političkoga karaktera. Tako među njezinim "drvljačama" (kako ih naziva) nalaze se figure hrvatskih kraljeva, banova s istaknutim nacionalnim obilježjima, a metaforičko značenje imaju i primjerice skulptura Žalosna Gospa, u biti crna Gospa, koja simbolizira brojne hercegovačke udovice zaodjevane u crninu, kip sv. Nikole Tavelića, kojega razdire crveni plamen, nosi poruku stradanja širokobrijeških franjevac 1945. godine, dok komunističku krilaticu "Bratstvo i jedinstvo" u Penavušinu umjetničkom izričaju predstavlja stablo s naizgled lijepim, ali grabežljivim pticama (iz 1979. godine), odnosno poljubac mačke i miša (iz 1982. godine).⁵⁹

⁵⁶ A. MARIĆ, "Duhovno i kulturno ozračje Hodočašća mladih na Širokom Brijegu. Blagoslovi sive krše...", str. 26.

⁵⁷ ABiH, KVP, RSUP-SDB, *Informacija o "Hodočašću mladih na Širokom Brijegu"*, strog. pov. broj: 213-87/84., kut. 92.

⁵⁸ Pobrojane crkvene tiskovine navode gostovanje crkvenoga sastava Gospe od zdravlja iz Splita. Usp. J. VIDIĆ, "Deseti susret mladeži (28. srpnja 1984.)", str. 119-121; "Diljem naših svetišta...", u: *Sveta baština*, Duvno, 8/1984., str. 12; "Za sretno sutra", u: *Crkva na kamenu*, Mostar, 8-9/1984., str. 12.

⁵⁹ VLASTA GRACIN, *Izmoljene skulpture, Sofija Naletilić Penavuša*, Široki Brijeg, 2001., str. 19-20, 91, 126; TOMISLAV ĆORIĆ, *Hrvatska žena u povijesti*, Zagreb, 1997., str. 99.

U kojoj su mjeri mladi prepoznavali ove poruke, možda najbolje oslikava njihovo šesnaesto hodočašće, održano 28. srpnja 1990., na koje ćemo se osvrnuti u nastavku rada. Ono što ovdje valja naglasiti jest da je ovaj hercegovački euharistijski kongres mladih, objedinjen s desetim hodočašćem, bio posljednji u okviru megajubileja *Trinaest stoljeća kršćanstva u Hrvata*, odnosno *Velike devetnice*, koji će, kako se navodi u *Poruci hrvatskih biskupa nakon N.E.K-a*, "biti neizbrisivo upisan u trinaest stoljetnu povijest Crkve u hrvatskom narodu",⁶⁰ a njegovi plodovi, sudeći prema širokobriješkim susretima itekako su zaživjeli u životima hercegovačke mladeži. To potvrđuju i hodočašća koja su uslijedila sljedećih godina, a na koja se valja osvrnuti poradi zaokruživanja tematske cjeline, osobito na ono održano 1985. godine, koja je proglašena *Godinom mladih*.⁶¹

Kako su hrvatski biskupi u svojoj poruci najavili da će učiniti sve "da se mladi vjernici što više prodube u svojoj vjeri i okupe na posebna hodočašća u svim svetištima Majke Božje za susrete koji će, uz euharistijsko slavlje, biti ispunjeni primjerenim sadržajima, kako bi vjera mladih doista postala svjetlo njihova života",⁶² tako je i 27. srpnja 1985. u Širokom Brijegu održan jedan od brojnijih molitvenih susreta gdje se prema podacima iz crkvenih tiskovina okupilo oko 10.000 mladih iz 97 župa diljem Bosne i Hercegovine i Hrvatske. Među pristiglima bila je i jedna skupina mladih sestara franjevki iz Bijelog Polja, koja je na ovo hodočašće stigla pješice.⁶³ Misno slavlje predvodio je mostarski biskup Pavao Žanić uz koncelebraciju preko sedamdeset svećenika, među kojima su bili i provincijal fra Jozo Pejić, ravnatelj hrvatske inozemne pastve mons. Vladimir Stanković, tajnik Vijeća franjevačkih zajednica fra Nikola Vukoja te odgovorniji

⁶⁰ *Službeni vjesnik Mostarsko-duvanjske i Trebinjsko-mrkanske biskupije*, sv. III., Mostar, 1984., str. 64.

⁶¹ *Službeni vjesnik Mostarsko-duvanjske i Trebinjsko-mrkanske biskupije*, sv. III., Mostar, 1984., str. 66; "Godina mladih", u: *Sveta baština*, Duvno, 1/1985., str. 1; "1985.", u: *Crkva na kamenu*, Mostar, 1/1985., str. 2.

⁶² *Službeni vjesnik Mostarsko-duvanjske i Trebinjsko-mrkanske biskupije*, sv. III., Mostar, 1984., str. 66.

⁶³ ILIJA DRMIĆ, "Poziv na put ljubavi", u: *Crkva na kamenu*, Mostar, 9/1985., str. 12; "Molitvom su krši odzvanjali", u: *Sveta baština*, Duvno, 8/1985., str. 13; MIRJANA V., "Na Širokom Brijegu, ...Naša mladost kud korača...", u: *Kršni zavijaj*, 18, Drinovci, 1985., str. 110-115.

novaka na Humcu i propovjednik fra Ivan Dugandžić, koji je u svojoj homiliji pozvao mlade da na životnom putu slijede "Isusa iz Nazareta, koji je vječno mlad". Nakon euharistije, prema već citiranim naputcima biskupa, organizirano je nekoliko izložbi, kojima se uz podsjećanje na povijesne i obiteljske vrijednosti, željelo potaknuti mladalački duh na stvaralaštvo.⁶⁴ Poseban dar ovom skupu bio je drveni križ izrađen od lipovine, djelo samoukog umjetnika Brune Hrkača, koji će uz širokobriješku himnu sljedećih godina postati simbolom procesijske povorke s Bakamuše.⁶⁵

Jasno da ovakav skup nije mogao proći ispod radara ondašnje vlasti. Iako se u izvješću Komisije za vjerska pitanja SR BiH naglašava kako ova okupljanja mladeži nemaju negativan predznak kao u prvim godinama organiziranja, ipak, prema njihovoj procjeni "politizacija i nacionalizam su nešto što je u ovoj situaciji latentno i čija eventualna revitalizacija ne bi trebala biti preveliko iznenađenje", što, kako navode, potvrđuje i otpor franjevac dokidanju ovih susreta, unatoč stalnim pritiscima vlasti.⁶⁶ "Osvrti na 'Molitvene susrete Katoličke mladeži' na Širokom Brijegu" bila je posebna točka i na sjednici Komisije za vjerska pitanja, održanoj 30. lipnja 1986. Polazeći od već iznesenih teza prema kojima su ovo susreti okarakterizirani kao izraz *klerikalizma* i *kleronacionalizma*, naglašeno je da inzistiranje pojedinih franjevac na očuvanju ove tradicije (bez obzira na cijenu) ima cilj prenijeti "na omladinu 'svijest o povijesnom značenju' Širokog Brijega za svakog Hercegovca – Hrvata – Hrvata-katolika kao njihovog duhovnog središta i ishodišta".⁶⁷ Procjenjujući da administrativne mjere zabrane ovih molitvenih okupljanja, u aktualnim političkim

⁶⁴ Uz izložbe već znanih domaćih umjetnika i hercegovačke sestre franjevke predstavile su svoje rukotvorine – platna s raznobojnim vezovima. Da je ovaj susret objedinio *Godinu mladih* i *Godinu glazbe* potvrđuje i sudionništvo tri gostujuća glazbena sastava (*Emanuel* iz Sarajeva, *Dominik* iz Splita te *Proljeće* iz Mostara). I. DRMIĆ, "Poziv na put ljubavi", str. 12; "Molitvom su krši odzvanjali", str. 13; MIRJANA V., "Na Širokom Brijegu, ...Naša mladost kud korača...", str. 110-111.

⁶⁵ A. MARIĆ, "Duhovno i kulturno ozračje Hodočašća mladih na Širokom Brijegu. Blagoslovi sive krše...", str. 27.

⁶⁶ ABiH, KVP, *Zapisnik sa XIV sjednice Komisije* (06. 02. 1986.), br. 011-2/86., kut. 96, str. 21-22.

⁶⁷ ABiH, KVP, 1986., – 1. sjednica. 30. 06. 1986., br. 011-12/86., kut. 96, str. 4.

okolnostima, nisu bile oportune (ali se ne mogu u potpunosti ni isključiti), a imajući u vidu da je uprava samostana na Širokom Brijegu i Humcu podnijela zahtjeve za dogradnju samostanskih objekata, predloženo je, premda s određenom skepsom prema krajnjem ishodu, da se rješavanje ovih zahtjeva uvjetuje dokidanjem hodočašća, ili, u krajnjem slučaju, njihovim spajanjem s proslavom Velike Gospe. Ukoliko crkveni predstavnici odbiju njihove prijedloge, Komisija zaključuje kako je potrebno poduzeti šire aktivnosti unutar društvenoga sustava "protiv klerikalističkih formi okupljanja mladih, te da se posebno razmotre sve mogućnosti organizovanijeg rada sa omladinom – rješavanja njenih problema od kulturno-zabavnog, sportskog života do problema zapošljavanja i drugih egzistencijalnih pitanja".⁶⁸ Drugim riječima, predloženo je pokretanje šire lepeze društvenih aktivnosti, pa čak i zapošljavanja kako bi se mlade "vezalo" uz postojeći politički poredak. Ustrajavanje na spomenutim zahtjevima potvrđuje i zapisnik sa sjednice ove Komisije održane tri mjeseca kasnije (preciznije, 16. rujna), dakle, nakon dvanaestoga hodočašća mladih, koje je i prema njihovim zabilježbama proteklo bez izgređa, uz naglasak o značajno manjem broju nazočnih. Prema zapisničkim navodima obavljen je razgovor s provincijalom fra Jozom Pejićem, od kojega ne samo da je traženo "da se 'Molitveni susreti katoličke mladeži' na Širokom Brijegu kao posebna manifestacija sadržano dokinu i postepeno 'utope' u tradicionalnu proslavu Gospojine", nego, kako se ističe, "čak je na izvjestan način i 'ucijenjen' jer je ovim uslovljena gradnja Humca, bez obzira što imaju sve potrebne dozvole".⁶⁹

Očito ove ucjene nisu urodile plodom. Hodočašća mladih, kao zasebna proslava, održavana su i sljedećih godina. Prema pisanju *Crkve na kamenu* i *Svete baštine* ovi molitveni susreti iz godine u godinu, s obzirom na brojnost hodočasnika, nisu gubili na značenju. Štoviše, naglašeno je kako se uočava sve veći broj mladih iz inozemstva koji se, hodočasteći u Međugorje, pridružuju i širokobriješkim molitvenim

⁶⁸ ABiH, KVP, 1986., – 1. sjednica, 30. 06. 1986., br. 011-12/86., kut. 96, str. 4-6; M. AKMADŽA, *Katolička crkva u Bosni i Hercegovini i komunistički režim, knjiga II.*, 1967-1990., str. 132-133.

⁶⁹ ABiH, KVP, 2. sjednica, 16. 9. 1986., br. 011-84/86., kut. 96, str. 9.

susretima.⁷⁰ Međutim, ukoliko se obrati pozornost na doživljaje samih hodočasnika, čini se da potkraj osamdesetih godina nastupa jedno "kriznije" razdoblje. Naime, iščitavajući osvrte samih hodočasnika u *Kršnom zavičaju* iz 1987. godine navodi se kako je "ovo hodočašće iz godine u godinu sve siromašnije sadržajem i brojnošću", bez zasebnoga najavljivanja i pozdravljanja hodočasničkih skupina, uza sve oskudniji poslijepodnevni program tako da "većina te mladosti poslije mise siđe na Lišticu, pa stari Brijeg gotovo opusti".⁷¹ Također, autor teksta naglašava i izostanak reakcije organizatora na oduzimanje crkvene zastave (s nacionalnim obilježjima) hodočascima iz Sinja, zaključujući kako "u cijeloj stvari, čini se, nedostaje nove krvi i čistoga zraka".⁷²

⁷⁰ Detaljnije podatke o hodočašćima mladih od 1986. do 1990. godine vidjeti: "Susret u vjeri i ljubavi", u: *Crkva na kamenu*, Mostar, 8-9/1986., str. 8; "Na Gospinom Brijegu", u: *Crkva na kamenu*, Mostar, 8-9/1987., str. 1; T. V., "Kat. mladež oko Gospe", u: *Crkva na kamenu*, Mostar, 8-9/1988., str. 1, 8; "Blagoslovi sive krše", u: *Crkva na kamenu*, Mostar, 8-9/1989., str. 8; "Mladež oplemenjena evanđeljem", u: *Crkva na kamenu*, Mostar, 8-9/1990., str. 8; "Hodočašće mladih na Široki Brijeg", u: *Sveta baština*, Duvno, 8/1986., str. 7; "Kršćanska mladost na Gospinu brijegu", u: *Sveta baština*, Duvno, 8/1987., str. 8; "Živjet će ovaj narod. Uz ovogodišnje hodočašće mladeži Gospi na Široki Brijeg", u: *Sveta baština*, Duvno, 8/1988., str. 7; "Hodočašće mladih na Širokom Brijegu", u: *Sveta baština*, Duvno, 8/1989., str. 6; "Hodočašće mladih na Široki Brijeg", u: *Sveta baština*, Duvno, 7-8/1990., str. 15. *Kršni zavičaj* iz 1986. dvanaesto hodočašće predstavlja kroz fotografije, iz kojih se vidi nazočnost mladih od Kotora do Maribora i od Subotice do Pule. Na snimkama je zabilježen i prinos dara dvi-ju Širokobriježanki – ručno otkani sag s motivom golubice mira. "Dvanaesti susret mladeži", u: *Kršni zavičaj*, 19, Drinovci, 1986. (stranice nisu označene). Također vidjeti: "Hodočašće koje gubi sjaj (Uz zadnje susrete mladih)", u: *Kršni zavičaj*, 20, Drinovci, 1987., str. 105-109; JURE VIDIĆ, "Susret kršćanske mladeži", u: *Kršni zavičaj*, 21, Drinovci, 1988., str. 150-152; Ž. I., "Petnaesti susret kršćanske mladeži", u: *Kršni zavičaj*, 22, Drinovci, 1989., str. 180-185; "Skup mladih...", u: *Kršni zavičaj*, 23, Drinovci, 1990., str. 166-172; A. MARIĆ, "Duhovno i kulturno ozračje Hodočašća mladih na Širokom Brijegu. Blagoslovi sive krše...", str. 29-37.

⁷¹ "Hodočašće koje gubi sjaj (Uz zadnje susrete mladih)", str. 106-107. Vidjeti i osvrt hodočasnika J. Vidića u: J. VIDIĆ, "Susret kršćanske mladeži", str. 150-152. Ovdje valja imati u vidu i činjenicu da su osvrti objavljeni u zborniku koji je uređivao fra Žarko Ilić, jedan od inicijatora hodočašća mladih u Široki Brijeg.

⁷² "Hodočašće koje gubi sjaj (Uz zadnje susrete mladih)", str. 107-108.

Uzimajući u obzir navedene pritiske vlasti, te sve značajniju ulogu Međugorja kao novoga hercegovačkog hodočasničkog središta, stječe se dojam kako je s godinama ipak splasnuo onaj "prvobitni žar" samih organizatora, te da je "društvenim aktivistima" ipak pošlo za rukom dio mladih pridobiti "atraktivnijim" oblicima zajedništva. Međutim, susret mladih 28. srpnja 1990., jasno je pokazao da je ovaj vjerski događaj od svoga začetka mlade odgajao baš u onom smjeru od kojeg je ondašnja vlast strepila, a to je spoj duhovnosti, vjere i izgradnje nacionalnog identiteta. Nepobitnu potvrdu tomu dalo je i šesnaesto hodočašće mladih koje je u kolektivnom pamćenju ostalo zabilježeno i po hrvatskim nacionalnim simbolima, uključujući brojne hrvatske zastave te veliki hrvatski grb (površine četiri stotine četvornih metara) izrađen na obližnjem Ciganskom brdu kao vizualni znak nacionalne pripadnosti i identitetske samosvijesti mladih ovoga kraja.⁷³ Dodatnu težinu događaju daje i dotada nezabilježen broj sudionika. Prema crkvenim tiskovinama, hodočašću je nazočilo između 25.000 i 30.000 mladih iz svih krajeva domovinske i iseljeničke Crkve.⁷⁴ Središnje euharistijsko slavlje predvodio je zagrebački nadbiskup i kardinal Franjo Kuharić,⁷⁵ uz koncelebraciju mjesnoga biskupa Pavla Žanića i četrdesetak svećenika, među kojima je bio i provincijal Hercegovačke franjevačke provincije fra Drago Tolj. Okupljenoj katoličkoj mladeži svoju poruku poslao je i prvi hrvatski

⁷³ Opširnije izvješće s ovoga molitvenog skupa, naslovljeno *Poziv na mir i razboritost*, objavljeno u *Večernjem listu* 29. srpnja 1990., vidjeti na: <https://www.vrisak.info/hercegovina/hodocasce-mladih-u-sirokom-brijegu-originalni-plakat-iz-1990/> (28. 4. 2025.).

⁷⁴ "Mladež oplemenjena evanđeljem", str. 8. A. Marić i R. Jolić spominju kako su svjetovne tiskovine pisale o nazočnosti i do 100.000 vjernika. Vidjeti: A. MARIĆ, "Duhovno i kulturno ozračje Hodočašća mladih na Širokom Brijegu. Blagoslovi sive krše...", str. 34; R. JOLIĆ, *Šematizam Hercegovačke franjevačke provincije 2012.*, str. 71.

⁷⁵ Dolazak kardinala Kuharića na hodočašće mladih 1990. godine bio je iznimno važan događaj, ne samo za širokobriješku župu, nego i za cijelu Hercegovinu. Prema navodima A. Marića njegov put iz Biskupskog ordinarijata u Mostaru, gdje je bio smješten, prema Širokom Brijegu pratila je kolona od dvjestotinjak automobila s istaknutim hrvatskim stjegovima. A. MARIĆ, "Duhovno i kulturno ozračje Hodočašća mladih na Širokom Brijegu. Blagoslovi sive krše...", str. 34.

predsjednik Franjo Tuđman.⁷⁶ U svojoj homiliji kardinal Kuharić posebno se osvrnuo na brojne istaknute hrvatske zastave naglašavajući kako one trebaju biti "znak da želimo da se ostvare sva naša i vjerska i nacionalna prava! Ali ne satirući drugoga nego surađujući s drugima u poštenju i poštovanju, da bismo gradili bolji svijet..."⁷⁷ Misno slavlje završeno je intoniranjem himne *Lijepa naša*, a zabavni program koji je uslijedio (sudionici pripadnici hrvatskih zajednica s Kosova i bačkoga područja te poznati glazbenici Mario Ušić, Ivo Fabijan i Vera Svoboda),⁷⁸ bio je koncipiran s jasnim nacionalnim predznakom, čime je dodatno naglašen kulturni i identitetski karakter ovoga događaja.

Dakle, ovi vjerski susreti katoličke mladeži na Širokom Brijegu rasli su u kontinuitetu s velikim jubilejom *Trinaest stoljeća kršćanstva u Hrvata*, koji je kroz brojna liturgijska, pastoralna i kulturna događanja, unutar kojih se, na poseban način kada je riječ o Hercegovini, izdvajaju širokobriješka hodočašća mladih, oživio vjersku, duhovnu, ali i nacionalnu svijest te potaknuo hercegovačke mlade naraštaje na dublje prepoznavanje vlastitih korijena i vjerskog identiteta čiji se odjeci jasno prepoznaju i u atmosferi hodočašća iz 1990. godine. Iako su ovi susreti mladih održavani i nakon Domovinskoga rata (do 2010. godine),⁷⁹ broj hodočasnika bio je znatno manji, a uzrok tomu može se tražiti u organiziranju međunarodnog molitvenog susreta u Međugorju, poznatog pod nazivom Mladifest koji svoje korijene vuče iz 1989. godine, a održava se svake godine krajem srpnja, odnosno početkom kolovoza.⁸⁰

⁷⁶ "Mladež oplemenjena evanđeljem", str. 8. Upućeno pismo predsjednika dr. Franje Tuđmana, te ulomak propovijedi kardinala Kuharića prenosi *Kršni zavičaj*. Vidjeti: "Skup mladih...", str. 167-171.

⁷⁷ "Skup mladih...", str. 169.

⁷⁸ "Mladež oplemenjena evanđeljem", str. 8; "Hodočašće mladih na Široki Brijeg", str. 15; "Skup mladih...", str. 172.

⁷⁹ R. JOLIĆ, *Šematizam Hercegovačke franjevačke provincije 2012.*, str. 71.

⁸⁰ <https://citluk.ba/mladifest-medugorje/> (26. 4. 2025.).

Zaključna razmatranja

Megajubilej *Trinaest stoljeća kršćanstva u Hrvata*, koji je Katolička Crkva pokrenula sredinom sedamdesetih godina 20. stoljeća, predstavljao je ne samo osmišljeni oblik duhovne obnove nego i simbolički odgovor Crkve na sve intenzivnije ograničavanje vjerskog i nacionalnog izražavanja. Premda formalno predstavljen kao isključivo vjerski program, jubilej je sadržavao i izražene elemente povijesnog i nacionalnog samoidentificiranja, što su državne vlasti brzo prepoznale kao potencijalnu ugrozu postojeće ideološke homogenosti, pa su vjerske aktivnosti vezane uz ovaj crkveni projekt bile pod njihovom stalnom prismotrom. U tom je kontekstu osobitu pozornost izazvala pojava organiziranih hodočašća mladih na Široki Brijeg, započeta u kolovozu 1975., dakle nepuna dva mjeseca prije done-sene odluke Biskupske konferencije o pokretanju *Velike devetnice*. Ovi susreti, utemeljeni na snažnoj duhovnoj, povijesnoj i simboličkoj dimenziji, razvili su se u tradicionalna okupljanja mladih, koja se mogu interpretirati kao konstitutivni dio širega jubilejskog pokreta. Njihovo značenje nadilazilo je isključivu religijsku razinu jer su predstavljala i platformu za jačanje kolektivne memorije i nacionalnog identiteta, posebice među mladim hercegovačkim naraštajem. Ove činjenice kao i brojnost sudionika, kako iz domovinske tako i iz iseljeničke Crkve, pridonijele su tome da su ta okupljanja poprimila šire društveno-političko značenje, pa su stoga vrlo brzo postala predmetom interesa tijela državne sigurnosti i Komisije za vjerska pitanja, koje su ih, kvalificirajući kleronacionalističkim, pokušavale suzbiti različitim oblicima pritisaka. Unatoč trajnom nadzoru vlasti, vjerski i identitetski zamah koji je započeo u Širokom Brijegu sredinom 1970-ih godina, a onda i "rastao" uz veliki jubilej Crkve, dosegnuo je svoj vrhunac u ozračju hodočašća 1990. godine, čime se može smatrati zaokruženim jedan značajan ciklus u procesu obnove vjerske i nacionalne svijesti hrvatskoga naroda, u specifičnom kontekstu kasnosocijalističkoga razdoblja i uoči promjena koje su uslijedile raspadom Jugoslavije.

Ustroj i djelovanje Općinskog stožera Hrvatskog vijeća obrane Ljubuški tijekom 1992. godine

LUCIJA ZADRO
Sveučilište obrane i sigurnosti
"Dr. Franjo Tuđman", Zagreb
*Dr. Franjo Tuđman Defense and
Security University, Zagreb*
E-mail: lucija.zadro@sois-ft.hr

DOI: <https://doi.org/10.47960/2712-1844.2026.12.93>
UDK: 355.318 (497.6Ljubuški)"1992"
355.318 (497.6Ljubuški)
"1992":94(497.6)"1992"
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 27. veljače 2026.
Prihvaćeno: 30. travnja 2026.

Sažetak

Na temelju arhivskoga gradiva, relevantne literature i medijskih izvješća, u radu je prikazan ustroj i ratni put Općinskog stožera Hrvatskog vijeća obrane Ljubuški tijekom 1992. godine. Analizirano je razdoblje od početka organiziranja hrvatske obrane u Hercegovini i osnutka općinskih stožera pa do prelaska Hrvatskoga vijeća obrane na novi sustav koji se temeljio na pješačkim brigadama i samostalnim bojnama. Poučeno iskustvima rata u Republici Hrvatskoj, hrvatsko stanovništvo u Bosni i Hercegovini započelo je na vrijeme s obrambenim pripremama te se početkom agresije Jugoslavenske narodne armije na Bosnu i Hercegovinu uključilo u obranu. Nakon kriznih štabova i organiziranja unutar djelatnog i pričuvnoga sastava policije, osnovan je Općinski stožer Hrvatskoga vijeća obrane Ljubuški. On može poslužiti kao primjer organiziranja obrane u većinski hrvatskim krajevima Hercegovine, odnosno BiH. Tijekom 1992. godine postrojbe Hrvatskoga vijeća obrane iz Ljubuškog izvršavale su borbene zadatke na mostarskom, čapljinskom i stolačkom dijelu bojišta te su dale značajan obol obrani i održanju tih prostora. Područje općine Ljubuški početkom otvorenoga rata u nekoliko je navrata bilo meta djelovanja topništva i zrakoplovstva Jugoslavenske narodne armije, ali je ta opasnost otklonjena nakon oslobodilačkih operacija Hrvatske vojske i Hrvatskoga vijeća obrane u lipnju 1992.

Ključne riječi: Ljubuški; općinski stožer; Hrvatsko vijeće obrane; Bosna i Hercegovina; Domovinski rat.

Organisation and Activities of the Municipal Staff of the Croatian Defence Council in Ljubuški during 1992

Original scientific article
Received: 27 February 2026
Accepted: 30 April 2026

Summary

This paper uses archival material, relevant literature, and media reports to present the organisation and military path of the Municipal Staff of the Croatian Defence Council in Ljubuški during 1992. The period analysed spans from the beginning of the organisation of Croatian defence in Herzegovina and the establishment of municipal staffs to the transition of the Croatian Defence Council to a new system based on infantry brigades and independent battalions. Learning from the experiences of the war in the Republic of Croatia, the Croatian population in Bosnia and Herzegovina began defensive preparations in a timely manner and engaged in defence at the onset of the Yugoslav People's Army's aggression against Bosnia and Herzegovina. After the crisis staffs were formed and the active and reserve police forces organised, the Municipal Staff of the Croatian Defence Council in Ljubuški was established. It can serve as an example of the defence organisation procedure in predominantly Croatian regions of Herzegovina and BiH. During 1992, the Croatian Defence Council units from Ljubuški carried out combat tasks in the areas of Mostar, Čapljina, and Stolac and contributed significantly to the defence and maintenance of these areas. At the beginning of the open war, the area of the municipality of Ljubuški was targeted multiple times by the artillery and air force of the Yugoslav People's Army, but this threat was eliminated after the liberation operations of the Croatian Army and the Croatian Defence Council in June 1992.

Keywords: Ljubuški; Municipal Staff; Croatian Defence Council; Bosnia and Herzegovina; Homeland War.

Uvod

Socijalistička Republika Bosna i Hercegovina (SR BiH) bila je središnja jugoslavenska republika u kojoj je komunistička vlast imala najснаžnije uporište, zbog čega je nazivana "Jugoslavijom u malom", što se na simboličan način odražavalo na njezinoj zastavi koja se sastojala od crvene podloge s umanjenom jugoslavenskom zastavom u gornjem lijevom kutu. Savez komunista BiH dugo se odupirao

demokratskim procesima te je SR BiH bila posljednja jugoslavenska republika u kojoj su provedeni višestranački izbori. U novim društveno-političkim okolnostima glavni su akteri postale tri nacionalne stranke, Stranka demokratske akcije (SDA), Srpska demokratska stranka BiH (SDS BiH) i Hrvatska demokratska zajednica BiH (HDZ BiH), koje su na izborima održanima 18. studenoga 1990. odnijele uvjerljivu pobjedu. Osvojile su svih sedam mjesta u Predsjedništvu SR BiH i 84% zastupničkih mjesta u Skupštini SR BiH. Međutim, nakon što je ostvaren zajednički cilj uklanjanja komunističke vlasti, koalicija triju navedenih stranaka razila se na temeljnom pitanju uređenja i budućeg usmjerenja BiH.¹

Važan faktor u jugoslavenskoj krizi bila je Jugoslavenska narodna armija (JNA) koja se sve otvorenije svrstavala na stranu srpskoga političkog vrha, u čije je ime i za čije ciljeve pokrenula otvorenu agresiju na Republiku Hrvatsku. Na određeni je način i BiH sudjelovala u tom ratu jer je od ljeta 1991. bila ishodišna točka gotovo svih napada JNA na Hrvatsku te su njezina područja korištena za manevarsku, prometnu, kadrovsku i logističku potporu djelovanjima JNA. Političko vodstvo u Sarajevu, na čelu s predsjednikom Predsjedništva BiH Alijom Izetbegovićem, na takve postupke nije reagiralo, čak ni kada je JNA narušavala sigurnosnu situaciju u samoj BiH.² Promatrajući razvoj ratnih događaja u Hrvatskoj te shvaćajući da je JNA svoje pretenzije usmjerila i na BiH, hrvatsko se stanovništvo počelo pripremati za obranu. Nedugo nakon ubojstva hrvatskih redarstvenika u Borovu Selu pokraj Vukovara i dan nakon prosvjeda protiv JNA u Splitu, lokalno je hrvatsko stanovništvo 7. svibnja 1991. u selu Pologu između Mostara i Širokoga Brijega zaustavilo kolonu tenkova i vojnih vozila 10. motorizirane brigade JNA, koja se iz Mostara uputila prema Sinju i Splitu. Blokada je trajala tri dana te je kolona propuštena nakon uvjeravanja i intervencija najviših političkih predstavnika, odnosno Franje Tuđmana i Alije Izetbegovića. Nastavivši

¹ IVICA (IVO) LUČIĆ, *Uzroci rata: Bosna i Hercegovina od 1980. do 1992. godine*, Despot Ineditus – Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2013., str. 243-247, 284-289.

² DAVOR MARIJAN, *Slom Titove armije: JNA i raspad Jugoslavije 1987. – 1992.*, Golden Marketing – Tehnička knjiga – Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2008., str. 371-374.

put, vojska se u konačnici stacionirala na Kuprešku visoravan.³ Osim u Mostaru JNA je u zapadnom dijelu Hercegovine imala uporište i na području Čapljine pa je prometna dionica Čapljina – Ljubuški time dobivala na važnosti. Još početkom kolovoza 1990. bačene su dvije petarde na kolonu vojnih vozila koja se kretala tim pravcem, nakon čega je JNA uvela posebno osiguranje svojih kolona u cijeloj državi.⁴ Osim toga, drugoga dana blokade u Pologu, mještani su postavili barikadu u Studencima kod Ljubuškog i zaustavili kolonu autonastavne jedinice JNA iz Čapljine, čiji su se vojnici morali vratiti u vojarnu.⁵ Upravo se događaj u Pologu, barem za Hrvate u Hercegovini, u širem smislu smatra početkom rata u BiH, a potvrda ratnoga stanja uslijedila je u drugoj polovici rujna 1991., kada su se dijelovi Užičkog i Titogradskoga korpusa JNA razmjestili na području Hercegovine, ali i 1. listopada 1991. kada se dogodio izravni napad JNA u kojem je razoreno selo Ravno i ostala hrvatska mjesta u Popovu polju.⁶

Po modelu prethodno viđenu u Hrvatskoj, srpsko stanovništvo u BiH osnivalo je srpske autonomne oblasti te se pod okriljem i organizacijom JNA sve očitije naoružavalo. Na zasjedanju Skupštine SR BiH 15. listopada 1991. zastupnici SDA i HDZ-a izglasali su Platformu o položaju BiH, kojom je izražen zahtjev za suverenom i nedjeljivom BiH. Srpski su politički predstavnici 24. listopada osnovali Skupštinu srpskog naroda u BiH, koja je za 9. i 10. studenoga raspisala referendum. Na temelju referendumskih rezultata srpska je skupština 21. prosinca 1991. usvojila Odluku o ustroju Srpske Republike Bosne i Hercegovine, koja je formalizirana 9. siječnja 1992.⁷ Suočeni s pasiv-

³ Ivo Lučić, *Od vila ilirskih do Bijeloga puta – stranputicama bosanske i hercegovačke povijesti*, Hrvatski institut za povijest – Hrvatska liječnička komora, Zagreb, 2018., str. 188-189.

⁴ DAVOR MARIJAN, "Djelovanje Jugoslavenske narodne armije u Hercegovini 1990. – 1992.", u: IVICA LUČIĆ (ur.), *Hum i Hercegovina kroz povijest Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa održanog u Mostaru 5. i 6. studenoga 2009.*, knjiga II, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2011., str. 634.

⁵ ZDENKO ĆOSIĆ, *Rat je počeo prije*, Matica hrvatska – Ogranak Široki Brijeg, Široki Brijeg, 2007., str. 119; KARLO ROTIM, *Obrana Herceg Bosne 2*, Široki Brijeg, 1998., str. 111.

⁶ I. LUČIĆ, *Od vila ilirskih do Bijeloga puta*, str. 202.

⁷ I. LUČIĆ, *Od vila ilirskih do Bijeloga puta*, str. 198-199, 204-209; DAVOR MARIJAN, *Domovinski rat*, Despot Infinitus – Hrvatski institut za povijest,

nošću državnih vlasti u Sarajevu, srpskim teritorijalnim posezanjima i razornim ratom u Hrvatskoj, hrvatski su politički predstavnici u BiH 18. studenoga 1991. u Grudama utemeljili Hrvatsku zajednicu Herceg-Bosnu (HZ HB) s ciljem organizacije obrane. Osnivanjem HZ HB suverenitet i cjelovitost BiH nisu dovedeni u pitanje. U službenoj odluci o uspostavi navedeno je da je HZ HB privremeno tijelo koje će "štovati demokratski izabranu vlast Republike Bosne i Hercegovine dok opstoji državna nezavisnost Bosne i Hercegovine u odnosu na bivšu ili svaku buduću Jugoslaviju".⁸ Osim toga, hrvatski su zastupnici u Skupštini SR BiH 25. siječnja 1992. sudjelovali u izglasavanju Odluke o raspisivanju referenduma o neovisnosti Bosne i Hercegovine. Iako nisu postojala jamstva muslimanske strane da će se poštovati načelo konstitutivnosti naroda, hrvatsko se stanovništvo u najvećem broju odazvalo na referendum, koji je održan 29. veljače i 1. ožujka 1992. i na kojemu je 62,68% birača glasovalo za neovisnost BiH.⁹ Nakon potpisivanja Sarajevskoga sporazuma 2. siječnja 1992., kojim je privremeno okončan rat u Hrvatskoj, težište planova i djelovanja JNA premješteno je na BiH. Nakon borbi za Bosanski Brod u ožujku, izravni rat započeo je u travnju 1992. napadima JNA na Bosansku Posavinu, Bijeljinu, Mostar i Kupres.¹⁰

Višemjesečne obrambene pripreme hrvatskoga stanovništva u BiH i dotad organizirane vojne postrojbe dobile su svoj formalni okvir utemeljenjem Hrvatskog vijeća obrane (HVO) 8. travnja 1992. Od početka rata u BiH, JNA je pak nastupala kao srpska vojna sila. Nakon njezina formalnoga raspuštanja u drugoj polovici svibnja 1992., oformljena je Vojska Srpske Republike BiH, kasnije Vojska Republike Srpske (VRS), spajanjem ostataka JNA u BiH i Teritorijalne obrane (TO) iz područja s većinski srpskim stanovništvom. Muslimanska se strana najsporije organizirala te je za svoje vojne postrojbe isprva

Zagreb, 2016., str. 39.

⁸ Međunarodni kazneni sud za bivšu Jugoslaviju u Haagu (dalje: MKSJ): Odluka o uspostavi Hrvatske zajednice Herceg-Bosna, Grude, 18. studenoga 1991. Objavljena u: *Narodni list Hrvatske zajednice Herceg Bosna*, Mostar, broj 1, rujan 1992., str. 2-3. Vidjeti: I. Lučić, *Od vila ilirskih do Bijeloga puta*, str. 209-212.

⁹ I. Lučić, *Uzroci rata*, str. 359-365.

¹⁰ *Isto*, str. 356, 367.

preuzela naziv Teritorijalna obrana, a 23. lipnja 1992. službeno je uspostavljena Armija BiH.¹¹

Na temelju arhivskih dokumenata, relevantne literature i medijskih izvješća moguće je rekonstruirati ustrojavanje i djelovanje Općinskoga stožera (OS) HVO-a Ljubuški, kao primjera obrambenog organiziranja hrvatskog stanovništva u BiH. Prije toga, nužno je kratko prikazati politički kontekst i događaje na području Ljubuškog uoči rata. U radu su korišteni dokumenti pohranjeni u Hrvatskom memorijalno-dokumentacijskom centru Domovinskoga rata (HMDCCR) te u bazi podataka Međunarodnoga kaznenog suda za bivšu Jugoslaviju u Haagu (MKSJ), kao i oni koji su se nalazili na nekadašnjoj internetskoj stranici generala Slobodana Praljka. Dokumenti za koje nije navedeno mjesto pohrane nalaze se u preslikama u posjedu autorice.

Vojne i političke okolnosti u Ljubuškom 1990.-1992. godine

Grad i općina Ljubuški smješteni su u zapadnoj Hercegovini, uz samu granicu s Republikom Hrvatskom. Prema popisu stanovništva iz 1991. godine, općina Ljubuški, koju čine istoimeni grad i 34 naselja, imala je 28.340 stanovnika, od čega 26.127 ili 92,2% Hrvata i 1592 ili 5,6% Muslimana, a preostali su udio u malim postotcima činili Srbi, Jugoslaveni i ostali.¹² Područje Ljubuškoga nacionalno je homogen hrvatski kraj koji ima bogatu i tešku povijest. Bio je posebno pogođen u stradanjima i progonima tijekom i nakon okončanja Drugoga svjetskog rata. Prema nepotpunom popisu žrtava, u tom je razdoblju ubijen svaki peti muškarac s područja općine Ljubuški. Uz prosječnu dob stradalih od 23 godine, to je predstavljalo golem demografski gubitak.¹³ Tijekom gotovo pola stoljeća komunističke vlasti, ljubuški je kraj bio sustavno zanemarivan, a mnoge obitelji i pojedinci proganjani jer su smatrani neprijateljima vladajućega

¹¹ D. MARIJAN, *Domovinski rat*, str. 58-61.

¹² *Stanovništvo Bosne i Hercegovine. Narodnosni sastav po naseljima*, Državni zavod za statistiku, Zagreb, 1995., str. 20, 176-177.

¹³ STJEPAN ŠTERC, "Posredni i neposredni demografski gubici općine Ljubuški", u: FLORIJAN BORAS (ur.), *Spomenica ljubuškim žrtvama*, Općinsko vijeće Ljubuški, Odbor za izgradnju spomen crkve žrtvama II. svjetskog rata i Domovinskog rata, Ljubuški, 1998., str. 391-394.

režima. Posljedično, hrvatsko je stanovništvo na tom području jugoslavensku vlast doživljavalo kao okupatorsku, a jugoslavensku državu kao opresivnu zajednicu te je ostalo blisko ideji samostalne hrvatske države.¹⁴ Navedene okolnosti predstavljaju nezaobilazan kontekst za razumijevanje društveno-političkih događaja od 1990. godine.

U Ljubuškom se 30. lipnja 1990. dogodio politički motiviran incident koji je imao široki medijski odjek. Toga se dana u gradu održavala javna tribina HDZ-a, koju su po važećim propisima tadašnje komunističke vlasti zabranile. Naime, u BiH je tek krajem srpnja 1990. dopušteno osnivanje političkih stranaka na nacionalnom principu. Skup je započeo neovisno o zabrani, ali je nakon kraćega vremena prekinut nenasilnom intervencijom djelatnika Stanice javne bezbjednosti (SJB) Ljubuški, nakon čega se oko 3000 okupljenih podupiratelja stranke uz negodovanje počelo razilaziti. Atmosfera je dodatno zaoštrena dolaskom nepotrebnih milicijskih pojačanja iz SJB Čapljine, Čitluka i Gruda. Kada se činilo da se situacija smiruje, u večernjim je satima iz Čapljine u Ljubuški pristigla kolona vozila s jugoslavenskim zastavama i Titovim slikama. Taj je incident u središtu grada rezultirao kraćim fizičkim obračunom pripadnika jugoslavenske povorke i lokalnih stanovnika koji su sudjelovali na prekinutoj tribini HDZ-a. Manji se sukob dogodio i kod sela Studenci, između Čapljine i Ljubuškoga, dok je policijska pratnja ispraćala kolonu prema Čapljini.¹⁵ Osim što je bio odraz tadašnje atmosfere u Hercegovini, opisani je događaj nagovijestio produbljivanje međunacionalnih prijevora u BiH nakon prvih višestranačkih izbora. Nasuprot tome, režimski su mediji plasirali svoje tumačenje. U listu *Politika ekspres* 5. srpnja 1990. objavljen je članak o čapljinskim "navijačima" jugoslavenske nogometne reprezentacije, koja je poražena od argentinske u utakmici odigranoj istoga dana. Inicijativni odbor HDZ-a općine Ljubuški potom je izdao priopćenje u kojem je upozorio na medijsku

¹⁴ Ivo Lučić, "Ljubuški – ostatci prošlosti", u: ROBERT JOLIĆ (prir.), *Humački zbornik: radovi sa znanstvenog skupa povodom 150 godina od početka izgradnje franjevačkog samostana na Humcu* (20. i 21. listopada 2017.), Hercegovačka franjevačka provincija Uznesenja BDM – Franjevačka knjižnica, Mostar, 2020., str. 26-33.

¹⁵ SR BiH, Skupština općine Ljubuški, Izvršni odbor, Ljubuški, br. 161/90 od 6. 7. 1990.; I. Lučić, *Uzroci rata*, str. 272-273, 284.

manipulaciju te ukazao na pravu pozadinu događaja, označivši ga kao provokaciju.¹⁶

Uz ostale aktivnosti, Gradski odbor HDZ-a Ljubuški na određeni je način potaknuo proces smjene prvoga predsjednika HDZ-a BiH Davora Perinovića, koji nije uživao podršku većine članstva, posebice u Hercegovini. Perinović je u stranci pokušavao nametnuti vlastiti politički smjer i odvojiti se od politike Franje Tuđmana, što je izazivalo nezadovoljstvo i revolt. Na Prvom općem saboru HDZ-a BiH u Sarajevu 18. kolovoza 1990., kada je Perinović aklamacijom izabran za predsjednika stranke, manjina nezadovoljnih zviždanjem je izrazila svoje neslaganje s tom odlukom. Idućega dana na stranačkom skupu u Ljubuškom Perinoviću su se zviždanjem i negodovanjem suprotstavili članovi Gradskog odbora HDZ-a Ljubuški te općinskih odbora iz Gruda, Posušja i Tomislavgrada, nakon čega je bio prisiljen prekinuti izlaganje.¹⁷ Inicijativni odbor HDZ-a Ljubuški obratio se 23. kolovoza središnjim tijelima HDZ-a u Zagrebu dopisom u kojem je iznio primjedbe na račun Perinovića te zatražio njegovu smjenu i reviziju izbora svih tijela HDZ-a u BiH zbog sumnje da su se u njih uvukli Perinovićeve poslušnici.¹⁸ Intervencija je urodila plodom te je Perinović službeno smijenjen 7. rujna 1990. na sjednici svih tijela HDZ-a u Zagrebu.¹⁹

Savezni sekretarijat za narodnu odbranu (SSNO) izdao je 14. svibnja 1990. naredbu o oduzimanju naoružanja TO SR Hrvatske, a ista se mjera odnosila i na TO Slovenije, Makedonije te BiH.²⁰ U skladu s tom naredbom, oružje TO Ljubuški prebačeno je kamionima JNA u čapljinska skladišta, što je izazvalo negodovanje i zabrinutost hrvatskoga stanovništva.²¹ Tadašnji općinski predstavnici na ovaj događaj

¹⁶ HDZ, Inicijativni odbor općine Ljubuški, Odgovor na tekst "Maksimir na ljubuški način", autora F. Hebibovića, u: *Politika ekspres*, 5. 7. 1990., str. 8.

¹⁷ I. Lučić, *Od vila ilirskih do Bijelog puta*, str. 166.

¹⁸ Inicijativni odbor HDZ Mjesne zajednice Ljubuški, Dopis središnjim tijelima HDZ Zagreb od 23. 8. 1990.

¹⁹ I. Lučić, *Od vila ilirskih do Bijelog puta*, str. 166.

²⁰ *Isto*, str. 168.

²¹ RADOSLAV DODIG, "Bosanskohercegovački panoptikum 1990. iz hrvatskog kuta", u: *Status – magazin za (političku) kulturu i društvena pitanja*, Mostar, 3/2004., str. 44.

nisu adekvatno reagirali. Na sjednici Skupštine općine Ljubuški održanoj 4. lipnja 1990., u okviru treće točke dnevnoga reda, raspravljalo se o oduzimanju oružja općinske TO. Delegat Mjesne zajednice Vitina i predsjednik Vijeća mjesnih zajednica Milenko Čolak istaknuo je da se radi o protuustavnom aktu i nezakonitoj radnji te je inzistirao na povratku sredstava i opreme TO, kao i na pokretanju postupka za utvrđivanje odgovornosti republičkih organa TO, čijim je nedjelovanjem došlo do povrede ustavnosti i zakonitosti. Smatrao je da je oružje zapravo oduzeto jer općinska TO njime ne raspolaže, a "ključ skladišta nalazi se kod jedinice JNA". Nasuprot tome, predstavnik Općinskog štaba TO Ljubuški Žarko Keža ustvrdio je da su naoružanje i oprema odvezeni u vojarnu JNA u Čaplinju "stvarno radi boljeg čuvanja – dok se za to ne stvore uvjeti kod nas". Predsjednik Skupštine općine Gojko Medić kazao je da je uložen protest republičkim vlastima i Generalštabu JNA. Međutim, delegati su se većinskim glasovanjem izjasnili "da se ova problematika dalje ne talasa, ali da se učini sve u okviru zakona da se vidi što će biti dalje".²² Proces razoružanja nije bio ograničen samo na TO, već je obuhvatio i izuzimanje naoružanja iz posjeda poduzeća. Naime, Općinski odbor HDZ-a Ljubuški uputio je javni dopis u kojem je istaknuo da su neka poduzeća u Ljubuškom dobila naredbu da do 7. studenoga 1990. predaju oružje najbližem garnizonu JNA. U skladu s tadašnjim konceptom općenarodne obrane i društvene samozaštite, poduzeća su naoružanje nabavljala vlastitim sredstvima radi zaštite objekata i imovine. Općinski odbor HDZ-a procjenjivao je da su vlasti takvim postupkom htjele potaknuti neredu i prosvjede hrvatskoga stanovništva, što bi bilo opravdanje za uvođenje izvanrednog stanja i odgađanje, ili pak neodržavanje izbora.²³ S obzirom na to da je vlast i dalje bila u rukama Saveza komunista, osim oštrog prosvjeda Općinski odbor HDZ-a nije mogao učiniti ništa da spriječi oduzimanje naoružanja. Ipak, poneki su direktori poduzeća odbili izvršiti zapovijed pa se tako sačuvao manji dio oružja.²⁴

²² Web stranica Slobodana Praljka (dalje: SP): Zapisnik XXXV zajedničke sjednice SO-e Ljubuški održane 04. 06. 1990. godine u prostorijama "Agroproma" Ljubuški s početkom u 11.00 sati.

²³ Općinski odbor HDZ Ljubuški, javno priopćenje, bez datuma.

²⁴ R. DODIG, "Bosanskohercegovački panoptikum 1990.", str. 44.

Na prvim višestranačkim izborima u BiH održanima 18. studenoga 1990. birali su se politički predstavnici na tri razine vlasti, i to članovi Predsjedništva SR BiH, zastupnici u dva doma Skupštine SR BiH (Vijeću građana i Vijeću općina) te članovi općinskih skupština.²⁵ U izbornoj jedinici Mostar na listi HDZ-a BiH za Vijeće građana, koju je predvodio Damjan Vlašić, nalazio se i Radoslav Dodig iz Ljubuškog, a za Vijeće općina iz izborne jedinice Ljubuški kandidirali su se Ivan Mihaljević iz Saveza reformskih snaga Jugoslavije za BiH (SRS), Krešo Rogić iz Saveza komunista BiH – Stranke demokratskih promjena (SK BiH-SDP) i Ivica Lučić iz HDZ-a BiH.²⁶ Izborni su rezultati pokazali da su pripadnici triju konstitutivnih naroda glasovali za svoje nacionalne stranke te je u dominantno hrvatskim područjima uvjerljivu pobjedu odnio HDZ BiH. U općini Ljubuški na izbore se odazvalo oko 85% stanovnika s pravom glasa. Lista HDZ-a BiH za Vijeće građana Skupštine SR BiH osvojila je preko 90% glasova u općini Ljubuški te je za zastupnika između ostalih izabran i Radoslav Dodig. Za zastupnika u Vijeće općina Skupštine SR BiH iz Ljubuškog je izabran HDZ-ov kandidat Ivica Lučić s oko 94% glasova.²⁷ Istovremeno su se birali i zastupnici Skupštine općine Ljubuški, gdje je također pobijedila lista HDZ-a BiH, osvojivši 48 od 60 mandata. Hrvatska demokratska stranka (HDS) osvojila je sedam mandata, SDA tri, a SK BiH-SDP i SRS po jedan mandat.²⁸ Potom su uslijedila imenovanja na općinske dužnosti. Za novoga predsjednika Skupštine općine Ljubuški izabran je Milan Šimić.²⁹ Za predsjednika

²⁵ ZORAN TOMIĆ – NEVENKO HERCEG, *Izbori u Bosni i Hercegovini*, Sveučilište u Mostaru, Mostar, 1999., str. 65.

²⁶ SR BiH, Republička izborna komisija, Sarajevo, Zbirne liste poslanika u Vijeće građana Skupštine SR BiH, br. 209/90 od 6. 11. 1990.; SR BiH, Republička izborna komisija, Sarajevo, Zbirne liste poslanika u Vijeće općina Skupštine SR BiH, br. 219/90 od 8. 11. 1990.

²⁷ Tablični prikaz rezultata izbora održanih 18. 11. 1990. po naseljenim mjestima u općini Ljubuški; SUAD ARNAUTOVIĆ, *Izbori u Bosni i Hercegovini '90.: analiza izbornog procesa*, Promocult, Sarajevo, 1996., str. 108-117.

²⁸ Općinska izborna komisija Ljubuški, Izvještaj o rezultatima izbora odbornika u Skupštinu općine Ljubuški, br. 01/1-03-7/83-90 od 22. 11. 1990. Objavljeno u: *Službeni glasnik općine Ljubuški*, Ljubuški, 6/1990., str. 266-267.

²⁹ Skupština općine Ljubuški, Rješenje o izboru predsjednika Skupštine općine Ljubuški, br. 01/1-111-34/90 od 10. 12. 1990. Objavljeno u: *Službeni glasnik općine Ljubuški*, Ljubuški, 6/1990., str. 279.

Izvršnog odbora Skupštine općine Ljubuški, tijela koje je obnašalo dužnost općinske vlade, izabran je Mladen Nižić, za potpredsjednika Radoslav Dodig, a za članove Ivica Lučić, Tomislav Grbavac, Milenko Bilić, Milenko Čolak, Vlado Bulić, Mario Bošnjak i Markan Zelić.³⁰

Razvoj događaja potaknuo je hrvatsko stanovništvo na intenziviranje obrambenih aktivnosti, koje je koordinirala lokalna organizacija HDZ-a. Na temelju dogovora o podjeli vlasti između triju stranaka izbornih pobjednica, kadrovi HDZ-a BiH preuzeli su dio dužnosti u republičkom MUP-u te zapovjedne dužnosti u nekim policijskim postajama (SJB) i regionalnim centrima (CSB). U tom je kontekstu za načelnika SJB Ljubuški predložen Mladen Šimić, a za zapovjednika ("komandira") Markan Zelić.³¹ Na sjednici Predsjedništva Općinskog odbora HDZ-a Ljubuški održanoj 9. travnja 1991. jednoglasno je prihvaćen prijedlog da se Ivica Lučić imenuje načelnikom Centra službi bezbjednosti (CSB) Mostar.³² Rješenjem ministra unutarnjih poslova o zasnivanju radnog odnosa, Lučić je 17. svibnja 1991. raspoređen na mjesto načelnika, a primopredaja dužnosti obavljena je 28. svibnja.³³ Navedena je funkcija bila ključna jer se preko policijskih struktura, prvenstveno jačanjem rezervnoga sastava MUP-a, sustavno radilo na organiziranju začetaka obrane i nabavi naoružanja. CSB Mostar početkom 1992. podnio je "Prijedlog za uvećanje ratne organizacije sastava milicije", kojim je zatraženo proširenje za 50% u aktivnom te 100% u rezervnom sastavu. U obrazloženju zahtjeva istaknuta je složena sigurnosna situacija s mogućnošću širih međunacionalnih

³⁰ Skupština općine Ljubuški, Rješenje o izboru predsjednika Izvršnog odbora Općine Ljubuški, br. 01/1-111-37/90 od 10. 12. 1990.; Skupština općine Ljubuški, Rješenje o izboru potpredsjednika i članova Izvršnog odbora općine Ljubuški, br. 01/1-111-39/90 od 17. 12. 1990. Objavljeno u: *Službeni glasnik općine Ljubuški*, Ljubuški, 6/1990., str. 282, 284.

³¹ SR BiH, Skupština općine Ljubuški, Ljubuški, Prijedlog kadrovskih promjena u stanici javne sigurnosti Ljubuški, br. 01/1-2-1/91 od 29. 4. 1991. Službeni naziv Stanice javne sigurnosti bio je Stanica javne bezbjednosti (SJB). U BiH se sve do travnja 1992. u službenoj upotrebi zadržala socijalistička terminologija, pa se tako i ona nazivala Socijalistička Republika Bosna i Hercegovina. Međutim, na lokalnim je razinama i prije toga dolazilo do samoinicijativne kroatizacije nazivlja.

³² HDZ, Zapisnik sa sjednice Predsjedništva Općinskog odbora HDZ Ljubuški od 9. 4. 1991.

³³ SR BiH, MUP, Sarajevo, Rješenje, br. 09/4-120-3/90 od 30. 4. 1991.

sukoba, koji su već bili zabilježeni na pojedinim područjima u nadležnosti CSB-a Mostar.³⁴ U skladu s predloženim proširenjem sastava, zatražena je dodjela dodatnoga naoružanja, prvenstveno pištolja, automatskih pušaka i puškomitraljeza, pripadajućeg streljiva te ostale opreme.³⁵

Sastavni dio obrambenih priprema bila je i vojna obuka, u okviru koje su dragovoljci iz Ljubuškog odlazili u kamp Radmanove mlinice pokraj Omiša. Navedeni je kamp ustrojen potkraj kolovoza 1991. te je podrazumijevao zahtjevnu selekcijsku obuku za najteže borbene zadatke. U listopadu 1991. obuka je nastavljena u kampu Mala luka, a pripadnici iz Ljubuškoga stečena su znanja i vještine uspješno primijenili u predstojećim ratnim djelovanjima.³⁶ O sustavnoj organizaciji obrane svjedoči i odluka Skupštine općine Ljubuški od 26. kolovoza 1991. kojom su za članove Kriznog štaba općine Ljubuški imenovani Mladen Nižić, Mile Bubalo, Milan Šimić, Radoslav Lavrić, Mirko Mikulić, Radojko Nižić, Jozo Alilović, Milenko Čolac, Sadik Sadiković, Vice Majić i Tomislav Zelić.³⁷ Navedeno je bilo u skladu s odlukom HDZ-a BiH donesenom 18. rujna 1991., kojom je Savjet sigurnosti HDZ BiH preimenovan u Krizni štab HDZ BiH, koji je trebao rukovoditi "cijelim sistemom obrane hrvatskog naroda u Bosni i Hercegovini i osigurati nabavku naoružanja". Uz republički krizni štab, predviđeno je ustrojavanje triju kriznih štabova na razini regionalnih zajednica te općinskih kriznih štabova. Naglašeno je i da su u slučaju oružanih sukoba krizni štabovi trebali preuzeti sve funkcije vlasti u općinama.³⁸ U Ljubuškom su nastavljene obrambene pripreme te je odlukom Izvršnog odbora za vršitelja dužnosti

³⁴ SR BiH, MUP, CSB Mostar, Prijedlog za uvećanje ratne organizacije sastava milicije, br. 16-2/92 od 8. 1. 1992.

³⁵ SR BiH, MUP, Sarajevo, Elaborat o potrebi povećanja broja aktivnog sastava milicije, broja i angažovanja rezervnog sastava milicije i specijalnih jedinica i njihovog materijalno-tehničkog opremanja, str. pov., siječanj 1992.

³⁶ Josip Lucić (ur.), *Pauci – 4. gardijska brigada Hrvatske vojske*, Despot infinitus, Zagreb, 2022., str. 72.

³⁷ Skupština općine Ljubuški, Ljubuški, Rješenje o imenovanju članova Kriznog štaba općine Ljubuški, br. 01/1-111-47/91 od 26. 8. 1991.

³⁸ HDZ BiH, Savjet sigurnosti, Zaključci Savjeta sigurnosti HDZ BiH, str. pov. br. 431/91 od 18. 9. 1991.

zapovjednika Općinskog štaba Teritorijalne obrane Ljubuški imenovan Željko Šiljeg, koji je vodio i centar za obuku vojnika na Bijači kod Ljubuškoga.³⁹

Na području Ljubuškoga djelovale su i Hrvatske obrambene snage (HOS), stranačka vojska Hrvatske stranke prava (HSP). Bitno je naglasiti da HSP nije sudjelovao na prvim višestranačkim izborima i nije imao legitimitet zastupati hrvatske interese te politika HSP-a zasigurno nije odražavala interese i zahtjeve hrvatskoga stanovništva u BiH. Njihovo pozivanje na nasljeđe Nezavisne Države Hrvatske i isticana simbolika često su služili diskreditaciji službene hrvatske politike, odnosno kao opravdanje represivnih mjera protiv Hrvatske. HSP i HOS posvećivali su veliku pozornost medijskoj promidžbi, ali je njihova stvarna politička i vojna snaga bila daleko manja od njihove medijske eksponiranosti. HOS je u Ljubuškom imao sjedište svog ogranka za Hercegovinu, koji je osnovan krajem prosinca 1991. Zapovjednik Ratnoga stožera HOS-a za Hercegovinu bio je Blaž Kraljević, povratnik iz Australije, rođen u Lisicama u općini Ljubuški. Nakon nekoliko promijenjenih lokacija, stožer HOS-a smješten je u samom središtu grada, preko puta zgrade Skupštine općine Ljubuški. Čelnici HOS-a i HSP-a nisu priznavali nadležnost HVO-a i vlast demokratski izabranih struktura HDZ-a BiH, u čemu je njihovo stajalište korespondiralo s onim muslimanskoga vojno-političkog vodstva.⁴⁰

Na izvanrednoj sjednici Skupštine općine Ljubuški održanoj 7. travnja 1992. zapovjednik Općinskoga štaba TO Davorin Vučić upozorio je na učestale letove zrakoplova JNA nad Hercegovinom, kao i napade na susjedna područja Čitluka i Širokog Brijega te je smatrao da je cilj JNA proboj na crti Čitluk – Ljubuški. Predložio je donošenje

³⁹ SR BiH, Općina Ljubuški, Izvršni odbor, Rješenje, br. 02/1-111-51/91 od 14. 10. 1991.; SP: Plan obuke odreda na dan 11. 01. 1992. god., str. pov., primjerak br. 3. U prilogu se nalaze popisi ljudstva SPDV-a.

⁴⁰ Ivo Lučić, "'Bog i Hrvati, Allah i Muslimani!': Hrvatsko vijeće obrane između srpske agresije, Armije Bosne i Hercegovine te Hrvatskih obrambenih snaga", u: IVICA ŠARAC (ur.), *Muslimansko (bošnjačko)-hrvatski rat s posebnim osvrtom na oružane sukobe i stradanja Hrvata u središnjoj Bosni*, Hrvatski dokumentacijski centar Domovinskog rata u BiH, Mostar, 2024., str. 30-35. Iznimku u djelovanju HOS-a činila je manja borbena skupina kojom je zapovijedao Stanko Primorac Čane iz Ljubuškoga, a koja je tijekom 1992. sudjelovala u zajedničkim akcijama s HVO-om na neretvanskom bojištu.

odluke o zabrani napuštanja teritorija općine za vojne obveznike te da se obrambena sredstva premjeste na sigurnije lokacije. Predsjednik Skupštine općine Milan Šimić kazao je da je u skladu s odlukom Vlade BiH na teritoriju općine Ljubuški podignuta pripravnost na najviši stupanj te da su mobilizirane jedinice TO, policije i civilne zaštite. Načelnik SJB Ljubuški Mladen Šimić potvrdio je da je mobiliziran rezervni sastav policije, koja je prešla na rad u ratnim uvjetima te je istaknuo postojanje realne opasnosti od napada JNA na Ljubuški.⁴¹ Na istoj je sjednici proglašeno izvanredno stanje na području općine te je Izvršni odbor Skupštine općine Ljubuški donio odluke o ograničenju rada ugostiteljskih objekata, provedbi zamračivanja, obustavi nastave, stavljanju resursa iz društvenog i privatnoga vlasništva na raspolaganje za potrebe obrane te o radnoj obvezi.⁴²

Područje Ljubuškoga vrlo brzo našlo se na udaru JNA. Zrakoplovi JNA bacili su 9. travnja 1992. dvije bombe na selo Lipno u općini Ljubuški, gdje se nalazio HOS-ov kamp za obuku. Taj napad nije prouzročio štetu, a HOS ga je iskoristio za svoju propagandu. Zatim je 21. travnja ispaljeno devet projektila na uže područje grada Ljubuškog, koji su pali u blizini policijske postaje, tvornice građevinskoga materijala, gradskog stadiona i Centra malih sportova te na stari grad. U tom je napadu poginuo pričuvni policajac Ante Sušac.⁴³ Ljubuški je ponovno napadnut 3. svibnja 1992., kada su s uporišta JNA na čapljinskom području na grad i okolicu ispaljene 54 rakete iz VBR-a kalibra 128 mm. Smrtno su stradali sestra i brat, desetogodišnja Ivana i devetomjesečni Filip Kraljević, a teško ozlijeđena Radmila

⁴¹ SP: Zapisnik s izvanredne sjednice Skupštine općine Ljubuški održane u utorak, 7. 4. 1992. godine u dvorani "Agroproma" Ljubuški s početkom u 11 sati.

⁴² M. ZELIĆ, "Djelatnost općinske vlade u ratnim uvjetima – sve u funkciji obrambenog sustava", u: *Ljubuški glasnik*, Ljubuški, 1/1992., str. 4.

⁴³ Hrvatska (dalje: HR) – Hrvatski memorijalno-dokumentacijski centar Domovinskog rata (dalje: HMDCDR) – 187, Zbirka dokumenata o Domovinskom ratu u Bosni i Hercegovini (dalje: 187), kutija (dalje: k.) 5240: HVO, Stožer Čitluk, Izvješće o dnevnim aktivnostima na području općine Čitluk, bez broja od 21. 4. 1992.; T. BRADVICA, "Srpske bombe opet po Ljubuškom", u: *Ljubuški glasnik*, Ljubuški, 1/1992., str. 2.

Bradrica, koja je kasnije preminula od zadobivenih ozljeda.⁴⁴ Središte grada ponovno je raketirano 8. svibnja, pri čemu je poginuo Krešo Granić, dok su još četiri osobe ranjene.⁴⁵ Prema raspoloživim informacijama, VBR-ovi koje je JNA koristila u napadima na Ljubuški bili su stacionirani u Modriču kod Čapljine, a djelovali su po zapovijedi načelnika artiljerije Brankovića i generala Momčila Perišića.⁴⁶ Osim spomenutih napada na grad, JNA je u nekoliko navrata djelovala po okolnim selima u općini Ljubuški pod još nerazjašnjenim okolnostima.⁴⁷ Općinski je HVO procijenio da je JNA djelovanjem na Ljubuški nastojala uništiti skladišta oružja, streljiva i eksploziva, ali ona se nisu nalazila na lokacijama koje su gađane te stoga nije jasno što je bio točan cilj JNA. Po svemu sudeći, raspolagali su pogrešnim ili zastarjelim informacijama. Nakon oslobodilačkih akcija u lipnju 1992., područje općine Ljubuški više nije bilo izravno ugroženo.⁴⁸

U srpnju 1992. službeno je osnovan HVO općine Ljubuški za čije su članove imenovani Milan Šimić, Vice Majić, Ivan Brkić, Mario Bošnjak, Mladen Šimić, Radojko Nižić, Ivica Boras, Mladen Nižić i Ivica Lučić. HVO Ljubuški preuzeo je civilnu vlast i obnašao ulogu općinske vlade jer su u ratnim okolnostima lokalne samouprave djelovale gotovo samostalno.⁴⁹ Također, dio kadrova iz Ljubuškoga preuzeo je funkcije u Odjelu obrane, Glavnom stožeru i ostalim tijelima HVO-a i HZ HB. Tako je odlukom Mate Bobana od 24. srpnja 1992.

⁴⁴ HR-HMDCDR-187, k. 5238: HVO, Općinski ratni stožer, Izvješće o topničkom napadu na Ljubuški, br. 02/287-3 od 3. 5. 1992.; M. ŠIMIĆ, "Priopćenje Općinskoga predsjedništva Ljubuški od 4. svibnja 1992.", u: *Ljubuški glasnik*, Ljubuški, 2/1992., str. 2.

⁴⁵ HR-HMDCDR-187, k. 5238: HVO, OS Ljubuški, Ljubuški, Izvješće, br. 02/315-1 od 8. 5. 1992.; M. ŠIMIĆ, "Priopćenje općinskoga predsjedništva Ljubuški od 9. svibnja 1992.", u: *Ljubuški glasnik*, Ljubuški, 2/1992., str. 2.

⁴⁶ RBiH, HZ HB, HVO, Odjel obrane, Sektor za sigurnost, Mostar, Informacija, br. 02-4/1-543/93 od 27. 3. 1993.

⁴⁷ SP: HVO Herceg Bosne, OG JiH, Dnevno izvješće, br. 90/92 od 18. 5. 1992.; "Napadaj na Grljeviće", u: *Ljubuški glasnik*, Ljubuški, 3/1992., str. 3; R. DODIG, "Napadaj na Prolog i Crveni Grm", u: *Ljubuški glasnik*, Ljubuški, 3/1992., str. 3.

⁴⁸ SP: HVO, OS Ljubuški, Informacija o nekim obavještajnim saznanjima o radu KOS-a za naše područje, str. pov. br. 02/548-2 od 18. 6. 1992.

⁴⁹ HZ HB, HVO, Mostar, Odluka o imenovanju općinskog HVO Ljubuški, br. 449 od 10. 7. 1992.

Ivica Lučić imenovan pomoćnikom predstojnika Odjela obrane za sigurnosno informativnu službu HZ HB, sa zadaćom ustrojavanja Sigurnosno informativne službe Odjela obrane HVO.⁵⁰ Za načelnika Vojno-obavještajne službe (VOS) u Glavnom stožeru HVO-a imenovan je Žarko Keža iz Ljubuškoga.⁵¹ U listopadu 1992. Željko Šiljeg iz Ljubuškoga postavljen je za zapovjednika Operativne zone Sjeverozapadna Hercegovina.⁵² Pored navedenih, još je niz drugih Ljubušaka obnašao odgovorne dužnosti u civilnim i vojnim strukturama. Osim toga, važno je istaknuti da su se Hrvati iz BiH, uključujući i mnoge iz Ljubuškoga, tijekom 1991. uključivali u obranu Republike Hrvatske te pridruživali postrojbama MUP-a i Zbora narodne garde (ZNG), odnosno Hrvatske vojske (HV).⁵³

Ustroj i organizacija OS Ljubuški

Nakon što je 8. travnja 1992. osnovan HVO, 10. travnja izdana je zapovijed o preimenovanju kriznih štabova ili bivših štabova TO u općinske stožere HVO-a, podređene Glavnom stožeru HVO-a.⁵⁴ Isto-ga je dana donesena zapovijed kojom je HVO definiran kao jedina legalna vojna struktura na prostoru HZ HB, ustrojena od Glavnoga stožera i općinskih stožera te je odbačen kompromitirani naziv Teritorijalna obrana.⁵⁵ U skladu s navedenim, službenom odlukom od 16. travnja 1992. ukinut je Krizni štab općine Ljubuški, kao i krizni štabovi po mjesnim zajednicama ove općine.⁵⁶ HVO se isprva sasto-

⁵⁰ Predsjednik Predsjedništva HZ HB, Mostar, br. 470 od 24. 7. 1992.

⁵¹ RH, HZ HB, HVO, Odjel obrane, Mostar, Postavljenje, br. 03-310/92 od 30. 12. 1992.

⁵² MKSJ: R BiH, HZ HB, HVO, Predsjedništvo HVO, Mostar, Postavljenja po ratnoj formaciji, str. pov. dj. br. 622/92 od 28. 10. 1992.

⁵³ Ivo Lučić, "Što je (bila) Bosna i Hercegovina i tko smo (bili) mi", u: *Status – magazin za političku kulturu i društvena pitanja*, br. 14, Mostar, 2010., str. 124; DAVOR MARIJAN, *Rat Hrvata i Muslimana u Bosni i Hercegovini od 1992. do 1994.*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2018., str. 83.

⁵⁴ MKSJ: HZ HB, HVO, Glavni stožer, Zapovijed, br. 01-92/92 od 10. 4. 1992.

⁵⁵ MKSJ: HZ HB, HVO, Glavni stožer, Grude, Zapovijed, br. 2-01-11 od 10. 4. 1992.

⁵⁶ SP: Skupština općine Ljubuški, Predsjedništvo, Odluka, br. 01/1-5/92 od 16. 4. 1992.

jao od općinskih stožera i bojni, a dio Hercegovine u tom je razdoblju bio objedinjen pod zapovjedništvo Operativne grupe za jugoistočnu Hercegovinu, koja je obuhvaćala područje općina Mostar, Čitluk, Široki Brijeg, Ljubuški, Grude, Čapljina, Stolac, Neum i Ravno. U jesen 1992. osnovane su četiri operativne zone te je Operativna grupa za jugoistočnu Hercegovinu preimenovana u Operativnu zonu Jugoistočna Hercegovina. Općinski su stožeri ukinuti krajem 1992., a tijekom 1993. godine HVO se temeljio na sustavu pješćkih brigada i samostalnih bojni. U listopadu 1993. operativne su zone postale zborna područja te je Operativna zona Jugoistočna Hercegovina preimenovana u Zborno područje Mostar.⁵⁷

Nakon što je prvi zapovjednik Davorin Vučić smijenjen, za novoga zapovjednika OS Ljubuški 12. travnja 1992. imenovan je Ivica Tomić. U tom su trenutku od ljubuških postrojbi bile aktivirane Prva, Druga i Prateća satnija Prve bojne, samostalni protuoklopni vod, zaštitno-stožerski vod i satnija iz Mjesne zajednice Radišići, koja je ubrzo postala Četvrta satnija Prve bojne. Također, od već postojećih jedinica iz nekoliko mjesnih zajednica ustrojena je Treća satnija Prve bojne. Prema navedenim podacima vidljivo je da je Prva bojna bila prva operativna postrojba spremna za preuzimanje zadaća na terenu, koja je u početnoj fazi raspolagala s oko 470 vojnika. Ljudstvo za Drugu bojnu prikupljeno je do početka svibnja 1992.⁵⁸ Polovicom svibnja 1992., OS Ljubuški sastojao se od stožera, Prve i Druge bojne, logističke baze, voda izviđača, voda veze, zaštitno-stožerskoga voda i baterije protuzračne obrane (PZO). U navedenim je postrojbama bilo angažirano 1289 pripadnika. Na području ljubuške općine djelovala je i vojna policija, koja je obuhvaćala administrativnu, patrolnu i službu osiguranja zatvora te prijavnu službu i punktove, a ukupno je brojala 118 pripadnika.⁵⁹ Posljednjega dana svibnja 1992. formirana je Treća bojna u Ljubuškom.⁶⁰ U daljnjem razvoju, počet-

⁵⁷ D. MARIJAN, *Domovinski rat*, str. 58, 196-199.

⁵⁸ SP: HVO, OS Ljubuški, Izvješće, br. 02/562-1 od 29. 6. 1992.

⁵⁹ HR-HMDCDR-187, k. 5238: HVO, OS Ljubuški, Dopis, br. 02/357-2 od 15. 5. 1992.

⁶⁰ HR-HMDCDR-187, k. 6406: Odjel obrane, Brigada "Stjepan Radić", ZM Ljubuški, Priopćenje za javnost, ur. br. 11-1239/93 od 31. 5. 1993.; T. ZELIĆ, "Djelatnost općinskoga stožera", u: *Ljubuški glasnik*, Ljubuški, 4/1992., str. 11.

kom srpnja 1992., OS Ljubuški obuhvaćao je stožer, tri bojne, izviđački vod, ABKO desetinu (atomska-biološka-kemijska obrana), dobrovoljački vod, logističku satniju, PZO Humac, vojnu policiju, vod veze, zaštitno-stožerski vod te vod minobacača. Ukupno brojno stanje OS Ljubuški tada je iznosilo oko 1800 pripadnika.⁶¹

U drugoj polovici travnja 1992., Prva ljubuška bojna brojala je ukupno oko 500 pripadnika. Zapovjedništvo, veza, izviđači i inženjerija nalazili su se na Mostarskim Vratima, Prva satnija u Cernu, Druga satnija u Osnovnoj školi Marko Marulić u Ljubuškom, Treća satnija u hotelu "Bigeste" u Ljubuškom, Četvrta satnija u Gornjim Radišćima i Prateća satnija na Crnopodu. U tom su se razdoblju provodile nastava i obuka za izviđače te za rukovanje različitim oruđima i eksplozivnim sredstvima.⁶² Rad Druge bojne počeo je 4. travnja 1992. mobilizacijom Prve i Druge satnije, koje su se nakon priprema i obučavanja počele uključivati na crtu bojišta od 23. travnja. Od 27. travnja Drugoj bojni pridodan je Samostalni studentski vod od 42 vojnika, koji je do 15. svibnja dva puta uključivan na čapljinsko bojište.⁶³ Pripadnici studentskoga voda bili su Ljubušaci koji su studirali u Zagrebu, Varaždinu i Rijeci.⁶⁴ Na kraju travnja 1992., Druga bojna Ljubuški imala je nešto manje od 200 pripadnika. Zapovjedništvo i Prva satnija bili su smješteni u prostorima gimnazije u Ljubuškom, Druga satnija u školi u Vitini, a Samostalni studentski vod u Srednjoškolskom centru u Čapljini. U tom je razdoblju dio pripadnika osiguravao objekte na području općine Ljubuški te izvodio obuku.⁶⁵ Dodatno, tijekom prve polovice svibnja u sklopu Druge bojne ustrojene su Treća satnija, koja je boravila u osnovnoj školi u selu Grab,

⁶¹ HR-HMDCDR-187, k. 5238: HVO, OS Ljubuški, Dopis, br. 02/569-2 od 2. 7. 1992. Prilog dopisu – Brojno stanje postrojbi HVO OS Ljubuški.

⁶² HR-HMDCDR-187, k. 5239: HVO, Prva bojna Ljubuški, Izvješće o brojnom stanju jedinice, br. 19/92 od 27. 4. 1992.; HR-HMDCDR-187, k. 5239: HVO, Prva bojna Ljubuški, Izvješće, br. 22/92 od 28. 4. 1992.; HR-HMDCDR-187, k. 5238: HVO, Prva bojna, Izvješće, br. 30/92 od 30. 4. 1992.

⁶³ HR-HMDCDR-187, k. 5239: HVO, Ljubuška II bojna, Izvješće o radu II bojne, br. 359/0074 od 22. 6. 1992.

⁶⁴ "Ustrojen studentski vod", u: *Ljubuški glasnik*, Ljubuški, 2/1992., str. 6.

⁶⁵ HR-HMDCDR-187, k. 5238: Druga bojna Ljubuški, Izvješće, bez broja od 30. 4. 1992.

Četvrta satnija sa smještajem u osnovnoj školi u Ljubuškom te Prateći vod smješten na Teskeri. Brojno stanje Druge bojne tada je iznosilo oko 460 pripadnika.⁶⁶ Novoformirane postrojbe obučavane su za rukovanje oružjem i oruđem. Ustrojena je sanitetska desetina s medicinskim ekipama, kao i desetine izviđača, inženjerije te desetina veze koja je odmah započela s teoretskom obukom.⁶⁷

U prvoj fazi rata formirana je Prihvatno-nastavna postrojba radi prihvata i obuke ljudstva i postrojbi. Provodila se obuka pješništva, veze, inženjerije te obuka za minobacače i topništvo.⁶⁸ Također, u Ljubuškom se nalazio Nastavni centar jedinica za posebne namjene, koji je bio dio profesionalnoga sastava HVO-a. Pod vodstvom zapovjedništva Centra, obučavani vojnici djelovali su borbeno na različitim područjima BiH.⁶⁹ Nastavni centar osnovan je na temelju zapovijedi Odjela obrane HVO-a od 17. kolovoza 1992., kojom je određeno ustrojavanje postrojbe specijalne namjene sastavljene od regruta koji još nisu završili vojnu obuku. Postrojba je bila smještena u prostoru Doma za maloljetne osobe u Ljubuškom, a obuka se izvodila po posebnom planu u trajanju od 30 dana. Zapovjednik Nastavnoga centra bio je Zdenko Lučić.⁷⁰ Pojedini vojnici obučeni u Nastavnom centru u Ljubuškom kasnije su preuzeli istaknuta zapovjednička mjesta u strukturi HVO-a.⁷¹

Prema zapovijedi zapovjednika OS Ljubuški iz druge polovice lipnja 1992., sve su službe potpore u sastavu općinskoga stožera morale dostaviti izvješća o dotadašnjem radu i organizaciji djelatnosti. Unatoč

⁶⁶ HR-HMDCDR-187, k. 5238: II. bojna Ljubuški, Ljubuški, Izvješće, bez broja od 8. 5. 1992.

⁶⁷ HR-HMDCDR-187, k. 5239: II. bojna Ljubuški, Ljubuški, Izvješće, bez broja od 9. 5. 1992.

⁶⁸ SP: HVO, OS Ljubuški, Ljubuški, Zapovijed, br. 02/301-1 od 5. 5. 1992.

⁶⁹ D. MARIJAN, *Rat Hrvata i Muslimana*, str. 171.

⁷⁰ RBiH, HZ HB, HVO, Odjel obrane, Formiranje postrojbi specijalne namjene, str. pov. br. 03-17/92 od 17. 8. 1992.; SP: RBiH, HZ HB, HVO, Nastavni centar za obuku novaka HVO, Izvješće o sprovedenom ispitu za zapovjednike desetina, br. 01/247/92 od 19. 12. 1992.

⁷¹ MKSJ: RBiH, HZ HB, HVO, Uprava Vojne policije, Mostar, Izvješće o radu Vojne policije HZ-HB i analiza stanja za period siječanj – lipanj 1993. god., br. 02-4/3-01-07/93 od 31. 7. 1993.

djelomičnoj subjektivnosti i terminološkoj nepreciznosti, ova su izvješća korisna za rekonstrukciju djelovanja službi i ustrojbene dinamike u prvim ratnim mjesecima.

Načelnik obavještajnog organa u svom je izvješću istaknuo da je na početku mobilizacije sudjelovao na seminaru u Grudama, gdje se povezao s ljudima koji su se bavili istim poslovima u susjednim općinama. Početkom rata formirane su i obučavane izviđačke desetine po bojnama, ali se od toga modela odustalo pa je osnovana izviđačka desetina pri općinskom stožeru koja je odlazila na prvu crtu i sakupljala izvidničko-obavještajne podatke. U zapovjedništvu OS Ljubuški svakodnevno se ažurirala obavještajna karta i vodio obavještajni dnevnik te su se podatci dostavljali Operativnoj grupi za jugoistočnu Hercegovinu i susjednim postrojbama. S ciljem stjecanja neposredna uvida u radnje postrojbi i način djelovanja neprijatelja, svaka je bojna imala pomoćnika za obavještajno-sigurnosne poslove.⁷² Za sigurnosnu službu na početku su se organizacijski vezali stožersko-zaštitni vod i vojna policija, koji su se u međuvremenu osamostalili, te vojno-istražni zatvor. Zadaće službe bile su zaštita vojno značajnih objekata, kontrola kretanja osoba oko zapovjedništva i u borbenoj zoni te kontrola izbjeglica, praćenje sigurnosno interesantnih osoba, koordinacija rada civilne i vojne policije, prikupljanje sigurnosno interesantnih saznanja u postrojbama i na terenu te poduzimanje i predlaganje sigurnosnih mjera.⁷³

Služba veze počela se organizirati u studenom 1991., a krajem siječnja 1992. dobila je prve zadatke i provodila izviđanja. Od travnja 1992. počelo se provoditi združivanje postrojbi i materijalno-tehničkih sredstava (MTS) pod jedno zapovjedništvo. Potkraj svibnja 1992. ljubuška je postrojba veze angažirala ljudstvo za držanje crte obrane, a u drugoj polovici lipnja 1992. djelovala je na četirima lokacijama.⁷⁴ Služba za ABKO u travnju 1992. mobilizirala je ukupno 17

⁷² SP: HVO, OS Ljubuški, Obavještajni organ, Ljubuški, Izvješće po zapovijedi 02-531-3-10 od 21.06.1992. godine Zapovjednika OS Ljubuški, br. 02/545-2 od 22. 6. 1992.

⁷³ SP: HVO, OS Ljubuški, Izvješće o mjerama i aktivnostima službe sigurnosti od započinjanja rata do danas, br. 02/538-3 od 23. 6. 1992.

⁷⁴ SP: Načelnik veze, Izvješće po br. 02/531-3-5 od 21.06.1992. g. Rukom pisano izvješće, bez broja i datuma, primljeno pod br. 539-1 od 23. 6. 1992.

vojnika te izvodila teorijsku i praktičnu obuku u duhanskoj stanici u Ljubuškom. Provodili su radiološko-kemijsko-biološku (RKB) obuku te RKB izviđanja na području Krivodol – Dobro Selo – Ćorići. Materijalna sredstva i ljudstvo nalazili su se u Donjim Radišićima.⁷⁵ Sanitet OS Ljubuški ustrojjavao je kirurške postaje stacionarnoga tipa s kirurškim ekipama te je nabavljao sanitetski materijal i lijekove.⁷⁶ Na temelju zapovijedi od 18. travnja 1992. u Ljubuškom je formirana kirurška ekipa, koju su činili kirurg, anestetičarka i instrumentarka.⁷⁷

Tehnička je služba u svom djelokrugu imala logističku satniju, u okviru koje je ustrojen tehnički vod s odjeljenjima za snabdijevanje, smještaj i čuvanje MTS-a, održavanje MTS-a i tehničko održavanje stacionara te puškarskom radionicom u Vašarovićima. Prvih mjeseci rata radilo se na popravljanju pušaka, automobila i električnih instalacija te je u suradnji s tehničkom službom OS Čitluk izrađeno 25 bacača tromblona, a proizvodile su se i tromblonske mine. Tehnički vod bio je smješten u radionicama srednje škole i gimnazije u Ljubuškom.⁷⁸ Građevinska služba mobilizirala je strojeve i uredila crtu obrane općine tijekom travnja 1992., a zatim je radila na uređenju položaja i utvrđivanju skloništa u Dobrom Selu i Krivodolu. Obavljala je poslove i u drugim općinama i za druge postrojbe. Primjerice, izrađivala je put za tenkove na brdu iznad Gabele te je ustupila buldožer za izradu putova za središnju Bosnu.⁷⁹ Inženjerijska je postrojba s inženjerijom iz Čitluka sudjelovala na izradi prve crte te je mehanizacijom poduzeća "Kons" prebacila deset bunkera iz Opuzena i nabavila 25 ježeva za zaprečavanje. U skladištu je isprva raspolagala manjim količinama eksploziva i mina te sredstvima za

⁷⁵ SP: HVO, OS Ljubuški, Načelnik ABKO, Ljubuški, Izvješće u svezi zapovijedi br. 02/531-3-3 od 21.06.1992. g., br. 02/541-2 od 23. 6. 1992.

⁷⁶ T. ZELIĆ, "Kirurška postaja stacionarnog tipa", u: *Ljubuški glasnik*, Ljubuški, 1/1992., str. 5.

⁷⁷ HR-HMDCDR-187, k. 5238: HVO, Općinski ratni stožer Ljubuški, Izvješće, bez broja od 18. 4. 1992.

⁷⁸ SP: HVO, OS Ljubuški, Tehnička služba, Ljubuški, Izvješće po zapovijedi br. 02/531-3-16 od 21.06.1992. god., br. 02/540-4 od 23. 6. 1992.

⁷⁹ SP: HVO, OS Ljubuški, Izvješće načelnika Građevinske službe, br. 02/543-4 od 23. 6. 1992.

najnužnija zaprečavanja putnoga pravca Čapljina – Ljubuški. Suradivala je sa "Sokolom" i "Famosom" na proizvodnji ručnih bombi i ježeva te s inženjerijskim stručnjacima iz Četvrte splitske brigade. Osim obučavanja inženjeraca Prve i Druge ljubuške bojne, služba je radila na zarušavanju jedne dionice puta, pripremala eksplozivna punjenja i brinula se za skladištenje eksplozivnih sredstava. U suradnji s građevinskom službom uredili su zaklone oko stožera u Ljubuškom, duhanske stanice i crte bojišta na području Cerna te skloništa za minobacače u Kruševu, a radili su i na uređenju i izviđanju crte obrane Dobro Selo.⁸⁰ Služba transporta početkom travnja 1992. raspolagala je četirima teretnim i trima osobnim vozilima. S obzirom na to da su potrebe zahtijevale veći broj, mobilizirano je još vozila iz društvenog i privatnoga vlasništva. U drugoj je polovici lipnja 1992. imala 29 teretnih i 22 osobna vozila te pet kombija.⁸¹

Financijska je služba svakodnevno evidentirala tijek prihoda i rashoda. Do druge polovice lipnja najviše novca izdvojeno je za prehranu, gorivo i mazivo, raznu vojnu opremu, transportne usluge te građevinski i električni materijal.⁸² Služba za operativno-nastavne poslove (ONP) izrađivala je borbenu dokumentaciju, vodila operativni dnevnik te izdavala napatke bojnama o načinu sastavljanja takvih dokumenata. Osim toga, u njezinoj su nadležnosti bili nadzor i praćenje borbene spremnosti postrojbi te poslovi obuke i izobrazbe.⁸³ Intendantska je služba uspješno izvršavala zadaće koristeći kapacitete kuhinje hotela "Bigeste" u Ljubuškom, kao i dvije pokretne kuhinje dopremljene iz Vrgorca, dok se opskrba namirnicama osiguravala putem poduzeća "Trgocoop" Ljubuški ili uvozom iz Hrvatske. Intenziviranjem rata kuhinja je prebačena na sigurniju lokaciju u Vitinu. Služba je osiguravala distribuciju hrane postrojbama na prvoj crti, a

⁸⁰ SP: HVO, OS Ljubuški, Načelnik inženjerije, Izvješće, br. 02/548-1 od 25. 6. 1992.

⁸¹ SP: Izvještaj o radu službe transporta za period od 03.04.1992. god. do 22.06.1992. godine, Ljubuški, br. 02/541-1 od 22. 6. 1992.

⁸² SP: HVO, OS Ljubuški, Financije – načelnik financija, Ljubuški, Zapovijed broj 02/531-3-22 – Izvješće, br. 02/415-5 od 22. 6. 1992.

⁸³ SP: HVO, OS Ljubuški, ref. za ONP Zdravko Vujević, Ljubuški, Izvješće po Zapovijedi zapovjednika OS za rad od početka mob. do sada, bez broja od 25. 6. 1992.

u radu je imala pomoć Franjevačkoga samostana na Humcu i Kluba Ljubušaka u Zagrebu.⁸⁴ U svibnju 1992. ustrojena je služba za informativno-promidžbenu djelatnost (IPD) u Ljubuškom, čija je zadaća bila djelovanje preko medija, odnosno sustavno i osmišljeno objavljivanje informacija. Bilo je predviđeno i osnivanje arhivskog odjela koji bi skupljao i pohranjivao materijale vezane za ratne događaje, poput fotografija, videosnimki i dokumenata.⁸⁵ Također, IPD služba skrblila je o stanju morala pripadnika postrojbi. Sustavno je pratila njihovo raspoloženje i potrebe te ih ujedno informirala o društveno-političkim prilikama.⁸⁶

Do kraja 1992. potpuno su ukinuti općinski stožeri, čija je funkcija prenesena na operativne zone i brigade.⁸⁷ Početkom 1993. službeno je osnovana Četvrta brigada HVO-a "Stjepan Radić" koja objedinjuje postrojbe općinskih stožera Ljubuški, Čitluk i Grude.⁸⁸ Zapovjednik je bio Ivica Tomić, a početkom prosinca imenovani su dozapovjednik (načelnik stožera) te načelnik i referent za operativno-nastavne poslove.⁸⁹ Predviđeno je da brigadu sačinjavaju četiri bojne i to dvije bojne iz Ljubuškoga te po jedna iz Gruda i Čitluka. Potkraj prosinca 1992. podneseni su prijedlozi imenovanja ostalih članova zapovjedništva novoformirane brigade, kao i zapovjedništava bojni. U Zapovjedništvu Četvrte brigade HVO-a popunjena su mjesta referenata

⁸⁴ SP: Načelnik intendantske službe Milenko Čolak, Vitina, Izvješće o radu intendantske službe u periodu od 02.04. do 23.06.1992. godine, br. 02/541-3 od 23. 6. 1992.

⁸⁵ T. ZELIĆ, "Ustrojena služba za IPD", u: *Ljubuški glasnik*, Ljubuški, 3/1992., str. 11.

⁸⁶ HR-HMDCDR-187, k. 6410: Ljubuška II. bojna, Ljubuški, Izvješće o radu II. bojne za period od 07. 05. 1992. god. do 07. 06. 1992. god. s posebnim osvrtom na IPD, br. 359/0061 od 10. 6. 1992.

⁸⁷ SP: RBiH, HZ HB, HVO, OZ JiH Mostar, Mostar, Ukidanje općinskih stožera – Zapovijed, str. pov. dj. br. 01-0821/92 od 28. 12. 1992.

⁸⁸ SP: RBiH, HZ HB, HVO, OZ JiH, Međugorje, Informacija, ur. br. 01-585/92 od 9. 10. 1992.; HR-HMDCDR-187, k. 6406: RBiH, HZ HB, HVO, Odjel obrane, Brigada "Stjepan Radić", ZM Ljubuški, "Štovani", ur. br. 11-1198/93 od 26. 5. 1993.

⁸⁹ SP: RBiH, HZ HB, HVO, Odjel obrane, Mostar, "Postavlja se: u IV brigadu HVO", str. pov. br. 03-230/92 od 2. 12. 1992.

službi potpore te načelnika pojedinih odjela.⁹⁰ Na dužnosti u Prvoj i Drugoj bojni Ljubuški imenovani su zapovjednici i dozapovjednici bojni, pomoćnici za operativno-nastavne poslove, sigurnost, vojno-obavještajne poslove, IPD i logistiku te referenti za opće poslove i intendantsku službu.⁹¹ Isto tako, popunjena su zapovjedništva bojni "Grude" i "Čitluk", u koja su imenovani zapovjednici i njihovi zamjenici, kao i pomoćnici te referenti po službama.⁹²

Ratni put OS Ljubuški

Nakon izbijanja otvorenoga rata u BiH početkom travnja 1992., vojnici iz Ljubuškog aktivno su se uključili u obranu. Prva postrojba koja je bila spremna za preuzimanje zadataka na terenu bila je Samostalni protudiverzantski vod (SPDV), koji je početkom 1992. popunjavan ljudstvom i obučavan.⁹³ Po zapovijedi Glavnoga stožera HVO-a, s ciljem ojačanja položaja, na kuprešku je bojišnicu 10. travnja 1992. pristigla grupa od pedesetak dragovoljaca spomenute postrojbe iz Ljubuškoga, čiji je zapovjednik bio Zdenko Lučić. Raspoređeni su na području Donjega Malovana, a nakon smirivanja stanja na kupreškoj bojišnici skupina je prebačena na položaje u Čapljini.⁹⁴ Prema raspoloživim podatcima, bio je to prvi ratni angažman jedne organizirane vojne formacije iz Ljubuškoga.

Na temelju dostupnih dokumenata moguće je djelomično rekonstruirati borbeni put Prve ljubuške bojne u početnoj fazi rata. U prvoj polovici travnja 1992. na području Čapljine nalazile su se Prva i Druga satnija te 42 vojnika iz Četvrte satnije Prve bojne iz

⁹⁰ RBiH, HZ HB, HVO, 4. brigada HVO, IZM Vinine, Prijedlog imenovanja na dužnosti u Zapovjedništvo 4. brigade HVO, br. 3/92 od 28. 12. 1992.

⁹¹ RBiH, HZ HB, HVO, 4. brigada HVO, IZM Vinine, Prijedlog imenovanja zapovjedništava bojni "Ljubuški", br. 6/92 od 28. 12. 1992.

⁹² RBiH, HZ HB, HVO, 4. brigada HVO, IZM Vinine, Prijedlog Zapovjedništva bojne "Grude", br. 4/92 od 28. 12. 1992.; RBiH, HZ HB, HVO, 4. brigada HVO, IZM Vinine, Prijedlog imenovanja Zapovjedništva bojne "Čitluk", br. 5/92 od 28. 12. 1992.

⁹³ SP: Plan obuke odreda na dan 11.01.1992. god., str. pov., primjerak br. 3. U prilogu se nalaze popisi ljudstva SPDV.

⁹⁴ HZ HB, HVO, Glavni stožer, Grude, str. pov. br. 01-95/92 od 10. 4. 1992.

Ljubuškog.⁹⁵ U drugoj polovici travnja grupa od oko 50 pripadnika Četvrte satnije Prve bojne nalazila se na položaju u selu Čeljevo na čapljinskom području, dva voda Druge satnije otišla su na položaje u selo Čule, a od 1. svibnja dijelovi Prve i Treće satnije trebali su preuzeti položaje u Tepčićima. Ostatak ljubuških postrojbi tada je izvodio obuku ili je bio angažiran na zaštiti objekata, punktova i skladišta na području matične općine.⁹⁶ Također, ljubuške su postrojbe u gradu Čapljini sudjelovale u zauzimanju vojarne JNA, koja je bila u okruženju od 17. travnja. Hrvatske su snage 24. travnja ušle u vojarnu, ali prethodnoga je dana JNA iz nje izvukla veći dio ljudstva helikopterskim desantom.⁹⁷ Početkom svibnja Četvrta satnija Prve bojne iz Ljubuškog pod neposrednim zapovjedništvom OS Čapljina sudjelovala je u pokušaju zauzimanja sela Klepci, što se tada nije uspjelo realizirati.⁹⁸ Nadalje, u prvoj polovici svibnja Prva satnija Prve bojne bila je smještena na liniji Tepčići – Slipčići – Biletići, a Druga satnija na obrambenim položajima u Čulama.⁹⁹ Na bojištu u Čulama 5. svibnja, dok su trajale smjene na položajima, uslijedio je jači topnički napad srpskih snaga, prilikom kojega je ranjeno pet pripadnika Prve bojne.¹⁰⁰ Po dobivenoj zapovijedi Treća satnija Prve bojne zaposjela je 8. svibnja crtu Biletići – Tepčići – Arapi s 96 vojnika. Zadatak je bio zadržati stečene položaje i onemogućiti

⁹⁵ SP: HVO, OS Ljubuški, Izvješće, br. 02/562-1 od 29. 6. 1992.

⁹⁶ HR-HMDCDR-187, k. 5239: HVO, Prva bojna Ljubuški, Izvješće, br. 25/92 od 29. 4. 1992.; HR-HMDCDR-187, k. 5238: HVO, Prva bojna, Izvješće, br. 30/92 od 30. 4. 1992.

⁹⁷ D. MARIJAN, *Domovinski rat*, str. 216-217; Š. B., "Bojovnici s Mostarskih Vrata", u: *Ljubuški glasnik*, Ljubuški, 5/1992., str. 7.

⁹⁸ HR-HMDCDR-187, k. 5241: HVO, Općinski ratni stožer Ljubuški, Izvješće o borbenoj uporabi IV satnije I bojne za period od 30.04.1992. od 20:00 sati do 01.05.1992. do 14:00 sati, br. 02/288-1 od 3. 5. 1992.; HR-HMDCDR-187, k. 5241: Izvještaj o akciji, Izvještaj zapovjedniku Operativne grupe "Jugoistočna Hercegovina" general bojniku Slobodanu Praljku. Bez broja i datuma, u potpisu zapovjednik obrane Čapljine Antun Luburić.

⁹⁹ HR-HMDCDR-187, k. 5239: HVO, Prva bojna Ljubuški, Izvješće o stanju u borbenoj zoni dejstva I i II sat. od 7 h 03.04.1992. do 7 h 04.05.1992. god., br. 54/92 od 4. 5. 1992.

¹⁰⁰ HR-HMDCDR-187, k. 5239: HVO, Prva bojna Ljubuški, Izvješće, br. 67/92 od 6. 5. 1992.

daljnji prodor srpskih snaga.¹⁰¹ Osim toga, na položaje u Biletićima pristiglo je i 10 izviđača iz Ljubuškoga. Kao smjena Četvrte bojne Četvrte brigade ZNG-a, Četvrta satnija Prve bojne iz Ljubuškoga razmještena je na crti Krivodol – Dobro Selo.¹⁰² Srpske su snage 15. svibnja započele jak topnički napad na područje Krivodola, a idućega su dana pokušale izvesti i pješački proboj, koji je spriječen.¹⁰³ U skladu sa zapovijedi zapovjednika OS Ljubuški od 16. svibnja, jedna satnija Druge bojne trebala je zamijeniti Treću satniju Prve bojne na položajima kod Arapa. Cilj je bio izviđanje terena, one-mogućavanje pokušaja forsiranja Neretve vraćanjem srpskih snaga na početne položaje te osiguravanje desnoga boka Četvrte splitske brigade.¹⁰⁴ Rano ujutro 18. svibnja zamijenjena je Treća satnija Prve bojne koja je bila na crti Biletići – Tepčići – Arapi, a istovremeno je trajao srpski napad tenkovima i topništvom na prostor Dobroga Sela i Krivodola.¹⁰⁵

Sličnu dinamiku djelovanja imala je i Druga ljubuška bojna. Dio pripadnika Druge bojne potkraj travnja 1992. bio je angažiran na bojištu u Čulama.¹⁰⁶ U prvoj polovici svibnja u Čulama su se nalazili Drugi vod Prve satnije te Drugi i Treći vod Druge satnije, a na području Bjelave kod Čapljine nalazio se Samostalni studentski vod iz sastava Druge bojne.¹⁰⁷ Sredinom svibnja na prostoru Slipčići –

¹⁰¹ HR-HMDCDR-187, k. 5238: HVO, I bojna Ljubuški, Završno izvješće III satnije sa linije bojišta, jed. 358/1, br. 137/92 od 19. 5. 1992.

¹⁰² HR-HMDCDR-187, k. 5239: HVO, Prva bojna Ljubuški, Izvješće, jed. 358/1, br. 104/92 od 14. 5. 1992.; HR-HMDCDR-187, k. 5239: HVO, Prva bojna Ljubuški, Izvješće sa linije borbenog djelovanja III sat. I bojne, od 07 h dana 14.05. do 07 h dana 15.05.1992. god. kao i IV sat., jed. 358/1, br. 107/92 od 15. 5. 1992.

¹⁰³ HR-HMDCDR-187, k. 5239: HVO, Prva bojna Ljubuški, Izvješća sa linije borbenog djelovanja III i IV sat. I bojne, od 07 h 15.05. do 07 h 16.05.1992. god., jed. 358/1, br. 121/92 od 16. 5. 1992.

¹⁰⁴ HR-HMDCDR-187, k. 6383: HVO, OS Ljubuški, Ljubuški, Zapovijed, br. 02/360-3 od 16. 5. 1992.

¹⁰⁵ HR-HMDCDR-187, k. 5239: HVO, Prva bojna Ljubuški, Izvješće sa linije borbenog djelovanja III i IV satnije I bojne od 07 h 17.05. do 07 h dana 18.05.1992. god.

¹⁰⁶ HR-HMDCDR-187, k. 5238: Druga bojna Ljubuški, Izvješće, bez broja od 30. 4. 1992.

¹⁰⁷ HR-HMDCDR-187, k. 5239: Druga bojna Ljubuški, Izvješće, bez broja od 6. 5. 1992.; HR-HMDCDR-187, k. 6383: HVO, Općinski ratni stožer Ljubuški,

Arap – Tepčići – Biletići – Žitomislići smjenjivale su se satnije Prve i Druge bojne. Pazilo se pritom da među vojnicima koji idu na teren bude jedna trećina onih koji su već bili u borbenim djelovanjima te se istovremeno provodila doobuka i popuna sredstvima za borbu.¹⁰⁸ Na istom je prostoru zapovjedbno izviđanje s težištem na desnoj obali Neretve, s posebnim osvrtom na razmještaj ljubuških postrojbi. Cilj je izviđanja bio upoznati zapovjednike sa zadaćama te proučiti teren i inženjerijsko uređenje položaja koji utječu na borbeno djelovanje.¹⁰⁹

Angažman ljubuških postrojbi na području Krivodola u drugoj polovici svibnja 1992. zavrjeđuje podrobniji osvrt. Temeljem zapovijedi Operativne grupe za jugoistočnu Hercegovinu od 19. svibnja, OS Ljubuški dobio je zonu odgovornosti na crti Šetke – Krivodol – Dobro Selo – Miličevići – Smrduša, koju je mogao držati snagama jedne bojne. OS Ljubuški tada je imao dvije bojne, a treća je bila u fazi formiranja.¹¹⁰ Bilo je važno stabilizirati i ojačati obranu navedenoga područja, koje je bilo zaleđe uskog pojasa hrvatskoga juga i stoga ključno za njegovo očuvanje. Uvažavajući tu činjenicu, prema zapovijedi od 12. travnja 1992., Četvrta bojna Četvrte brigade ZNG-a premještena je na područje Slipčiči – Tepčići – Dobro Selo sa zadatkom postavljanja obrane i sprječavanja prodora srpske vojske prema Čitluku, što bi neposredno ugrozilo obranu južne Hrvatske.¹¹¹ Za zapovjednika ovoga sektora imenovan je 20. travnja Damir Krstičević, zapovjednik Četvrte bojne Četvrte brigade ZNG-a.¹¹² Na predmetnom području, kao dopuna Četvrtoj bojni Četvrte brigade, nalazila se već Četvrta satnija Prve bojne iz Ljubuskoga sa 124 vojnika. U skladu sa zapovijedi o preuzimanju zone odgovornosti,

Ljubuški, Zapovijed, br. 02/342-2 od 12. 5. 1992.

¹⁰⁸ HR-HMDCDR-187, k. 6383: HVO, OS Ljubuški, Ljubuški, Pripremna zapovijest zapovjedniku II bojne, br. 02/354-4 od 15. 5. 1992.

¹⁰⁹ HR-HMDCDR-187, k. 6383: HVO, OS Ljubuški, Ljubuški, Zapovijest za izviđanje zapovjedniku II bojne, br. 02/355-1 od 15. 5. 1992.

¹¹⁰ HR-HMDCDR-187, k. 5238: HVO, OS Ljubuški, Izuzeće jednog voda Vojne policije, br. 02/380-1 od 21. 5. 1992.

¹¹¹ SP: Zapovjedništvo OZ Split, IZM Ploče, Zapovijed, klasa: 8/92-01/17, ur. br. 6030-02/92-01 od 12. 4. 1992.

¹¹² SP: HVO HB, OG JiH, Zapovijed, br. 1/92 od 20. 4. 1992.

na teren je pristigao preostali sastav Prve ljubuške bojne s ukupno 354 vojnika.¹¹³

Po dolasku na liniju, Prva satnija Prve bojne zauzela je položaje Ćorići – Dobro Selo, a Druga i Treća satnija preuzele su položaje na Krivodolu.¹¹⁴ Dodatno, u noći 20./21. svibnja prema rasporedu smjene sve postrojbe Druge bojne Ljubuški povukle su se s lokaliteta Kamenjak, Čule, Arapi, Tepčići i Biletići. Zamijenili su ih vojnici iz Širokoga Brijega na Čulama i Kamenjaku te vojnici iz Čitluka u Arapima, Tepčićima i Biletićima. Dio Prve bojne trebao je zamijeniti pripadnike Četvrte bojne Četvrte brigade ZNG-a. Na taj se način istovremeno preslagivala cijela crta bojišta od Mostarskoga blata do Krućevića pa je napad koji je uslijedio vojnike zatekao relativno nespremne.¹¹⁵

Ujutro 22. svibnja srpska diverzantska grupa probila se do kote 338, najisturenijega položaja na crti u Krivodolu, gdje se nalazila Druga satnija Prve bojne. S obzirom na to da je bio najavljen dolazak inženjerske skupine koja je postavljala minska polja, vojnici Prve bojne nisu pravodobno identificirali diverzante, misleći da je riječ o vlastitim inženjercima. Nakon snažnoga napada na spomenutu kotu, pripadnici Druge satnije povukli su se na rezervne položaje. Idućega jutra hrvatske su snage planirale protunapad s ciljem vraćanja izgubljene kote, koji ipak nije izveden zbog nedostatka snaga i sredstava te snažnog djelovanja srpskog topništva. Osim toga, izviđanjem u jutarnjim satima 23. svibnja utvrđeno je da su se srpske snage već utvrdile na koti 338, što je bio dodatan razlog za odustajanje od protunapada.¹¹⁶

¹¹³ HR-HMDCDR-187, k. 6402: HVO, OS Ljubuški, Kratak presjek od preuzimanja zone odgovornosti dana 20.05.92. do 04.06.1992. godine, br. 02/467-2 od 5. 6. 1992.

¹¹⁴ HR-HMDCDR-187, k. 5238: HVO, Prva bojna Ljubuški, Izvješće iz zone borbenog djelovanja I bojne od 06 h 21.05. do 07 h dana 22.05.1992. god., jed. 358/1, br. 145/92 od 22. 5. 1992.

¹¹⁵ HR-HMDCDR-187, k. 6410: Ljubuška II. bojna, Ljubuški, Izvješće od 29. 05. 1992. god., bez broja od 6. 6. 1992.; HR-HMDCDR-187, k. 5238: Ljubuška II. bojna, Ljubuški, Izvješće zapovjedniku gl. stožera Ljubuški u svezi zapovijedi o preuzimanju zone odgovornosti, bez broja od 22. 5. 1992.

¹¹⁶ HR-HMDCDR-187, k. 5238: HVO, Prva bojna Ljubuški, Izvješće iz zone borbenog djelovanja I bojne od 07 h dana 22.05. do 07 h dana 24.05.1992. god., jed. 358/1, br. 149/92 od 24. 5. 1992.; HR-HMDCDR-187, k. 6402: HVO, OS

Zbog novonastale situacije kod Krivodola i potrebe za angažiranjem dodatnih snaga, opozvana je odluka kojom je Druga bojna puštena na odmor do 26. svibnja.¹¹⁷ Pojačanje iz Druge satnije Druge bojne po zapovijedi je 23. svibnja pristiglo u Dobro Selo, a zatim na položaje u Krivodolu radi pružanja pomoći Prvoj bojni. Upravo dok su pripadnici Druge bojne preuzimali položaje, dogodio se jak topnički i minobacački napad srpskih snaga na Krivodol. Prva je bojna u navedenom napadu pretrpjela teške gubitke, a vojnici Druge bojne našli su se nepripremljeni na terenu koji nisu poznavali te su povučeni na rezervne položaje.¹¹⁸

Prilikom napada na kotu 338 nestao je jedan vojnik Prve bojne, a s njime motorola i razgovornik, koji do idućega dana nije promijenjen. Po svemu sudeći, navedena je oprema došla u posjed srpskih snaga, koje su time stekle uvid u komunikaciju HVO-a, što je izravno utjecalo na razvoj borbenih djelovanja i unijelo dodatnu pomutnju među hrvatske vojnike.¹¹⁹ Osim toga, u jednom od izvješća kao dodatni razlozi gubitka položaja navode se preuzimanje zone prebrzo i bez potrebnih priprema, neutvrđenost položaja kod Krivodola te preuranjeno topničko djelovanje po srpskim položajima u Jasenici i Bačevićima, što je vjerojatno isprovociralo njihov napad. Ustanovljeni su i neki organizacijski propusti koji su doveli do nesigurnosti u hrvatskim redovima.¹²⁰

Ljubuški, Kratak presjek od preuzimanja zone odgovornosti dana 20.05.92. do 04.06.1992. godine, br. 02/467-2 od 5. 6. 1992.

¹¹⁷ HR-HMDCDR-187, k. 5238: Izvješće o radu postrojbe. Bez broja i datuma, u potpisu za zapovjednika 2. bojne Dragu Hercega.

¹¹⁸ HR-HMDCDR-187, k. 6410: Ljubuška II. bojna, Ljubuški, Izvješće od 29. 05. 1992. god., bez broja od 6. 6. 1992.; HR-HMDCDR-187, k. 6410: HVO, Ljubuška II. bojna, Ljubuški, Izvješće zapovjedniku Ratnog stožera općine Ljubuški o uključenju II. bojne u zonu odgovornosti Ljubuškog od 22. 05. do 05. 06. 1992. god., br. 359/0055 od 6. 6. 1992.

¹¹⁹ HR-HMDCDR-187, k. 6402: HVO, OS Ljubuški, Kratak presjek od preuzimanja zone odgovornosti dana 20.05.92. do 04.06.1992. godine, br. 02/467-2 od 5. 6. 1992.; HR-HMDCDR-187, k. 6410: Ljubuška II. bojna, Ljubuški, Izvješće od 29. 05. 1992. god., bez broja od 6. 6. 1992.

¹²⁰ HR-HMDCDR-187, k. 5239: HVO, OS Ljubuški, Ljubuški, Izvješće o događajima na liniji obrane u selu Krivodol dana 22/23.05.1992. god., str. pov. br. 02/431-4 od 29. 5. 1992.

U borbama kod Krivodola 22. i 23. svibnja poginulo je pet, a ozlijeđeno osam pripadnika Prve ljubuške bojne.¹²¹ Smrtno su stradali Nedjeljko Bandur, Žarko Milićević, Slavko Macan, Ante Tolić i Adis Mujanović.¹²² Nakon pretrpljenih gubitaka pristigla su nova pojačanja iz Prve satnije Druge bojne iz Ljubuškoga.¹²³ Tijekom 24. svibnja srpske su snage ponovno djelovale po ljubuškim postrojbama na Krivodolu i Dobrom Selu iz pješačkog naoružanja, tenka T-55 te rasprskavajućim streljivom iz PAM-a.¹²⁴ Zaključno s 27. svibnjem s ovoga su se prostora povukli pripadnici Prve bojne te je zonu odgovornosti u potpunosti preuzela Druga bojna iz Ljubuškog.¹²⁵ Tijekom 27. i 28. svibnja pripadnici Druge bojne na crti Krivodol – Dobro Selo utvrđivali su crtu i skloništa, a srpske su snage nastavile sa svakodnevnim djelovanjem. Na položaju Šetke pokušale su i pješački prodor, koji je spriječen.¹²⁶

Sljedećih su se dana nastavile iste aktivnosti. Među vojnicima na položajima počeo se osjećati zamor. Osim obrambenih djelovanja, morali su raditi na doradivanju bunkera i zaklona, što je

¹²¹ HR-HMDCDR-187, k. 5229: Prva bojna Ljubuški, Sanitet, Dobro Selo, Izvješće, bez broja od 23. 5. 1992.; HR-HMDCDR-187, k. 5239: HZ HB, HVO, OS Ljubuški, Ljubuški, Izvješće, br. 02/440-3 od 31. 5. 1992. Kasnije je utvrđena pogibija vojnika koji je nestao 22. svibnja, što uz četiri poginula 23. svibnja čini ukupni gubitak od pet poginulih.

¹²² SP: RBiH, HZ HB, HVO, Komisija za rad i socijalnu skrb vojaka, Ljubuški, Podaci o poginulim pripadnicima HVO i njihovim obiteljima po postrojbama u kojima su se isti nalazili prije pogibije, br. 855-37/92 od 10. 10. 1992.

¹²³ HR-HMDCDR-187, k. 6410: HVO, Ljubuška II. bojna, Ljubuški, Izvješće zapovjedniku Ratnog stožera općine Ljubuški o uključenju II. bojne u zonu odgovornosti Ljubuškog od 22. 05. do 05. 06. 1992. god., br. 359/0055 od 6. 6. 1992.

¹²⁴ HR-HMDCDR-187, k. 6402: HVO – Prva bojna Ljubuški, Izvješće iz zone borbenog djelovanja I bojne, od 07 h dana 24.05. do 15 h dana 25.05.1992. god., jed. 358/1, br. 151/92 od 25. 5. 1992.

¹²⁵ HR-HMDCDR-187, k. 6402: HVO, OS Ljubuški, Kratak presjek od preuzimanja zone odgovornosti dana 20.05.92. do 04.06.1992. godine, br. 02/467-2 od 5. 6. 1992.

¹²⁶ HR-HMDCDR-187, k. 5238: Ljubuška II. bojna, Izvješće s bojišta Krivodol – Dobro Selo, bez broja od 28. 5. 1992.

podrazumijevalo teži fizički rad.¹²⁷ Da bi se sanirala šteta nakon gubitka položaja na Krivodolu, određena je funkcija koordinatora postrojbi HVO OS Ljubuški u zoni odgovornosti sa sjedištem u Dobrom Selu, na koju je imenovan Krešo Rašić. Zadatak mu je bio uvezati sve radnje i borbene aktivnosti postrojbi te organizirati rad i rasporediti zadatke koordinacijskom tijelu.¹²⁸ Nakon kraćega razdoblja bez značajnijih djelovanja, srpske su snage 4. lipnja iz smjera Kosora, Ortiješa, Biletića, Varde te Vale između kota 342 i 338 pokrenule napad svim raspoloživim oruđima na položaje kod Krivodola i Dobrog Sela, na što je vatrom uzvratilo topništvo iz Širokog Brijega. Napad je protekao bez većih posljedica.¹²⁹

U svibnju 1992. Zapovjedništvo Južnoga vojišta HV-a isplaniralo je operaciju "Čagalj", provedenu na području između Hutova blata i rijeke Neretve. Operacija je počela 7. lipnja te su u nekoliko dana postrojbe HV-a, HVO-a i skupina HOS-a potpuno potisnule srpsku vojsku s čaplinskoga područja. Nakon toga nastavljena su djelovanja prema Stocu, koji je također oslobođen. Uspjesi operacije "Čagalj" iskorišteni su za pokretanje operacije oslobađanja Mostara, koja je započela 11. lipnja te je HVO ostvario cilj odbacivši srpske snage do Podveležja.¹³⁰ Na početku operacije "Čagalj" u prvoj polovici lipnja 1992. u zoni Krivodol – Dobro Selo nalazilo se oko 300 vojnika iz Ljubuškoga. Na čapljinskom je području Četvrta satnija Prve bojne držala položaje između novog i staroga mosta u Čapljini, a nakon otpočinjanja operacije prebačena je preko Neretve u Počitelj i Ševaš Njive. Po završetku akcije, ljubuške su snage sudjelovale u

¹²⁷ HR-HMDCDR-187, k. 5239: Ljubuška II. bojna, Izvješće za dan 28./29.05.1992. god.

¹²⁸ HR-HMDCDR-187, k. 5238: HVO, OS Ljubuški, Ljubuški, Zapovijed o imenovanju koordinatora u Zapovjedništvu "zone odgovornosti" u s. Dobro Selo, br. 02/430-4-6 od 29. 5. 1992.

¹²⁹ HR-HMDCDR-187, k. 5238: Ljubuška II. bojna, Dnevno izvješće za dan 04. 06. 1992. god., bez broja i datuma; HR-HMDCDR-187, k. 5238: Obavještajno izvješće, br. 26/92 od 5. 6. 1992.

¹³⁰ D. MARIJAN, *Domovinski rat*, str. 222-224.

pretraživanju terena Hotnja, Muminovače, Šunje Glave i Hadžio-manovine.¹³¹

Tijekom 11. lipnja oslobođeni su položaji kod Krivodola, odnosno kote 338 i 342, uz pomoć Samostalne satnije Jasenice i minobacača Četvrte bojne Četvrte brigade ZNG-a. Zapovjedbno je da ljudstvo iz Gruda iziđe na stare položaje kod sela Šetke te da se prema selu Ruišta uputi grupa za protuoklopnu borbu i zaštitu boka kote 342.¹³² Po završetku zadaće, postrojbama HVO-a Ljubuški razmještenim na lijevoj obali Neretve 11. lipnja zapovjedbno je povratak u bazu u Ljubuškom.¹³³ Nakon učvršćivanja hrvatskih snaga izdana je zapovijed Drugoj bojni da skupinu od 50 vojnika stavi pod zapovjedništvo Četvrte bojne Četvrte brigade ZNG-a s ciljem pretraživanja oslobođenoga prostora.¹³⁴ Do 18. lipnja ljubuške su snage povučene iz zone Krivodol – Dobro Selo, dok su se na Buni tada nalazila ukupno 62 pripadnika postrojbi iz Ljubuškoga.¹³⁵

U drugoj polovici lipnja 1992. ljubuškim je postrojbama dodijeljena nova zona odgovornosti Kresovina (tt 313) sa smještajem u Elezovini, u blizini Gubavice. Predviđeno je da navedeni sektor zaposjeda jedna satnija od 120 pripadnika. Izdana je zapovijed za prikupljanje po 60 ljudi iz Treće satnije Druge bojne te Treće bojne u kampu na Bučinama, gdje su trebali proći obuku i postići punu borbenu spremnost za odlazak na teren, uz osiguranu logističku potporu i ljudstvo potrebno za uređivanje nove crte.¹³⁶ Na temelju zapovijedi Operativne grupe za jugoistočnu Hercegovinu članovi OS Ljubuški

¹³¹ HR-HMDCDR-187, k. 5238: HVO, OS Ljubuški, Operativni organ, Miletina, Izvješće, bez broja od 9. 6. 1992.; HR-HMDCDR-187, k. 6402: HVO, OS Ljubuški, Obavještajno izvješće, br. 39/92 od 10. 6. 1992.

¹³² HR-HMDCDR-187, k. 5238: HVO, OS Ljubuški, Zapovjedništvo zone odgovornosti, s. Dobro Selo, Izvješće, br. 02/494-3 od 11. 6. 1992.

¹³³ HR-HMDCDR-187, k. 6441: HVO Herceg Bosne, OG JiH, Zapovijed, br. 183/92 od 11. 6. 1992.

¹³⁴ HR-HMDCDR-187, k. 6383: HVO, OS Ljubuški, Ljubuški, Zapovijed, br. 02/502-1 od 14. 6. 1992.

¹³⁵ HR-HMDCDR-187, k. 5238: Obavještajno izvješće, bez broja od 18. 6. 1992. Dokument pisan rukom.

¹³⁶ HR-HMDCDR-187, k. 6383: HVO, OS Ljubuški, Miletina, Zapovijed, br. 02/533-3 od 21. 6. 1992.

obišli su 22. lipnja teren Kresovine i Elezovine te sagledali mogućnosti postavljanja obrane. Nakon zapovjedničkog izviđanja, postrojbe OS Ljubuški trebale su preuzeti zonu do 23. lipnja.¹³⁷ Inače, na navedenom je području organizirana taktička grupa HVO-a koja je obuhvaćala postrojbe na crti Domanovići – Gubavica – Masline i sastojala se od dvije borbene grupe. U sastavu BG-1 nalazile su se satnija iz Gruda na Gubavici, satnija iz Ljubuškog u Kresovini i satnija iz Trebižata u Stanojevićima, a u BG-2 satnija iz Doljana u Smarlovini i satnija iz Gabela Polja u Kosovcu.¹³⁸ Tijekom prve polovice srpnja ljubuške su postrojbe iz Elezovine pratile borbe na Podveležju te povremeno pružale topničku potporu snagama HVO-a na tom prostoru.¹³⁹

Po primljenoj zapovijedi za izvršavanje smjene vojnika 116. brigade HV-a, pripadnici Prve bojne iz Ljubuškoga pristigli su 30. srpnja na crtu bojišta kod Drenovca. Zapovjedništvo je smješteno u Kadića Dubravu, a preostalo ljudstvo u Boljunima. Na terenu su se tada nalazile Druga i Četvrta satnija Prve bojne, inženjerci, posada za minobacač kalibra 82 mm i vezisti. Zadatak je bio što više utvrđivati se na položajima.¹⁴⁰ Nastavno na ovu zapovijed, ljubuškim je postrojbama 1. kolovoza 1992. i službeno dodijeljena nova zona odgovornosti u sastavu TG-2, gdje su zajedno s općinskim stožerima Gruda i Čitluka trebale preuzeti položaje obrane 116. i 114. brigade HV-a. Svaki od triju općinskih stožera trebao je angažirati po 200 vojnika.¹⁴¹ Radilo se o položajima u zoni odgovornosti lijevo

¹³⁷ SP: HVO Herceg Bosne, OG JiH, Zapovijed, br. 215/92 od 22. 6. 1992.; HR-HMDCDR-187, k. 5238: HVO, OS Ljubuški, Miletina, Izvješće, br. 02/535-4 od 22. 6. 1992.

¹³⁸ HR-HMDCDR – fond 205, Janko Bobetko (dalje: 205), XIV-103: RH, Zapovjedništvo Južnog vojišta, Zapovjedništvo OZ Split, IZM Ploče, Ploče, Stanje postrojbama na području Čapljina – Stolac – Buna, dana 27.06.1992. god., bez broja od 28. 6. 1992.

¹³⁹ HR-HMDCDR-187, k. 6441: HVO, II. bojna, Ljubuški, Izvješće o stanju u zoni odgovornosti Elezovina, bez broja od 10. 7. 1992.

¹⁴⁰ HR-HMDCDR-187, k. 5239: HVO, OS Ljubuški, Zapovjedništvo I bojne, Ljubuški, Izvješće s terena, zaposjednutih položaja dana 30.07.1992. g. u Drenovcu, br. 258-1/92 od 31. 7. 1992.

¹⁴¹ MKSJ: HZ HB, HVO, Glavni stožer, Preuzimanje zone odgovornosti, str. pov. br. 01-922/92 od 1. 8. 1992.

Hum – Borani – Botići, desno Čavaš – rijeka Trebišnjica do jezera – Gradina – Žaba.¹⁴² U zoni TG-2 postrojbe OS Ljubuški trebale su zauzeti Bačnik, tt 436, Drenovac, tt 368, Donju Duboku i tt 452. Zapovjedno mjesto nalazilo se u selu Kadića Dubrava.¹⁴³ Također, za navedenu zonu odgovornosti trebalo je oformiti topničku postrojbu, čije je ljudstvo tijekom obuke i ustrojavanja bilo smješteno u školi u Hutovu.¹⁴⁴ Međutim, formiranje topničke postrojbe pri OS Ljubuški na području Hutova teklo je otežano zbog nedostatka opreme, naružanja i ostale logističke potpore.¹⁴⁵

Istovremeno, na političkom su se planu događala previranja između HVO-a i HOS-a. Djelovanje HSP-a i HOS-a sve se otvorenije usklađivalo s muslimanskim političkim interesima, čime su prijepori HVO-a i HOS-a prešli u sferu hrvatsko-muslimanskih odnosa. Na punktu HVO-a u Kruševu nedaleko od Mostara 9. kolovoza 1992., po svemu sudeći u pokušaju uhićenja zapovjednika Ratnoga stožera HOS-a za Hercegovinu Blaža Kraljevića, došlo je do pucnjave između pripadnika HVO-a i HOS-a u kojoj su ubijeni Kraljević i osmorica iz njegove pratnje.¹⁴⁶ Nakon incidenta u Kruševu pogoršalo se sigurnosno stanje u općini Ljubuški. OS Ljubuški dobio je zapovijed da se označi opća opasnost, podigne pripravnost policijskih snaga i udvostruči ljudstvo na punktovima. Izdano je i priopćenje za pučanstvo kojim se nastojalo smiriti tenzije.¹⁴⁷ Sutradan su pripadnici HOS-a pokušali ući u kompleks duhanske stanice u Ljubuškom, gdje se nalazilo skladište MTS-a HVO-a, tvrdeći da je HVO usmjerio oružje prema Stožeru HOS-a koji se nalazio u neposrednoj blizini. U izvješću HVO-a zabilježeno je da je Stožer HOS-a tada osiguravalo

¹⁴² SP: RH, Zapovjedništvo Južnog vojišta, Zapovjedništvo OZ Split, IZM Ploče, Ploče, Zapovijed, str. pov. kl. 8/92-01/196, ur. br. 1080-01-01-92-1 od 3. 8. 1992.

¹⁴³ SP: HVO Herceg Bosne, OG JiH, Zapovijed, br. 398/92 od 5. 8. 1992.

¹⁴⁴ HR-HMDCDR-187, k. 6442: HVO Herceg Bosne, OG JiH, Zapovijed za uvođenje topničkih postrojbi na mjesta bojnog rasporeda, br. 402/92 od 7. 8. 1992.

¹⁴⁵ HR-HMDCDR-187, k. 5239: Zahtjev za razrješenje sa dužnosti pomoćnika operativca u Općinskom stožeru Ljubuški, Zdravko Vujević, Ljubuški, bez broja od 12. 8. 1992.

¹⁴⁶ I. Lučić, "Bog i Hrvati, Allah i Muslimani!", str. 35-36.

¹⁴⁷ SP: OS Ljubuški, Izvješće, upućeno Glavnom stožeru HVO. Bez broja i datuma.

oko 30 pripadnika uglavnom muslimanske nacionalnosti u krugu 30-40 metara oko zgrade, čime su blokirali dio ulice i omeli prilaz općinskoj zgradi. Osim pješačkog naoružanja, uočeno je da su pripadnici HOS-a raspolagali i jednim PAM-om na vozilu.¹⁴⁸ Ipak, situacija u Ljubuškom nije eskalirala zahvaljujući pregovorima koje su vodili Ivica Lučić, kao pomoćnik predstojnika Odjela obrane za sigurnost i Mile Dedaković, koji je pregovarao u ime HOS-a. U pregovorima su sudjelovali i tadašnji načelnik Uprave Vojne policije HVO-a Valentin Ćorić, Anto Đapić te drugi.¹⁴⁹

Sredinom kolovoza 1992. obavještajni izvori HVO-a registrirali su pokrete snaga VRS-a koji su upućivali na mogućnost izvođenja kombiniranoga napada na Stolac iz više pravaca. Ispravno je procijenjeno da će topnička priprema uslijediti 14. kolovoza popodne, a da će napad započeti 15. kolovoza rano ujutro. Doista, nakon jake topničke vatre po Stocu, na koju je HVO uzvratio, prvi pješački sukobi počeli su u ranim jutarnjim satima 15. kolovoza. Vodile su se borbe oko Ošanjića i Komanjega Brda, a topništvo TG-2 uzvraćalo je po položajima srpskih snaga i tenkovima koji su se uputili prema Stocu. Napad je u konačnici zaustavljen. Istovremeno, u zoni HVO-a Ljubuški srpske su snage poduzele slabiji pješački napad prema koti 368, koji je također odbijen. Snage HVO-a pogodile su središte veze i zapovjedno mjesto VRS-a u Gornjoj Bitunji te ostvarile izravne pogotke po borbenom rasporedu u Donjoj Bitunji. Uspješnom ishodu borbi pridonijeli su precizni obavještajni podaci, rad prislušnoga centra i osmatrača koji su navodili vatru ljubuskog topništva s kote 368 te pravovremena popuna topničkim streljivom.¹⁵⁰ Također, u tijeku napada VRS otvarao je jaku vatru po cijeloj zoni odgovornosti TG-2, osobito po položajima Drenovac, Crnoglav, Stolovi i Stražnica.¹⁵¹ Dio ljubuških postrojbi na Elezovini u navedenom je razdoblju

¹⁴⁸ SP: HVO, OS Ljubuški, Ljubuški, Izvješće, str. pov. br. 02/818-1 od 10. 8. 1992.

¹⁴⁹ I. Lučić, "Bog i Hrvati, Allah i Muslimani!", str. 38.

¹⁵⁰ HR-HMDCDR-187, k. 5231: HZ HB, HVO, OG JiH, IZM TG 2 Cerovica, Izvješće o bojnim djelovanjima u zoni TG-2 i oko Stoca od 14.08. do 16.08.92., str. pov. br. 9/92 od 19. 8. 1992.

¹⁵¹ HR-HMDCDR-187, k. 5231: HZ HB, HVO, OG JiH, IZM TG 2 Cerovica, Izvješće o neprijateljskim i sopstvenim snagama 14/15. 08. 1992. godine, str. pov. br. 5/92 od 15. 8. 1992.

inženjerijski uređivao obrambene položaje te je stavljen u najviši stupanj pripravnosti, no na tom sektoru nije bilo borbenih djelovanja.¹⁵²

Potkraj kolovoza 1992. provedeno je izviđanje Burmaza, Bačnika, Drenovca i Gornjeg Hrasna radi upoznavanja položaja i navika srpske vojske te procjene mogućnosti borbenih djelovanja s obzirom na karakteristike terena.¹⁵³ Hercegovački korpus VRS-a i nadalje je imao cilj zauzimanja Stoca, lijeve obale Neretve i izlaska na Jadransko more u smjeru Neuma i Ploča. Konkretno, HVO Ljubuški dobio je zadatak izviđanja i prikupljanja podataka o srpskim snagama, koje je u slučaju napada trebao vratiti na početne položaje nanoseći im što veće gubitke.¹⁵⁴ U prvoj polovici rujna postrojbe OS Ljubuški bile su raspoređene u dvije zone odgovornosti tako da se jedna satnija nalazila na širem području Rotimlje, a dvije satnije i dvije baterije minobacača kalibra 120 mm na području Drenovca. U navedenim zonama također su bile raspoređene PZO postrojbe, vod inženjerije, desetina veze, medicinske stanice i druge službe podrške. Međutim, bilo je teško osigurati redovite smjene ljudstva. Nedostajalo je terenskih vozila, naoružanja, streljiva, sredstava veze, repetitora, radiostanica i druge opreme. S ciljem koncentriranja sredstava na jednome mjestu, predloženo je da postrojbe OS Ljubuški drže samo jednu zonu odgovornosti, čime bi se oslobodilo ljudstvo potrebno za oživljavanje privrede na području matične općine.¹⁵⁵

Srpske su snage posljednjega dana listopada 1992. prvi put koristile helikoptere "Gazela" u napadu na TG-2 te maljutkama gađale položaje ljubuških postrojbi oko Stražnice i Gradine. Procjenjujući taj napad kao uvod u aktivnije djelovanje helikoptera, zapovjedništvo OS Ljubuški zatražilo je dodatna protuzrakoplovna oruđa.¹⁵⁶

¹⁵² HR-HMDCDR-187, k. 6441: HVO, OS Ljubuški, Obavještajni organ, Elezovina, Obavještajno izvješće, bez broja od 15. 8. 1992.

¹⁵³ HR-HMDCDR-187, k. 6442: RBiH, HZ HB, HVO, OS Ljubuški, Ljubuški, Zapovijed zapovjedniku I. bojne, str. pov. br. 02/1-020/92 od 28. 8. 1992.

¹⁵⁴ HR-HMDCDR-187, k. 6383: RBiH, HZ HB, HVO, OS Ljubuški, Ljubuški, Zapovijed zapovjedniku I. bojne, str. pov. br. 02/1-019/92 od 28. 8. 1992.

¹⁵⁵ HVO, OS Ljubuški, Ljubuški, Zahtjev, br. 02/1-182/92 od 8. 9. 1992.

¹⁵⁶ SP: RBiH, HZ HB, HVO, VOS, OZ JiH, Obavještajno izvješće, Međugorje, str. pov. ur. br. 04-709/92 od 31. 10. 1992.; SP: OS Ljubuški, Zahtjev, str. pov. br. 02/1-814/92 od 1. 11. 1992.

Zapovjedništvo Južnog bojišta HV-a ujesen 1992. osmislilo je napadnu akciju s ciljem odbacivanja srpske vojske i onemogućavanja djelovanja njihova topništva po Mostaru, Čapljini i Stocu te omogućavanja djelovanja topništva HVO-a po Nevesinju. Planirano je izbijanje na crtu Gradina – Ljut – Drenovac – Pliješa – Komanje Brdo – Dvrsnik – Žegulja.¹⁵⁷ S tim je zadatcima 8. studenoga započela operacija HVO-a "Bura". Na stolačkom smjeru napada nisu uspjela tri pokušaja upada na planinu Hrgud, kao ni na Dvrsnik i Veliš južno od Stoca.¹⁵⁸ Operacija je završena samo s manjim uspjesima. HVO je do 15. studenoga vratio Kozjak, Ošljak, Čomore i tt 690 Gradinu te dio Kotašnice. Jedno je vrijeme kontrolirao Gnjilo brdo, Kotašnicu i Veliš, ali navedene prostore nije uspio zadržati.¹⁵⁹ Nakon izvođenja operacije "Bura", snage TG-2 na crti Drenovac – Gornja Duboka – Stražnica – Ljetovica – Rujev Do – Mala gradina – Čavaška gradina dobile su zadatak glavnim snagama organizirati obranu na najpogodnijim točkama i objektima, koje je trebalo inženjerijski pripremiti i urediti za dugotrajnu obranu te djelovati manjim diverzantskim grupama na cijelom prostoru. U suradnji sa 116. brigadom HV-a nastojalo se ostvariti potpunu kontrolu nad Popovim poljem i spriječiti srpski prodor prema Neumu. S ciljem prikupljanja podataka i neutraliziranja srpskih izvidnika, planirano je djelovanje manjim diverzantsko-izvidničkim grupama u području sela Mišljen.¹⁶⁰

Potkraj studenoga 1992. zonu TG-2 držale su postrojbe četiriju općinskih stožera. OS Ljubuški sudjelovao je sa 194 vojnika na crti Poplati – tt 452 – Gornja Duboka, sa zapovjednim mjestom u Boljunima. Nastavljao se dio koji je držao OS Čitluk sa 115 ljudi, zatim OS Grude sa 68 i OS Neum s 96 ljudi. Crta bojišta u većem je dijelu bila utvrđena i spremna za čvrstu obranu u zimskim mjesecima.¹⁶¹ Su-

¹⁵⁷ D. MARIJAN, *Domovinski rat*, str. 229.

¹⁵⁸ SP: OZ JiH, VOS, Čapljina, Službena zabilješka, bez broja od 8. 11. 1992.

¹⁵⁹ SP: HZ HB, HVO, OZ JiH, VOS, Međugorje, Obavještajno izvješće, str. pov. br. 04-785/92 od 15. 11. 1992.

¹⁶⁰ HR-HMDCDR-187, k. 5219: RBiH, HZ HB, HVO, OZ JiH, IZM TG-2 Cerovica, Zapovijed za obranu, str. pov. br. 50/92 od 23. 11. 1992.

¹⁶¹ HR-HMDCDR-187, k. 5219: RBiH, HZ HB, HVO, OZ JiH, IZM TG-2 Cerovica, Izvješće u svezi zapovijedi održavanja sastanka i davanjem izvješća ZJV IZM Slano od 26. 11. 1992. godine, bez broja od 28. 11. 1992.

deći prema dostupnim izvorima, posljednji dokument OS Ljubuški prije potpunoga prijelaza na sustav brigada, nastao je 9. siječnja 1993., kada je Drugoj i Trećoj bojni izdana zapovijed o pripremama za preuzimanje položaja u zoni odgovornosti Drenovac. Trebalo je osigurati logističku potporu, popuniti postrojbe ljudstvom te kvalitetno rasporediti smjene.¹⁶²

Zaključak

Nakon prvih višestranačkih izbora u Bosni i Hercegovini u studenom 1990. na kojima su pobjedu odnijele tri nacionalne stranke, a posebice nakon početka rata u Republici Hrvatskoj, intenzivirale su se obrambene pripreme u većinski hrvatskim krajevima, u organizaciji lokalnih vlasti predvođenih HDZ-om. Hrvatski su kadrovi preuzeli dio vodećih dužnosti u MUP-u na republičkoj, regionalnoj te na općinskim razinama, odakle se organizirala obrana i nabavljalo naoružanje. Povećavao se broj aktivnog i rezervnoga sastava MUP-a, koji je u početnoj fazi bio nositelj obrambenih aktivnosti. Bila je nužna i vojna obuka te su dragovoljci iz Ljubuškoga odlazili u kamp Radmanove mlinice kod Omiša, gdje su stekli dragocjena znanja i vještine. Kada je u travnju 1992. započela otvorena agresija JNA na BiH, službeno je osnovan HVO koji se isprva temeljio na sustavu operativnih grupa, odnosno zona te općinskih stožera i bojni. OS Ljubuški dao je nedvojbeno značajan obol obrani Hercegovine tijekom 1992. godine. Njegovu su okosnicu činile tri bojne, koje su bile angažirane na mostarskom, čapljinskom i stolačkom dijelu bojišta. Tijekom travnja i svibnja 1992., naglasak je bio na zaustavljanju daljnjega prodora JNA na zapadnu stranu Neretve te su ljubuške postrojbe djelovale na području Čapljine i na prostoru između Čitluka i Mostara. U navedenom razdoblju vodile su se teške borbe kod Krivodola, gdje je poginulo pet branitelja iz Ljubuškoga. Tijekom lipnja postrojbe OS Ljubuški sudjelovale su u uspješnim oslobodilačkim operacijama u kojima je srpska vojska potisnuta s dijelova mostarskog, čapljinskog i stolačkoga područja. Time je ujedno otklonjena neposredna opasnost za ljubuški kraj, koji je

¹⁶² HR-HMDCDR-187, k. 6383: R BiH, HZ HB, HVO, OS Ljubuški, Pripremna zapovijed, str. pov. br. 02/2-356/93 od 9. 1. 1993.

tijekom travnja i svibnja u nekoliko navrata bio na udaru zrakoplovstva i topništva JNA. Do kraja godine ljubuške su postrojbe sudjelovale u držanju crte obrane u dvije zone, odnosno na području Elezovine te u sklopu TG-2 na širem prostoru sela Drenovca. U tom su kontekstu pripadnici OS Ljubuški sudjelovali u odbijanju snažnog srpskog napada na Stolac sredinom kolovoza 1992. te u operaciji HVO-a "Bura" u studenome. Potkraj 1992., odnosno početkom 1993. godine od općinskih stožera Ljubuški, Čitluk i Grude uspostavljena je Četvrta brigada HVO-a "Stjepan Radić", koja je nastavila djelovati u skladu s onodobnim vojnim okolnostima.

Borbe za Kupres u travnju 1992. – prilog istraživanju

DAVOR MARIJAN

Hrvatski institut za povijest, Zagreb

Croatian Institute of History, Zagreb

E-mail: dmarijan66@gmail.com

DOI: <https://doi.org/10.47960/2712-1844.2026.12.133>

UDK: 355.48 (439.56Kupres)"1992"

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 29. travnja 2026.

Prihvaćeno: 29. lipnja 2026.

Sažetak

Borbe za Kupres u travnju 1992. bile su jedan od prvih velikih sukoba Hrvata i Srba u Bosni i Hercegovini, odnosno njihovih oružanih formacija koje su poslije nazvane Hrvatskim vijećem obrane i Vojskom Republike Srpske. Sukob je trajao tjedan dana i završio velikim hrvatskim porazom, jednim od najvećih u ratu. O tom sukobu prije četvrt stoljeća napisan je jedan od prvih radova na temu rata u Bosni i Hercegovini. Taj je rad pisan uglavnom na dokumentima Jugoslavenske narodne armije koje je Hrvatsko vijeće obrane zaplijenilo potkraj 1995. godine. U međuvremenu su postali dostupni novi dokumenti na temelju kojih je (uz objavljene knjige i sjećanja) moguće riješiti neke dvojbe i napraviti korak dalje u istraživanju bitke koja je imala mnogo veće značenje od onoga koje je izloženo u članku iz 2000. godine. Borbe za Kupres ne mogu se odvojiti od srpskih strategijskih ciljeva, kao što se ne mogu odvojiti od tri hrvatske obrane iz travnja 1992. koje su bile ključne za opstanak Bosne i Hercegovine.

Ključne riječi: Kupres; srpsko-hrvatski odnosi; rat u Bosni i Hercegovini; Jugoslavenska narodna armija; vojne operacije.

The Battles for Kupres in April 1992 – A Contribution to Research

Original scientific article

Received: 29 April 2026

Accepted: 29 June 2026

Summary

The battles for Kupres in April 1992 were among the first major clashes between Croats and Serbs in Bosnia and Herzegovina, that is, between their armed formations that would later become known as the Croatian Defence Council (HVO) and the Army of the Republika Srpska (VRS) respectively. After the referendum on the independence of Bosnia and Herzegovina, the Serbs began accelerated preparations for war, in which some of their strategic objectives, formally adopted in the first half of May 1992, can already be identified. The engagement in Kupres corresponded to the first of these objectives: the establishment of a territorial unit and demarcation from the other two peoples of Bosnia and Herzegovina. Most participants had no prior combat experience and were partly organised within the structures of the Territorial Defence and the light (partisan) brigades of the Yugoslav People's Army (JNA). Croats and Serbs disputed the position of Kupres within the future territorial unit as delineated by the plan for the internal reorganisation of Bosnia and Herzegovina, which had been negotiated on behalf of the European Community by the Portuguese diplomat José Cutileiro. The conflict on the Kupres Plateau began on 3 April and concluded on 10 April with a Serbian victory and a major defeat of the Croatian forces. The outcome of the fighting was largely determined by the material and technical resources of the JNA, which had been financed for decades by all citizens of Yugoslavia but ultimately transferred predominantly into Serbian hands. The Croats mitigated the consequences of their defeat and the Serbian pre-emptive attack by disrupting Serbian plans in southwestern Bosnia and establishing a continuous defensive line in that sector of the front. Ultimately, the battles for Kupres cannot be separated from the three Croatian defensive operations of April 1992, which proved crucial for the survival of Bosnia and Herzegovina.

Keywords: Kupres; Serbo-Croatian relations; the war in Bosnia and Herzegovina; Yugoslav People's Army; military operations.

Uvodna napomena

Prije četvrt stoljeća, 2000. godine u časopisu *Polemos* objavljen je članak "Borbe za Kupres 1992. godine".¹ Bio je to jedan od prvih radova pisanih na izvorima o problematici zadnjeg rata u Bosni i Hercegovini i općenito Domovinskog rata. S manjim dopunama, članak je objavljen i 2002. godine u knjizi *Smrt oklopne brigade*.² Članak je napisan uglavnom na dokumentima 30. partizanske divizije i Kninskoga korpusa Jugoslavenske narodne armije (JNA), i nekoliko memoarskih knjiga sudionika srpske nacionalnosti i upitne objektivnosti. S hrvatske strane korišteno je tek nekoliko dokumenata Općinskoga štaba Teritorijalne obrane Tomislavgrad i jedan opširan članak iz biltena 55. domobranske pukovnije Hrvatskog vijeća obrane (HVO) koji je napisan na temelju dokumenata Operativnog štaba Kupreške bojne,³ ali 2000. godine nisu bili dostupni za korištenje. No, sada se uvidom u te dokumente može detaljnije pojasniti uloga hrvatskih snaga u Kupresu do noći 6./7. travnja 1992. Ti su dokumenti pisani nakon bitke, potkraj svibnja 1992., što znači da sa sobom nose i opciju naknadne pameti, kao i obranu od kasnijih kritiziranja i pozivanja na odgovornost zbog poraza. Primarni izvori za razdoblje od 7. travnja do kraja borbi vrlo su oskudni. Postoji tek nekoliko dokumenata JNA, a s hrvatske strane još i manje, uglavnom kasnija izvješća i naknadna sjećanja. Izvornih hrvatskih dokumenata na temu bitke vrlo je malo, svega nekoliko i to uoči i u prva dva dana borbi. To su uglavnom dokumenti Općinskoga štaba TO Tomislavgrad i Stožera Hrvatske zajednice Herceg-Bosne (dalje: HZ HB). Zapravo, od 6. travnja do kraja bitke zasad nije poznat nijedan relevantan dokument. Postoji poneko obavještajno izvješće koje se u ovom članku ne spominje zbog marginalnoga značaja. Zbog toga su postojeći i dostupni dokumenti hrvatskih formacija, koje su se tada još nazivale Teritorijalnom

¹ DAVOR MARIJAN, "Borbe za Kupres 1992. u travnju 1992.", u: *Polemos*, 5, Zagreb, 2000., str. 11-49.

² DAVOR MARIJAN, *Smrt oklopne brigade. Prilozi za istraživanje rata za Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu 1990.-1992.*, Naklada Zoro, Zagreb – Sarajevo, 2002., str. 83-136.

³ ANTE ČIČAK, "Kako smo branili Kupres", u: *Stožer, bilten 55. domobranske pukovnije HVO*, 1, Kupres, studeni 1994., str. 20-27.

obranom, a tijekom borbi preimenovane su u HVO, doista vrijedni i "raritetni". Nekoliko takvih dokumenata svojevremeno je objavio Slobodan Praljak na svojoj web stranici. Osim hrvatskih, u radu se razmatraju i novi izvori srpske provenijencije, dijelom iz Hrvatskoga memorijalno-dokumentacijskog centra Domovinskog rata, a dijelom iz fundusa dokumenata Međunarodnoga kaznenog suda za bivšu Jugoslaviju – International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (dalje MKSJ).⁴ Budući da je do sada objavljeno više radova, dijelom i sjećanja na temu borbi, uz bolje razumijevanje konteksta samo po sebi nametnula se potreba za novom obradom ove teme. Kod sjećanja su često problem točni nadnevc, pa su neka od njih kontradiktorna.

Kupres i njegova visoravan

Kupres je granično područje između krških polja jugozapadne Bosne, visokih gustom vegetacijom obraslih planina središnje Bosne i krševitih planina sjeveroistočne Hercegovine. Kroz Kuprešku visoravan prolazi veoma bitna prometnica Livno – Kupres – Bugojno koja povezuje Dalmaciju i središnju Bosnu. U vojnogeografskim promišljanjima JNA, Kupreška je visoravan percipirana kao područje moguće uporabe jačih zračno-desantnih snaga NATO saveza i povoljno područje za daljnji prodor u dubini Bosne i Hercegovine.⁵ Prema popisu stanovništva iz 1991. u općini Kupres živjelo je 9618 stanovnika od čega 4864 (50,6%) Srba, 3813 (39,6%) Hrvata, a 802 (8,3%) Muslimana.⁶ Hrvati su osporavali te podatke pa je to navodno bila jedina općina u Bosni i Hercegovini gdje popis stanovništva nije bio službeno verificiran.⁷ Srbi su imali relativnu većinu

⁴ Svi dokumenti (odnosno njihove kopije), kojima u ovome radu nije navedeno mjesto pohrane, pribavljeni su iz privatnog posjeda i predani u Hrvatski memorijalno-dokumentacijski centar Domovinskog rata.

⁵ *SFRJ: Regionalna vojna geografija II: Privremeni materijal (poverljivo)*, Centar visokih vojnih škola KoV JNA, 1987., str. 103-105.

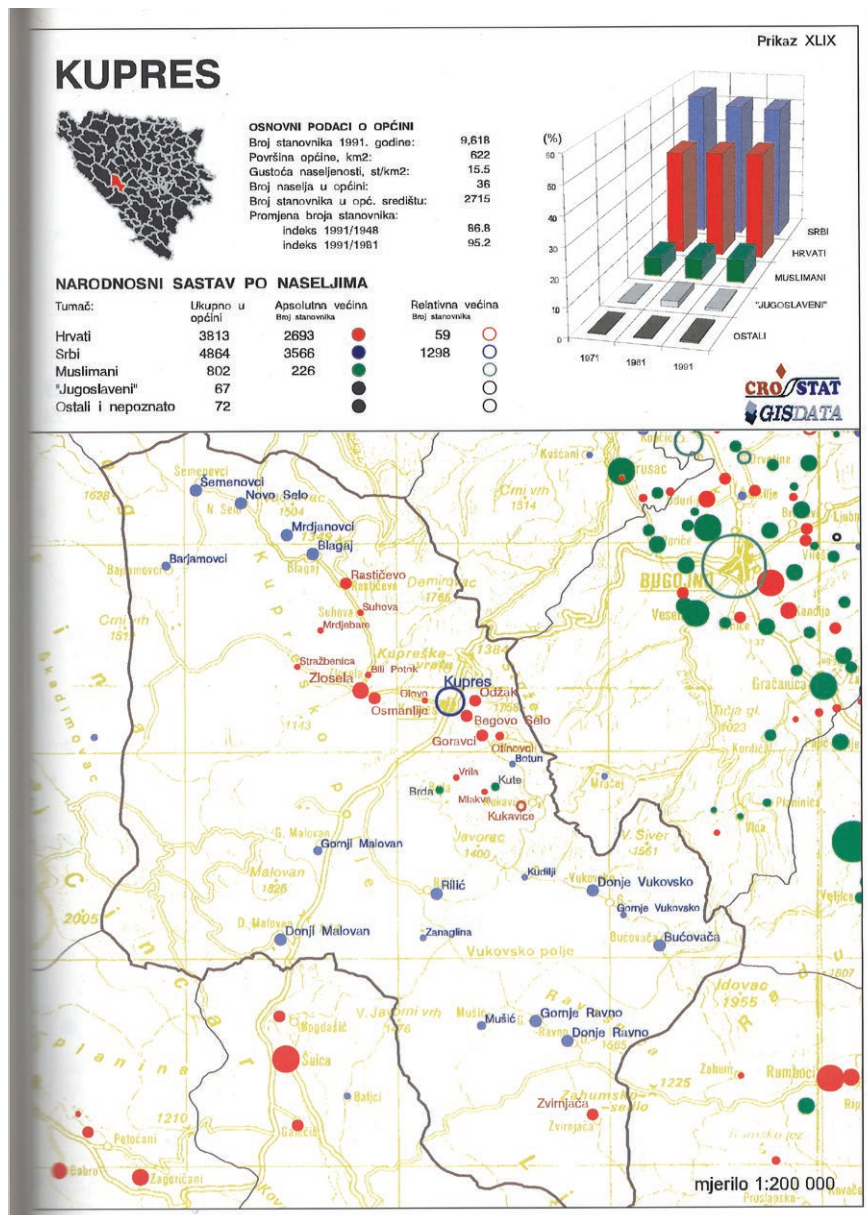
⁶ *Stanovništvo Bosne i Hercegovine. Narodnosni sastav po naseljima*, Državni zavod za statistiku, Zagreb, 1995., str. 19.

⁷ Podatak koji je Božo Rajić, predsjednik HDZ-a Kupres 1990.-1992., iznio na tribini o borbama za Kupres 7. studenoga 2014. u dvorani Matice hrvatske u Zagrebu.

u gradu, tj. gradiću, a u prigradskim selima Hrvati (Rastičevo, Suhova, Mrdebare, Stražbenica, Zlosela, Bili Potok, Osmanlije, Olovo, Odžak, Begovo Selo, Goravci, Otinovci, Vrila, Mlakve i Kukavice) i Muslimani (Brda i Kute). Sela naseljena Srbima su u sjeverozapadnom dijelu općine (Barjamovci, Šemenovci, Novo Selo, Mrđanovci i Blagaj), na njezinu jugu (Gornji Malovan, Donji Malovan, Rilić, Zanaglina, Mušić, Gornje Ravno i Donje Ravno) i na jugoistočnom dijelu (Botun, Kudilji, Donje Vukovsko, Gornje Vukovsko i Bućovača). Na samom jugu, odnosno jugoistoku općine uz Ramu, nalazi se Zvirnjača, selo s hrvatskim stanovništvom (slika 1).

Na višestranačkim izborima u studenom 1990. u Kupresu pobjedu odnosi Srpska demokratska stranka (SDS) iz čije je kvote Radivoj Duvnjak izabran za predsjednika skupštine općine, a Marinko Kontić za općinskoga poslanika u Skupštini Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine (SR BiH). Hrvatska demokratska zajednica (HDZ) bila je druga po snazi i u podjeli općinskih dužnosti prošla je lošije, no bolje od muslimanske Stranke demokratske akcije (SDA). Najistaknutiji predstavnik HDZ-a u tijelima vlasti bio je predsjednik Izvršnoga vijeća općine Ivan Ivić. No, najutjecajniji hrvatski političar bio je Božo Rajić, predsjednik HDZ-a Kupres i dopredsjednik Hrvatske zajednice Herceg-Bosne.⁸

⁸ Izvještaj o rezultatima izbora poslanika u Vijeće opština Skupštine SR BiH od 12. 12. 1990., *Službeni list SR BiH*, br. 42, Sarajevo, 19. 12. 1990.; Izvješće o radu Općinske organizacije HDZ BiH Kupres i njezinih organa od 31. 5. 1992., str. 10, 14; DUŠAN MARIĆ, *Sinovi Vitoroga. Dnevnik ratnih događaja na Kupreškoj visoravni od 1991. do 1996. godine i ratni put Sedme kupreške motorizovane brigade Vojske Republike Srpske, sa spiskovima poginulih boraca i civila*, Samostalno izdanje autora, Velika Plana, 2017., str. 9.

Slika 1.

Kupreška visoravan pred rat

Kupreška je visoravan prvi put u fokus jugoslavenske javnosti došla u prvoj polovici svibnja 1991. kada je na njoj stacionirana jača oklopna

skupina JNA iz Mostara i Banja Luke. Iz Mostara je nakon trodnevne blokade na visoravan 9. svibnja stigao dio 10. motorizirane brigade, uglavnom oklopništvo. Taj je dio brigade tijekom marša prema srednjoj Dalmaciji 7. svibnja zaustavilo hrvatsko stanovništvo kod sela Polog na prometnici Mostar – Široki Brijeg.⁹ Radi njihove deblokade iz Banja Luke je poslana borbena skupina Školskoga centra Oklopnih i mehaniziranih jedinica sastavljena od tenkova T-72 i M-84 kojoj je prolaz blokiran iznad Šujice, nadomak Donjeg Malovana. Nakon trodnevne blokade i intervencije čelnih dužnosnika Bosne i Hercegovine, kao i poziva predsjednika Republike Hrvatske Franje Tuđmana, okončana je blokada u Pologu, a kolona JNA stigla je na Kupres. Opcija povratka u Mostar nije dolazila u obzir, dijelom zbog pitanja prestiža, a dijelom zbog shvaćanja da se slične blokade mogu očekivati i ubuduće na područjima s većinski hrvatskim stanovništvom. Brigadna je skupina stoga razmještena kod sela Donji i Gornji Malovan gdje su već bili tenkovi iz Banja Luke. S područja tih sela JNA je mogla preko Glamoča i Bosanskoga Grahova doći do Knina. Oklopni bataljun iz Banja Luke je 27. kolovoza preko Cincara i Glamoča prebačen u Knin, a oklopni bataljun iz Mostara 18. rujna. Preostali dijelovi 10. motorizirane brigade vraćeni su poslije u Mostar.¹⁰ To su bila premještanja snaga uoči napadne operacije JNA protiv Hrvatske koja je nekoliko dana poslije doživjela debakl i sa znatno manje ambicija nastavljena u prvoj polovici listopada. Osim s teritorijem s kojega je vođen rat protiv Hrvatske, Bosna i Hercegovina je u toj operaciji sudjelovala i s većim brojem vojnih obveznika u pričuvnom sastavu JNA i u postrojbama Teritorijalne obrane (TO). U tome su posebno participirali granični dijelovi Bosne i Hercegovine

⁹ O okolnostima slanja: DAVOR MARIJAN, *Hrvatska 1989. – 1992. Rađanje države*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2017., str. 500-501.

¹⁰ Hrvatska, Hrvatski memorijalno-dokumentacijski centar Domovinskog rata, fond 7, 9. korpus JNA (dalje: HR-HMDCDR-7): Komanda 9. korpusa, str. pov. br. 19-1320 od 27. 8. 1991.; HR-HMDCDR-7: Komanda 9. korpusa, str. pov. br. 19-1454 od 18. 9. 1991.; HR-HMDCDR-7: Komanda 9. korpusa, str. pov. br. 19-1458 od 19. 9. 1991.; BOJAN B. DIMITRIJEVIĆ, *Oklopne jedinice JNA 1945-1992*, Arhiv Vojvodine – Institut za savremenu istoriju, Novi Sad – Beograd, 2024., str. 387-388.

s većinski ili značajnim udjelom srpskoga stanovništva.¹¹ Prva etapa rata u Hrvatskoj okončana je primirjem između JNA i Republike Hrvatske, potpisanim u Sarajevu 2. siječnja 1992. Teritorijalne stečevine u Hrvatskoj srbijanski politički vrh namjeravao je zaštititi dovodeњem Mirovnih snaga Ujedinjenih nacija na crtu razdvajanja između JNA i srpskih pobunjenika s hrvatskim oružanim snagama.¹² Sarajevsko primirje otvorilo je pitanje opstanka krnje Jugoslavije i statusa Bosne i Hercegovine u njoj. Ta dvojba riješena je na referendumu održanom 29. veljače i 1. ožujka 1992. na kojem su Muslimani i Hrvati usmjerili republiku prema neovisnosti i definitivnom razlazu s krnjom Jugoslavijom, koja je već tada bila svedena na Srbiju i Crnu Goru. Srbima u Bosni i Hercegovini taj je izbor bio neprihvatljiv. Njima je minimum bila teritorijalna nacionalna jedinica, koju su kao srpsku republiku zapravo već proglasili 9. siječnja 1992. Referendum je drastično pogoršao sigurnosno stanje u Bosni i Hercegovini koje je ozbiljno narušeno već u drugoj polovici rujna 1991. kada počinje napadajna operacija JNA i Srbije protiv Hrvatske. Odmah po okončanju referenduma, početkom ožujka, u Bosanskoj Posavini počinju sukobi koji su početkom travnja eskalirali u otvoreni rat. Prije no što je "progovorilo" oružje, sraz se pokušavao izbjeći kroz pregovore o preustroju Bosne i Hercegovine u kojima je Europska zajednica ponudila plan koji je propao jer su ga potkraj ožujka odbili Muslimani.¹³

Mogućnost da rat zaobiđe Kupres bila je vrlo mala. U ožujku 1990., prije političkih promjena u Hrvatskoj i Sloveniji koje su nastale zbog poraza komunista na slobodnim izborima, političko čelništvo Srbije označilo je Bosnu i Hercegovinu kao teritorij za koji će se ratovati.¹⁴ Rast srpskog agresivnoga nacionalizma u drugoj polovici 1980-ih, posebice s političkim usponom Slobodana Miloševića, kao i slom Saveza komunista Jugoslavije u siječnju 1990., u Srbiju je ponovno u optjecaj vratio ideju stvaranja države za sve Srbe, odnosno Velike Srbije, kako su je percipirale nacije na čiji se račun ta ideja planirala

¹¹ DAVOR MARIJAN, *Rat Hrvata i Muslimana u Bosni i Hercegovini od 1992. do 1994.*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2018., str. 79-84.

¹² D. MARIJAN, *Hrvatska 1989. – 1992. Rađanje države*, str. 516-517, 551-553.

¹³ D. MARIJAN, *Rat Hrvata i Muslimana*, str. 43-51, 85-97, 121-122, 148-150.

¹⁴ BORISAV JOVIĆ, *Poslednji dani SFRJ. Izvodi iz dnevnika*, Politika, Beograd, 1995., str. 131-132.

realizirati. U toj je zamisli Kupres, kao mjesto sa srpskom većinom imao svoje "prirodno" mjesto. Kupres je graničio s općinama Livno, Tomislavgrad i Prozor u kojima su Hrvati bili većinsko stanovništvo te Bugojnom i Gornjim Vakufom u kojima su većinu imali Muslimani. U te dvije općine broj Hrvata nije bio zanemarljiv, posebice u Bugojnu u kojem je na izborima HDZ dobio najviše glasova.¹⁵ Na sjeveru i sjeverozapadu, Kupres je graničio s općinama Glamoč i Šipovo u kojima su Srbi imali izrazitu većinu. Srbi su u proljeće 1991. proglasili Kupres dijelom autonomne regije Bosanske krajine koja je okupljala općine s većinski srpskim stanovništvom u zapadnoj Bosni. Ta je regija bila preteča srpskih autonomnih oblasti koje su u BiH osnivane u jesen i zimu 1991.¹⁶ U studenom 1991., Kupres je postao i dio Hrvatske zajednice Herceg-Bosne (HZ HB) koja je osnovana zbog kolapsa republičkih tijela vlasti koja Hrvatima nisu mogla osigurati ni minimum sigurnosti.¹⁷ Općina Kupres tako je postala prostor prožimanja teritorijalnih interesa dva najbrojnija naroda. Kupreška je visoravan navodno bila jedna od tema razgovora u Grazu, u Austriji između Radovana Karadžića i Nikole Koljevića sa srpske strane i Zvonimira Lerotića i Josipa Manolića, izaslanika hrvatskoga predsjednika Franje Tuđmana. Sastanak je održan u sklopu pregovora o budućnosti BiH koje je u ime Europske zajednice vodio portugalski diplomat José Cutileiro, a koji su predviđali unutarnju podjelu republike na nekoliko entiteta. Na tom sastanku nije ništa dogovoreno, a obje su strane željele Kuprešku visoravan u svom budućem entitetu.¹⁸

Kupreški su Srbi pripreme za rat počeli u ožujku 1991. kada je u organizaciji Srpske demokratske stranke devet mladića poslano u selo Golubić kod Knina na jednomjesečnu obuku koju su organizirali pobunjeni hrvatski Srbi. Na primjeru svoga sela Blagaj, novinar

¹⁵ NEVENKO HERCEG – ZORAN TOMIĆ, *Izbori u Bosni i Hercegovini*, Sveučilište u Mostaru, Mostar, ²1999., str. 81.

¹⁶ Međunarodni kazneni sud za bivšu Jugoslaviju (dalje: MKSJ): Dogovor o udruživanju u Zajednicu opština Bosanske Krajine, maja 1991.; D. MARIJAN, *Rat Hrvata i Muslimana*, str. 47-48.

¹⁷ D. MARIJAN, *Rat Hrvata i Muslimana*, str. 48-49.

¹⁸ D. MARIJAN, *Rat Hrvata i Muslimana*, str. 148; FLORENCE HARTMANN, *Milošević: Dijagonala luđaka*, Adamić, Rijeka – Nakladni zavod Globus, Zagreb, 2002., str. 236-237.

Dušan Marić koji je poslije bio i komandir Specijalne čete, dao je kronologiju stvaranja srpskih snaga. U vrijeme dok je JNA još bila na visoravni, 1. kolovoza osnovana je četa TO Blagaj s oko 170 teritorijalaca. Smotra čete izvršena je 11. kolovoza, a 25. kolovoza izvela je bojevo ciljanje na padinama Velikoga Vitoroga. Od 10. listopada Štab TO Blagaj organizirao je noćne straže prema Rastičevu i Zloselima, selima s hrvatskim stanovništvom. Slična aktivnost provedena je i u ostalim selima sa srpskim stanovništvom koje se organiziralo u sklopu TO čiji su Općinski štab držali u svojim rukama i čiji je komandant bio Zoran Duvnjak. Srpska TO Kupres uoči sukoba imala je oko 900 naoružanih ljudi. U Kupresu i Malovanu bile su po dvije čete TO, a po jedna četa u selima: Blagaj, Novo Selo, Ravno, Mračaj i Vukovsko, dok je u Riliću bio jedan vod. U Blagaju je 29. veljače od 51 teritorijalca osnovana Specijalna četa koja je 27. ožujka prevedena u sastav JNA. Od težega naoružanja srpske snage imale su više od 20 minobacača i nekoliko netrzajnih topova.¹⁹

Kupres je po vojnoteritorijalnoj podjeli JNA od kraja 1988. do kraja 1991. bio u zoni mjerodavnosti 1. vojne oblasti, a od siječnja 1992. godine 2. vojne oblasti. Na operativnoj razini bio je u zoni Sarajevskoga korpusa i Komande vojnog odsjeka Travnik.²⁰ Od kasne jeseni 1991. to nije bilo funkcionalno rješenje jer općine s hrvatskim stanovništvom udružene u Hrvatsku zajednicu Herceg-Bosnu nisu prihvaćale nikakvu suradnju s JNA, pa je Kupres bio "slijepo crijevo" u zoni Sarajevskoga korpusa i travničkog vojnog okruga. Nije isključeno i da je to bio jedan od povoda "Udruženju Srba iz Bosne i Hercegovine" da 17. siječnja 1992. Saveznom sekretarijatu za narodnu obranu SFRJ uputi zahtjev za stalnim boravkom postrojbi JNA na području Kupreške visoravni radi sprječavanja genocida nad Srbima.²¹ Najkasnije u drugoj polovici veljače, Kupres je dodijeljen Banjalučkom korpusu

¹⁹ HR-HMDCDR-7: Izveštaj pukovnika Miodraga Sovilja o stanju jedinca 9. K i ŠTO Kupres. Izvješće je nedatirano i vjerojatno prilog dnevnog izvješća Komande 9. korpusa, str. pov. br. 4-1749 od 31. 3. 1992.; D. MARIĆ, *Šinovi Vitoroga*, str. 9-13, 16.

²⁰ HR-HMDCDR, fond Komande 1. brigade TO Glina: Komanda 10. korpusa, Pregled podele vojnoteritorijalnih organa, pov. br. 11/28-8 od 4. 2. 1992.

²¹ SMAIL ČEKIĆ, *Agresija na Bosnu i genocid nad Bošnjacima 1991-1993.*, Ljiljan, Sarajevo, 1994., str. 124.

i Komandi vojnog okruga Banja Luka. Nedvojben dokaz da je Kupres uveden u zonu Banjalučkog korpusa jest zapovijest za borbu Komande 30. partizanske divizije od 4. ožujka 1992. Ta je divizija s naoružanjem i opremom u ljeto 1991. premještena iz Slovenije i uvedena u organizacijski sastav Banjalučkog korpusa. U pitanju je bila laka divizija, namijenjena za borbu na teže pristupačnom teritoriju i koja je u JNA postupno zamijenila brdske brigade. Takve su divizije u miru imale tek malu jezgru s 30 do 50 osoba, a puni sastav imale su samo u ratu nakon mobilizacije pričuvnoga sastava. Kadrovska baza za mobilizaciju divizije u jesen 1991. planirana je u zapadnoj Bosni da bi početkom ožujka 1992. bila pomaknuta prema središnjoj Bosni i općinama: Bugojno, Donji Vakuf, Jajce, Ključ, Kotor Varoš, Kupres, Mrkonjić Grad, Skender Vakuf i Šipovo. Divizija se u organizaciji sastojala od: Komande s prištabnim jedinicama, tri partizanske brigade (1., 13. i 19.), 30. minobacačkoga bataljuna 120 mm i 30. tovarne čete. Komanda divizije bila je u Kuli kod Mrkonjić Grada, a komandant pukovnik Stanislav Galić.²² Na području općina Bugojno, Donji Vakuf i Kupres planirana je do 11. ožujka mobilizacija i ustrojavanje 19. partizanske brigade čija je komanda bila u Donjem Vakufu, a komandant potpukovnik Milivoje Kostić. Prvi bataljun planirao se mobilizirati na području grada Kupresa, drugi u području Bugojna, a treći u području Komara kod Travnika. Brigada je s mobilizacijom i prevođenjem TO u JNA veoma kasnila te je počela tek potkraj mjeseca, pa i tada sa slabim učinkom. Od 26. ožujka Komandi 19. brigade bio je podređen bataljun TO Malovan, a dvije čete TO u Kupresu 29. ožujka uvedene su u sastav 1. bataljuna. U gradu je tada mobilizirano 200 vojnika koji su već prije bili naoružani.²³

²² HR-HMDCDR, dokumenti HVO, kut. 10028: Komanda 5. korpusa, Formiranje i popuna premeštenih jedinica u zoni 5. K, naređenje, str. pov. br. 15-163 od 3. 9. 1991.; HR-HMDCDR, dok. HVO, kut. 10022: Komanda 5. korpusa, Naređenje za izvršenje mobilizacije, str. pov. br. 12-456 od 19. 9. 1991.; Zapovest za izvođenje borbenih dejstava komandanta 30. partd od 4. 3. 1992. (Krajina-92); Komanda 30. partd, Situacija u zoni odgovornosti 30. partd, SP br. 558-1 od 29. 3. 1992.

²³ Zapovest za izvođenje borbenih dejstava komandanta 30. partd od 4. 3. 1992. (Krajina-92); Slika 1 u ovom članku; Komanda 30. partd, Redovni borbeni izveštaj, str. pov. br. 174-46 od 17. 3. 1992.; Komanda 30. partd, Redovni borbeni izveštaj, str. pov. br. 174-53 od 22. 3. 1992.; Komanda 30. partd, Redovni borbeni izveštaj, str. pov. br. 174-54 od 23. 3. 1992.; Komanda 30. partd, Naređenje, SP

U odnosu na Srbe, kupreški Hrvati su s vojnom organizacijom kasnili nekoliko mjeseci. Njihove pripreme za nadolazeći rat počele su temeljitije u rujnu 1991. osnivanjem Kriznoga štaba HDZ-a Kupres koje je imalo sedam članova u kojem je Marko Vila bio na čelu vojnog dijela štaba. Mjesec dana poslije štab je razdvojen na Općinski krizni štab HDZ-a i Operativni štab TO Kupres zadužen za vojno-stručni dio pod zapovjedništvom Kriznog štaba, odnosno njegova Predsjedništva. Do početka rata, štab je radio ilegalno, sastojao se na raznim mjestima bez vođenja evidencije o tim sastancima. Na temelju raspoloživoga ljudstva Štab je na teritorijalnom načelu osnovao postrojbe u selima oko Kupresa i samom gradu. Zbog geografskog i etničkoga položaja, selo Zvirnjača uključeno je u sustav obrane susjedne općine Prozor u kojoj je hrvatsko stanovništvo bilo većinsko. Početkom studenoga sve hrvatske postrojbe združene su u Kuprešku bojnu koja je imala 569 ljudi. Uoči sukoba Bojna je bila naoružana s 500 automatskih, poluautomatskih i brzometnih pušaka i automata četiri različita kalibra, 150 lovačkih pušaka i karabina, sedam puškostrojnica M-53, 10 minobacača kalibra 60 i 82 mm, četiri netrzajna topa kalibra 75 i 82 mm, 33 raketna ručna bacača raznih kalibara uključujući i deset jednokratnih ("zolja") te jednoga lansera za protuoklopne rakete "maljutka" s 18 raketa. Bojna se sastojala od: Zapovjedništva s podstožernim desetinama, specijalnoga protudiverzantskog voda, prateće satnije, samostalnog voda Rastićevo te četiri satnije: Zlosela, Osmanlije, Kupres i Gornji Kupres. Zbog nesuglasja i samovolje pojedinaca, prateća je satnija početkom ožujka transformirana u dva prateća voda i protuoklopni vod. U osnivanju postrojbi bilo je problema s pojedincima koji se nisu slagali s politikom HDZ-a, zbog neposjedovanja naoružanja ili neprihvatanja imenovanih zapovjednika. Uslijed primjedbi na imenovanje pojedinaca na zapovjedne dužnosti zapovjednici u Kupreškoj bojni odabrani su tajnim glasovanjima.²⁴

Osjetljivo političko-sigurnosno stanje utjecalo je na način izvođenja obuke koja je od rujna 1991. do ožujka 1992. realizirana bez izlaska

br. 531-1 od 25. 3. 1992.; Komanda 30. partd, Redovni borbeni izveštaj, str. pov. br. 174-56 od 25. 3. 1992.; Komanda 19. partbr, Redovni borbeni izveštaj, pov. br. 1-1/92 od 26. 3. 1992.; D. MARIĆ, *Sinovi Vitoroga*, str. 13, 18.

²⁴ Izvješće o radu Operativnog štaba općine Kupres od 27. 5. 1992., str. 1-5, 12-15.

na teren, u zatvorenim prostorijama. Zbog slabijeg odziva dio obuke ponovljen je u nekim postrojbama. Obuka je bila na temu sanitetskoga zbrinjavanja, protuoklopnog naoružanja i sredstava veze. U veljači i ožujku obučene su 43 osobe u Nastavnom centru HZ HB. Operativni štab izveo je i obuku zapovjednika satnija i samostalnih vodova, a oni sa svojim podređenima. U ožujku je dobiveno odobrenje za izvođenje obuke na terenu u sklopu koje je obavljeno i bojevo ciljanje iz pješačkoga naoružanja, pokazno ciljanje s minobacačem 60 mm, tromblonskom minom i ručnom obrambenom bombom. Ciljanje je pokazalo da je pribavljena pošiljka od 100 tromblonskih mina neispravna. Ciljanje s netrzajnim topom, minobacačem 82 mm i ručnim raketnim bacačima nije izvedeno zbog malih količina mina i raketa. Na inicijativu Operativnoga štaba iz Gruda došli su zapovjednik Stožera HZ HB pukovnik Ante Mikulić i potpukovnik Tomislav Sučić. Zajedno s užim dijelom Operativnoga štaba obišli su teren nakon čega je dogovoreno da se obrana organizira u području Rastićevo – Grbešina dolina – Mrnjašica – Mrdebare – Stražbenica, a pričuveni položaji budu na crti: Jurići – Glavice – Kuk.²⁵

U susret ratu

U drugoj polovici veljače 1992. međunacionalne su tenzije na kupreškoj visoravni veoma porasle, kao i u većem dijelu BiH. Od 15. do 25. veljače trećina ljudstva Kupreške bojne bila je angažirana na motrenju, izviđanju i osiguranju objekata i ljudstva u svojim zonama mjerodavnosti. Pričuveni sastav policije nadzirao je promet u Rastićevu, Zloselima, Goravcima i gradu Kupresu.²⁶ U večernjim satima 29. veljače dogodio se prvi ozbiljni incident. Pripadnici Kupreške bojne kod Zlosela zaustavili su konvoj od pet kamiona i jednoga terenskog vozila JNA koji je došao iz smjera Šipova. U četiri kamiona bila je humanitarna pomoć, a u petom oružje za selo Vukovsko. Pošiljka je poslana iz Beograda i imala je pratnju iz Srbije. Nije jasno je li oružje bilo iz zaliha JNA ili Teritorijalne obrane Srbije. Vođa skupine, zastavnik JNA rodom iz Vukovskoga nije dopustio pregled tovara, a hrvatska

²⁵ *Isto*, str. 5-6, 8-9.

²⁶ Komanda 30. partd, Stanje bezbednosti na teritoriji, str. pov. br. 476-1 od 19. 3. 1992.; Izvješće o radu Operativnog štaba općine Kupres od 27. 5. 1992., str. 6.

strana je zbog toga blokirala konvoj. Time je incident prijetio da pre-raste u oružani sukob jer su Srbi iz susjednoga sela Blagaja zaposjeli crtu prema Rastičevu i postavili minobacače na položaje, a poslije su kao znak upozorenja ispalili i jednu minu u prostor između Zlosela i Mrđebara. Srbi su uz to blokirali promet u Donjem Malovanu kao i u selu Čipuljići na prometnici Bugojno – Kupres. Kriza se rješavala na sastanku rukovodstava triju nacionalnih stranaka. Nakon konzultacija s predsjednikom HZ HB, Stožerom HZ HB i predsjednikom HDZ BiH, kriza je okončana odlukom da se dopusti povratak konvoja na-trag u smjeru odakle je došao, što je i učinjeno 1. ožujka. No oružje je istoga dana preko Donjeg Vakufa i Bugojna isporučeno u Vukovsko.²⁷ Dok je konvoj stajao u blokadi kod Zlosela njegova je posada dobro osmotrila ponašanje pripadnika Kupreške bojne. Na smjeru Kupres – Zlosela – Rastičevo uočeno je devet ophodnji u prosjeku s oko 10 ljudi, koje su bez ikakve osnove nazvane Hrvatskim obrambenim snagama (HOS-a) i Zborom narodne garde (ZNG-a), s tri cestovne prepreke i dva protutenkovska minska polja. Ljudstvo na preprekama u Zloseli-ma ocjenjeno je vrhunski mobilnim i koordiniranim uz dojam da su na profesionalnoj razini. U selu Rastičevu uočeno je da Hrvati imaju stalne ophodnje koje izviđaju i motre teritorij. Zaključeno je i da hrvatske snage imaju dobru organizaciju vatrenoga sustava.²⁸

Spomenuti incident dogodio se tijekom referenduma o neovisnosti Bosne i Hercegovine nakon kojeg se stanje u republici konstantno pogoršavalo. Pozitivan ishod značio je i kraj srpskoga nadanja da će Bosna i Hercegovina biti dio nove, treće Jugoslavije s Crnom Gorom i Srbijom. Armija je brzo reagirala pa su već 4. ožujka dijelovi Banjalučkog korpusa počeli pripreme za novi rat u zoni svoje mjerodavnosti po planu "Krajina-92". Razrada plana na razini divizije podrazumijeva da su operativne (korpusi) i strategijske komande (vojne oblasti) prije naj-manje dan ili dva dale nalog za takve zadaće, kao i da su ih same malo prije dobile od Generalštaba OS SFRJ koji je pripreme za opciju srpske države bez Bosne i Hercegovine počeo najkasnije u prosincu 1991.²⁹

²⁷ Izvješće o radu Operativnog štaba općine Kupres od 27. 5. 1992., str. 7; D. MARIĆ, *Sinovi Vitoroga*, str. 12.

²⁸ Komanda 30. partd, Stanje bezbednosti na teritoriji, str. pov. br. 476-1 od 19. 3. 1992.

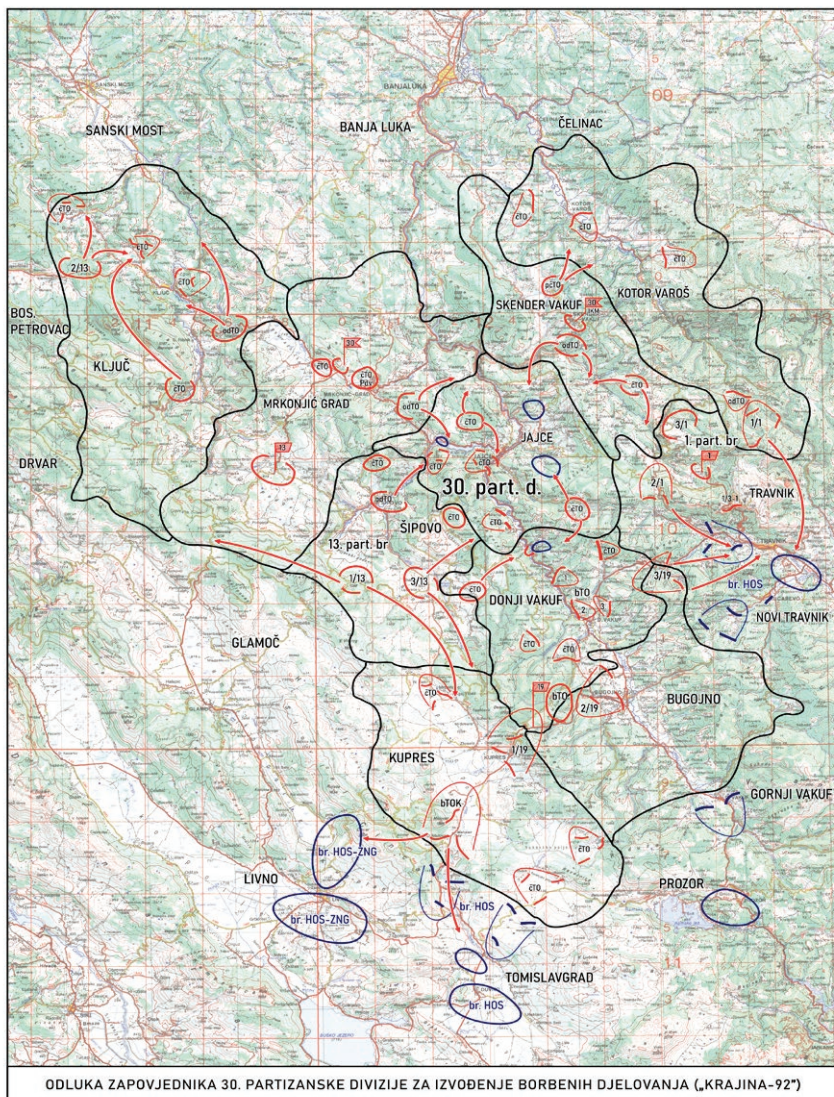
²⁹ B. Jović, *Poslednji dani SFRJ*, str. 420-421.

Zadatak 30. partizanske divizije bio je da nakon mobilizacije pričuvnika i njihove kraće izobrazbe zaposjedne Jajce, Kuprešku visoravan, dolinu Vrbasa, dio doline Lašve i bude spreman za napad na Livno i Šujicu. U regiji je bilo bitno spriječiti korištenje prometnice Split – Kupres – Travnik i zauzeti industrijske i namjenske kapacitete vojne industrije u dolinama Vrbasa i Lašve. Za provedbu zapovijedi bilo je nužno mobilizirati sve ustrojbene dijelove Divizije: 1. partizansku brigadu na širem područja Vlačića, 13. partizansku brigadu s područja Baraća, Ključa, Mrkonjić Grada, Šipova i Jajca te 19. partizansku brigadu s područja općina Kupres, Bugojno i Donji Vakuf.³⁰ Zadatak Komande 19. partizanske brigade bio je da do ponoći 10./11. ožujka mobilizira brigadu, a potom s dijelom snaga na Kupreškoj visoravni zaposjedne Donji Malovan, Ravno i Kupreška vrata. Dio snaga planiran je za osiguranje prema Tomislavgradu, Livnu, Gornjem Vakufu i Travniku.³¹ Zapovijed je bila konfuzna s terminologijom o zaštiti naroda i sprječavanju međunarodnih sukoba koja je već u ratu u Hrvatskoj bila besmislena, no u JNA i dalje u uporabi. Njezin puni smisao bolje se vidi iz popratnoga radnog zemljovida na kojem su i grafički prikazani zadatci divizije (slika 2). U širem smislu zadaća 30. partizanske divizije bila je zaposjesti dio jugozapadne i središnje Bosne i zaokružiti kompaktno područje pod svojim nadzorom naspram teritorija na kojem je hrvatsko i muslimansko stanovništvo bilo većinsko. Mobilizacijom pričuvnoga sastava JNA je zapravo planirala ovladati što većim prostorom bez borbe pa je ta radnja tretirana kao element borbenog poretka. S tom je zapovijedi Divizija počela provedbu svoga dijela plana "Krajina-92", za kojeg možemo tvrditi, s velikom dozom sigurnosti, da je bio plan djelovanja Banjalučkoga korpusa JNA u stvaranju nove srpske države. U ožujku je postojao i plan "Drina" Tuzlanskoga korpusa JNA što je pokazatelj načina na koji je JNA reagirala nakon što su Muslimani i Hrvati na referendumu, nekoliko dana prije, glasovali za neovisnost BiH. Ti planovi pokazuju postojanje većega strategijskog srpskog plana prije nego što je te ciljeve Narodna skupština Republike srpskog naroda BiH usvojila 12. svibnja 1992. u Banjoj Luci. Plan "Krajina-92" uklapa se u prvi strategijski cilj

³⁰ Zapovest za izvođenje borbenih dejstava komandanta 30. partd od 4. 3. 1992. (Krajina-92).

³¹ *Isto.*

bosanskohercegovačkih Srba, državno razgraničenje od druga dva naroda u Bosni i Hercegovini.³²

Slika 2 (izradio Tomislav Kovačić)

³² DAVOR MARIJAN, *Slom Titove armije: JNA i raspad Jugoslavije 1987. – 1992.*, Golden marketing – Tehnička knjiga – Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2008., str. 375-378; D. MARIJAN, *Rat Hrvata i Muslimana*, str. 85.

Općinski štab TO Kupres kojega su nadzirali Srbi s dvije čete mobiliziranog ljudstva iz sela Malovan, Rilić i Ravno rasporedio se uz glavne prometnice koje je nadzirao povremenim punktovima. Taj je štab 5. ožujka 1992. od Komande Banjalučkog korpusa JNA zatražio popunu oružjem i opremom za svoje dvije čete koje su smatrali slabo opremljenim. One su po njihovu mišljenju bile i "prve na udaru" nasuprot "jako dobro naoružanih i opremljenih snaga HOS-a iz Šujice i Duvna".³³ Stav o dobro "naoružanim i opremljenim snagama HOS-a" vladao je tada na svim razinama JNA i srpske TO. Koliko su bile loše obavještajne procjene postrojbi JNA, vidi se i iz zapovijedi komandanta 30. partizanske divizije od 4. ožujka, prema kojoj je u Tomislavgradu bila brigada HOS-a jačine 3000 vojnika, a u Livnu dvije brigade ZNG jačine 5000 ljudi i bojna od 500 vojnika HOS-a. U području oba Travnika "uočena" je brigada od oko 3000 vojnika HOS-a. Vrhunac priviđanja je podatak da su u Livnu primijećena četiri tenka tipa "Leopard", od oko 100 koliko je smatrano da ih ima u Republici Hrvatskoj.³⁴ Hrvatska ni danas nema taj tip tenka, a u Livnu, Tomislavgradu i općinama zapadne Hercegovine u ožujku 1992. bili su pojedinci i manje skupina iz sastava Specijalnih postrojbi Glavnoga stožera Hrvatske vojske (GS HV) čija je glavna zadaća bila izobrazba hrvatskog stanovništva za rat koji se smatrao neizbježnim i ustrojavanje prvih postrojbi. To su uglavnom bili pripadnici bojni "Zrinski" i "Matija Vlačić".³⁵ Prema nekim tvrdnjama na tom području bila je i skupina pripadnika brigade Vukovarskih veterana.³⁶ Kao i u Kupresu i u tim je općinama oružje pribavljeno na razne načine, a uglavnom se radilo o minobacačima, protuoklopnim

³³ OpŠTO Kupres od 5. 3. 1992., Zahtjev za popunu jedinica TO – Kupres na graničnom području ka Duvnu (Dokument bez urudžbenog broja i potpisa).

³⁴ Zapovest za izvođenje borbenih dejstava komandanta 30. partd od 4. 3. 1992. (Krajina-92).

³⁵ *1. hrvatski gardijski zdruk*, Ministarstvo obrane Republike Hrvatske, Glavni stožer Oružanih snaga RH, Zagreb, 2011., str. 49; DINKO PEJČINOVIĆ, *Bilo jednom na Kupresu: Studentska bojna i HOS*, Vlastita naklada, Zagreb, 2017., str. 179-180; DAVOR MARIJAN, *Bušići: Pukovnija Ante Bruno Bušić – 1. gardijska brigada HVO Ante Bruno Bušić*, Udruga pripadnika postrojbe "Ante Bruno Bušić" – Hrvatski memorijalno-dokumentacijski centar Domovinskog rata, Zagreb – Posušje, 2022., str. 32-35.

³⁶ Izjava Željka Šiljega dana autoru 20. 4. 2026.

sredstvima i ponekim protuzračnim topom. Na prostoru od Posušja do Livna i Kupresa najpoduzetniji su bili u Tomislavgradu pa su do kraja ožujka, uglavnom s područja Siska, uspjeli pribaviti dva topa 130 mm, nekoliko topova i raketnih sustava za protuzračnu obranu te nekoliko oklopnih borbenih vozila, koje su poslije srpski obavještajci množili s dva, tri ili većim brojkama. Prema tvrdnjama Željka Glasnovića TO Tomislavgrad je uoči sukoba imao bataljun s oko 500 naoružanih vojnika, a plan je bio da ih naoružaju 800.³⁷

Nakon incidenta s vojnim transportom JNA kod Zlosela, Srbi su kasnili s povlačenjem patrole s ceste kod Donjega Malovana dok je barikada na cesti Prozor – Tomislavgrad u selu Ravno bila stalna. Postavljanje nadzornih punktova na prometnicama bila je formula za naglo pogoršanje sigurnosnoga stanja i njegovo dugotrajno održavanje. Hrvatima su te barikade više štetile jer su ih odsijecale od teritorija s većinski hrvatskim stanovništvom i otežavale pribavljanje naoružanja i opreme. Jednu pošiljku s oružjem i opremom za TO Prozor Srbi su u veljači zaplijenili na cesti Tomislavgrad – Prozor. Navečer 12. ožujka 1992. u jednoj kavani u Rastičevu sastali su se predstavnici susjednih sela Blagaj i Rastičevo s ciljem smirenja tenzija. Na sastanak je došao i predsjednik HDZ-a Kupres Božo Rajić. Dogovoreno je da Srbi ne postavljaju punktove u Malovanu i Ravnom, a Hrvati u Rastičevu i Goravcima. Dogovor je navodno izvjesno vrijeme funkcionirao.³⁸ Sve učestalije blokade prometnica bile su najava skorih oružanih okršaja koji nisu počeli samo zbog toga što je JNA osjetno kasnila s provedbom plana "Krajina-92". Na rast tenzija utjecale su i netočne obavještajne informacije. Komanda Banjalučkoga korpusa je 20. ožujka informirala Komandu 30. divizije o dolasku kolone od oko 140 vozila s minobacačima i topništvom u Tomislavgrad, kao i o 10 tenkova uočenih u gradu i Šujici. Tvrdili su i da demobilizirani hrvatski vojnici ("ustaše" po srpskoj terminologiji)

³⁷ D. PEJČINOVIĆ, *Bilo jednom na Kupresu*, str. 180-181; ILIJA VUČUR, *Zborno područje Tomislavgrad Hrvatskog vijeća obrane u Domovinskom ratu, od 1992. do 1995. godine*, doktorski rad, Fakultet hrvatskih studija, Zagreb, 2021., str. 75, 127-128.

³⁸ Izvješće o radu Općinske organizacije HDZ BiH Kupres i njezinih organa od 31. 5. 1992., str. 17-18; D. MARIĆ, *Sinovi Vitoroga*, str. 11, 15.

kao i razni stranci dolaze na područje Livna i Tomislavgrada.³⁹ S obzirom na to da je 30. divizija ustrojbeno za potporu imala samo bataljun minobacača 120 mm, tražila je topničku postrojbu radi svoga ojačanja. Komanda Korpusa smatrala je da stanje nije alarmantno za ojačavanjem divizije topništvom, a tvrdila je i da nema mogućnosti to učiniti.⁴⁰ Vrlo je vjerojatno da su takvi, netočni podaci bili povod za razgovor predstavnika Srba s Kupresa s komandantom 2. vojne oblasti, generalom Milutinom Kukanjcem u Sarajevu. Kupreški Srbi zahtijevali su imenovanje pukovnika Bogdana Subotića za komandanta svih srpskih snaga na Kupreškoj visoravni i da se njihove snage u Donjem Malovanu pojačaju s tri protuoklopna topa 76 mm ZIS radi zaustavljanja napada hrvatskih tenkova iz Šujice. General Kukanjac odbio je oba zahtjeva s obrazloženjem da hrvatske snage u Šujici nisu velika prijetnja i da će se na njih brzo reagirati.⁴¹ Generalu Kukanjcu je u to vrijeme fokus bio na operativnom razvoju 2. vojne oblasti za novi rat u kojem Kupres nije bio nevažan, no Bosanska Posavina i dolina rijeke Drine u tom su trenutku bile važnije.⁴²

Zbog rasta tenzija na visoravni, ali i u širem okruženju, Operativni štab Kupresa je 21. ožujka 1992. naredio mobilizaciju voda Rastičevo radi nadzora područja i sprječavanja prolaska vozila i pojedinaca iz JNA na prometnicama Blagaj – Rastičevo – Kupres i Rastičevo – Kupreška rijeka.⁴³ To je učinjeno po naredbi Stožera Herceg-Bosne izdanoj dva dana prije.⁴⁴ Poslijepodne 22. ožujka slijedila je nova naredba, odnosno zapovijed koja je potaknuta opasnošću odsijecanja Kupresa od susjednih gradova, odnosno općina: Livno, Prozor i Tomislavgrad.

³⁹ HR-HMDCDR-HVO, k. 10024: Komanda 30. partd, Obaveštajni podaci, informacija, SP br. 503-2 od 21. 3. 1992.

⁴⁰ Komanda 30. partd, Redovni borbeni izveštaj, str. pov. br. 174-53 od 22. 3. 1992.; HR-HMDCDR-HVO, kut. 10028: Komanda 5. korpusa, Upućivanje art. jedinice u vašu zonu odgovornosti, odgovor, str. pov. br. 275-2 od 23. 3. 1992.

⁴¹ D. MARIĆ, *Sinovi Vitoroga*, str. 13-14. Marić ne navodi konkretan nadnevak kada je general Kukanjac primio poslanstvo Srba s Kupresa u kojem su osim njega bili: poslanik u Skupštini SR BiH Marinko Kontić, komandant štaba TO Zoran Duvnjak i pukovnik Bogdan Subotić.

⁴² D. MARIJAN, *Slom Titove armije*, str. 377-378.

⁴³ Operativni štab Općinskog kriznog štaba Kupres, Naređenje, str. pov. br. 02-16/92 od 21. 3. 1992.

⁴⁴ Boško PAPIĆ, "Tomislavgrad u Domovinskom ratu" (neobjavljeni rukopis).

Hrvatskim snagama zapovjedbno je da spriječe prodor srpskih snaga iz smjera Blagaja prema Kupresu i Malovanu te osiguraju i nadziru prometnicu Kupres – Malovan. Kupreška je bojna tijekom dana postavila dvije crte obrane koje nisu bile dobro inženjerski utvrđene i urađene. Prva crta bila je na potezu Rastičevo – Grbešina dolina – Mrnjašnica – Mrdebare – Stražbenica. Druga, pričuvna crta bila je na potezu Juriči – Glavice – Kuk.⁴⁵ Bojna je izišla na položaje u nepovoljnim vremenskim uvjetima, zemljište je bilo smrznuto zbog niskih temperatura, pa je ukapanje bilo iznimno teško. Uz to je padala kiša i snijeg uz veoma jak vjetar koji je ometao rad na utvrđivanju crte. Ljudstvu angažiranom na prvoj crti nedostajalo je intendantske opreme i alata za ručno utvrđivanje. Loše vrijeme utjecalo je i na entuzijazam ljudi koji su utvrđivali crtu pa većina i nije htjela kopati robove "pod izgovorom da do rata neće doći i da su to sve nečiji hirovi te da za to nisu ni vremenski uvjeti povoljni".⁴⁶ Operativni je štab tvrdio da je usprkos negodovanju, svakodnevnim boravcima na terenu i razgovorima s vojnicima uspio urediti položaje, zaklone za pojedince i oruđa, motrilišta i nekoliko skloništa. Smještajni kapaciteti na prvoj crti bili su loši zbog maloga broja stambenih objekata.⁴⁷ Inženjersko uređenje položaja za obranu u Rastičevu i drugdje na visoravni nije promaklo srpskim snagama. U Blagaju je u izviđanju 24. ožujka bio pukovnik Galić, komandant 30. partizanske divizije s ekipom Komande Banjalučkoga korpusa. Pukovnik Galić je razgovarao i s predstavnicima općinskih vlasti srpske nacionalnosti na temu dovođenja JNA na područje Donjega Malovana i blokade smjera prema Šujici. Dvojba je bila oko maršrute uvođenja tih snaga u Donji Malovan, putem Šipovo – Kupres ili iz smjera Glamoča preko planine Slovinj i predjela Drežnica iznad Donjega Malovana. Prevladala je opcija da se JNA uvede preko Slovinja i Drežnice, a da se preventivno, do njihova dolaska u Donji Malovan, pošalje Specijalna četa TO iz Blagaja. Ta je četa dan poslije prevedena u sastav 30. divizije u kojoj je dobila status interventne postrojbe. Četa je opremljena i naoružana u Kuli i podređena bataljunu TO u Malovanu s bazom u Drežnici gdje

⁴⁵ Operativni štab Općinskog kriznog štaba Kupres, Zapovijest, str. pov. br. 02-20/92 od 22. 3. 1992.

⁴⁶ Izvješće o radu Operativnog štaba općine Kupres od 27. 5. 1992., str. 11.

⁴⁷ *Isto*, str. 10-11.

je od 27. ožujka bila na obuci. Na smjeru Blagaj – Rastičevo 25. ožujka počinje izviđanje 13. partizanske brigade. Njezina komanda bila je u selu Barači, a komandant potpukovnik Drago Samardžija. Prvi bataljun bio je jugoistočno od Šipova u području Strojice i Pribeljci, 2. bataljun u predjelu Lanište kod Ključa i 3. u predjelu Roduša južno od Šipova.⁴⁸ Pripremajući se za sukob, srpska je strana 26. ožujka potaknula iseljavanje Srba civila iz Kupresa što je trajalo više dana i izazvalo istovjetnu reakciju Hrvata i Muslimana na visoravni i u susjednom Bugojnu. U Kupresu su ostali samo Srbi sposobni za borbu. Hrvatski civili, ukupno 515 osoba, iseljeno je 28. ožujka uglavnom u Zagreb, Trogir i Baško Polje. Sastanak čelnika tri nacionalne stranke nije doprinio smirenju stanja, odnosno anarhiji, što su skupine i pojedinci svih nacionalnosti koristili za pljačku društvene imovine.⁴⁹ Stanje u Kupresu tih dana razvidno je iz prosudbe Komande 19. partizanske brigade od 28. ožujka da je svakoga trenutka moguće "izbijanje oružanih sukoba".⁵⁰ Paralelno s rastućim "vojnim" tenzijama u Kupresu se dogodio i potpuni kolaps općinske vlasti. S omjerom 23:22 u Skupštini općine Kupres SDS se ponašao kao da ima pravo na apsolutnu vlast. To je bio izvor stalnih političkih trvenja, posebice kada su srpski odbornici izglasali pristupanja Kupresa Autonomnoj regiji Krajina. U skladu s naputkom Predsjedništva HDZ-a, članovi stranke ostali su u Izvršnom odboru ali bez sudjelovanja u donošenju i provedbi odluka. Nakon što je Skupština općine dala otkaz jednom članu Izvršnog odbora hrvatske nacionalnosti i uskratila

⁴⁸ Komanda 30. partd, Redovni borbeni izveštaj, str. pov. br. 174-55 od 24. 3. 1992.; Komanda 13. partbr, Redovni borbeni izveštaj, str. pov. br. 174-113 od 25. 3. 1992.; Komanda 30. partd, Naređenje, SP br. 531-1 od 25. 3. 1992.; Komanda 30. partd, Redovni borbeni izveštaj, str. pov. br. 174-56 od 25. 3. 1992.; D. MARIĆ, *Sinovi Vitoroga*, str. 16-17.

⁴⁹ Komanda 19. partbr, Redovni borbeni izveštaj, pov. br. 1-1/92 od 26. 3. 1992.; Komanda 19. partbr, Redovni borbeni izveštaj, pov. br. 23-1 od 27. 3. 1992.; Komanda 19. partbr, Redovni borbeni izveštaj, pov. br. 25/92 od 27. 3. 1992. (Izvešće je pogrešno datirano jer se odnosi na stanje 28. 3. 1992.); Komanda 30. partd, Redovni borbeni izveštaj, str. pov. br. 174-61 od 29. 3. 1992.; Komanda 19. partbr, Redovni borbeni izveštaj, pov. br. 27-2/92 od 31. 3. 1992.; Komanda 19. partbr, Redovni borbeni izveštaj, pov. br. 27-3/92 od 1. 4. 1992.; Izvešće o radu Općinskog štaba civilne zaštite Kupres od 31. 5. 1992.

⁵⁰ Komanda 19. partbr, Redovni borbeni izveštaj, pov. br. 25/92 od 27. 3. 1992. (Izvešće je pogrešno datirano jer se odnosi na stanje 28. 3. 1992.).

plaću predsjedniku općinske vlade i tajniku Skupštine, svi odbornici i članovi općinske vlasti izabrani na listi HDZ-a dali su ostavke i od Vlade SR BiH zatražili raspuštanje Skupštine općine i Izvršnog odbora. Republička Vlada je to bila dužna učiniti u skladu sa Zakonom o izborima, no zbog eskalacije rata to nije učinjeno.⁵¹

U širem smislu ožujak je bio mjesec u kojem se sigurnosno stanje u Bosni i Hercegovini naglo pogoršalo. Izvjesni početak bilo je ubojstvo srpskog svata u Sarajevu 1. ožujka, a zatim je slijedio osjetno teži incident, odnosno sukob u Bosanskom Brodu gdje su hrvatski naoružani sastavi spriječili srpske da zauzmu most i prometno izoliraju grad i Bosansku Posavinu od Hrvatske.⁵² U komandama JNA sukob u Bosanskom Brodu povezali su sa svojim neutemeljenim prosudbama o masovnim snagama ZNG-a i HOS-a u području Livna i Tomislavgrada i stvorili konstrukt o namjerama hrvatskih snaga da spoje svoje snage na smjeru od jugozapadne Bosne i zapadne Hercegovine prema Bosanskoj Posavini. U tim kalkulacijama Kupres je dobio posebno mjesto premda je u tom trenutku najteže stanje u zoni 30. divizije bilo između Šipova i Jajca gdje je međunacionalne tenzije na štetu muslimanskoga stanovništva izazivala skupina lokalnih srpskih vojnika koja je formalno bila u sastavu Kninskoga korpusa.⁵³

Međunacionalne tenzije jako je podigao protuoklopni vod čete TO Malovan koji je nakon mobilizacije 26. ožujka 1992. postavio nadzorno-propusni punkt kod sela Donji Malovan na prometnici Kupres – Šujica. Vod je imao 38 vojnika i bio je naoružan s tri netrzajna topa 82 mm i šest ručnih bacača 90 mm "Osa".⁵⁴ Osim zaustavljanja i pretresanja na punktu, bilo je i slučajeva maltretiranja putnika hrvatske nacionalnosti, za koje su srpski teritorijalci smatrali da su

⁵¹ Izvješće o radu Općinske organizacije HDZ BiH Kupres i njezinih organa od 31. 5. 1992., str. 2-4, 14.

⁵² D. MARIJAN, *Rat Hrvata i Muslimana*, str. 32, 92.

⁵³ Komanda 30. partd, Redovni borbeni izveštaj, str. pov. br. 174-54 od 23. 3. 1992.; Komanda 30. partd, Vanredni borbeni izveštaj, str. pov. br. 174-58 od 26. 3. 1992.; Komanda 30. partd, Situacija u zoni odgovornosti 30. partd, SP br. 558-1 od 29. 3. 1992., Z. ŽUNA, "Jezero braniti od ekstremista", u: *Oslobođenje*, Sarajevo, 28. 3. 1992., str. 3.

⁵⁴ Komanda 19. partbr, Redovni borbeni izveštaj, pov. br. 1-1/92 od 26. 3. 1992.; Komanda 30. partd, Naređenje za mobilizaciju, str. pov. br. 551-1 od 27. 3. 1992.

"bojovnici".⁵⁵ Dan poslije punkt je preuzela pričuvna milicija, a protuoklopni vod premješten je u Drežnicu u koju je isti dan na kraću obuku dovedena i Specijalna četa iz Blagaja.⁵⁶ Odgovor hrvatske strane na nadzorni punkt kod Malovana nije trebalo dugo čekati. Ona je 27. ožujka u selu Goravci na prometnici Kupres – Vukovsko postavila svoj nadzorni punkt na kojem su kontrolirani Srbi. Punktovi na cestama pokazali su ranjivost položaja i Hrvata i Srba. Srbima je zbog toga prohodnost šumskoga puta Malovan – Cincar – Glamoč bilo pitanje vitalnog interesa i za njegovo održavanje i prohodnost bili su nužni inženjerijski strojevi i gorivo. Taj je put preko Šipova i Glamoča trebao zamijeniti nesigurne prometnice preko Zlosela i Kupreških vrata te povezati Blagaj i Malovan, a preko njih Ravno i Vukovsko. S obzirom na to da su obavještajne informacije govorile o pojačanju i dolasku novih hrvatskih snaga u područje Tomislavgrada, značaj mu je za srpsku stranu bio izniman.⁵⁷ Navečer 30. ožujka načelnik štaba 13. partizanske brigade informirao je Komandu 30. partizanske divizije da je u slučaju potrebe dovoz naoružanja i ljudstva na Kupres "za sada" moguć trasom Šipovo – Strojice – Šemenovci – Barjamovci – Omar – Zurinovac – Škadimovac – Drežnica i da će im "precizniju maršrutu po karti" dostaviti poslije.⁵⁸ Taj je podatak vjerojatno bio rezultat izviđanja koje je brigada provodila te je upitno, s obzirom na visinu snijega, je li taj šumski, odnosno planinski put bio prohodan bez inženjerijskih strojeva.

Netočne obavještajne procjene hrvatskih snaga u Tomislavgradu i Livnu bile su temelj za ocjenu Komande 30. divizije o vrlo teškom stanju na koju ona zbog slabe popunjenosti ne može odgovoriti. U dnevnom izvješću pisanom 29. ožujka za Komandu Banjalučkoga korpusa istaknuto je da se Kupres "nemože posesti bez borbe". U širem smislu to je značilo da divizija ne može zaposjesti ni prijevoj Komar i da ima loš položaj u Bugojnu. Stanje je smatrano veoma

⁵⁵ D. MARIĆ, *Sinovi Vitoroga*, str. 17.

⁵⁶ Komanda 19. partbr, Redovni borbeni izvještaj, pov. br. 23-1 od 27. 3. 1992.

⁵⁷ Komanda 19. partbr, Redovni borbeni izvještaj, pov. br. 23-1 od 27. 3. 1992.; Komanda 19. partbr, Redovni borbeni izvještaj, pov. br. 25/92 od 27. 3. 1992. (Izvješće je pogrešno datirano jer se odnosi na stanje 28. 3. 1992.).

⁵⁸ Komanda 13. partbr, Vanredni izvještaj, str. pov. br. 174-74 od 30. 3. 1992.

složenim i predloženo je da se razmotri s vojnog i političkoga gledišta.⁵⁹ Istoga dana iz Komande 30. divizije u Komandu Banjalučkog korpusa poslano je još jedno izvješće, odnosno prosudba stanja u zoni njezine mjerodavnosti. Divizija je 29. ožujka imala samo 2062 mobilizirana vojnika, odnosno 36% ustrojbenoga sastava. Imala je manjak sredstava veze i nije bila u stanju ustrojiti minobacački bataljun 120 mm i bateriju lakih raketnih lansera 128 mm. Zbog netočnih obavještajnih prosudbi, smatrali su da su ugroženi od strane hrvatskih i muslimanskih snaga iz Livna, Tomislavgrada, Prozora, dijela Bugojna, Travnika i Zenice. Na tim smjerovima divizija je angažirala male, nedovoljno opremljene, borbeno neiskusne, pa i nedovoljno motivirane snage. U Bugojnu i Donjem Vakufu divizija je tek počinjala s mobilizacijom 19. partizanske brigade, a bila je vrlo zainteresirana za tvornicu namjenske industrije "Slavko Rodić" kod bugojanskoga sela Čipuljića. U općini Ključ bio je podjednak odnos Srba i Muslimana i premda je tada stanje bilo mirno, smatrano je da ga mogu pogoršati nepovoljna zbivanja u Kupresu, Jajcu i Cazinskoj krajini. U Ključu su Muslimani zahtijevali da se i njih mobilizira u 2. bataljun 13. partizanske brigade, a u protivnom su prijetili samooorganizacijom. U Komandi divizije smatrali su da je smisao muslimanskoga zahtjeva želja za nadzorom bataljuna, a u "slučaju drugačije situacije da pobegnu sa oružjem".⁶⁰ Taj je komentar pokazatelj u kojoj je mjeri JNA bila srpska vojska, premda je i dalje koristila ispraznice o sebi kao vojsci svih naroda i narodnosti. Iako je na području Kupresa službena vlast bila u rukama Srba, u Komandi 30. divizije su smatrali da je stvarna vlast u rukama Hrvata koji su nadzirali Zlo-sela i prilaze Kupreškim vratima. Srpske snage nadzirale su prijevoj Malovan i prometnicu prema selu Ravno. Komandant divizije nije nimalo sumnjao da pojava "naših jedinica u rejonu samoga Kupresa znači rat u tom prostoru".⁶¹ Njegova temeljna dvojba bila je oko načina i s kojim snagama zaposjesti Kuprešku visoravan. To je bila dvojba oko uporabe 13. i 19. partizanske brigade. Problem je bila 19. brigada

⁵⁹ Komanda 30. partd, Redovni borbeni izveštaj, str. pov. br. 174-61 od 29. 3. 1992.

⁶⁰ Komanda 30. partd, Situacija u zoni odgovornosti 30. partd, SP br. 558-1 od 29. 3. 1992.

⁶¹ *Isto.*

jer nije bila mobilizirana i najteže stanje bilo je u Bugojnu iz kojega je planirano zaposjedanje Kupreških vrata. Druga opcija bila je napad s gotovim snagama 13. partizanske brigade, koje bi osigurale i mobilizaciju 19. brigade i spriječile pokušaj hrvatskih snaga da interveniraju radi pružanja pomoći Kupresu. Komandant divizije smatrao je da na Kupresu trebaju preuzeti inicijativu i s 13. partizanskom brigadom ojačanom topništvom Banjalučkoga korpusa i pridodanim snagama Kninskoga korpusa zaposjesti visoravan. Nakon tog uspjeha mogao se neometano mobilizirati bataljun 19. brigade na Komaru. Privid legitimiteta nastojao se osigurati "preko organa vlasti koji sarađuju sa nama".⁶² Komandant Banjalučkoga korpusa odgovorio je istog dana naredbom o mobilizaciji svih dijelova 30. divizije. Sastavni dio naredbe bio je i zadatak diviziji da "organizacijom i dejstvom svih snaga u zoni odgovornosti spreči prodor HOS" u svoju zonu.⁶³ Prijedlog komandanta 30. divizije vjerojatno je bio i odgovor na upit komandanta Banjalučkoga korpusa kojim je tražena prosudba stanja u zoni divizije i prijedlog što poduzeti. Iz prijedloga komandanta 30. divizije je očito da je on u vrijeme njegova pisanja bio informiran o dodjeli pojačanja iz Kninskoga korpusa. Toga dana, 29. ožujka očito su razmijenjena mišljenja i između generala Kukanjca, komandanta 2. vojne oblasti i njemu podređenih komandanata Banjalučkog i Kninskoga korpusa, generala Momira Talića i Ratka Mladića. U naredbi pisanoj 30. ožujka o slanju manjih dijelova Kninskog korpusa na Kuprešku visoravan, general Kukanjac je spomenuo svoj telefonski razgovor s generalom Mladićem koji je imao dan prije.⁶⁴

S tim dogovorima 29. ožujka 1992. pokrenut je slijed zbivanja koji će nekoliko dana poslije rezultirati otvorenim ratom. Komandant 30. divizije je tijekom dana 13. partizanskoj brigadi dao najmanje tri naredbe. S prvom naredbom brigada je dobila zadaću da se uveže s TO Blagaj i organizira bazu na području Kupresa. Brigada je s jednom izvidničkom skupinom trebala pratiti stanje na visoravni i izviđati područje Kupreških vrata kako bi ih zaposjela s 1. bataljunom.

⁶² *Isto.*

⁶³ Komanda 5. korpusa, Rešavanje problema u zoni odgovornosti, naređenje, Op. pov. broj 287-3 od 30. 3. 1992.

⁶⁴ HR-HMDCDR-7: Komanda 2. vojne oblasti, str. pov. br. 17957-1 od 30. 3. 1992.

Drugo područje izviđanja bilo je u zoni Drežnica – Malovan s ciljem dovođenja dijela 3. bataljuna i zatvaranja smjera prema Šujici. Dio 3. bataljuna trebalo je držati u spremnosti za angažman na Kupresu.⁶⁵ S drugom naredbom brigada je dobila zadatak da s jednom četom 30. ožujka osigura dovođenje u Donji Malovan pionirskoga voda 293. inženjerijskog puka iz Nove Topole.⁶⁶ Toj naredbi prethodila je naredba komandanta Banjalučkoga korpusa 293. inženjerijskom puku da snagama do jednog voda pionira zapriječi prometnicu u području Donjeg Malovana u "cilju sprečavanja prodora ustaša na pravcu Livno – Kupres".⁶⁷ Za provedbu zadatka, koji se trebao završiti do 2. travnja, vod je dobio 1000 komada različitih mina, isto toliko kilograma eksploziva, sredstva za paljenje, komplete za rušenje, miniranje i razminiravanje kao i sredstva za blisku protuoklopnu borbu. Zadaću prometnoga, hodnog i borbenog osiguranja dobio je vod 5. bataljuna Vojne policije s dva oklopna borbeno vozila i naoružan sredstvima za blisku protuoklopnu borbu. S obzirom na to da je druga etapa hodnje vodova prolazila kroz područje s većinski hrvatskim stanovništvom, zadaću osiguranja od sela Todorića do Donjega Malovana, dobila je četa 13. partizanske brigade.⁶⁸ Treća naredba, koju je komandant 30. divizije 29. ožujka dao komandantu 13. partizanske brigade, bila je u svrhu njezina angažmana na Kupreškoj visoravni i osiguranja mobilizacije 19. partizanske brigade. S tom je naredbom 1. četa 3. partizanskoga bataljuna određena da osigura inženjerijsko zaprječavanje područja Malovana, a ostatak bataljuna s četom minobacača 120 mm u Roduši da bude spreman vezati za sebe hrvatske snage iz Rastičeva i Zlosela i na taj način olakšati 1. bataljunu zauzimanje Kupreških vrata. Smatrano je da će 1. bataljun zauzimanjem Kupreških vrata osigurati mobilizaciju 19. partizanske brigade u dolini Vrbasa. Spremnost svih snaga planiranih za provedbu zadatka bila je

⁶⁵ Komanda 30. partd, Naređenje za izvršenje izviđanja, str. pov. br. 557-1 od 29. 3. 1992.

⁶⁶ Komanda 30. partd, Naređenje za marševsko i borbeno osiguranje, zaprečavanje pravca: Livno – Kupres, str. pov. br. 559-1 od 29. 3. 1992.

⁶⁷ Komanda 5. korpusa, op. pov. broj 309-1 od 29. 3. 1992.

⁶⁸ *Isto.*

prijepodne 30. ožujka.⁶⁹ Toga dana je i general Mladić, komandant Kninskoga korpusa naredio slanje dijela 11. motorizirane brigade iz Bosanskog Petrovca i Glamoča prema Kupresu radi ojačanja 30. divizije. Ojačani motorizirani bataljun poslan je iz Bosanskoga Petrovca u Blagaj, a jedna njegova četa ojačana vodom minobacača 120 mm i dijelom snaga 9. bataljuna Vojne policije iz Glamoča preko sela Dolac u Gornji Malovan.⁷⁰ Bataljun je uza svoju bateriju od pet minobacača 120 mm bio ojačan baterijom od šest haubica 105 mm i vodom od tri protuoklopna topa 76 mm. Bataljun je iza ponoći 31. ožujka na području sela Strojica prihvatila 13. partizanska brigada i osigurala im dolazak u Blagaj i susjedna sela: Barjamovce, Novo Selo i Šemenovce. Dan poslije u Blagaj je stigao i 5. dobrovoljački bataljun Banjalučkoga korpusa. To su ustvari bili "Beli orlovi" pod komandom četničkoga vojvode Jove Ostojića.⁷¹

Pionirski vod 293. inženjerijskoga puka i vod 5. bataljuna vojne policije stigli su 30. ožujka u Kulu, u Komandu 30. partizanske divizije. U Komandi divizije smatrali su da je smjer kretanja preko Zlosela prerizičan, pa su kolonu uza suglasnost komandanta Banjalučkoga korpusa poslali na teži i duži, ali sigurniji smjer: Kula – Barači – Mlinište – Glamoč – planina Cincar – Gornji i Donji Malovan. Za održavanje prometa tim smjerom komandant korpusa odobrio je inženjerijske strojeve. Promjena smjera kretanja inženjerijskoga voda i njegova osiguranja utjecala je i na prolongiranje zadatka danog 13. partizanskoj brigadi za napad na Kupreška vrata. Kolona s pionirskim vodom i osiguranjem stigla je u Glamoč na večer 30./31. ožujka gdje je prenoćila i ujutro preko sela Dolac i Cincara nastavila put za Donji Malovan. Zbog velikoga snijega u planinama koji je otežao kretanje, pionirski vod s pratnjom je uz pomoć dva inženjerijska stroja

⁶⁹ Komanda 30. partd, Pripremno Naređenje za izvršenje zadatka, str. pov. br. 560-1 od 29. 3. 1992.

⁷⁰ HR-HMDCDR-7: Komanda 9. korpusa, Naređenje, str. pov. br. 308-1 od 30. 3. 1992.; HR-HMDCDR-7: Komanda 9. korpusa, Redovni borbeni izveštaj, str. pov. br. 4-1703 od 30. 3. 1992.

⁷¹ Komanda 30. partd, Redovni borbeni izveštaj, str. pov. br. 174-63 od 31. 3. 1992.; Komanda 30. partd, Redovni borbeni izveštaj, str. pov. br. 174-64 od 1. 4. 1992.; Komanda 30. partd, Raspored jedinica 30. partd, str. pov. br. 174-65 od 1. 4. 1992.; D. MARIĆ, *Sinovi Vitoroga*, str. 20-21.

iz Glamoča na odredište stigao tek 2. travnja. Minsko-eksplozivna sredstva i teže naoružanje s vrha Slovinja ručno su preneseni do puta za Drežnicu, a iz nje traktorima i manjim kamionima do Donjega Malovana.⁷² Vjerojatno je kretanje te kolone bilo osnova za netočan obavještajni podatak hrvatskih snaga o koncentraciji jačih oklopnih snaga JNA na predjelu Ravnine.⁷³ Nakon stizanja na cilj, vojna policija je 2. travnja u Donjem Malovanu postavila punkt na kojem su demonstrirali krajnje bezobzirnu i brutalnu silu protiv koje su se pobunili i mještani sela srpske nacionalnosti smatrajući da nepotrebno dižu međunacionalne tenzije.⁷⁴ Punkt vojne policije je svakako utjecao na hrvatsku stranu da odgovori svim raspoloživim sredstvima.

U akciji uzimanja prostora bez borbe, srpske su snage 30. ožujka zaposjele hotel "Adria Ski" na Čajuši kod Gornjega Malovana, a jedna četa TO iz sela Blagaj prebačena je na područje Donjeg Malovana. U Kupresu je istodobno mobilizirano 200 ljudi od kojih je 160 obučeno u vojne odore pa se njihova nazočnost u gradu odmah vidjela.⁷⁵ Potkraj ožujka obje su strane smatrale da je stanje na Kupreškoj visoravni vrlo teško i da najmanja iskra može izazvati sukob. Općinski krizni štab HDZ-a Kupres 30. ožujka informirao je predsjedništva stranke u Sarajevu i HZ HB u Grudama, kao i Stožer HZ HB o teškom stanju u općini i agresivnom nastupu srpske strane, težišno u gradu i prometom punktu kod sela Donji Malovan. Žalili su se na lošu koordinaciju s nadređenima i susjednim općinama te tražili jasne odgovore tko u tom trenutku vodi hrvatsku političku i vojnu

⁷² Komanda 5. korpusa, Rešavanje problema u zoni odgovornosti, naređenje, op. pov. broj 287-3 od 30. 3. 1992.; Komanda 5. korpusa, op. pov. broj 309-2 od 3. 3. 1992.; Komanda 13. partbr, Redovni borbeni izvještaj, str. pov. br. 77 od 31. 3. 1992.; Komanda 13. partbr, Redovni borbeni izvještaj, str. pov. br. 174-78 od 1. 4. 1992.; ŽELJKO ZORIĆ, *I. (11.) bataljon vojne policije: Birani da budu najbolji*, Glas Srpske, Banja Luka, 2016., str. 53-54; D. MARIĆ, *Sinovi Vitoroga*, str. 19-21.

⁷³ Web stranica Slobodana Praljka (dalje: SP): OpŠTO Tomislavgrad, DT br. 1 od 2. 4. 1992. u 18.00 za Zapovjedništvo Herceg-Bosne.

⁷⁴ D. MARIĆ, *Sinovi Vitoroga*, str. 21; Ž. ZORIĆ, *I. (11.) bataljon vojne policije*, str. 55.

⁷⁵ Komanda 13. partbr, Vanredni izvještaj, str. pov. br. 174-74 od 30. 3. 1992.; Komanda 19. partbr, Redovni borbeni izvještaj, pov. br. 27-2/92 od 31. 3. 1992.

aktivnost.⁷⁶ Dan poslije na temelju instrukcije predsjednika HZ Herceg-Bosna Operativni štab Kupresa naredio je svojim snagama da ne smiju poduzimati "radnje u cilju zauzimanja važnih strateških točaka", osim ako im to ne bude s "višeg mjesta naređeno". Oružje se smjelo uporabiti samo u slučaju srpskoga napada.⁷⁷ Na srpskoj su strani 30. ožujka također prosudili da je stanje vrlo teško jer su "snage HOS-a i crne legije" zaposjele "sve ključne objekte u Kupresu", uključujući i poštu što je otežalo veze Komande 30. divizije s postrojbama TO.⁷⁸ Prema srpskim obavještajnim podacima pripadnici hrvatske TO Kupres postavili su dva protuzračna topa, minobacač 82 mm i netrzajni top na brdu Čardačica, a dan poslije uočeno je i pet iskopanih rovova s južne strane Kupresa prema Riličkom mostu. Toga dana dobivena je i informacija da se na području Tomislavgrada vrši potpuna mobilizacija hrvatskih snaga.⁷⁹ Sljedećega dana doista je počela mobilizacija bataljuna i odreda TO Tomislavgrad, kao i raspoređivanje bitnice protuzračne obrane u području Šujice.⁸⁰

U noći 31. ožujka na 1. travnja 1992. Krizni štab HDZ-a Kupresa razmatrao je stanje i pokušavao "obuzdati neposlušne ljude" jer nisu imali političku suglasnost za početak borbi. Javni poziv SDS-a da JNA dođe i "zaštiti ugroženi srpski narod" veoma je utjecao na opće stanje kao i dojave o pokretima većih kolona srpske vojske iz Glamoča prema Kupresu. Pred zorom u srijedu 1. travnja Krizni je štab odlučio da se oružje smije uporabiti samo ako budu napadnuti. Zabranjena je uporaba oružja zbog napada na društvenu imovinu koja je tih dana sustavno pljačkana. Dopušteno je zaposjedanje vitalnih točki oko grada, ali samo onih na kojima nisu bile srpske snage kako ne bi

⁷⁶ SP: Općinski Krizni štab HDZ Kupres, Izvješće o situaciji, zahtjevi i prijedlozi, br. 01-pov-26/92 od 30. 3. 1992.

⁷⁷ Operativni štab Općinskog kriznog štaba Kupres, Naređenje, str. pov. br. 02-27/92 od 31. 3. 1992.

⁷⁸ Komanda 30. partd, Redovni borbeni izvještaj, str. pov. br. 174-62 od 30. 3. 1992.

⁷⁹ Komanda 13. partbr, Vanredni izvještaj, str. pov. br. 174-74 od 30. 3. 1992.; Komanda 19. partbr, Redovni borbeni izvještaj, pov. br. 27-2/92 od 31. 3. 1992.

⁸⁰ B. PAPIĆ, "Tomislavgrad u Domovinskom ratu".

došlo do prijevremenoga sukoba.⁸¹ Tijekom noći Božo Rajić i Marko Vila pozvani su u Tomislavgrad na sastanak Stožera HZ HB "gdje je sagledana situacija i odlučeno da se budno prate sve reakcije Srba, pojača obrana i sredstva, te da se budno prate pokreti jugovojске". Politička odluka za "ratno djelovanje" odgođena je zbog odsutnosti predsjednika HZ HB Mate Bobana koji je bio na pregovorima o unutarnjem uređenju Bosne i Hercegovine.⁸² Iz kuta gledanja 19. partizanske brigade stanje je u Kupresu bilo krajnje napeto, "preko dana rijetki prolaznici i žurba za iseljenje onih koji su ostali".⁸³ U Kupresu je 1. travnja učinjen pokušaj osnivanja Forum građana s "namjerom da utječu na tijek događaja i da se izbjegne krvoproliće". Prema hrvatskim tvrdnjama SDS je ignorirao tu inicijativu. Međustranački su kontakti nastavljeni, a SDS je odbio zahtjev HDZ-a da odustane od dovoda JNA na Kupres. O stanju na Kupresu raspravljalo je i Predsjedništvo SR BiH koje je zadužilo svoje članove Franju Borasa i Biljanu Plavšić da dođu u Kupres i pokušaju smiriti stanje. Njihov dolazak očekivao se 1. travnja, no nije realiziran "kako je najavljeno, zbog sigurnosnih razloga".⁸⁴ Navečer 1. travnja Božo Rajić je ponovno otišao u Tomislavgrad u kojem je održan sastanak Stožera HZ HB i općinskih stožera Livna i Tomislavgrada. Tema je bila donošenje političke odluke o uporabi snaga. Tijekom noći 1./2. travnja održana je sjednica Predsjedništva HZ HB s članovima koji su uspjeli doći. Konzultiran je i Mate Boban koji se iz Bruxellesa vratio u Zagreb, "pa je nakon konzultacija stigla zapovijed" da Kupres ne smije pasti i da se uporabe sva raspoloživa sredstva. Zapovijed je na provedbu proslijeđena Stožeru HZ HB.⁸⁵ U Stožeru HZ HB je istoga dana napisana zapovijed za obranu. U uvodu je najavljeno da slijedi sukob s nadmoćnim protivnikom koji će koristiti zrakoplovstvo i jaku topničko-raketnu vatru. Očekivani su i zračni desanti, što je bilo precjenjivanje protivnika i očiti danak dugogodišnjim ratnim vježbama

⁸¹ Izvješće o radu Općinske organizacije HDZ BiH Kupres i njezinih organa od 31. 5. 1992., str. 21.

⁸² *Isto*, str. 22-23.

⁸³ Komanda 19. partbr, Redovni borbeni izveštaj, pov. br. 27-3/92 od 1. 4. 1992.

⁸⁴ Izvješće o radu Općinske organizacije HDZ BiH Kupres i njezinih organa od 31. 5. 1992., str. 22.

⁸⁵ *Isto*, str. 22-23.

koje su tako nešto stalno predviđale u svojim ratnim igrama. Zadatak hrvatskih snaga po pojedinim općinama bio je zaustaviti srpski prodor prema Kupresu, Tomislavgradu i Livnu te zaposjednuti važne objekte koje neprijatelj nije zauzeo. Naređena je mobilizacija svih raspoloživih snaga u Kupresu, Livnu i Tomislavgradu i djelomična u Bugojnu, Posušju i Prozoru. TO Posušje dobila je zadatak da ustroji bojnu i sudjeluje u zaustavljanju mogućega srpskog proboja na smjeru Tomislavgrad – Mesihovina – Posušje. TO Bugojno dobila je zadatak spriječiti s ojačanom satnijom srpski proboj na smjeru Bugojno – Kupreška vrata što je uključivalo i pripremu za rušenje dionice puta na području Lukića košara. Zadatak TO Prozor bio je s jednom ojačanom satnijom braniti crtu tt 1565 Razvršće – selo Zvirnjača – tt 1232 Zahumsko sedlo i spriječiti prodor srpskih snaga iz sela Ravno. Zadatak TO Kupres bio je obrana područja Rastičevo – tt 1324 Mečet – Osmanlije te Kupresa i Kupreških vrata. Zadatak TO Tomislavgrad bila je obrana crte Zvirnjača – Veliki javorov vrh – kota 1439 Crni vrh i zaustavljanje srpskoga prodora na smjerovima Gornji Malovan – Šujica i Ravno – Mokronoge. Zadatak TO Livno bio je sprječavanje prodora srpskih snaga na smjeru Glamočko polje – Livno i zajedno s postrojbama iz Tomislavgrada braniti područje Ravnina od napada iz glamočkoga sela Dragnjić.⁸⁶ Na temelju te zapovijedi Operativni štab kupreških Hrvata razradio je svoju zapovijed za obranu. Obrana se trebala voditi svim raspoloživim snagama po mjeri njihove mobilizacije. Zadatak satnije Zlosela, voda Rastičevo i desetine Stražbenica bio je obrana matičnih naselja i zatvaranje prilaza prema Kupresu iz smjera Novoga Sela i Šemenovaca. Satnija Osmanlije branila je selo, a dijelom snaga blokirala Kupres sa zapada. Satnija Kupres bila je zadužena za obranu grada i Kupreških vrata. Satnija Gornji Kupres branila je sela istočno od grada i držala protuoklopni položaj na visu Poganac. Specijalni diverzantski vod bio je u interventnoj pripravnosti. Za topničku potporu određen je vod topova 130 mm iz područja sela Šujice.⁸⁷ U Tomislavgradu su na sastanku Kriznoga štaba i Općinskog štaba TO razmotrili zapovijed Stožera HZ HB i zaključili da

⁸⁶ Zapovijed Stožera Herceg-Bosne dana je u neobjavljenom tekstu Boška Papića "Tomislavgrad u Domovinskom ratu".

⁸⁷ Operativni štab Općinskog kriznog štaba Kupres, Zapovijest za obranu "HB"OpŠTO Kupres, str. pov. br. 02-28/92 od 2. 4. 1992.

je treba dopuniti. Stožeru HZ HB sugerirano je da snage TO Posušje određene za crtu selo Dilberi – selo Seonica budu na glavnom smjeru djelovanja i prvoj crti obrane te da se snage TO Tomislavgrada brojčano i tehnički ojačaju posebno s protuoklopnim sredstvima.⁸⁸

Da su u hrvatskim političkim vrhovima dobro prosuđivali stanje, razvidno je iz činjenice da je i Komanda 30. divizije 2. travnja stavila na papir zapovijed o uporabi svojih snaga. Pridodana ojačanja iz sastava Kninskoga korpusa uz 5. dobrovoljački bataljun smatrana su dovoljnim da divizija eliminira hrvatsku TO iz Kupresa i stavi strateški važnu visoravan pod svoj nadzor. Zadaća 30. divizije bila je, uza zaštitu svih prijevoja i prolaza prema Travniku, Novom Travniku, Gornjem Vakufu, Prozoru, Tomislavgradu, Livnu i Sanskom Mostu, napasti Kupres i Kupreška vrata, s ciljem: "razbiti i uništiti neprijatelja na pravcu napada i u rejonima Kupreških vrata i Kupresa, zauzeti ih a zatim pojačati obezbeđenje prolaza Malovana, Vukovskog i Ravanskoga polja".⁸⁹ Plan napada bio je jednostavan, s 1. bataljunom 19. brigade voditi borbe za Kupres i Kupreška vrata i vezivanjem hrvatskih snaga omogućiti napad 5. dobrovoljačkoga bataljuna iz Strojica na smjeru Čučkovine – Kupreška vrata, a 3. bataljuna 11. motorizirane brigade i čete TO na smjeru Novo Selo – Mrdebare – Kupres. Razbijanjem hrvatskih snaga u Rastičevu i Zloselu planirano je okruženje i zauzimanje Kupresa. U sklopu zadatka trebalo je onemogućiti hrvatskim snagama izvlačenje iz grada i spajanje sa snagama koje bi uspjele prodrijeti preko Vukovskog i Ravanjskoga polja, odnosno prijevoja Donji Malovan. Snage u području Malovana, bataljun TO, četa 11. motorizirane brigade, četa 13. partizanske brigade, četa TO iz Blagaja, Specijalna četa divizije, pionirski vod 293. inženjerijskoga puka i vod 5. bataljuna Vojne policije, imali su zadaću zapriječiti područje Malovana i spriječiti prodor hrvatskih snaga iz smjera Tomislavgrada. Zadaće četa TO Ravno i Vukovsko bilo je zapriječavanje i sprječavanje prodora hrvatskih snaga u smjeru Kupresa. Nakon zauzimanja Kupresa i Kupreških vrata 30. divizija trebala je biti spremna za odbijanje mogućih protunapada iz smjera Livna, Tomislavgrada i Prozora. Za potporu napada na

⁸⁸ SP: OpŠTO Tomislavgrad, DT br. 1 od 2. 4. 1992. u 18.00 za Zapovjedništvo Herceg-Bosne.

⁸⁹ Komanda 30. partd od 2. 4. 1992., Zapovest za izvođenje borbenih dejstava.

vatrenom položaju Blagaj – Novo Selo organizirana je artiljerijska grupa sastavljena od čete minobacača 120 mm 13. partizanske brigade, a iz 11. motorizirane brigade baterije minobacača 120 mm, baterije haubica 105 mm i voda topova ZIS 76 mm. Za provedbu operacije određena je skupina koju su činili načelnik štaba 30. divizije, komandanti 1. i 13. partizanske brigade, 5. dobrovoljačkoga bataljuna, načelnik topništva 9. korpusa i načelnik štaba 11. brigade. Iako se u uvodnom dijelu zapovijedi spominje i angažman 13. partizanske brigade, u njezinoj su razradi samo jedna četa kod Donjega Malovana i četa minobacača 120 mm kod Blagaja dobili konkretne zadatke.⁹⁰ Točan nadnevak izvođenja operacije nije moguće utvrditi jer u zapovijed nije unesen. No s obzirom na dovođenje ojačanja iz Kninskoga korpusa, trebao je biti vrlo brzo nakon pisanja zapovijedi. Prema poslijeratnim tumačenjima provedba je trebala početi oko 6. travnja.⁹¹

Prema redovnom borbenom izvješću, 30. divizija je 2. travnja radila po planu, težišno na zapriječavanju prometnice Kupres – Šujica kod Donjega Malovana i pripremama za zauzimanje Kupresa i Kupreških vrata. Četa 11. motorizirane brigade preuzela je osiguranje smjera Glamoč – Pribelja – Malovan premda iz izvješća nije jasno na koji način.⁹² Stanje u "čitavom prostoru divizije je napeto, vlada neko zatišje", zapisano je u redovnom borbenom izvješću Komande 30. divizije za 2. travnja, posljednjega mirnodopskog dana na Kupreškoj visoravni. Na traženje komandanta Divizije poslijepodne je održan sastanak službenih predstavnika vlasti i političkih stranaka u Kupresu. Tema sastanka bila je "mirno razrješavanje situacije na Kupresu".⁹³ Na petosatnom sastanku u Kupresu 2. travnja bili su nazočni članovi Predsjedništva SR BiH Biljana Plavšić i Franjo Boras. Dogovoreno je da se uz pomoć Ministarstva unutarnjih poslova BiH logistički i kadrovski ojača Stanica javne sigurnosti Kupres i izvrši nacionalno uravnotežen odnos pripadnika djelatne i pričuvne milicije. Lokalni HDZ je na sastanak doveo Hrvata Tomu Raštegorca iz Gornjega Malovana kojeg su od nasilja pripadnika

⁹⁰ *Isto.*

⁹¹ D. MARIĆ, *Sinovi Vitoroga*, str. 21; DUŠAN KUKOBAT – BOJAN DIMITRIJEVIĆ, 2. *krajiški korpus Vojske Republike Srpske*, Republički centar za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica, Banja Luka, 2022., str. 23.

⁹² Komanda 30. partd, Redovni borbeni izveštaj, str. pov. br. 174-66 od 2. 4. 1992.

⁹³ *Isto.*

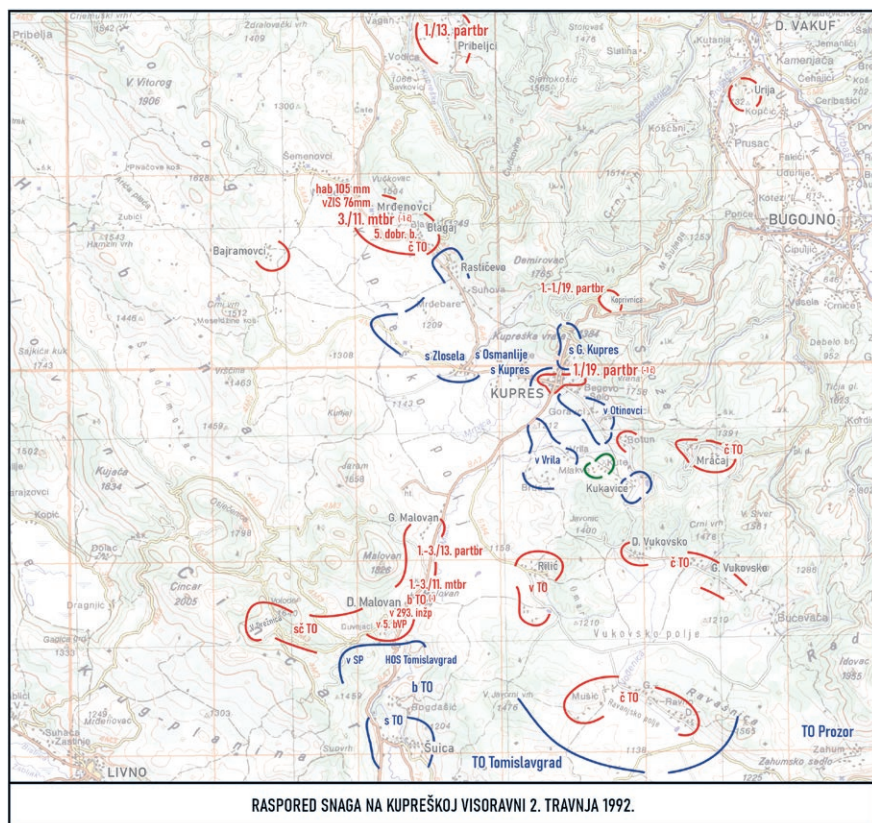
JNA, i čini se, sigurne smrti, spasili susjedi Srbi. Dogovoreno je uklanjanje svih nadzornih točaka na području općine kako bi taj posao preuzeli pripadnici MUP-a. Kolike su bile nepremostive razlike u pogledu na neke od uzročnika nemira, vidi se iz prijedloga nacionalnih stranaka. HDZ i SDA su predlagali povlačenje svih osoba koje nemaju uredno prijavljeno boravište na području kupreške općine uključujući i pripadnike JNA. HDZ je jamčio da će u tom slučaju prihvatiti prijedlog Mirovne konferencije o statusu Kupresa. Prijedlog SDS-a bio je da radi smirivanja dramatičnoga stanja na područje Kupreške visoravni dođu postrojbe JNA.⁹⁴ Navečer su predstavnici HDZ-a i SDS-a ponovno održali sastanak na kojem su Hrvati jasno stavili do znanja da će se suprotstaviti dolasku JNA, a Srbi da vojska dolazi i da će biti uništen svatko tko joj stane na put.⁹⁵ I na temelju tih sastanaka moglo se zaključiti da je oružani sukob neizbježan. Sastanak je očito imao svrhu kupovine vremena jer 30. divizija još nije bila spremna za provedbu zadatka. Dan prije, Obavještajni odjel Hrvatske vojske Operativne zone Bjelovar informirao je nadređene da je "puk.[ovnik] Galić – koji je imao Zapovjed da formira 1., 13. i 19-tu brigadu negdje na Kupresu i da ih tada borbeno angažira na tom prostoru uspio" samo "djelomično da ih popuni iako je imao mjesec i pol za taj zadatak". U istom izvješću bio je podatak da "ovih dana planiraju akciju oko ulaska na Kupres, pravcem preko Glamoča, pošto znaju da su postavljene jake snage na Kupreškim vratima, iznad Malovana".⁹⁶ Osim što Kupreška vrata nisu iznad Malovana, sve ostalo u izvještaju bilo je točno, no za sada nije jasno je li taj obavještajni podatak iskorišten na hrvatskoj strani. Dušan Marić tvrdi da su se nakon sastanak 2. travnja čelnici kupreških Srba okupili u gradu, u hotelu "Kupres" koji je pretvoren u njihovo zapovjedništvo. Odbijen je njegov prijedlog da Srbi ujutro s oružjem iziđu iz svojih kuća i preuzmu grad.⁹⁷

⁹⁴ D. MITROVIĆ, "Suzdržati se od provokacija i sukoba", u: *Oslobođenje*, Sarajevo, 3. 4. 1992., str. 16; SEAD NUMANOVIĆ, "Put bez povratka", u: *Oslobođenje*, Sarajevo, 4. 4. 1992., str. 3.

⁹⁵ Izvješće o radu Općinske organizacije HDZ BiH Kupres i njezinih organa od 31. 5. 1992., str. 24.

⁹⁶ Hrvatska, Središnji vojni arhiv Ministarstva obrane Republike Hrvatske, fond Zapovjedništva Operativne zone Bjelovar, Obavještajno izvješće, kl. 833-05/92-03/07, ur. br. 1077-12/92-15 od 1. 4. 1992.

⁹⁷ D. MARIĆ, *Sinovi Vitoroga*, str. 22.

Slika 3 (izradio Tomislav Kovačić)

Borbe na južnom dijelu visoravni od 3. do 7. travnja 1992.

Borbe na Kupreškoj visoravni počele su 3. travnja napadom hrvatskih snaga iz smjera Šujice na srpske snage kod Donjega Malovana. U napadu uz prometnicu Šujica – Kupres, lijevo na smjeru Babica – Donji Malovan i desno na smjeru od Arapovine ka Kamenitoj glavi sudjelovali su vod bojne Specijalnih postrojbi GS HV "Matija Vlačić" iz Rijeke i vjerojatno nekoliko pripadnika bojne "Zrinski", Protudiverzantski vod TO Tomislavgrad, vod HOS-a i vod civilne policije iz Tomislavgrada uz izravnu potporu dva samohodna topa 90 mm M-36. Na pomoćnom smjeru iz Šujice prema Riliću i Zanaglini napale su dvije satnije bataljuna TO Tomislavgrad. Vatredu potporu pružale su dvije minobacačke bitnice 120 mm s položaja na brdu Rajkovača i selu Bogdašiću te vod

topova 130 mm iz Šujice.⁹⁸ Može se pretpostaviti da je u pješačkom napadu sudjelovalo manje od 200 ljudi. U Donjem i Gornjem Malovanu srpske snage brojile su oko 400 dobro naoružanih vojnika iz bataljuna TO Malovan, čete 13. partizanske brigade, čete 11. motorizirane brigade, čete TO Blagaj, Specijalne čete 30. partizanske divizije, voda 5. bataljuna vojne policije i pionirskoga voda 293. inženjerijskog puka.⁹⁹

U 12.30 sati Općinski štab TO Tomislavgrad izvijestio je Stožer HZ HB da su u 6.30 sati srpske snage s područja Donjega Malovana pucale na hrvatske snage stacionirane na području Rajkovača – Batoglav te da je taj "incident [je] bio povod za sukob širih razmjera tako da su u toku borbenih dejstava naše snage razbile četničke formacije" u selu i njegovu planinskom zaleđu.¹⁰⁰ U borbama koje su trajale nekoliko sati poginuo je jedan, a ranjena tri vojnika. Ivica Opačak iz bojne "Matija Vlačić" bio je prvi poginuli hrvatski vojnik u borbama za Kupres. Po zauzimanju sela za nadzor uvedeni su dijelovi bataljuna TO Tomislavgrad i Posušje. Napad dvije satnije bataljuna TO Tomislavgrad prema Riliću i Zanaglini nije realiziran zbog guste magle i višesatnoga lutanja vojnika koji su se vratili u Šujicu.¹⁰¹

Prema srpskim podacima, hrvatske su snage u 10.50 sati zauzele Donji Malovan, a snage koje su branile selo ili intervenirale iz Drežnice natjerane su na neorganizirano povlačenje prema Cincaru i Hrbini te dalje prema Glamoču i Blagaju.¹⁰² Srbi iz bataljuna TO Malovan povukli su se u predjel Škadin s kojeg su motrili hrvatske položaje i poslije navodili topničku vatru po njima iz Blagaja. U borbama za Malovan

⁹⁸ D. PEJČINOVIĆ, *Bilo jednom na Kupresu*, str. 154, 184-185, 197; B. PAPIĆ, "Tomislavgrad u Domovinskom ratu"; Dio rukopisa Ilije Vučure o brigadi "Kralj Tomislav"; Izjava Tomislava Sablje dana autoru 25. 4. 2026.

⁹⁹ Komanda 30. partd, Raspored jedinica 30. partd, str. pov. br. 174-65 od 1. 4. 1992.; Komanda 30. partd, Redovni borbeni izveštaj, str. pov. br. 174-67 od 3. 4. 1992.; Ž. ZORIĆ, *1. (11.) bataljon vojne policije*, str. 54. Dušan Marić navodi broj od oko 300 vojnika. D. MARIĆ, *Sinovi Vitoroga*, str. 19.

¹⁰⁰ SP: OpŠTO Tomislavgrad, Obavještajni izvještaj, str. pov. br. 02/92 od 3. 4. 1992.

¹⁰¹ *Isto*; 1. hrvatski gardijski zdrug, str. 367; D. PEJČINOVIĆ, *Bilo jednom na Kupresu*, str. 185; B. PAPIĆ, "Tomislavgrad u Domovinskom ratu".

¹⁰² MKSJ: Ratni dnevnik – Zapadnoslavonski front, zabilješka od 3. 4. 1992. u 07,15 sati; Komanda 19. partbr, Redovni borbeni izveštaj, pov. br. 27-5/92 od 3. 4. 1992.; Komanda 30. partd, Redovni borbeni izveštaj, str. pov. br. 174-67 od 3. 4. 1992.

srpska je strana imala 11 poginulih osoba od čega 8 vojnika, 90 zarobljenih i 5 nestalih osoba.¹⁰³ Srpski civili su se preko padina Cincara uglavnom izvukli prema Glamoču gdje su organizirano prihvaćeni.¹⁰⁴ Zasluge za izvlačenje oko 700 civila iz sela na Cincar u monografiji 1. bataljuna Vojne policije 1. krajiškoga korpusa pripisuju najvećim dijelom sebi i četi 13. partizanske brigade. Prema popisu stanovništva iz 1991., u Donjem i Gornjem Malovanu bilo je ukupno 529 Srba. S obzirom na to da je dio punoljetnih Srba bio u TO u kojem je zarobljen, a dio civila se vjerojatno i iselio, stvarno brojno stanje stanovništva u trenutku napada bilo je nekoliko puta manje. Pretjerivanje u monografiji bataljuna vojne policije 1. krajiškoga korpusa nastavljeno je i u tvrdnji da su u Donjem Malovanu pružali otpor do 14 sati i uvođenja tenkova s hrvatske strane u borbu, nakon čega su se i vojni policajci za civilima povukli.¹⁰⁵

Na vijest o napadu na Malovan pukovnik Galić je od Komande Banjalučkoga korpusa tražio angažman zrakoplovstva u području Šujica – Donji Malovan i na smjeru Prozor – Ravno, kao i intervenciju snaga Kninskoga korpusa na smjeru Glamoč – Livno radi rasterećenja snaga 30. divizije na Kupreškoj visoravni.¹⁰⁶ Borbe su dobile veliki medijski prostor. General Kukanjac izjavio je da je Republika Hrvatska s 15 tenkova krenula u "agresiju" na Kupres, pa je zbog toga od Štaba Vrhovne Komande Oružanih snaga SFRJ zatražio uporabu zrakoplovstva. Također je izjavio da se oko uporabe zrakoplovstva prethodno dogovorio s predsjednikom Predsjedništva BiH Alijom Izetbegovićem.¹⁰⁷ Dan poslije, iz Izetbegovićeva kabineta priopćeno je da "JNA nije tražila niti je data suglasnost".¹⁰⁸

¹⁰³ "Mirno spavaj Krajino", u: *Međaš, list 7. motorizovane brigade*, 8, Kupres, april 1993., str. 5; Izvješće OpŠTO Tomislavgrad od 4. 4. 1992. zapovjedništvu Herceg-Bosne, D. MARIĆ, *Sinovi Vitoroga*, str. 24.

¹⁰⁴ Komanda 19. partbr, Redovni borbeni izvještaj, pov. br. 27-6 od 4. 4. 1992.; Komanda 19. partbr, Redovni borbeni izvještaj, pov. br. 27-7 od 5. 4. 1992.

¹⁰⁵ *Stanovništvo Bosne i Hercegovine. Narodnosni sastav po naseljima*, str. 166-167; Ž. ZORIĆ, 1. (11.) bataljon vojne policije, str. 54.

¹⁰⁶ Komanda 30. partd, Redovni borbeni izvještaj, str. pov br. 174-67 od 3. 4. 1992.

¹⁰⁷ "General-pukovnik Milutin Kukanjac: Avionima braniti Kupres", u: *Oslobođenje*, Sarajevo, 4. 4. 1992., str. 3.

¹⁰⁸ N. AHMIĆ, "Najžešće na Kupresu", u: *Oslobođenje*, Sarajevo, 5. 4. 1992., str. 1, 3.

Tijekom borbi kod Donjega Malovana Stožer Herceg-Bosne 3. travnja zapovjedio je novi angažman hrvatskih snaga na Kupreškoj visoravni. Snagama TO Bugojna i Gornjega Vakufa zapovjedbno je da s po jednom satnijom pojačaju obranu Kupresa. TO Posušja zapovjedbno je da s bojnomo, a TO Grude s jednom satnijom pojačaju u Šujici TO Tomislavgrad. Zadatak TO Tomislavgrad bio je da s mobiliziranim snagama i pridodanim pojačanjima iz drugih općina zauzmu planinu Malovan i spriječe prodor srpskih snaga iz Glamoča prema Kupreškom polju. Zadatak TO Prozor bio je da u suradnji s TO Tomislavgrada zauzmu južni obod Ravanjskoga polja. TO Ljubuški je bio dužan organizirati operativnu pričuvu Stožera Herceg-Bosne i uz postojeći ojačani vod mobilizirati jednu satniju.¹⁰⁹

Uz potporu samohodnoga topa M-36 hrvatske su snage 4. travnja bez većeg napora zauzele Gornji Malovan, benzinsku crpku u polju ispod sela i hotel "Adria Ski" na predjelu Čajuša. Hrvatske snage na području oba Malovana 5. i 6. travnja nisu imale borbeni kontakt sa srpskim snagama. Bataljun TO Tomislavgrad težišno je bio angažiran na nadzoru zauzetih sela i njihova zaleđa prema Cincaru i Hrbinama. S njima je bio i jedan samohodni top M-36 koji je pokidao gusjenicu i bio izbačen iz uporabe. Protutenkovskim minama zapriječen je šumski put prema planini Cincar, a za njegov vizualni nadzor izrađeno je i motrište za pet vojnika. Protudiverzantski vod je 5. i 6. travnja izviđao područje Tikvice – Jaram bez borbenog kontakta sa srpskim snagama. Za dnevna izviđanje iznad malovanskih sela i Cincara bila je angažirana i izvidnička desetina Bataljuna ustrojena od vojnika iz svih vodova. Dio Odreda TO Tomislavgrad osiguravao je područje Stržnja, Arapovine, a poslije i dijela Donjega Malovana. Minobacačka bitnica 120 mm iz Bogdašića premještena je u Donji Malovan na položaj kod Kamenite glave, a nakon kraćeg odmora u Gornji Malovan gdje je podržavala bataljun TO Tomislavgrad. Minobacačka bitnica 120 mm s Rajkovače premještena je na Poganac odakle je davala potporu hrvatskim snagama u području Zlosela. Na Čajuši i polju kod benzinske crpke utvrđivana je crta za obranu, dobrim dijelom s mobiliziranim građevinskim strojevima iz Tomislavgrada. Desetina veze TO Tomislavgrad bila je

¹⁰⁹ Stožer Herceg-Bosne, Zapovijed za obranu pravca: Kupres – Tomislavgrad – Posušje, str. pov. br. 01-10/91 od 3. 4. 1992.

glavni organizator uspostave sustava žičane veze, ne samo svojih snaga već i drugih na tom dijelu bojišta, od Donjega Malovana, motrilišta iznad sela, do Gornjeg Malovana, hotela "Adria Ski" te položaja kod benzinske crpke. Središte veze bilo je na Čajuši s kojega je bilo povezano sa središtem u Šujici i preko njega s Operativnim centrom TO Tomislavgrad.¹¹⁰

Na Čajuši je bio vod HOS-a, a od 5. travnja i duvanjski studenti iz Zagreba, Splita i Mostara od kojih je u Tomislavgradu dan prije osnovana postrojba pod imenom Studentska bojna, jačine od oko 80 do 100 osoba. TO Posušje preuzeo je položaj kod benzinske crpke i radio na protuoklopnoj obrani. Na visoravan je 6. travnja iz sela Mrkodol dovedena satnija od 136 vojnika iz Gruda na položaj kod benzinske crpke. U prvom rovu do benzinske crpke bili su Gruđani, u drugom Posušani, a u trećem prema brdu i hotelu "Adria Ski" od 6. ili 7. travnja, bili su i pripadnici brigade Vukovarskih veterana. Na bojište je 6. travnja iz Specijalne policije "BATT" iz Splita došao vod 27 dragovoljaca rođenih na teritoriju BiH. Vod je 7. travnja s tenkom T-55 i BVP-om M-80 bez otpora zauzeo selo Rilić istočno od prometnice Kupres – Šujica. Osiguranje sela potom je preuzeo dio satnije TO iz Gruda.¹¹¹

Borba na smjeru Blagaj – Rastičevo – Zlosela – Kupres od 3. do 7. travnja

Prema hrvatskim podatcima 3. travnja u 10.30 sati počeo je topnički i minobacački napad iz Blagaja po Rastičevu. Crtu Rastičevo – Grbešina dolina – Mrnjašnica – Mrdebare – Stražbenica branila je Kupreška bojna sa satnijom Zlosela i ojačanim vodom Rastičevo. U zahvatu prometnice Blagaj – Rastičevo hrvatske snage imale su protuoklopnu

¹¹⁰ SP: OpŠTO Tomislavgrad, Obavještajni izvještaj, str. pov. br. 02/92 od 3. 4. 1992.; OpŠTO Tomislavgrad, Obavještajni izvještaj, str. pov. br. 08 od 4. 4. 1992.; D. PEJČINOVIĆ, *Bilo jednom na Kupresu*, str. 155, 185-187; B. PAPIĆ, "Tomislavgrad u Domovinskom ratu"; Dio rukopisa Ilije Vučure o brigadi "Kralj Tomislav".

¹¹¹ MKSJ: Policijska uprava Splitsko-dalmatinska, Ratni put SJP "BATT", br. 511-12-48-VT-22/97 od 31. 12. 1997.; JURE BEGIĆ, "Božji oklop", u: *Drmaj, glasilo 1. gardijske brigade HVO "Ante Bruno Bušić"*, 7, Čapljina, 13. 6. 1995., str. 16; D. MARIĆ, *Sinovi Vitoroga*, str. 30; D. PEJČINOVIĆ, *Bilo jednom na Kupresu*, str. 37, 43, 51, 170.

skupinu s tri netrzajna topa i tri minobacača 82 mm na položaju u području Mrnjašnice. U Blagaju su srpske snage imale bataljun 11. motorizirane brigade bez jedne čete s minobacačkom baterijom 120 mm, baterijom haubica 105 mm i vodom protuoklopnih topova 76 mm, četu TO i minobacačku čet 120 mm 13. partizanske brigade, sveukupno oko 350 vojnika. Prema podacima Komande 30. divizije na tom je području 1. travnja bilo i 150 "Belih orlova" iz 5. dobrovoljačkoga bataljuna. U izvještaju od 3. travnja oni se više nisu spominjali u Blagaju pa nije isključeno da su vraćeni u zapadnu Slavoniju zbog prolongiranja napada na Kupreška vrata. Nakon dojave da su borbe počele, prva reakcija komandanta 30. partizanske divizije bila je slanje u Blagaj potpukovnika [Milorada] Vukaševića radi koordiniranja djelovanja svih snaga na tom području. Uz jaku topničku potporu, bataljun 11. motorizirane brigade s četom TO napao je rano poslijepodne hrvatske položaje u Rastičevu. U selu Strojicama 1. bataljuna 13. partizanske brigade naređen je napad preko Čučkovina na Kupreška vrata. Bataljuna su pridodana i 22 pripadnika 5. dobrovoljačkog bataljuna koji su po naredbi komandanta Banjalučkog korpusa tijekom dana poslani iz Vrbovljana kod Okučana. Dan je zapravo protekao u razmjeni topničke vatre, odnosno razmjeni vatre iz oruđa za potporu. Srbi su u tom vatrenom dvoboju imali ogromnu prednost jer su imali najmanje 15 oruđa u kalibru 105 i 120 mm. Utemeljeno je pretpostaviti da su imali i nekoliko od šest minobacača 82 mm koje su motorizirani bataljuni JNA ustrojbeno dužili. Hrvatska strana imala je tri minobacača 82 mm sa 100 mina koji nisu mogli ni izbliza parirati srpskom topništvu. Tražena je i dobivena topnička pomoć iz Šujice, ali zbog lošega navođenja nije bila učinkovita. Usprkos topničkoj premoći, srpsko pješaštvo nije zauzelo Rastičevo ni kada se vod domicilnih pješaka povukao u zaseok Grbešinu dolinu. Zbog problema s prijevozom, 1. bataljun 13. partizanske brigade sa skupinom "Belih orlova" tek je u 18 sati dovezen na Čučkovine s kojih je trebao početi napad tako da on nije ni izveden. Borbe su prekinute dolaskom noći. U borbama za Rastičevo ranjena su dva hrvatska vojnika koji su zbrinuti, a preostali civili evakuirani su iz sela. Nakon što je informiran da je Rastičevo napušteno, zapovjednik Stožera HZ HB naredio je da se crta Stražbenica – Mrnjašnica – Grbešina dolina drži po svaku cijenu i najavio dolazak pomoći u ljudstvu iz Bugojna i Gornjega Vakufa tijekom noći. Pojačanja su slana i sa srpske strane. Komandant Kninskoga korpusa JNA oko podneva

naredio je slanje čete tenkova 9. oklopnog bataljuna s položaja u selu Medak kod Gospića u Novo Selo uz osiguranje patrole vojne policije. S četom je poslan pukovnik Slavko Lisica, načelnik oklopništva korpusa. Komandant Banjalučkoga korpusa naredio je pojačanje 30. divizije postrojbama koja su izvučena iz zapadne Slavonije s okupiranog područja Republike Hrvatske. Osim dijela Dobrovoljačkoga bataljuna Banjalučkoga korpusa koji je tijekom dana stigao u zonu 30. divizije, u istom smjeru poslan je 2. haubički divizijun 5. mješovitog artiljerijskog puka s 12 haubica 122 mm, a s njim i baterija 5. lakog artiljerijskog puka protuzračne obrane s pet samohodnih dvocijevnih topova 30 mm "praga".¹¹²

Haubički divizijun i baterija protuzračnih topova stigli su 4. travnja u 13.30 sati u selo Strojice kamo je stacionirano i pet helikoptera za protuoklopnu borbu. Iz izvješća Komande 30. divizije nije jasno je li divizijun tijekom dana uključen u borbu. Tijekom noći ili u jutro 4. travnja s područja Roduše u Blagaj doveden je i 3. bataljun 13. partizanske brigade bez jedne čete. Bataljun je stavljen u divizijsku pričuvenu za napad na smjeru Blagaj – Čučkovine – Kupreška vrata. Na tom smjeru napadao je 1. bataljun 13. brigade s 5. dobrovoljačkim bataljunom i pred njima sve do Malih vrata nije bilo hrvatskih snaga. Najveći "neprijatelj" srpskim snagama na tom smjeru bilo je jako loše vrijeme i visok snijeg zbog čega su se u noći 4./5. travnja radi odmora zaustavile na padinama planine Velika Plazenica. Zbog toga je 4. travnja glavni napor 30. divizije i dalje bio na smjeru Blagaj – Zlosela – Kupres i bataljunu 11. motorizirane brigade i čete TO koji su do 15 sati navodno izbili na crtu groblje sela Zlosela – Glavica.¹¹³ Od vatre srpskoga to-

¹¹² Komanda 30. partd, Raspored jedinica 30. partd, str. pov. br. 174-65 od 1. 4. 1992.; MKSJ: Ratni dnevnik – Zapadnoslavonski front, zabilješka od 3. 4. 1992. u 10,00 sati; Komanda 30. partd, Redovni borbeni izvještaj, str. pov. br. 174-67 od 3. 4. 1992.; Komanda 5. korpusa, Marš jedinice u rajon upotrebe naređenje, op. pov. br. 319-5 od 3. 4. 1992.; HR-HMDCDR-7, kut. 46: Komanda 9. korpusa, Angažovanje snaga, naređenje, str. pov. br. 23-52 od 3. 4. 1992.; Komanda 5. korpusa, Marš jedinice u rajon upotrebe naređenje, op. pov. br. 319-6 od 3. 4. 1992.; Komanda 5. korpusa, Marš jedinice u rajon upotrebe naređenje, op. pov. br. 319-6/1 od 3. 4. 1992.; Izvješće o radu Operativnog štaba općine Kupres od 27. 5. 1992., 18-19; D. MARIĆ, *Sinovi Vitoroga*, str. 24-25.

¹¹³ Komanda 30. partd, Redovni borbeni izvještaj, str. pov. br. 174-68 od 4. 4. 1992.; MKSJ: Ratni dnevnik – Zapadnoslavonski front, zabilješka od 4. 4. 1992. u

pništva po položajima satnije Zlosela poginulo je pet hrvatskih vojnika, a više ih je ranjeno. Gubitci su utjecali na povlačenje s crte većine vojnika voda Rastičevo. U Zloselima ih je ostalo 16, a 37 je samovoljno napustilo crtu i otišlo prema Bugojnu u koje su stigli kasno navečer sljedećega dana.¹¹⁴ Odlazak glavnine voda Rastičevo donekle je kompenziran dolaskom nekoliko vojnika iz Bugojna tijekom dana, a kasno navečer stigla su i 44 pripadnika TO Posušje. Njihov dolazak podigao je moral u Zloselima koji je bio pokoleban povlačenjem voda iz Rastičeva.¹¹⁵ Hrvatskim snagama išao je na ruku i nizak moral vojnika 3. bataljuna 11. motorizirane brigade. Bataljun je oko 20 sati napustio položaje u području Rastičeva i povukao se u Blagaj s obrazloženjem da nije spreman za borbu. S obzirom na njihovo povlačenje, to je značilo i povratak srpske crte na stanje prije 3. travnja. To povlačenje i zastoј 1. bataljuna 13. partizanske brigade na Velikoj Plazenici utjecali su da 30. divizija, 5. travnja, nije imala nikakav teritorijalni pomak iz Blagaja prema Kupresu. Uz to je bataljun 11. motorizirane brigade pješke krenuo prema Šipovu pa ga je na putu zaustavila vojna policija. Nakon dvosatnog uvjeravanja pukovnika Lisice i potpukovnika Miodraga Sovilja iz Komande Kninskoga korpusa i pristiglih tenkista iz Like, bataljun se vratio u Blagaj.¹¹⁶

Umjesto njega na smjer Blagaj – Rastičevo – Zlosela uvedeni su 3. bataljun 13. partizanske brigade i 5. dobrovoljački bataljun. Dobrovoljački bataljun povučen je sa smjera Čučkovina – Kupreška vrata premda nije jasno je li uopće dan prije i krenuo na zadatak, a 3. bataljun 13. brigade u napad je uveden iz divizijske pričuve. Sve to nije dovelo do uspjeha na smjeru Blagaj – Kupres, pa je i treći dan borbi protekao bez pomaka, uz gubitke od dva poginula pripadnika 5. dobrovoljačkoga bataljuna. Taktički položaj divizije najbolje oslikava odluka njezina

11,30 sati; Komanda 30. partd, Redovni borbeni izveštaj, str. pov br. 174-69 od 5. 4. 1992.

¹¹⁴ Izvješće o radu Operativnog štaba općine Kupres od 27. 5. 1992., 20-21; N. AH., "Rakete pustoše sela", u: *Oslobođenje*, Sarajevo, 6. 4. 1992., str. 16.

¹¹⁵ Izvješće o radu Općinske organizacije HDZ BiH Kupres i njezinih organa od 31. 5. 1992., str. 25-26.

¹¹⁶ Komanda 30. partd, Redovni borbeni izveštaj, str. pov br. 174-69 od 5. 4. 1992.; D. MARIĆ, *Sinovi Vitoroga*, str. 27. Krajnje živopisan opis uvjeravanja bataljuna na povratak vidjeti u: S. LISICA, *Komandant po potrebi*, str. 96-97.

komandanta da u daljnjem djelovanju stabilizira crtu na položajima Seka – Rastičevo i uz pomoć pristiglih pojačanja zauzme Rastičevo i spoji se s okruženim snagama 19. brigade u Kupresu. Pristizanje novih pojačanja bilo je i najznačajniji dio promjena u zoni 30. divizije. Četa od 98 vojnika 3. bataljuna 13. brigade, koja se 3. travnja povukla iz Donjega Malovana u Šipovu, ušla je u sastav matičnog bataljuna. Komandantu 30. divizije na raspolaganje se stavilo i 48 pripadnika Kninskoga korpusa s područja Šipova, koji su ušli u sastav baterije lakih raketnih lansera 128 mm. Na područje Blagaja trebao je stići i 2. bataljun 13. partizanske brigade iz Laništa, no srpsko stanovništvo iz Ključa najavljivalo je postavljanje barikada s namjerom sprječavanja njegova odlaska na bojište.¹¹⁷ Najznačajnije pojačanje bilo je tenkovska četa Kninskoga korpusa koja je sa četiri tenka stigla u Blagaj, dok je šest tenkova "ostalo uz put Barači – Strojice – Blagaj u kvaru".¹¹⁸ Navodno se u Blagaju pojavio i general-major Ratko Mladić, komandant Kninskoga korpusa i s komandnog mjesta 30. divizije osmotrio crtu dodira te procijenio da je Rastičevo napušteno. Zbog procjene da je potrebno još tenkova, pukovnik Lisica je tijekom noći otišao po njih u Knin.¹¹⁹ Zatišje na crti dodira omogućilo je satniji Zlosela da se s dijelom vojnika vrati na crtu zaselak Suhova – Mrdebare – Stražbenica, dok je dio ostao u selu. Na toj crti tijekom dana nije bilo borbi. Obranu Zlosela pojačala je skupina od oko 60 pripadnika HOS-a iz Tomislavgrada za čiji dolazak Operativni štab općine Kupres nije znao, kao što nije znao da je i minobacačka baterija 120 mm razmještena na Pogancu radi potpore satniji Zlosela.¹²⁰

Dolazak tenkova Kninskoga korpusa potpuno je promijenio odnos snaga na smjeru Blagaj – Zlosela. Uz jaku topničku pripremu po selima

¹¹⁷ Komanda 30. partd, Redovni borbeni izveštaj, str. pov br. 174-69 od 5. 4. 1992.; D. MARIĆ, *Sinovi Vitoroga*, str. 27.

¹¹⁸ Komanda 30. partd, Redovni borbeni izveštaj, str. pov br. 174-69 od 5. 4. 1992.

¹¹⁹ Isto; S. LISICA, *Komandant po potrebi*, str. 97-98; D. MARIĆ, *Sinovi Vitoroga*, str. 26.

¹²⁰ Izvješće o radu Operativnog štaba općine Kupres od 27. 5. 1992., str. 22; A. ČIČAK, "Kako smo branili Kupres", str. 24, 26; IVAN BUNTIĆ, "Minobacačka bitnica 120 mm", u: *Drmaj, glasilo 1. gardijske brigade HVO "Ante Bruno Bušić"*, 7, Čapljina, 13. 6. 1995., str. 13; D. PEJČINOVIĆ, *Bilo jednom na Kupresu*, str. 155; Dio rukopisa Ilije Vučure o brigadi "Kralj Tomislav".

Zlosela, Osmanlija i Olova 30. divizija je u zoru 6. travnja iz Blagaja ponovno napala prema Kupresu. Gotovo cijeli dan padala je ledena kiša koja je otežavala djelovanje obje sukobljene strane. Četa tenkova Kninskog korpusa, vod "praga", dobrovoljački odred, tj. "martićevci" iz Šipova, 5. dobrovoljački bataljun s "belim orlovima" i 3. bataljun 13. partizanske brigade napali su u zahvatu ceste Blagaj – Rastičevo – Zlosela. Tenkovi s "pragama" i "martićevcima" iz Šipova su bez većeg otpora razbili hrvatsku crtu u Suhovi i kroz sela Bili Potok i Zlosela ušli u Osmanlije. Oko podneva 5. dobrovoljački bataljun i 3. bataljun 13. partizanske brigade bili su u području zaselak Jurići – Ratkovine na smjeru prema Kupreškim vratima. Te su se snage s desnim krilom poslijepodne povezale s tenkovskom četom u Osmanlijama. Bataljun 11. motorizirane brigade sa Specijalnom četom Blagaj u napadu na smjeru Blagaj – Japage – Mrnjašnica izbio je u selo Mrđebare i nadomak sela Stražbenica. Tenkovska četa s dobrovoljačkim bataljunom iz Šipova bila je na prilazu selu Olovo gdje je zaustavljena jakom vatrom hrvatskih snaga za koju se smatrala da dolazi sa Čardačice, Begova Sela i Odžaka, premda je u pitanju bila i vatra s Poganca.¹²¹ Oklopna kolona prethodno je prošla i kroz selo Osmanlije iz kojega se veći dio lokalne hrvatske satnije bez znanja i odobrenja Operativnog štaba prijedne povukao u smjeru Bugojna i Šujice, a dio u selo Olovo i područje Poganca. Na vijest da su srpski tenkovi ušli u Zlosela Operativni štab je u Olovo poslao Specijalni protudiverzantski vod i protuoklopnu desetinu bojne "Zrinski" iz Kupresa da na položajima Čevići i Čardačica zaustave prodor oklopne kolone. Za razliku od skupine bojne "Zrinski" koja je na Čardačici organizirala obranu, Specijalni vod je produžio dalje do Suhoga polja. Zbog toga je na zahtjev skupine "Zrinski", Operativni štab na crtu Čevići – Čardačica uputio i protuoklopnu skupinu pratećega voda satnije Gornji Kupres. Ta se skupina u Olovu ukrcala u teretni kamion i "nezaustavljajući se na pomenutoj liniji došla u rajon zaseoka Guber gdje su gađani tenkovskim granatama, pa je veći dio ove grupe u tom rejonu i poginuo".¹²² U tom su području hrvatske snage, po svemu sudeći, iz bojne "Zrinski" pogodile jedan tenk i zaustavile

¹²¹ Komanda 30. partd, Vanredni borbeni izveštaj, str. pov br. 174-70 od 6. 4. 1992.; D. MARIĆ, *Sinovi Vitoroga*, str. 28.

¹²² Izvješće o radu Operativnog štaba općine Kupres od 27. 5. 1992., str. 25-26.

napad tenkovske čete.¹²³ Na iste položaje potom je poslana tek pridošla skupina od oko 40 studenata iz Kupresa koja je stigla iz Zagreba, no zbog jake topničke vatre nije uspjelo njezino uvođenje na položaje u Čevićima zbog čega je povučena u područje brda Poganac.¹²⁴ Na srpskoj strani bojišta, komandant 30. divizije naredio je dovođenje 2. bataljuna 13. partizanske brigade iz Laništa prema Strojicama gdje je 1. bataljun brigade čekao u stanju spremnosti za uvođenje u borbu. Zbog intenzivne uporabe topništva komandant 30. divizije je od Komande 5. korpusa tražio popunu granata za haubice 105 i 122 mm.¹²⁵

Uspjeh postignut 6. travnja srpske snage finalizirale su 7. travnja. Iz Knina je u Blagaj stigao 9. oklopni bataljun sa 17 tenkova T-55, osam oklopnih transportera M-60 i pet borbenih vozila pješastva M-80. Njihovim dolaskom sve snage Kninskoga korpusa združene su u Prvu taktičku grupu (TG-1) pod komandom pukovnika Lisice.¹²⁶ Oklopni bataljun doveden je u Osmanlije gdje je pojačao dijelove tenkovske čete koji su tu bili od prethodnoga dana. U napad prema Kupresu uvedena su i dva preostala bataljuna 13. partizanske brigade dovedena iz Strojica. Bataljun 11. brigade je tijekom dana "raščišćavao" područja Mrđebara i Zlo-sela. Jedini organizirani otpor srpskim snagama na dionici do Kupresa hrvatske su snage pružile u području Olova. Tu je bilo osam iscrpljenih pripadnika bojne "Zrinski" i 37 pripadnika Protudiverzantskoga voda iz Tomislavgrada, koji su stigli ujutro 7. travnja kako bi ih zamijenili na položajima. Ta je skupina nekoliko sati zadržavala napad srpskoga pješastva i tenkova sve dok nije ostala bez protuoklopnih sredstava i dok u borbu nisu uvedeni novi tenkovi i druga oklopna borbeni vozila. U borbi su poginula tri pripadnika voda iz Tomislavgrada, a šest ih je ranjeno. Nakon što je ostala bez protuoklopnih sredstava skupina se oko

¹²³ <https://www.youtube.com/watch?v=u9wtPff8JY0>, *Gdje si bio '91? – Ante Vukadin – "Dezertar" JNA postao elitni komandos Hrvatske vojske*, (3. 4. 2026.).

¹²⁴ Izvješće o radu Operativnog štaba općine Kupres od 27. 5. 1992., str. 26; B. PAPIĆ, "Tomislavgrad u Domovinskom ratu".

¹²⁵ Komanda 30. partd, Vanredni borbeni izveštaj, str. pov br. 174-40 od 6. 4. 1992.

¹²⁶ HR-HMDCDR-7: Komanda 9. korpusa, Naređenje za formiranje i upotrebu TG-1, str. pov. br. 42-53 od 6. 4. 1992.; Komanda 2. vojne oblasti, str. pov. br. 31/103-29-4 od 7. 4. 1992. O načinu na koji je 30. partd pojačana 9. oklopnim bataljunom opširnije vidjeti kod Lisice. U njegovu računanju vremena ima dan "viška". S. LISICA, *Komandant bez potrebe*, str. 98.

16 sati s ranjenicima povukla u Kupres u kojem više gotovo da i nije bilo hrvatskih snaga.¹²⁷ Srpske su snage uspjeh postigle uz jednoga poginulog i tri ranjena borca, a tri su im tenka oštećena.¹²⁸

Borbe u Kupresu od 3. do 7. travnja

Po naredbi Stožera Herceg-Bosne Kupreška bojna je u rano jutro 3. travnja 1992. podigla borbenu spremnost na prvi stupanj. Njezine snage u Kupresu i okolici bile su u svom domicilnom području s oko 280 do 300 ljudi. Na uzvisini Poganac bila je protuoklopna skupina s netrzajnim topom i zadatkom nadzora prometnice Kupres – Šujica, a dva minobacača 82 mm bila su kod uzvisine Gradina pokraj sela Vrila. U Kupresu su srpske snage imale dvije čete 1. bataljuna 19. partizanske brigade i Općinski štab TO koji su zajedno imali oko 310 naoružanih ljudi, uglavnom s automatskim puškama, jednim netrzajnim topom i više minobacača. U Begovu Selu, Odžaku i Botunu imali su 45 naoružanih ljudi. Ta brojka poklapa se s podacima iz jednoga novinskog članka iz 1993. po kojem je u gradu bilo oko 350 Srba.¹²⁹ Prijepodne 3. travnja komandant 30. partizanske divizije naredio je komandantu ŠTO Kupres da zauzmu grad. No na taj se potez Srbi nisu odvažili, iako hrvatske snage u gradu nisu bile brojnije. One su na Kupreškim vratima zatvorile prilaz iz smjera Bugojna, zaposjele industrijsku zonu i blokirale Srbe u Begovu Selu. Komanda 19. brigade vezu sa snagama u Kupresu održavala je kraće vrijeme samo telefonom, i nije imala mobiliziranih snaga za intervenciju prema Kupreškim vratima. Tijekom dana u gradu je uglavnom razmjenjivana vatra iz pješackoga naoružanja.¹³⁰

¹²⁷ Komanda 30. partd, Redovni borbeni izveštaj, str. pov br. 174-71 od 7. 4. 1992.; Brigada "Tomislavgrad" od 20. 8. 1992., Izvješće o ljudstvu, MTS i vozilima koji su sudjelovali u bojnim djelovanjima na kupreškom bojištu; D. MARIĆ, *Sinovi Vitoroga*, str. 29; <https://www.youtube.com/watch?v=u9wtPff8JY0>, *Gdje si bio '91? – Ante Vukadin – "Dezserter" JNA postao elitni komandos Hrvatske vojske*, (3. 4. 2026.).

¹²⁸ Komanda 30. partd, Redovni borbeni izveštaj, str. pov br. 174-71 od 7. 4. 1992.

¹²⁹ Komanda 19. partbr, Redovni borbeni izveštaj, pov. br. 27-6 od 4. 4. 1992.; Izvješće o radu Operativnog štaba općine Kupres od 27. 5. 1992., str. 4, 17-19; MITAR ŽDERO, "Uz godišnjicu oslobođenja Kupresa", u: *Međaš, list 7. motorizovane brigade*, 8, Kupres, april 1993., str. 3; D. MARIĆ, *Sinovi Vitoroga*, str. 22.

¹³⁰ MKSJ: Ratni dnevnik – Zapadnoslavonski front, zabilješka od 3. 4. 1992. u 10,00 sati; Komanda 19. partbr, Redovni borbeni izveštaj, pov. br. 27-5/92 od 3. 4. 1992.;

Intenzivne borbe u gradu počele su 4. travnja. Komanda 19. partizanske brigade nije pouzdano znala ni što se događa s njezinim bataljunom u gradu, osim da je u hrvatskom okruženju i bezizlaznom položaju. Četa u području Koprivnice imala je samo 34 vojnika i na nju se nije moglo računati za intervenciju prema Kupresu. Stoga je brigada od Komande 30. divizije tražila da svim raspoloživim snagama pomogne okruženim snagama u Kupresu.¹³¹ Hrvatske su snage u gradu i okolici prijedpodne dobile pojačanje jer je nakon dužega noćnog lutanja po snijegom zatrpanoj planini Stožer stigla satnija iz Bugojna, a za njom i satnija iz Uskoplja. Radilo se o ukupno oko 200 vojnika od kojih se polovica odmah vratila natrag, a stotinjak je upućeno na Kupreška vrata. Oko 22 sata u Kupres je stiglo i 80 vojnika TO Posušje od kojih je 36 pridodano satniji Kupres za položaj Kupreška vrata, a 44 su poslana u Zlosela.¹³²

Položaj srpskih snaga u Kupresu i bližoj okolici veoma se pogoršao 5. travnja kada je hrvatska strana pojačana s oko 40 pripadnika bojne "Zrinski" i zahvaljujući njoj razbila srpske snage u Begovu Selu i zapadnom dijelu grada. Oko 20 sati srpske su snage zatražile dogovor s hrvatskim vodstvom. Predsjednik gradskoga SDS-a i predsjednik općine dogovorili su prekid vatre i polaganje oružja, što su poslije izigrali. Zahvaljujući pripadnicima bojne "Zrinski" u Kupres su 6. travnja iz Tomislavgrada dovedeni tenk T-55 i borbeno vozilo pješništva M-80 koji su vjerojatno toga dana dopremljeni iz Hrvatske. Prema srpskim izvorima u pitanju su bila tri oklopna vozila. Uz potporu oklopništva hrvatske su snage zauzele dio grada do samoga centra. Noć i loše vrijeme zaustavilo ih je u napredovanju u kojem su imali četiri poginula i četiri ranjena borca.¹³³ Položaj srpskih snaga tog je dana bio najteži zbog nedostatka protuoklopnog oružja i većina je bila u podrumima u gotovo bezizlaznom stanju. Pozive na predaju nisu prihvaćali zbog straha za svoju sigurnost. Tijekom noći 6.

Komanda 30. partd, Redovni borbeni izvještaj, str. pov br. 174-67 od 3. 4. 1992.; Izvješće o radu Operativnog štaba općine Kupres od 27. 5. 1992., str. 18-19.

¹³¹ Komanda 19. partbr, Redovni borbeni izvještaj, pov. br. 27-6 od 4. 4. 1992.

¹³² Izvješće o radu Općinske organizacije HDZ BiH Kupres i njezinih organa od 31. 5. 1992., str. 25-26.

¹³³ Izvješće o radu Operativnog štaba općine Kupres od 27. 5. 1992., str. 25-27; Izvješće o radu Općinske organizacije HDZ BiH Kupres i njezinih organa od 31. 5. 1992., str. 26-27; D. PEJČINOVIĆ, *Bilo jednom na Kupresu*, str. 187-188; Izjava Tomislava Sablje dana autoru 25. 4. 2026.

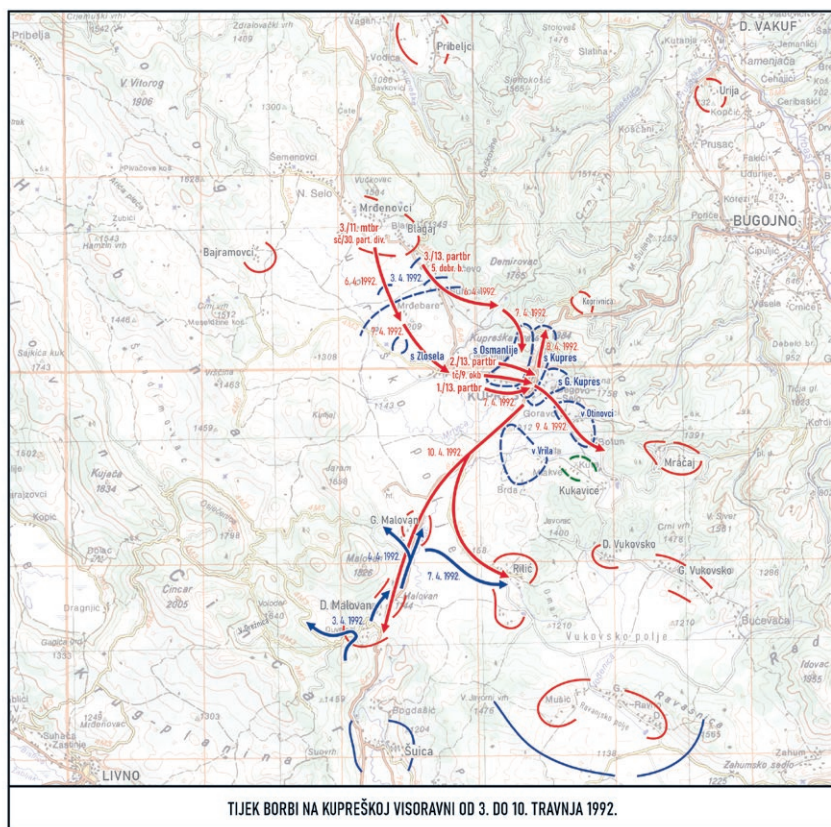
na 7. travnja manje skupine srpskih vojnika uspjele su se probiti iz grada prema Bugojnu i Donjem Vakufu i informirati Komandu 19. brigade o teškom stanju u Kupresu i nepovoljnom položaju srpskih snaga.¹³⁴ Noć i loše vrijeme zaustavilo je hrvatske snage u zauzimanju gradića, a dio pripadnika bojne "Zrinski" s ranjenim i poginulim suborcima povukao se u Tomislavgrad. Gubitci i gubljenje prostora na zapadnom dijelu bojišta, od Rastičeva do Kupresa nepovoljno su utjecali na opći položaj hrvatskih snaga, pa je u noći počelo povlačenje pojačanja iz Bugojna i Uskoplja. Nakon njih se i pojačanje iz Posušja povuklo do Poganca gdje su po njih došli autobusi. Ta povlačenja potaknula su većinu pripadnika Kupreške bojne da do jutra učine isto i povuku se prema Šujici i Bugojnu. Zarobljeni Srbi prepraćeni su do Šujice i predani Općinskom štabu TO Tomislavgrad. Tako se u noći 6./7. travnja organizacija hrvatskih snaga u Kupresu samourušila, iako je bila na korak od potpunoga zauzimanja gradića. Manja je skupina pripadnika Kupreške bojne samovoljno ostala u gradu tijekom noći i dijela 7. travnja, a dio se vratio na zahtjev Željka Glasnovića koji je preuzeo zapovijedanje nad tim dijelom bojišta. No to su bile premale snage da naprave nešto ozbiljnije u gradu.¹³⁵ To potvrđuje pukovnik HV-a Žarko Tole koji je iz Splita u Tomislavgrad doveo pošiljku naoružanja. Ne poznajući stanje na bojištu bio je kraće vrijeme u gradu u kojem je zatekao samo diverzantski vod Kupreške bojne i nekoliko pripadnika bojne "Zrinski" koje je predvodio Aldo Lučev. U gradu je kraće vrijeme bio i zapovjednik TO Tomislavgrada Željko Glasnović koji je pod srpskom paljbom izvukao 16 vojnika na Kupreška vrata, gdje je bila manja skupina vojnika iz Kupresa i četiri pripadnika bojne "Zrinski". No u gradu su ostale neorganizirane i neinformirane skupine hrvatskih snaga iz Kupresa i Tomislavgrada. Poslijepodne su se kroz grad i pod vatrom srpskih snaga iz Olova na Poganac povukli PDV Tomislavgrad i desetina skupine "Zrinski" s ranjenicima koji su evakuirani u Tomislavgrad.¹³⁶ U Kupres je oko 17 sati ušao 9. oklopni

¹³⁴ Komanda 19. partbr, Redovni borbeni izvještaj, pov. br. 27-9/92 od 7. 4. 1992.; Komanda 19. partbr, Redovni borbeni izvještaj, pov. br. 27-10/92 od 8. 4. 1992.

¹³⁵ Izvješće o radu Operativnog štaba općine Kupres od 27. 5. 1992., str. 26-28a.

¹³⁶ Brigada "Tomislavgrad" od 20. 8. 1992., Izvješće o ljudstvu, MTS i vozilima koji su sudjelovali u bojnim djelovanjima na kupreškom bojištu; D. PEJČINOVIĆ, *Bilo jednom na Kupresu*, str. 191; TOMISLAV ŠULJ, *Bojna Frankopan: Prvi hrvatski komandosi*, Ministarstvo hrvatskih branitelja – Hrvatski

bataljun, a za njim i dva bataljuna 13. brigade koja su s južne i sa sjeverne strane izveli obuhvat grada. Treći bataljun je iz Jurića i Ratkovina izbio na Malu Plazenicu na kojoj je čekao napad dijelova 9. oklopnoga bataljuna na Kupreška vrata. Oko 75 hrvatskih vojnika i mještana uhićeno je i sprovedeno do Knina. Uspjeh su srpski vojnici i stanovnici iskoristili za "pljačkanje hrvatskih kuća".¹³⁷

Slika 4 (izradio Tomislav Kovačić)

memorijalno-dokumentacijski centar Domovinskog rata, Zagreb, 2023., str. 214; Izjava Tomislava Sablje dana autoru 25. 4. 2026.

¹³⁷ Komanda 30. partd, Redovni borbeni izveštaj, str. pov br. 174-71 od 7. 4. 1992.; Uvjerenjiv opis pljačke hrvatskih kuća u članku: STEVAN STOJČIĆ, "Najduži dan", u: *Medaš, list 7. motorizovane brigade*, 8, Kupres, april 1993., str. 6.

Borbe na visoravni od 7. do 13. travnja

Na Kuprešku je visoravan 7. travnja formalno proširena nadležnost Kninskoga korpusa i sve snage na visoravni združene su pod komandom 11. operativne grupe (dalje: 11. OG). Komanda grupe osnovana je po nalogu Generalštaba OS SFRJ. Komandant je bio pukovnik Stanko Letić, a načelnik štaba pukovnik Vitomir Grujić, oba iz Bihaćkoga korpusa. Komanda Kninskoga korpusa je 9. travnja prihvatila Komandu 11. OG i upoznala je sa stanjem na bojištu i njezinim obvezama.¹³⁸ Do tada je na Kupreškoj visoravni zapovjednik i dalje bio pukovnik Galić iz 30. partizanske divizije.¹³⁹ Od 9. do 11. travnja postoje redovita borbena izvješća Komande 19. partizanske brigade, koja su se ograničavala na konstataciju da se borbe vode po rubnim područjima grada Kupresa i općine. Od 12. travnja 1. bataljun, Specijalna četa i protuoklopni vod izuzeti su iz njezina organizacijskoga sastava, a time i Kupres iz područja mjerodavnosti.¹⁴⁰

U dnevnom izvještaju Komande 30. divizije za 8. travnja sa stanjem u 19 sati navedeno je da su očišćeni i zauzeti Rastičevo, Jurići, Ratkovine, Osmanlije, Olovo i Kupres te da su u tijeku "zadnja čišćenja, posebno snajperista".¹⁴¹ Bez borbe su zaposjednuta i Kupreška vrata. Radi oporavka oštećene borbene tehnike, u TG-1 upućeno je više ekipa, vjerojatno iz Knina. Tog i sljedećega dana razrađivana je napadna operacija 11. OG. Operativna je grupa navečer 9. travnja s

¹³⁸ HR-HMDCDR-7, kut. 10: Komanda 9. korpusa, Redovni borbeni izvještaj, str. pov. br. 4-1913 od 9. 4. 1992.; HR-HMDCDR-7: Komanda 11. OG, Operativni izvještaj br. 3, str. pov. br. 7-2 od 13. 4. 1992.; HR-HMDCDR-7: Komanda 11. OG, Operativni izvještaj br. 3 dopuna, str. pov. br. 7-3 od 13. 4. 1992.; MKSJ: Radna beležnica generala Ratka Mladića za razdoblje od 14. 2. do 25. 5. 1991., str. 168-169.

¹³⁹ Komanda 5. korpusa, Objedinjavanje rukovođenja i komandovanja borbenim dejstvima u rejonu Kupresa, naređenje, br. 333-2 od 6. 4. 1992.; MKSJ: Komanda 5. korpusa, Redovni borbeni izvještaj, str. pov. br. 44-1/99 od 9. 4. 1992.; S. LISICA, *Komandant po potrebi*, str. 98.

¹⁴⁰ Komanda 19. partbr, Redovni borbeni izvještaj, pov. br. 27-11/92 od 9. 4. 1992.; Komanda 19. partbr, Redovni borbeni izvještaj, pov. br. 27-12/92 od 10. 4. 1992.; Komanda 19. partbr, Redovni borbeni izvještaj, pov. br. 27-13/92 od 11. 4. 1992.; Komanda 19. partbr, Redovni borbeni izvještaj, pov. br. 27-14/92 od 12. 4. 1992.

¹⁴¹ Komanda 30. partd, Redovni borbeni izvještaj, str. pov. br. 174-72 od 8. 4. 1992.

Komandom i prištabnim postrojbama: vodom veze i vodom vojne policije bila u Kupresu, TG-1 i 13. partizanska brigada bili su također u Kupresu, na Kupreškim vratima i okolnim selima Stražbenici, Zloselu, Osmanlijama i Olovu, haubička baterija 105 mm bila je u području Mrdebara. U izvještaju Komande Kninskoga korpusa nije naveden razmještaj 1. bataljuna 19. partizanske brigade koji je također trebao biti u Kupresu, haubičkoga divizijuna 122 mm, baterije "praga", dobrovoljačkog odreda i četa TO Mračaj, Vukovsko i Ravno, s tim da je raspored četa TO nesumnjivo bio u matičnim selima. Brojno stanje 11. OG nije bilo poznato i procijenjeno je na oko 5000 do 6000 ljudi, a od borbene tehnike 27 tenkova, osam oklopnih transportera, 12 haubica 122 mm i šest haubica 105 mm. Snage su sređivane i pripremane za nastavak napada. Planirano je zauzimanje Gornjeg i Donjega Malovana, presijecanja prometnice Livno – Tomislavgrad i izlazak na crtu: Velika Drežnica – Šujica – Donje Ravno.¹⁴² Dolazak čete tenkova M-84 iz oklopnog bataljuna 51. mehanizirane brigade očekivan je 10. travnja, čije je dovođenje iz Vrginmosta u 11. OG 8. travnja naredio načelnik Generalštaba OS SFRJ.¹⁴³

Povlačenjem iz Kupresa hrvatske su snage s ojačanim vodom Kupreške bojne i vodom duvanjskoga MUP-a nastojale postaviti obranu istočno od Kupresa u selima Vrila, Brda i Kukavice. Većina pripadnika bojne "Zrinski" bila je na pokopima poginulih suboraca u Posušju i Tomislavgradu. Glavno hrvatsko uporište bilo je u Donjem i Gornjem Malovanu i po sjećanju Željka Glasnovića na tom su području 7. ili 8. travnja zapovijedanje preuzeli pripadnici Vukovarske brigade. Crta obrane bila je kod hotela "Adria Ski", benzinske crpke u blizini Gornjega Malovana i na dijelu prema selu Riliću.¹⁴⁴ Srpske su snage 9. travnja zauzele napuštena sela Goravce i Otinovce istočno od Kupresa

¹⁴² HR-HMDCDR-7, kut. 10: Komanda 9. korpusa, Redovni borbeni izvještaj, str. pov. br. 4-1896 od 8. 4. 1992.; HR-HMDCDR-7: Komanda 9. korpusa, Sastav i stanje jedinica 9. K u širem rejonu Kupresa, str. pov. br. 42-55/1 od 9. 4. 1992.; D. MARIĆ, *Sinovi Vitoroga*, str. 31.

¹⁴³ HR-HMDCDR-7: Komanda 2. VO, Naređenje, str. pov. br. 9/997-30 od 8. 4. 1992.; HR-HMDCDR-7: Komanda 2. VO, Dopuna telegrama, str. pov. br. 9/997-30/1 od 9. 4. 1992.; HR-HMDCDR-7: Komanda 9. korpusa, Sastav i stanje jedinica 9. K u širem rejonu Kupresa, str. pov. br. 42-55/1 od 9. 4. 1992.

¹⁴⁴ D. PEJČINOVIĆ, *Bilo jednom na Kupresu*, str. 189, 196; Izjava Tomislava Sablje dana autoru 25. 4. 2026.

i izbile na Vukovsku previju. Hrvatske snage, vjerojatno skupine u povlačenju iz okolice Kupresa prema Šujici, u selu Znanaglini imale su kraći sukob sa srpskom TO koja je izgubila četiri pripadnika. Na tom dijelu bojišta od vatre srpskoga topništva poginuo je jedan, a teško ranjen drugi pripadnik hrvatskih snaga.¹⁴⁵

Napad 11. OG prema Malovanu, prvotno planiran 9. travnja, odgođen je za dan poslije, po tvrdnjama Dušana Marića zbog straha i preuveličanih obavještajnih podataka o snazi hrvatskih postrojba. Ujutro 10. travnja OG-11 napala je u zahvatu prometnice Kupres – Gornji i Donji Malovan. General Lisica nije precizirao sastav snaga koje je na poslijeratnom zemljovidu grafički predstavio kao oklopni bataljun s glavnim snagama na smjeru Kupres – Donji Malovan a pomoćnom prema selu Riliću. Sam napad netočno je datirao dan prije.¹⁴⁶ Dušan Marić tvrdi da je u napadu sudjelovala tenkovska četa 9. oklopnoga bataljuna, samohodni dvocijevni topovi 30 mm "prage", dobrovoljci iz Srbije i Kuprešani "koji su se prijavili da učestvuju u oslobađanju Malovana".¹⁴⁷ Napad je izveden u gustom magli i s minimalnom mogućom bukom oklopnih vozila zbog čega su uspjeli postići učinak iznenađenja. Njihovu uspjehu pridonijelo je i mišljenje dijela hrvatskih vojnika da su u pitanju njihovi tenkovi. Zbog magle i snijega nošena jakim vjetrom srpski su tenkovi ugledani tek kada su se veoma približili hrvatskim položajima. Po nekim tvrdnjama nadomak crte bilo je minsko polje, no mine nisu eksplodirale kada su tenkovi prelazili preko njih. Prvi stradali na hrvatskoj strani bio je inženjerac iz Posušja koji je utvrđivao crtu u polju kod benzinske crpke. Iznenađenje je bilo veliko i srpske snage su ga u potpunosti iskoristile. Za zaustavljanje srpskoga napada iz Šujice je poslano nekoliko skupina: protuoklopna iz Brigade Vukovarskih veterana, dvije skupine voda "Zrinski" od kojih je jedna poslana na "Adria Ski" zbog prosudbe da slijedi napad iz smjera Zlosela, protuoklopna skupina 4. brigade ZNG iz bojne koja je bila u Livnu, vod specijalne policije "BATT", dvije novoustrojene satnije TO Tomislavgrad. Dio tih

¹⁴⁵ LUKA ZUBIĆ, "Znanaglina u plamenu", u: *Međaš, list 7. motorizovane brigade*, 3, Kupres, 3. 12. 1992., str. 4; D. MARIĆ, *Sinovi Vitoroga*, str. 31; D. PEJČINOVIĆ, *Bilo jednom na Kupresu*, str. 192.

¹⁴⁶ S. LISICA, *Komandant bez potrebe*, str. 316-319; D. MARIĆ, *Sinovi Vitoroga*, str. 31.

¹⁴⁷ D. MARIĆ, *Sinovi Vitoroga*, str. 31-32.

postrojbi stigao je iz Šujice nadomak Donjega Malovana i pod vatrom srpskih tenkova neorganizirano se povukao nazad uz ljudske i materijalne gubitke. Nije isključeno da je bilo i drugih manjih postrojbi koje su slane u pomoć. Uz to, nekoliko taktički zapovjednika razine vod – satnija nije bio na crti, već po raznim poslovima u zaleđu, u Šujici i Tomislavgradu. Uz loše vrijeme takvoj nekoordinaciji pogodovao je i slom sustava veza među hrvatskim postrojbama na Čajuši, benzinskoj crpki i Pogancu, pa hrvatske snage u Donjem Malovanu nisu znale za proboj srpskog oklopništva kod benzinske crpke blizu Gornjega Malovana. Iznenadene, bez međusobne koordinacije razbijene hrvatske postrojbe su se uz velike ljudske i materijalne gubitke povukle s Kupreške visoravni. Najveće gubitke hrvatske snage imale su u samom polju, dio u neutvrđenim rovovima, a dio u dolasku pred tenkovsku kolonu, poput 15 Vukovaraca u tri vozila koji su poslani na protuoklopnu intervenciju iz sela Galečić južno od Šujice. Jedna od boljih ilustracija kaosa na hrvatskoj strani jest pokušaj izvlačenja ranjenoga zapovjednika TO Tomislavgrad Željka Glasnovića. On je tijekom dana ranjen kod sela Botun i pokušalo ga se izvući na traktoru preko Kukavica, Rilića i prometnice Kupres – Šujica. Na putu su ušli u srpsku kolonu i uspjeli se vratiti u Kukavice gdje su bila dva voda vojnika i policajaca. Glasnović i tri ranjenika potom su izvučeni na nosilima preko Mračaja u Bugojno. Bataljun TO Tomislavgrad iz oba Malovana kroz šumu se iznad sela povukao prema Šujici.¹⁴⁸ Studenti, HOS-ovci, dio Gruđana i Posušana s položaja Čajuša, po nekim procjenama oko 130 osoba, povukli su se preko Malovanske poljane prema Cincar planini. U lutanju po snijegu i velikoj hladnoći dio se dokopao Livna i Šujice, no dio je završio u Glamočkom polju gdje su u selu Docu 11. travnja imali sukob sa srpskim snagama. Poginulo je šest, a zarobljeno 11 pripadnika HVO-a i HOS-a, dok

¹⁴⁸ MKSJ: Policijska uprava Splitsko-dalmatinska, Ratni put SJP "BATT", br. 511-12-48-VT-22/97 od 31. 12. 1997.; 4. *gardijska brigada Hrvatske vojske – Pauci*, Ministarstvo obrane Republike Hrvatske, Glavni stožer Oružanih snaga RH, Zagreb, 2011., str. 196; D. MARIĆ, *Sinovi Vitoroga*, str. 32; D. PEJČINOVIĆ, *Bilo jednom na Kupresu*, str. 37-38, 40-41, 193-194; <https://direktno.hr/direkt/tragicna-prica-heroja-s-kupresa-pa-necu-valjda-ja-ostati-tamo-ako-bude-rata-369091/>, TANJA BELOBRAJDIĆ, *Tragična priča heroja s Kupresa: "Pa neću valjda ja ostati tamo ako bude rata?"*, (10. 4. 2025.); B. PAPIĆ, "Tomislavgrad u Domovinskom ratu".

je srpski TO imao dva poginula borca. Zarobljenici su prebačeni u Knin i razmijenjeni 14. svibnja.¹⁴⁹

Prema izvješću Komande 2. vojne oblasti srpski napad 10. travnja okončan je zauzimanjem Gornjeg i Donjega Malovana uz gubitak jednog tenka T-55. Hrvatski gubitci procijenjeni su na oko 100 poginulih vojnika. Prema istom izvoru srpske su snage na crti Donji Malovan – Donje Ravno zaustavljene "radi sređivanja, popune i pripreme za produženje napada na komunikaciju Šujica – Livno".¹⁵⁰ Način na koji su srpske snage općenito napredovale tih dana potvrđuje da nakon borbi i teritorijalnoga pomaka nisu bile u stanju za daljnji prodor bez odmora, sređivanja borbenog poretka i popune. I to se upravo dogodilo 10. travnja kada su nasuprot njih između Donjega Malovana i Šujice, po svemu sudeći, bili samo pripadnici bojne "Zrinski" u području Stržnja i vod bojne "Frankopan" na području Crnog vrha.¹⁵¹ Uza sređivanje i popunu vrlo je vjerojatno da su srpske snage čekale i dolazak tenkova M-84 radi nastavka napada. Jača obrana Šujice organizirana je 11. travnja, premda je prilično teško utvrditi tko je sve bio angažiran na crti. Koliko je to velik problem, vidi se iz jedinog izvješća, koje sam do sada pronašao, a koje se uzgred dotiče i tih borbi. Radi se o izvješću bojne "Kralj Tomislav" iz sastava specijalnih postrojbi GS HV-a od 24. svibnja 1992. Prema tome izvješću je 10. travnja bojna sa 120 vojnika iz Zadra stigla u Tomislavgrad, prenoćila u gimnaziji i ujutro 11. travnja izišla na položaje uz cestu prema Donjem Malovanu. S obzirom na to da lijevo od ceste u području Crnoga vrha nije bilo nikoga, bojna je dio snaga odvojila i za to područje i držala ga do sljedećeg dana, 12. travnja kada ga je predala vođu iz Ljubuškog. Ostatak položaja predan je istoga dana bojni "Frankopan" nakon čega se bojna prebacila u Livno. Prema

¹⁴⁹ ĐURO JOSIPOVIĆ, "Kontinuitet koji se ne smije prekinuti", u: *Glamočki borac, list 5. lake pješadijske brigade*, Glamoč, 20. 5. 1994., str. 1-3; D. PEJČINOVIĆ, *Bilo jednom na Kupresu*, str. 41-42, 44-47, 55-57, 62-63, 170-171.

¹⁵⁰ MKSJ: Komanda 2. VO, Borbeni i operativni izveštaj, str. pov. br. 10736-2125 od 10. 4. 1992.

¹⁵¹ T. ŠULJ, *Bojna Frankopan*, str. 228-231; Izjava Tomislava Sablje dana autoru 25. 4. 2026.

izvješću bojna nije imala borbeni kontakt sa srpskim snagama.¹⁵² Prema drugim izvorima, odnosno sjećanjima, na rubu šume Crni vrh zapadno od magistralne ceste Kupres – Šujica obranu je 11. travnja organizirao vod bojne "Frankopan" s 23 vojnika i jednim protuoklopnim topom SPG-9. Na njihovu lijevom krilu na crti Karagin vrh – Babice navodno je bio dio odreda TO Tomislavgrad. Desni susjed "Frankopana" bio je vod iz Ljubuškoga s 50 vojnika oko ceste na zavoj u predjelu Stržanj. Zapadno, na Arapovini bila je skupina od oko 20-30 vojnika bojne "Zrinski" i skupina bataljuna TO Tomislavgrad. Poslijepodne je iz Kumrovca stigao ostatak bojne "Frankopan". U Šujicu je 12. travnja stigla 3. bojna 126. brigade HV-a koja se 14. travnja povukla zbog loše organizacije obrane, a na bojištu je ostala satnija dragovoljaca iz Sinja. Među postrojbama koje su se tih dana pojavile u Šujici bile su i: satnija dragovoljaca 123. brigade HV-a, minobacačka bitnica satnije HOS-a "Ante Paradžik" iz Osijeka, vod od oko 40 HOS-ovaca iz Orahovice, vod izvidnika 2. A brigade ZNG-a, skupina HOS-ovaca iz Sinja. Bez sumnje je bilo još manjih skupina, a navodno ih je u jednom trenutku bilo 28. Sve te postrojbe, uz vojnike HVO-a Tomislavgrad, definitivno su zaustavile srpski napad koji je intenzivno trajao nekoliko dana.¹⁵³

Komanda Kninskoga korpusa prijavila je 11. travnja da se nalazi neposredno ispred sela Šujica i najavila nastavak napada na smjeru Donji Malovan – Šujica – Tomislavgrad – Livno s ciljem, "razbiti ustaške snage u reonu Šuica, ovladati istom i stvoriti uslov za dalja dejstva ka Duvnu i Livnu".¹⁵⁴ Bilo je to pretjerivanje jer su pripadnici bojne "Frankopan" s protuoklopnim topom SPG-9 pogodili jedan tenk nakon čega je srpski napad stao. U zaustavljanju srpskoga

¹⁵² Hrvatska, Središnji vojni arhiv, Kabinet ministra obrane RH: Bojna "Kralj Tomislav" Zadar, Izvješće, br. 157-1HB/92 od 24. 5. 1992.

¹⁵³ VP 2148 Sinj, Izvješće o povratku 3. bojne 126. brHV iz Šuice, br. 855-1 od 15. 4. 1992.; T. ŠULJ, *Bojna Frankopan*, str. 231; Sandra Nižić, "Razgovor: Zdenko Lučić, brigadni general HVO-a te zapovjednik Jedinice za posebne namjene iz Ljubuškog", 11. 4. 2025. <https://www.ljportal.com/razgovor-zdenko-lucic-brigadni-general-hvo-a-te-zapovjednik-jedinice-za-posebne-namjene-iz-ljubuskog-99839/> (15. 4. 2026.); Dio rukopisa Ilije Vučure o brigadi "Kralj Tomislav"; Izjava Željka Šiljega dana autoru 20. 4. 2026.

¹⁵⁴ HR-HMDCDR-7, kut. 10: Komanda 9. korpusa, Redovni borbeni izveštaj, str. pov. br. 4-1961 od 11. 4. 1992.

napada važna je bila i zaprječna vatra minobacača 120 mm i topova 130 mm. Ništa manje nije bilo važno ni miniranje ceste Šujica – Kupres na velikom zavoju kod Stržnja 12. travnja koju tenkovi nisu mogli proći.¹⁵⁵ U borbeni izvještaj Komande 2. vojne oblasti za 12. travnja unesen je podatak da Kninski korpus nastavlja uspješno djelovanje prema Šujici i Livnu, da je izbio na "obod" sela Šujice, a da su Livno i Tomislavgrad u dometu njegova topništva.¹⁵⁶ Toga je dana pri izviđanju hrvatskih položaja iznad Šujice oboren MIG-21 iz 117. avijacijske brigade iz Bihaća, a pilot zarobljen.¹⁵⁷ Kninski je korpus 13. travnja nastavio "sa izvođenjem ofenzivnih borbenih dejstava na pravcu: Kupres – Šuica – Livno i Glamoč – Korićina – Livno", kao i da su počele borbe na smjeru Livno – Bosansko Grahovo.¹⁵⁸ To znači da je smjer Donji Malovan – Šujica uklopljen u širu operaciju zauzimanja Livna jer je TG-1, u cjelini ili kao dio, poslana u Glamoč radi sudjelovanja u tom napadu.¹⁵⁹ Kninski korpus 13. travnja nije napravio nikakav pomak prema Šujici kao što to nije učinio ni 14. travnja, kada je najavljen nastavak napada prema Livnu, uz bolju organizaciju, izviđanje, preraspodjelu snaga i pravilniju raspodjelu sredstava potpore.¹⁶⁰ Za 15. travnja planiran je napad na smjerovima Ravno – Zahum i Donji Malovan – Šujica – Galečić.¹⁶¹ Za nekoliko sljedećih dana nedostaju dnevna izvješća Kninskoga korpusa, a njegova djelatnost je u kratkim crtama dostupna u nekoliko izvještaja Komande 2. vojne.

¹⁵⁵ D. MARIĆ, *Sinovi Vitoroga*, str. 33; T. ŠULJ, *Bojna Frankopan*, str. 228-231; B. PAPIĆ, "Tomislavgrad u Domovinskom ratu"; Dio rukopisa Ilije Vučure o brigadi "Kralj Tomislav".

¹⁵⁶ Komanda 2. VO, Borbeni i operativni izveštaj, str. pov. br. 10736-2180 od 12. 4. 1992.

¹⁵⁷ BOJAN DIMITRIJEVIĆ – MILAN MICEVSKI, *117. lovački avijacijski puk. 352. izviđačka avijacijska eskadrila. 200. vazduhoplovna baza, Galaksija*, Niš, 2015., str. 156.

¹⁵⁸ HR-HMDCDR-7, kut. 10: Komanda 9. korpusa, Redovni borbeni izveštaj, str. pov. br. 4-1998 od 13. 4. 1992.

¹⁵⁹ DAVOR MARIJAN, "Borbe za Livno u travnju 1992. - prilog istraživanju", u: *Hercegovina*, 7, serija 3, Mostar, 2021., str. 289-291.

¹⁶⁰ HR-HMDCDR-7, kut. 10: Komanda 9. korpusa, Redovni borbeni izveštaj, str. pov. br. 4-1998 od 13. 4. 1992.; HR-HMDCDR-7, kut. 10: Komanda 9. korpusa, Redovni borbeni izveštaj, str. pov. br. 4-2016 od 14. 4. 1992.

¹⁶¹ HR-HMDCDR-7: Komanda 11. OG, Operativni izveštaj br. 3 dopuna, str. pov. br. 7-3 od 13. 4. 1992.

U izvještaju za 16. travnja stoji podatak da su postrojbe Kninskoga korpusa bile težišno angažirane na smjerovima Kupres – Malovan – Šujica i Glamoč – Livno te da su "vršile sređivanje borbenoga rasporeda i pripreme za dalja dejstva ka Šujici i s. Zahum".¹⁶² U izvješćima od 17. i 18. travnja navedeno je da Korpus utvrđuje crtu i priprema se za daljnja djelovanja.¹⁶³ Za 20. travnja težište djelovanja korpusa bilo je "na zadacima vezanim za teritoriju kupreške visoravni".¹⁶⁴ Iz izvještaja pisana dan poslije očito je da su ti zadatci na utvrđivanju dostignute crte, što navodi na zaključak da je JNA odustala od namjere prodora preko Šujice prema Livnu.¹⁶⁵ Korpus je prešao u obranu na crti: sjeverne padine Gluvinoga vrha – kota 1482 – zaselak Duvnjaci u Donjem Malovanu – Široka kosa – tt 1185 – Zanaglina – sjeverne padine Zanaglinske šume – Donji Mušić – Velika Kozjača tt 1220 – Vršić tt 1239 – Donje Ravno – Razvršće tt 1565.¹⁶⁶

Borbe za Kupres, posebice od trenutka kada su počeli srpski uspjesi na taj dio bojišta dovele su i neke istaknute dužnosnike obrambenoga sustava Republike Hrvatske, poput Miroslava Tuđmana i generala Janka Bobetka, kao i političare Matu Bobana i Vicu Vukojevića. General Bobetko je 10. travnja imenovan zapovjednikom hrvatskih snaga na Južnom vojištu i u svom viđenju rata tvrdi da je 11. travnja 1992. u Tomislavgradu zatekao atmosferu napuštanja Šujice i "silaska četnika od Kupresa prema Šujici". Bobetko spominje samovoljno povlačenje satnije 126. brigade Hrvatske vojske, što su spremale učiniti i druge snage. "Rekao sam da ćemo, ako noćas održimo Šujicu, spasiti cijeli taj prostor", piše Bobetko, te da "ako Šujica padne, bitka za ovaj

¹⁶² MKSJ: Komanda 2. VO, Borbeni i operativni izveštaj, str. pov. br. 10736-2273 od 16. 4. 1992.

¹⁶³ MKSJ: Komanda 2. VO, Borbeni i operativni izveštaj, str. pov. br. 10/36-2273 od 16. 4. 1992.; MKSJ: Komanda 2. VO, Borbeni i operativni izveštaj, str. pov. br. 10/36-2297 od 17. 4. 1992.

¹⁶⁴ Komanda 2. VO, Borbeni i operativni izveštaj, str. pov. br. 10/36-2382 od 20. 4. 1992.

¹⁶⁵ Komanda 2. VO, Borbeni i operativni izveštaj, str. pov. br. 10/36-2400 od 21. 4. 1992.

¹⁶⁶ Dnevno izvješće VOS Sjeverozapadna Hercegovina od 13. 5. 1992., str. pov. br. 66/92.

prostor je završena".¹⁶⁷ Očito je da Bobetko sebi pripisuje zasluge za obranu o čemu se dade raspravljati. Što se tiče satnije 126. brigade, u pitanju je zapravo bila bojna, koja je stigla 12. travnja i čija se glavina povukla dva dana poslije. S ciljem konsolidiranja stanja i poticanja učinkovitije organizacije HVO-a, general Bobetko imenovao je pukovnika Žarka Tolu za zapovjednika obrane Tomislavgrada, a brigadira Miljenka Crnjca za koordinatora obrane na pravcu Tomislavgrad – Prozor – Konjic.¹⁶⁸

Razmatranje o borbama za Kupres

Borbe na Kupreškoj visoravni u travnju 1992. među onima su koje se navode kao primjer nagle eskalacije rata u Bosni i Hercegovini. Po mnogo čemu te su borbe bile najava niza sličnih do okončanja rata 1995. godine. No kao jedne od prvih, posebice su indikativne i poticajne za utvrđivanje temeljnih značajki vojski iz kojih će poslije nastati nacionalne vojske Hrvata, Srba i Muslimana (od 1994. Bošnjaka). Poticajne su i za klasificiranje sukoba, što je to uopće bilo: agresija Hrvatske na Bosnu i Hercegovinu, kao što unisono tvrde srpski publicisti, srpska agresija na Hrvate, kako se to tumači s hrvatske strane ili ogledni primjer sukoba u sklopu građanskog rata u toj republici. S obzirom na nacionalni sastav općine Kupres, to je bio sukob lokalnih Hrvata i Srba u koji su se uključili njihovi sunarodnjaci iz okolnih općina. Jezikom ere samoupravnoga socijalizma koja je okončana nepune dvije godine prije, bio je to sukob naoružanog naroda mobiliziranog po nacionalnoj osnovi i na organizaciji TO. Raspadajuće strukture Teritorijalne obrane SR BiH su i najbliže nekom točnom određenju nacionalnih vojski, s tom razlikom da je njezino naoružanje oduzela JNA još 1990. i s njim naoružavala Srbe, pa je primjerice dio oružja livanjskoga TO-a u studenom 1991. iskorišten za naoružanje vojnika koji su obučavani u Školskom centru oklopnih i mehaniziranih snaga u Banja Luci.¹⁶⁹ Hrvatske snage naziv

¹⁶⁷ JANKO BOBETKO, *Sve moje bitke*, Vlastita naklada, Zagreb, 1996., str. 201, 205.

¹⁶⁸ *Isto*, str. 214-215.

¹⁶⁹ MKSJ: Komanda 5. korpusa, Predaja naoružanja i municije, naređenje, pov. br. 1-431 od 20. 11. 1991.; HR-HMDCDR, kut. 10024: Komanda 30. partd, Izvod iz zapovesti k-danta 30. partd, str. pov. br. 481-2 od 19. 3. 1992.

TO koristile su do 8. travnja kada su preimenovane u Hrvatsko vijeće obrane, pa su kroz sukob i promijenile svoje ime. Uklopljenost Srba u koherentnije strukture TO i JNA bila je organizacijska prednost koja se usprkos nizu slabosti pokazala uspješnijom. No ta uspješnost bila je odraz onoga spleta okolnosti u kojem su Srbi kao najbrojniji dio starješinskoga kora u Oružanim snagama od JNA i dijela TO na temelju njihove materijalne baze napravili tri srpske vojske.

Izvan kategorije "naoružanog naroda" bili su vojnici na odsluženju vojnoga roka u JNA, najvećim dijelom u sastavu tenkovskih posada 9. oklopnog bataljuna i tenkovske čete 51. mehanizirane brigade, s tim da to nisu bili isključivo Srbi. S hrvatske strane to su uglavnom bili vojnici iz Vukovara i Specijalnih postrojbi GS HV-a od kojih je velik broj njih bio rođen ili podrijetlom iz BiH. U dokumentima JNA tvrdi se da su 10. travnja u borbama na smjeru Šujica – Tomislavgrad razbijene "tri ustaške brigade (106. br ZNG Osječka, 1. brigada ZNG (Splitska) i Vukovarska brigada)".¹⁷⁰ Brigada Vukovarskih veterana, poslije 204. brigada HV-a doista je imala jednu borbenu skupinu na Kupresu za koju se na mrežnim stranicama može naći podatak od oko 130 ljudi.¹⁷¹ Ta brigada je na jesen 1992. postala osnova za ustroj 5. gardijske brigade HV-a i nije mi poznato njezino mjesto u sustavu hrvatske obrane do tada. Vjerojatno za nju treba vezati tvrdnju o 106. brigadi HV-a na Kupresu. Takva brigada je doista postojala u Osijeku, no na Kupresu nije bila. Vjerojatno je u jednom od uništenih vozila Vukovarske brigade bio poneki dokument 106. brigade što sugerira da je to vozilo prethodno bilo u Osijeku. Prva brigada ZNG-a nije bila iz Splita već iz Zagreba i u drugoj polovici travnja jedna njezina desetina (odjeljenje) bila je u sastavu obrane Šujice.¹⁷² Iz splitske 4. brigade ZNG-a na područje Kupresa poslana je 6. travnja protuoklopna skupina od pet gardista.¹⁷³ Iz Specijalnih postrojbi GS HV-a bio je relativno velik broj vojnika: iz bojne "Zrinski" oko 40

¹⁷⁰ HR-HMDCDR-7, kut. 10: Komanda 9. korpusa, Redovni borbeni izveštaj, str. pov. br. 4-1961 od 11. 4. 1992.

¹⁷¹ <https://direktno.hr/direkt/tragicna-prica-heroja-s-kupresa-pa-necu-valjda-ja-ostati-tamo-ako-bude-rata-369091/>, T. BELOBRAJDIĆ, *Tragična priča heroja s Kupresa: 'Pa neće valjda ja ostati tamo ako bude rata?'*, (10. 4. 2025.).

¹⁷² Pregled internih veza UKV stanica kanal br. 2. – Šuica od 23. 4. 1992.

¹⁷³ 4. gardijska brigada Hrvatske vojske – Pauci, str. 196.

pripadnika od kojih su u borbama u Kupresu poginula tri pripadnika, a jedan je preminuo u splitskoj bolnici od posljedica ranjavanja. Iz bojne "Matija Vlačić Ilirik" bio je vod jačine oko 20-30 ljudi iz kojega su poginula dvojica pripadnika.¹⁷⁴ U obrani Šujice od 10. travnja angažirani su bili pripadnici bojni "Frankopan" i "Kralj Tomislav". Sveukupno bi se moglo reći da je iz ZNG-a i HV-a u borbama na Kupresu bilo oko 200-250 vojnika. Iz sastava hrvatske TO, odnosno HVO-a moglo je biti maksimalno 2650 osoba, od čega je oko 1100 bilo iz Tomislavgrada.

Hrvatska strana je na širem području Južnoga bojišta, tj. na dijelu od Livna do Stoca imala pod nadzorom općinske štabove TO i zonski štab u Livnu čije postojanje nije došlo do izražaja u borbama. To se može reći i za Stožer Herceg-Bosne koji je tijekom borbi za Kupres promijenio dva zapovjednika (Anđelka Mikulića i Vladimira Pera-ka). Utjecaj na stanje toga stožera se nakon 3. travnja slabo ili nikako osjećao, a dokumentirano nikako. Zbog toga ima osnova za zaključak da je u borbama za Kupres hrvatsko zapovijedanje ostalo na taktičkoj razini premda ne i naročito uspješno. U zoni borbi oko Kupresa u noći 6./7. travnja zapovijedanje je preneseno na zapovjednika TO Tomislavgrad Željka Glasnovića i to trenutku masovnog osipanja Kupreške bojne. Snage kojima je tada Glasnović zapovijedao bile su malobrojne i sposobne tek za manje okršaje bez izgleda na uspjeh. Glasnović je do 7. travnja bio zapovjednik u zoni Donji Malovan – Gornji Malovan – Rilić, a potom ga je naslijedio netko iz Brigade Vukovarskih veterana. Tko je to konkretno bio, nisam uspio utvrditi. Dovođenje pojačanja tijekom bitke ukazuje na neformalne veze gdje se može pretpostaviti utjecaj ministra obrane Republike Hrvatske Gojka Šuška. Na to ukazuju činjenice da su Specijalne postrojbe GS HV-a bile vezane za njega, a ne za načelnika Glavnoga stožera.¹⁷⁵

Tijekom rata i poraća srpska je publicistika borbe za Kupres prikazivala posljedicom iznenadnoga hrvatskog napada i agresijom Republike Hrvatske, što ni dalje nije rijedak slučaj. Kupreška operacija se

¹⁷⁴ 1. hrvatski gardijski zdrug, str. 36, 49; D. PEJČINOVIĆ, *Bilo jednom na Kupresu*, str. 113.

¹⁷⁵ U tom smislu Specijalne postrojbe GS HV-a imale su ulogu koju će od sredine 1994. imati 1. hrvatski gardijski zdrug.

nije realizirala "u trku", kako tvrdi general Ratko Mladić.¹⁷⁶ Ona je planirana u sklopu većega plana pod imenom *Krajina-92*. S vojničke točke gledišta, Kupres je bio prva zahtjevna zadaća kako za hrvatski, tako i za srpski TO. Naoružani narod na teritorijalnoj, kao i na dragovoljačkoj osnovi nije bio uporabljiv za zahtjevnije zadaće. Mnogo je bolje stajala JNA, kao operativna komponenta srpskih oružanih snaga. Ona je na Kupreškoj visoravni postavila dobitnu formulu srpske vojske. Do pobjede se dolazilo na gusjenicama oklopnih vozila i s topništvom što je bila prednost kojoj do kraja rata ostala dva sudionika bosanskohercegovačke drame nisu uspjela parirati. Usprkos porazu, hrvatske su snage preventivnim napadom omele srpske planove u jugozapadnoj Bosni, prvenstveno prema Livnu čija je obrana bila jedan od tri ključna hrvatska uspjeha (druga dva su kod Bosanskoga Broda i prijevoja Stolovi između Stoca i Neuma) koji su utjecali na opstanak Bosne i Hercegovine, kao i za stabilnost južne Dalmacije. Puno značenje te obrane došlo je do izražaja 1994.-1995. u završnim borbama za oslobađanje Hrvatske i opći rasplet rata.¹⁷⁷

Hrvatski gubitci u borbama za Kupres bili su vrlo veliki. Srpska strana je do jutra 13. travnja registrirala 131 poginulu osobu: 43 u Donjem Malovanu, 36 u Gornjem Malovanu, 16 u Zloسلu, 10 južno od Kupresa, sedam u Kupresu, sedam u Ravnom, šest u Botunu i Kukavicama, četiri u Rastičevu i dva na farmi Klade. Kod dijela tih lokacija nije se dublje ulazilo u šumu zbog opasnosti.¹⁷⁸ Prema podatcima iz 1994., u borbama je poginulo 157 osoba od kojih iz općine Kupres 29 vojnika i 19 civila.¹⁷⁹ U *Spomenici HVO i Bosanskoj knjizi mrtvih* nalaze se različiti podatci o poginulima, jer su kriteriji popisa bili različiti, negdje po mjestu rođenja, a negdje i po mjestu pogibije. No sigurno je najviše poginulih bilo s Kupresa, potom Tomislavgrada (19, odnosno 21) i Posušja (9). Iz Gruda su bila četiri poginula, a iz Ljubuškog jedan. Nestalima se vodi još 10 vojnika HVO-a, šest iz Gruda i četiri iz Posušja. Iz Brigade Vukovarskih veterana poginulo je 15 osoba od

¹⁷⁶ JOVAN JANJIĆ, *Srpski general Ratko Mladić*, Matica srpska, Beograd, 1996., str. 50, 52-53.

¹⁷⁷ D. MARIJAN, "Borbe za Livno u travnju 1992.", str. 277-278.

¹⁷⁸ HR-HMDCDR-7: Komanda 11. OG od 13. 4. 1992. u 09,00.

¹⁷⁹ A. ČIČAK, "Kako smo branili Kupres", str. 27.

kojih su tri zasigurno bili stranci. Iz Specijalnih postrojbi GS HV zaključno s 10. travnjem poginuo je pet gardista, a šesti je preminuo od posljedica ranjavanja četiri dana prije. Iz protuoklopne skupine 4. brigade ZNG-a od pet gardista 10. travnja poginula su četiri. Iz Specijalne jedinice policije BATT poginuo je jedan specijalac koji je u *Bosanskoj knjizi mrtvih* kategoriziran kao civil.¹⁸⁰ To je još jedan primjer koliko su popisi stradalih kompleksni za izradu.¹⁸¹ No čini se sigurnim samo da je na hrvatskoj strani većina poginula 10. travnja i da je to po gubitcima možda i najteži dan u povijesti HVO-a.

Prema prvim podacima nakon rata, Srbi su na Kupreškoj visoravni imali 85 poginulih i 154 zarobljene osobe.¹⁸² Dušan Marić navodi osam poginulih vojnika i dobrovoljaca, 45 teritorijalaca (31 u Kupresu, sedam u Malovanu, tri u Znanjini, dva u Riliću, jedan u Botunu i jedan u Ravnom), te devet poginulih civila (tri u Donjem Malovanu, tri u Botunu, dva u Znanjini i jedan u Kupresu). Zarobljeno je 180 teritorijalaca i civila od kojih je 20 navodno umrlo u hrvatskim logorima.¹⁸³ Prema nedavno iznesenim podacima Republičkoga centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica iz Banja Luke poginula je 61 osoba srpske nacionalnosti, a 22 su zarobljene i umrle u hrvatskom zatočeništvu.¹⁸⁴ Premda se u radu na jednom

¹⁸⁰ MKSJ: Policijska uprava Splitsko-dalmatinska, Ratni put SJP "BATT", br. 511-12-48-VT-22/97 od 31. 12. 1997.; Ministarstvo hrvatskih branitelja iz domovinskog rata Županije zapadnohercegovačke od 21. 3. 2022., Poginuli i nestali hrvatski branitelji u travnju 1992. godine na Kupresu; 1. *hrvatski gardijski zdruk*, str. 36, 49; 4. *gardijska brigada Hrvatske vojske*, str. 196, 417; 5. *gardijska brigada Hrvatske vojske – Sokolovi*, Ministarstvo obrane Republike Hrvatske, Glavni stožer Oružanih snaga RH, Zagreb – Vinkovci 2025., str. 75; *Spomenica poginulim i nestalim braniteljima HVO-a, I-II*, Solvej, Mostar, 2000.; MIRSAD TOKAČA, *Bosanska knjiga mrtvih: Ljudski gubici u Bosni i Hercegovini 1991-1995*, Istraživačko dokumentacioni centar, Sarajevo, 2012., knjiga 4.

¹⁸¹ O tom problemu kod DAVOR MARIJAN – ANTE NAZOR – ZLATAN MIJO-JELIĆ – PETAR KOLAKUŠIĆ, *Domovinski rat i zločini nad Hrvatima u Bosni i Hercegovini 1991.-1995.*, Udruga Hrvatska zvona – Hrvatski memorijalno-dokumentacijski centar Domovinskog rata, Zagreb – Mostar, ²2000., str. 641.

¹⁸² J. JANJIĆ, *Srpski general Ratko Mladić*, str. 50-51.

¹⁸³ D. MARIĆ, *Sinovi Vitoroga*, str. 32-33.

¹⁸⁴ *Atlas zločina nad Srbima tokom odbrambeno-otadžbinskog rata I: 1992.*, Republički centar za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica, Banja Luka, 2022., str. 42-55.

mjestu referiraju na članak iz *Polemosa*,¹⁸⁵ koji je pisan uglavnom na srpskim izvorima, "naučni" pristup ove institucije dobro oslikava tvrdnja da "početkom aprila 1992. godine nije bilo vojnika JNA na području Kupresa, a imajući u vidu da VRS još nije bila formirana, Srbi Kupresa nisu imali mogućnost organizovane odbrane".¹⁸⁶

Hrvatski gubitci u materijalno-tehničkim sredstvima također su bili veliki i to uglavnom 10. travnja. Jedan tenk T-55 je uništen, a drugi zarobljen, kao i dvije samohotke M-36, dva protuoklopna topa ZIS, jedan minobacač 82 mm, tri netrzajna topa, veći broj "zolja", četiri rovokopača, osam motornih vozila sa streljivom i veće količine streljačkog naoružanja. U srpskim dokumentima spominje se i zarobljavanje jedne haubice, za koju nisam pronašao potvrdu da je uopće bila u hrvatskom naoružanju tijekom borbi.¹⁸⁷ Srpski su gubitci u materijalno-tehničkim sredstvima nepoznanica, iako su bili manji. U borbama na smjeru Zlosela – Kupres 7. travnja imali su tri oštećena tenka. Nije poznat stupanj oštećenja, no čini se da su oklopnjaci za određeno razdoblje bili izbačeni iz borbe, pa ih je hrvatska strana smatrala uništenim. U napadu 10. travnja imali su uništen tenk T-55. Iznad Šujice oboren je jedan MIG-21. Stavka u kojoj usporedba nije uopće moguća jest omjer uništene civilne imovine. Za razliku od hrvatskih i muslimanskih, srpska sela su gotovo neoštećena preživjela travanj 1992.

Zaključak

Borbe za Kupres u travnju 1992. spadaju među prve velike sukobe u Bosni Hercegovini. Bio je to sukob Hrvata i Srba, u ogromnoj većini bez borbenog iskustva, dijelom organiziranoga po strukturama TO i partizanskih brigada JNA. Hrvati i Srbi sporili su se oko mjesta Kupresa u budućoj teritorijalnoj jedinici na temelju Cutileirova plana. S obzirom na viđeno u ratu u Hrvatskoj, ne čudi da je oružani sukob

¹⁸⁵ D. MARIJAN, "Borbe za Kupres 1992. u travnju 1992.", str. 11-49.

¹⁸⁶ *Atlas zločina nad Srbima tokom odbrambeno-otadžbinskog rata I: 1992.*, str. 40, 56.

¹⁸⁷ MKSJ: Komanda 2. VO, Borbeni i operativni izveštaj, str. pov. br. 10736-2125 od 10. 4. 1992.; HR-HMDCDR-7, kut. 10: Komanda 9. korpusa, Redovni borbeni izveštaj, str. pov. br. 4-1961 od 11. 4. 1992.

bio jedino rješenje. Nakon referenduma o neovisnosti BiH, Srbi su počeli ubrzane pripreme za rat u kojima se mogu prepoznati neki od strateških ciljeva koji su formalno usvojeni 12. svibnja 1992. Angažman na Kupresu uklapa se u prvi od tih ciljeva, teritorijalnu jedinicu i razgraničenje od druga dva bosanskohercegovačka naroda. Sukob na Kupreškoj visoravni počeo je 3. travnja, a priveden je kraju 10. travnja srpskom pobjedom i velikim porazom hrvatskih snaga. Borbe su odlučile materijalno-tehnička sredstva JNA koje su desetljećima financirali svi građani Jugoslavije, a koja su u konačnici najvećim dijelom prevedeni u srpsko vlasništvo. Hrvati su poraz u preventivni napad ublažili rastrojavanjem srpskih planova u jugozapadnoj Bosni i stvaranjem kontinuirane crte na tom dijelu bojišta na koju se potom uvezala crta hrvatskih i muslimanskih snaga u središnjoj Bosni. U dosadašnjim analizama borbi za Kupres prevladavali su srpski izvori, odnosno gradivo Jugoslavenske narodne armije. Ta je vrsta izvora, bez sumnje, i najbrojnija, no nezaobilazni su i dokumenti hrvatskih političkih i vojnih tijela s Kupresa i upravo je njihovo korištenje unijelo novo svjetlo u dio zbivanja koji je do sada bio nepoznanica.

Teorijski temelji i metodološka pitanja zavičajne povijesti*

VLATKO SMILJANIĆ

Sveučilište u Zagrebu, Fakultet hrvatskih studija

University of Zagreb, Faculty of Croatian Studies

E-mail: vsmiljani@fhs.unizg.hr

DOI: <https://doi.org/10.47960/2712-1844.2026.12.197>

UDK: 930.2: 930.1

Pregledni rad

Primljeno: 2. kolovoza 2025.

Prihvaćeno: 19. veljače 2026.

Sažetak

Rad se bavi teorijskim i metodološkim određenjem zavičajne povijesti unutar okvira suvremene historiografije. Analiziraju se temeljna pojmovna pitanja povezana s definiranjem zavičajne povijesti u odnosu na mikrohistoriju i kulturnu memoriju. Posebna se pozornost posvećuje povijesnom razvoju samoga koncepta te njegovim metodološkim specifičnostima, uključujući rad s raznovrsnim izvorima, selektivnost u odabiru tema i napestost između znanstvene objektivnosti i društvenih očekivanja. U radu se također razmatra granica između akademske historiografije i popularnoga pisanja te se problematizira epistemološki status zavičajne povijesti u širem kontekstu historiografske teorije. Zaključno, ističe se da zavičajna povijest može biti znanstveno relevantna kada se temelji na metodološkoj strogosti i kritičkoj analizi, unatoč svojim inherentnim ograničenjima vezanim uz prostor, izvore i društvenu funkciju.

Ključne riječi: epistemologija povijesti; identitet; kulturna povijest; metodologija povijesti; mikrohistorija; zavičajna povijest.

* Rad je nastao kao dio istraživanja u okviru institucionalnoga znanstveno-istraživačkog projekta Fakulteta hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu br. 260068 "ZAPAMTI – Zavičaj kao prostor kulturnoga pamćenja: mikrohistorijska, kroatološka i komunikološka istraživanja lokalnih identiteta i kultura" (CroRiS ID 13340).

Theoretical Foundations and Methodological Issues of Place-Based History

Review article

Received: 2 August 2025

Accepted: 19 February 2026

Summary

This paper investigates the theoretical foundations and methodological framework of place-based history (Croatian: *zavičajna povijest*) as a specific research orientation situated at the intersection of historiography, ethnology, and interdisciplinary cultural studies. It argues that place-based history, while often mistakenly conflated with microhistory or regional studies, constitutes a distinct approach grounded in the exploration of collective memory, identity formation, and place-rooted historical consciousness. The author provides a systematic conceptual differentiation between place-based, regional, and microhistorical approaches, positioning place-based history as an epistemologically autonomous field concerned with the diachronic and synchronic dynamics of historically embedded localities.

The first part of the paper is devoted to a critical review of the historiographical background that has enabled the emergence of place-based history as a legitimate scholarly practice. It considers the influence of the *Annales* school, the rise of bottom-up historical perspectives, and the broader shift from political to social and cultural history. Particular attention is paid to the relevance of place-based history in small nations and culturally diverse contexts, where locally grounded narratives often function as repositories of suppressed or neglected historical experience.

In the second part, the author analyses the key methodological challenges that arise in place-based historical research. These include: the selection and triangulation of sources in limited archival environments; the role of oral history and material culture; the articulation of time and space within a specific place-based framework; and the balance between descriptive fidelity and analytical abstraction. The paper emphasises the need for methodological reflexivity, especially in relation to the researcher's positionality and the ethical dimension of engaging with living communities and inherited memory.

A central contribution of the study lies in its clarification of the specific scientific methods applicable to place-based history, distinguishing general scientific methods (such as induction, deduction, analysis, synthesis, and comparison) from those particular to historical inquiry (such as chronology, causality analysis, genealogy, and oral testimony). The author proposes a model in which place-based history serves not only as a descriptive

but also as an interpretative and critical mode of historical narration, one that can contribute to broader historiographical debates by virtue of its depth, granularity, and cultural embeddedness.

The paper concludes by affirming the scholarly potential of place-based history to transcend anecdotal or antiquarian limitations. When conducted with analytical rigor and methodological clarity, place-based history can illuminate the ways in which the past continues to structure cultural memory and identity within specific spatial contexts, while simultaneously providing insights into macrohistorical patterns. As such, place-based history is presented not as a marginal or auxiliary field, but as an essential component of a plural and reflexive historiographical landscape.

Keywords: epistemology of history; identity; cultural history; methodology of history; microhistory; place-based history.

Uvod

U posljednjim desetljećima, osobito u kontekstu porasta interesa za mikrohistorijska, kulturna i identitetska istraživanja, zavičajna povijest sve se više afirmira kao relevantan i potreban aspekt historiografskog promišljanja. Rastuća valorizacija lokalnih zajednica, svakodnevnoga života, kulturne baštine i identitetskih posebnosti unutar konkretnih geografskih i društvenih okvira otvara prostor za znanstvenu obradu tema koje su nekoć bile potisnute ili smatrane marginalnima u odnosu na velike narative nacionalne povijesti i makrostrukture historiografske analize.¹ Ipak, unatoč sve većoj prisutnosti u znanstvenoj i društvenoj recepciji, zavičajna povijest još uvijek ostaje teorijski neartikulirana i metodološki marginalizirana unutar suvremene historiografske misli. Sustavno znanstveno promišljanje o ovom obliku povijesnoga istraživanja gotovo je u potpunosti izostalo iz domaće historiografske literature.

Stoga, ovaj rad nastoji postaviti teorijske temelje zavičajne povijesti i artikulirati njezin metodološki status u okvirima historiografske znanosti. Temeljna je pretpostavka rada da zavičajna povijest nije tek

¹ MAURA CRONIN, "Local History", u: MARY MCAULIFFE – KATHERINE O'DONNELL – LEEANN LANE (ur.), *Palgrave Advances in Irish History*, Palgrave Macmillan, London, 2009., str. 156; CARLO GINZBURG – JOHN TEDESCHI – ANNE C. TEDESCHI, "Two or Three Things That I Know About It: Microhistory", u: *Critical Inquiry*, Chicago, 1/1993., str. 15.

faktografska rekonstrukcija lokalne prošlosti, već znanstveno i kulturno utemeljena praksa u kojoj se prepliću prostor, kolektivna memorija, identitet i interpretacija. Polazište se nalazi u razumijevanju zavičajne povijesti kao spoja znanstvene metodologije i društvene funkcije, što otvara niz temeljnih teorijskih i epistemoloških pitanja: kako definirati predmet i obuhvat zavičajne povijesti; koje su njezine dodirne točke i razlike u odnosu na mikrohistoriju, lokalnu povijest i kulturnu memoriju; može li zavičajna povijest dobiti status znanstvene discipline s vlastitom metodologijom; kako pristupiti validaciji izvora u uvjetima fragmentarne i nestandardizirane građe; kako pomiriti identitetske funkcije s načelima znanstvene objektivnosti; te, naposljetku, kako se zavičajna povijest uklapa u suvremene historiografske trendove poput interdisciplinarnosti, narativnog obrata i decentralizacije povijesnog znanja.

Ovaj interes dodatno je potaknut sve češćom primjenom zavičajne povijesti u akademskome i izvanakademskom okruženju – u obrazovanju, kulturnim institucijama, muzejskim projektima, općinskim zbornicima i lokalnim povjesničarskim inicijativama. No, praksa često nadilazi teoriju: velik broj objavljenih zavičajnih radova temelji se na revijalnome pristupu, bez jasnih metodoloških kriterija, teorijskog okvira i kritičkoga rada s izvorima.² Upravo u toj disproporciji između žive istraživačke prakse i teorijske neosviještenosti leži središnja motivacija ovoga rada: potreba da se zavičajna povijest iz implicitne narativne prakse prepozna i artikulira kao samostalna analitička kategorija, utemeljena na jasno definiranu pojmovnom aparatu, istraživačkim standardima i znanstvenoj legitimaciji.

Zavičajna povijest ima potencijal posrednika između akademske historiografije i potrebe lokalnih zajednica za očuvanjem memorije i identiteta. Ona nije nužno u opreci s velikim narativima, nego ih može korektivno nadopunjavati i produbljivati, omogućujući uvid u mikrokozmos društvenih odnosa, običaja, svakodnevice i kulturnih

² MARINA KRPAN SMILJANEC, "Lokalna povijest – temelj izgradnje zavičajne zbirke", u: *Knjižničarstvo: glasnik Društva knjižničara Slavonije, Baranje i Srijema*, 1-2, Osijek, 2017., str. 55; PIERRE GOUBERT, "Local History", u: *Daedalus*, Cambridge, 1/1971., str. 114.

praksi.³ Ne radi se o romantiziranome prikazu zavičaja, već o znanstveno strukturiranom pristupu koji, unatoč ograničenjima vezanim uz izvore, prostor i društvenu funkciju, može razviti sofisticiranu metodologiju.

Metodološki okvir ovoga rada temelji se na višerazinskoj teorijskoj analizi usmjerenoj na pojamovno raščišćavanje, kategorizaciju i normativno promišljanje temeljnih istraživačkih pretpostavki. Prvo se razmatra pojamovna distinkcija zavičajne povijesti u odnosu na srodne pojmove, potom slijedi pregled razvoja koncepta i recepcije u hrvatskoj historiografiji, a zatim obrada temeljnih metodoloških pitanja, uključujući izvorne baze, selektivnost, narativne strategije i granicu znanstvene i popularne povijesti. U završnom dijelu rad se fokusira na epistemološki status zavičajne povijesti i mogućnosti njezine znanstvene legitimacije u suvremenom historiografskom diskursu.

Ovim se radom nastoji sustavno artikulirati zavičajna povijest kao zasebna i znanstveno relevantna epistemološka kategorija. Umjesto da se svrstava pod lokalnu ili mikrohistoriju, zavičajna se povijest ovdje tretira kao analitički samosvojno područje utemeljeno na pojamovno preciznu određenju, specifičnim metodološkim pretpostavkama i vlastitoj istraživačkoj funkciji. Time se doprinosi, ne samo boljem razumijevanju lokalno ukorijenjenih povijesnih praksi, nego i razvoju pluralnoga modela historiografske znanosti u kojem se vrednuju kontekstualna, identitetska i simbolička značenja prostora.

Pojmovno određenje

Zavičajna povijest, kao specifičan oblik historiografskoga promišljanja, još uvijek nije sustavno teorijski artikulirana unutar suvremenoga znanstvenog diskursa. U akademskim raspravama, osobito u domaćoj literaturi, često se neprecizno poistovjećuje s lokalnom ili mjesnom poviješću, dok se u međunarodnim kontekstima nerijetko svrstava pod širi okvir mikrohistorijskih istraživanja.⁴ Takve reduktivne interpretacije zanemaruju ključne razlike koje zavičajnu

³ P. GOUBERT, *nav. dj.*, str. 116.

⁴ MIROSLAV BERTOŠA, *Izazovi povijesnog zanata: lokalna povijest i sveopći modeli*, Antibarbarus, Zagreb, 2002., str. 284; M. CRONIN, *nav. dj.*, str. 156.

povijest čine zasebnim epistemološkim fenomenom, s vlastitom spoznajnom logikom, istraživačkim fokusom i društvenom funkcijom.

Iako lokalna povijest označava istraživanje povijesne dinamike određenoga geografskog prostora, općine, sela, grada ili regije, njezina je osnovna orijentacija topografska i deskriptivna, usmjerena na rekonstrukciju događaja, institucija i demografskih kretanja unutar prostornih granica.⁵ Nasuprot tome, zavičajna povijest transcendentira prostornu dimenziju i ulazi u područje identitetskoga, simboličkoga i emocionalnog. Zavičaj se ne određuje isključivo koordinatama na karti, već razinama ukorijenjenosti, pripadnosti, kulturne transmisije i intergeneracijskoga pamćenja.⁶

Zavičajna povijest obuhvaća povijest doživljenoga prostora, prostora oblikovanog životnim iskustvom pojedinaca i zajednice, koji se pamti, interpretira i vrednuje kroz prizmu pripadnosti. U tom smislu, zavičajna povijest uključuje dimenzije koje lokalna povijest načelno ne obuhvaća: subjektivnu percepciju prostora, simboličku konstrukciju identiteta, emocionalnu vezanost i specifičnu društvenu funkciju očuvanja kulturnoga pamćenja.⁷ Ona ne predstavlja tek kroniku jednoga mjesta, nego njegovu interpretaciju u svjetlu iskustva, pripadnosti i značenja.

Ovakav pristup podrazumijeva teorijski zaokret prema integraciji mikrohistorijskih metoda, naratoloških pristupa, teorije kulturne memorije i identitetskih studija.⁸ Zavičajna povijest tako predstavlja točku susreta faktografije i interpretacije, prostorne analitike i

⁵ LESLIE E. BAUZON, "Local History: rationale, problems and prospects", u: *Philippine Quarterly of Culture and Society*, Cebu City, 3/1978., str. 158.

⁶ DRAGUTIN ROSANDIĆ, "Zavičajna povijest: pojmovni izazovi", u: MARIJANA MARINOVIĆ – DRAGUTIN ROSANDIĆ (ur.), *Zbornik Zavičajna povijest u interkulturnom kontekstu*, Filozofski fakultet, Zagreb, 2005., str. 25-29; M. KRPAJ SMILJANEC, *nav. dj.*, str. 51.

⁷ WILLIAM L. LANG – LAURIE K. MERCIER, "Getting It Down Right: Oral History's Reliability in Local History Research", u: *The Oral History Review*, 12, Waco, 1984., str. 81-84; https://www.geneseeny.gov/files/sharedassets/county/v/1/history/talks/local_history_essay.pdf, MICHAEL J. EULE, *Local History: A Brief Historical Overview and Issues Central to its Practice*, (1. 8. 2025.).

⁸ C. GINZBURG – J. TEDESCHI – A. C. TEDESCHI, *nav. dj.*, str. 15; DRAGO ROKSANDIĆ i dr., "Predgovor izboru radova", u: DRAGO ROKSANDIĆ i dr., *Mikrohistorija: pola stoljeća inovacija*, Filozofski fakultet – SKD Prosvjeta, Zagreb, 2022., str. 11.

simboličke semantike. Uvođenje toga pojma nije puka terminološka distinkcija, već teorijska gesta usmjerena prema proširenju granica historiografske spoznaje.

U najširem smislu, zavičajna povijest bavi se poviješću određene teritorijalne cjeline (naselja, kraja, regije) s ciljem razumijevanja promjena koje su se ondje odvijale kroz vrijeme, uzimajući u obzir sve aspekte društvenoga života.⁹ No, za razliku od lokalne povijesti, ona proizlazi iz osobne povezanosti sa zavičajem te uključuje emocionalnu komponentu, dimenziju pripadnosti i subjektivni angažman. Njezin motiv nije samo znatiželja, već i identitetska potreba.

Za razliku od mikrohistorije, koja se temelji na istraživanju malih i često marginaliziranih pojava radi sagledavanja širih društvenih struktura, zavičajna povijest zadržava fokus na lokalitetu kao samostalnom prostoru značenja. Dok mikrohistoričari, prema Peteru Burkeu, postavljaju velika pitanja na malim mjestima i teže univerzalizaciji, zavičajna povijest često ostaje na partikularnoj razini, usmjerenoj na valorizaciju i afirmaciju lokalnog identiteta.¹⁰ Iako se dijelom oslanja na iste metodološke instrumente (usmena predaja, obiteljske arhive, efemerna građa), njezina je intencija drukčija – interpretacija lokalne memorije, a ne teorijska generalizacija.

Posebnu pozornost treba posvetiti razlikovanju zavičajne povijesti i popularne povijesti. Njihova vanjska sličnost, posebice zbog čestog izvanakadetskoga porijekla i afirmativnog tona, može zamaglit dubinske epistemološke razlike. Popularna povijest često operira unutar pojednostavljenih narativa i emocionalno obojenih priča, čime zadovoljava potrebe publike za identifikacijom, spektaklom ili nostalgичnim prepoznavanjem. Nasuprot tome, zavičajna povijest kada se temelji na znanstvenim kriterijima održava analitičku distancu i kritičku provjerljivost, iako obrađuje emocionalno nabijene teme. Njezina kompleksnost proizlazi upravo iz te dvostruke uloge: znanstvene interpretacije i društveno-empatijske angažiranosti.

Interdisciplinarnost je konstitutivno obilježje zavičajne povijesti. Budući da se bavi prostorom koji nije samo geografski entitet, nego

⁹ M. CRONIN, *nav. dj.*, str. 147.

¹⁰ D. ROKSANDIĆ i dr., *nav. dj.*, str. 13.

simbolički, kulturni i emocionalni konstrukt, istraživački pristup nužno uključuje spoznaje i metode etnologije, kulturne antropologije, sociologije, geografije, a djelomično i psihologije, osobito u analizi memorijskih obrazaca.¹¹ Zavičaj kao "osobna domovina" nije moguće obuhvatiti klasičnim historiografskim instrumentarijem – on traži otvorenost prema narativima, značenjima i društvenim praksama koje se oblikuju iznutra, unutar zajednice.

Povjesničar koji se ozbiljno bavi zavičajnom tematikom nije samo arhivist i analitičar, već i tumač kulturnih kodova, narator identitetskih obrazaca i kritički interpretator lokalnih simboličkih sustava. Kako je istaknuo Pierre Goubert, takav istraživač mora istodobno biti arhivist, antropolog i pripovjedač jer zavičaj nije samo mjesto u prostoru, nego i prostor u značenju.¹²

Zavičajna povijest, dakle, nije samo geografski determinirana: ona je ontološki ukorijenjena u shvaćanju prostora kao nositelja identiteta i memorije. U tom kontekstu, njezin predmet nije samo ono što se dogodilo, već i kako se to pamti, prenosi i tumači unutar zajednice. Zbog toga, ona ne pripada ni inferiornim, ni nesustavnim oblicima historiografije, već predstavlja teorijski zahtjevan i metodološki izazovan pristup povijesti. Radi dodatne jasnoće, u nastavku je usporedba tablica ključnih obilježja zavičajne povijesti u odnosu na lokalnu i mikrohistoriju (Tablica 1), koja pokazuje specifične spoznajno-teorijske i metodološke razlike među tim pristupima.

Tablica 1. Usporedba zavičajne i lokalne povijesti te mikrohistorije

Kriterij	Zavičajna povijest	Lokalna povijest	Mikrohistorija
Primarni fokus	Doživljeni prostor i identitet zajednice	Geografski prostor i njegova povijesna dinamika	Mali fenomen kao refleksija šire strukture
Razina analize	Emocionalna, simbolička, pripadnička	Administrativna i deskriptivna	Analitička i teorijski orijentirana

¹¹ M. BERTOŠA, *nav. dj.*, str. 284; ANTE BEŽEN, "Zavičaj i zavičajnost u znanosti i obrazovanju", u: *Školski vjesnik*, 3-4, Zagreb, 2005., str. 183-185.

¹² P. GOUBERT, *nav. dj.*, str. 118.

Izvori	Usmena predaja, obiteljske arhive, lokalna memorija	Službeni zapisi, lokalna kronika	Arhivsko gradivo, efemerni i neuobičajeni izvori
Epistemološki cilj	Interpretacija lokalnoga značenja i identiteta	Rekonstrukcija lokalne prošlosti	Postavljanje univerzalnog pitanja iz partikularnoga slučaja
Povezanost s autorom	Često autorska ukorijenjenost u zajednici	Moguća, ali ne nužna	Obično vanjski, profesionalni povjesničar
Znanstvena orijentacija	Potencijalna znanstvena subdisciplina uz metodološku svijest	Povijest "odozdo", ali često bez teorijske artikulacije	Jasno definirana historiografska metoda

Povijest koncepta

Geneza zavičajne povijesti kao specifičnog oblika povijesne naracije duboko je ukorijenjena u društvenim i kulturnim potrebama lokalnih zajednica za očuvanjem identiteta, simboličke kohezije i intergeneracijskoga prijenosa pamćenja. Za razliku od etabliranih historiografskih disciplina koje su se razvijale unutar institucionalnih i akademski reguliranih okvira, zavičajna povijest potječe iz inicijativa koje pripadaju tzv. subalternim razinama kulturne produkcije. U svome izvornom obliku ona nije predstavljala znanstveni pokušaj interpretacije prošlosti, već kulturnu praksu oblikovanu radom lokalnih kroničara, amatera, društava za očuvanje baštine i lokalnih identitetskih inicijativa.

Ta izvaninstitucionalna geneza razlog je što se zavičajna povijest u historiografskim teorijama rijetko pojavljuje kao eksplicitna znanstvena kategorija, unatoč dugoj i bogatoj tradiciji praktičnoga djelovanja.¹³ No, upravo ta pozicija "sa strane" omogućila joj je stanovitu otpornost na hegemonijske ideološke obrasce koji su obilježili razvoj nacionalnih povijesti tijekom 19. i 20. stoljeća. Budući da nije bila podložna državnim i akademskim kanonima, očuvala je razmjernu interpretativnu autonomiju, ali i istodobno ostala ranjiva zbog

¹³ M. J. EULE, *nav. dj.*, str. 2.

manjka teorijske refleksije, sklonosti sentimentalizmu i metodološke raznolikosti.

Korijene zavičajne povijesti moguće je naslutiti još u antičkome svijetu, primjerice u Herodotovim prikazima lokalnih običaja ili u Plinijevu zanimanju za zemljopisne i kulturne posebnosti. U tim se primjerima mikroprostori pojavljuju kao točke konkretizacije univerzalnih narativa – gradovi, mitovi i predaje pojedinih zajednica služe kao empirijski materijal za oblikovanje općih znanja o čovjeku, društvu i svijetu.¹⁴ Tijekom srednjega vijeka, zavičajna memorija artikulirala se kroz župne, samostanske i gradske kronike. Te su kronike, iako često bez pretenzija na historiografsku sintezu, predstavljale sustavan pokušaj bilježenja događaja, osoba i običaja važnih za zajednicu.

U ranome novom vijeku, sve izraženije zanimanje za zavičaj povezano je s antikvarnim interesima: proučavaju se rodoslovlja, heraldika, relikvije i arheološki nalazi. Taj oblik kulturne prakse bio je osobito prisutan među elitom i predstavljao je važan korak prema formiranju zavičaja kao nositelja kulturne vrijednosti.

Zavičajna povijest doživljava svoj institucionalni i politički preokret u 19. stoljeću, s razvojem nacionalnih pokreta i nastankom modernih država. Lokalni narativi i baština integriraju se u nacionalne povijesti, često selektivno i instrumentalno. Zavičajna povijest tada gubi dio svoje autonomije i postaje dijelom ideoloških aparata – više se ne bilježi ono što zajednica pamti, već ono što podupire projekt nacionalne homogenizacije.¹⁵ Zavičaj postaje simbol identiteta, ali pod uvjetima koje nameće centralizirana interpretacija prošlosti.

Ova dinamična povijest pokazuje da se zavičajna povijest prilagođavala različitim kontekstima i potrebama. No, kako bi u suvremenom znanstvenom okviru bila shvaćena kao legitimno historiografsko područje, mora se osloboditi naslijeđenih funkcionalizacija i romanizacije te biti reartikulirana kao znanstveno relevantan istraživački okvir.

Proces institucionalizacije zavičajne i lokalne povijesti u europskim kontekstima razvijao se na raznolike načine. U Njemačkoj se

¹⁴ *Isto.*

¹⁵ L. E. BAUZON, *nav. dj.*, str. 158-160.

početkom 20. stoljeća javljaju pokreti *Heimatkunde* i *Landeskunde*, koji afirmiraju pripadnost prostoru kao temelju kulturnog identiteta i historijske svijesti.¹⁶ U Sovjetskom Savezu razvija se koncept *kravedenie* – interdisciplinarni pristup koji spaja povijest, geografiju, etnologiju i ekonomiju u funkciji "znanja o kraju", institucionaliziran kroz muzeje, obrazovne programe i znanstvene publikacije. U Sloveniji se razvija *domoznanstvo*, a u Francuskoj, osobito kroz školu *Annales*, afirmira se svakodnevnica, mikroprostori i dugotrajne strukture kao legitimna polja povijesne analize.¹⁷

Unatoč tim razvojnim linijama, zavičajna povijest i dalje je često percipirana kao pomoćno ili edukativno sredstvo, a ne kao ravnopravan znanstveni pristup. U hrvatskoj historiografiji situacija je bila dodatno otežana: zavičajna i lokalna povijest smatrane su dugo amaterskim praksama, često prepuštenima entuzijastima bez akademske edukacije. Tek se od 1970-ih godina javlja sustavniji interes, najprije kroz muzejske i zavičajne zbirke, a potom i kroz znanstvene inicijative koje prepoznaju ulogu tih pristupa u oblikovanju kulturne memorije i identiteta.¹⁸

Značajni znanstveni pokušaji konceptualizacije zavičajne povijesti pojavljuju se od 1970-ih nadalje, u sklopu mikrohistorijske paradigme. Mikrohistorija, kako su je oblikovali Carlo Ginzburg, Giovanni Levi, Peter Burke i drugi, predstavlja teorijsko-metodološku reakciju na makropristupe koji zanemaruju svakodnevicu, individualna iskustva i kontingentnost.¹⁹ Njezin koncept tzv. redukcije skale omogućuje analizu mikroprostora kao točaka dubljeg uvida u šire strukture.

U tom se okviru zavičajna povijest pokazuje kao bliska, ali ne identična mikrohistoriji. Iako koristi slične metode (usmena predaja, efemerna građa, lokalne arhive), ona ne teži univerzalizaciji, nego interpretaciji i očuvanju identitetski značajnih narativa. Dok mikrohistorija postavlja velika pitanja kroz male slučajeve, zavičajna

¹⁶ M. KRPAJ SMILJANEC, *nav. dj.*, str. 52.

¹⁷ M. BERTOŠA, *nav. dj.*, str. 8.

¹⁸ M. KRPAJ SMILJANEC, *nav. dj.*, str. 55.

¹⁹ C. GINZBURG – J. TEDESCHI – A. C. TEDESCHI, *nav. dj.*, str. 12-15; D. ROKSANDIĆ i dr., *nav. dj.*, str. 9-13.

povijest često ostaje partikularna, emocionalno angažirana i ukorijenjena u simbolički važnome prostoru.

U hrvatskome kontekstu mikrohistorijski pristupi intenziviraju se početkom 21. stoljeća, osobito kroz osnutak *Mikrohistorijske radionice* pri Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu 2020. godine.²⁰ Unatoč tome, i dalje je prisutna kritika, poput one Bertošine, da povjesničari tek sekundarno prepoznaju identitet, prostor i svakodnevicu kao legitimne povijesne teme, često prepuštajući te teme drugim disciplinama poput antropologije i etnologije.²¹

Metodološke značajke

Metodološki pristupi zavičajnoj povijesti suočavaju se s nizom specifičnih izazova koji proizlaze iz njezine lokalizirane, identitetski obojene i često emocionalno implicirane naravi. Takva ukorijenjenost u konkretan prostor i simboličku pripadnost zahtijeva istraživački instrumentarij različit od onoga koji prevladava u nacionalnoj i institucionalnoj historiografiji.

Za razliku od klasičnih historiografskih istraživanja, koja se uglavnom oslanjaju na državne arhive, institucionalne fondove i standardiziranu građu, zavičajna povijest temelji se na disperzivnim, fragmentarnim i često nestandardnim izvorima: privatnim zbirkama, usmenim svjedočanstvima, efemernim tiskovinama, fotografijama, razglednicama, obiteljskim arhivima i simbolički nabijenim narativima lokalne zajednice. Takva izvorna baza zahtijeva visoku razinu metodološke sofisticiranosti: istraživač mora znati kako kritički vrednovati nestandardne izvore, a pritom zadržati ravnotežu između analitičke distance i kulturne empatije.

Ključna metodološka pitanja uključuju selektivnost izvora, njihovu dostupnost i reprezentativnost, provjeru i interpretaciju usmene predaje, heuristički potencijal efemerne građe te načine povezivanja mikroanalitičkih uvida s makrostrukturama društvene i kulturne

²⁰ D. ROKSANDIĆ i dr., *nav. dj.*, str. 7.

²¹ M. BERTOŠA, *nav. dj.*, str. 284.

povijesti.²² U zavičajnoj povijesti granica između arhivske tišine i kulturnoga sjećanja postaje propusna: dokumentirano i nedokumentirano djeluju istodobno, pri čemu se povjesničar kreće između znanstvene rekonstrukcije i interpretacije memorijskih obrazaca.

Zavičajna povijest stoga dijeli mnoge metodološke pretpostavke s mikrohistorijom, ponajprije osjetljivost na detalj, kontekst i diskontinuitet. Usmena povijest, jedan od najvažnijih alata, omogućuje uvid u iskustvene slojeve koji često izmiču pisanim izvorima. Iako takva svjedočanstva ne nude uvijek precizne informacije, njihova vrijednost leži u rekonstrukciji obrazaca sjećanja, emocionalnih orijentira i narativnih struktura zajednice.²³ No, upravo zbog svoje selektivnosti i potencijalne pristranosti, usmena povijest mora biti analizirana uz primjenu kritičkih alata koji uključuju poznavanje narativnih strategija, prepoznavanje tišina, konstrukcija i mitizacija.

Važan metodološki izazov predstavlja i pitanje reprezentativnosti: u kojoj mjeri lokalni fenomeni i pojedinačna iskustva mogu biti relevantni za širu historiografsku sliku? Mikrohistorijski pristup sugerira da se upravo kroz analizu konkretnoga slučaja mogu postaviti nova, općenitija pitanja o društvenim strukturama, kulturi i odnosima moći.²⁴ Zavičajna povijest, iako tematski partikularna, može biti spoznajna točka ulaska u šire procese, pod uvjetom da se odvoji od deskriptivnog sentimenta i usmjeri prema analitičkoj interpretaciji.

Klasifikacija istraživačkih metoda dodatno doprinosi metodološkoj razradi zavičajne povijesti. Marina Krpan Smiljanec i Josip Dročić razlikuju dvije osnovne skupine metoda: opće znanstvene metode (indukciju, dedukciju, analizu, sintezu, komparaciju, studiju slučaja) i specifične metode povijesne znanosti, kao što su kronološka rekonstrukcija, analiza uzročno-posljedičnih odnosa, genealogijska metoda, tzv. metoda reprezentativne kapi i usmena povijest. Ova podjela omogućuje sistematizaciju istraživačkoga postupka i podcrtava slojevitost pristupa potrebnog za obradu zavičajnih tema.²⁵

²² W. L. LANG – L. K. MERCIER, *nav. dj.*, str. 81-84; P. GOUBERT, *nav. dj.*, str. 114-117.

²³ W. L. LANG – L. K. MERCIER, *nav. dj.*, str. 83.

²⁴ D. ROKSANDIĆ i dr., *nav. dj.*, str. 11, 13.

²⁵ M. KRPAN SMILJANEC, *nav. dj.*, str. 55.

Povjesničar zavičajne povijesti nije tek prenositelj priča, nego znanstvenik koji mora prepoznati simboličke slojeve lokalne memorije i kritički ih interpretirati. Rad s osjetljivim, selektivnim i često emocionalno nabijenim izvorima zahtijeva znanstvenu etiku, samorefleksiju i sposobnost da se osobna ili zajednička bliskost s temom ne pretvori u nekritičku afirmaciju. Istinska metodološka vrijednost zavičajne povijesti leži upravo u sposobnosti da se podatci, iskustva i narativi obrade s analitičkom preciznošću i humanističkom osjetljivošću.

Također, nužno je osvijestiti problem selektivnosti, kako u izvorima, tako i u narativnoj konstrukciji. Lokalna zajednica često teži afirmaciji, pri čemu se neugodni aspekti prošlosti prešućuju ili reinterpetiraju. Povjesničar ne smije biti talac kolektivne idealizacije, već mora izgraditi ravnotežu između razumijevanja zajedničkih očekivanja i znanstvene odgovornosti. Mirjana Gross upozorava da povijest ne smije podleći sentimentalizmu, već mora težiti kritici i kontekstualizaciji.²⁶

Dodatno, zavičajna povijest uključuje i svijest o istraživačkom položaju: često su autori zavičajnih studija sami članovi zajednice koju istražuju. U takvim situacijama potrebna je pojačana metodološka samorefleksija kako bi se izbjegla autolegitimacija. Autentičnost ne proizlazi iz pripadnosti, već iz kritičke distance, znanstvene argumentacije i transparentnoga rada s izvorima. U tom smislu, John Brewer precizno opisuje utočišnu povijest, ne kao bijeg u subjektivnost, nego kao strategiju koja vrednuje mikroprostor kao legitimno područje povijesne spoznaje.²⁷

Ispravno metodološki vođena zavičajna povijest, ne samo da pruža uvid u lokalnu prošlost, već i doprinosi pluralizaciji historiografske metodologije općenito. Njezin izazovni karakter (fragmentarni izvori, emocionalna uključenost, hibridnost forme) ne umanjuje znanstvenu vrijednost, već je potencira. Kvalitetna zavičajna studija otkriva zapostavljene glasove, slojeve svakodnevice, memorijske obrasce

²⁶ MIRJANA GROSS, "Dekonstrukcija historije ili svijet bez prošlosti", u: *Historijski zbornik*, 1, Zagreb, 2009., str. 167.

²⁷ D. ROKSANDIĆ i dr., *nav. dj.*, str. 29.

i narative koji oblikuju lokalni identitet, a upravo ti elementi sve su važniji u suvremenoj historiografiji.

Između znanstvene historiografije i popularnoga pisanja

Jedna od ključnih napetosti u pristupu zavičajnoj povijesti proizlazi iz njezine pozicije između znanstvene historiografije i popularnoga pisanja. Sama priroda zavičajne povijesti (njezina lokalna ukorijenjenost, identitetska funkcija i društveni značaj) čini je osjetljivim područjem koje istodobno mora zadovoljiti znanstvene standarde i odgovarati na očekivanja lokalnih zajednica. S jedne strane, ona teži metodološkoj utemeljenosti i analitičkoj strogosti; s druge strane, često nastaje u kontekstu društvene angažiranosti i afektivne povezanosti s temom. Zbog toga zavičajna povijest često balansira na granici između znanosti i narativne kulture. U mnogim lokalnim monografijama, zbornicima i povijesnim pregledima primjećuje se mješavina arhivskih podataka, kolektivnoga pamćenja i narativa usmjerenih na afirmaciju zavičajnog identiteta. U takvim slučajevima, povijesno pisanje nerijetko podliježe lokalnoj recepciji, pri čemu je znanstvena distanca potisnuta u korist emocionalne prepoznatljivosti. To, međutim, ne znači da zavičajna povijest nužno gubi znanstvenu vjerodostojnost, nego da mora razviti vlastiti normativni okvir koji će omogućiti diferencijaciju između afirmativne funkcije i znanstvene kritike.

Pogrešna je pretpostavka da su popularizacija povijesti i znanstvena interpretacija međusobno isključive. Popularna povijest, doduše, često operira pojednostavljenim narativima, linearnim strukturama i emocionalnim motivima. No, kada se temelji na istraživačkoj odgovornosti, provjeri izvora i svijesti o vlastitim granicama, ona može biti legitimna forma povijesne komunikacije.²⁸ Ključno je razlikovati popularizaciju kao oblik prijenosa znanja, od popularnoga pisanja koje ne teži spoznajnoj vrijednosti, već isključivo kulturnoj identifikaciji i društvenom učinku.

Zavičajna povijest je naročito izložena pritisku popularnosti jer često nastaje u izravnoj vezi s lokalnim zajednicama. Autor je pritom, kao

²⁸ M. GROSS, *nav. dj.*, str. 167.

što je već naglašeno, često i član iste zajednice, što dodatno otežava očuvanje kritičke distance. U takvim slučajevima moguće su razne metodološke devijacije: selektivnost u izboru tema, prešućivanje neugodnih činjenica, idealizacija lokalnih ličnosti, mitologizacija prostora i heroizacija zajedničke prošlosti. Upravo na to upozorava Pierre Goubert, ističući da lokalna povijest (i analogno tome zavičajna) ne smije biti oblik nostalgije, već kritičkoga propitivanja i analitičke elaboracije.²⁹ S druge strane, ne treba zanemariti pozitivnu društvenu funkciju zavičajne povijesti. Ona ima moć aktivirati zajednice, čuvati nematerijalnu baštinu, potaknuti intergeneracijski dijalog i potaknuti interes za povijest izvan akademskih krugova. Često su upravo lokalni povjesničari prvi koji prikupe dragocjene izvore, bilježe svjedočanstva i upozoravaju na zaboravljene fenomene. Ako se ti naponi metodološki osnaže, zavičajna povijest može postati učinkovit most između znanstvene historiografije i njezine društvene relevantnosti.

Ruth W. Sandwell naglašava da zavičajna povijest, kada se temelji na analizi svakodnevice, može doprinijeti razvoju okolišne, društvene i kulturne povijesti. Ujedno može mobilizirati zajednicu da postane aktivan sudionik u očuvanju kolektivnoga pamćenja i kulturne raznolikosti.³⁰ U tom smislu, prijepor između znanstvenog i popularnog pisanja nije isključivo epistemološki, nego i komunikacijski i etički. Povjesničar mora prepoznati višestruka očekivanja akademske zajednice, lokalnoga stanovništva, kulturnih institucija te pronaći način kako ostati vjeran načelima znanstvenoga rada bez odricanja od šire društvene funkcije. Povijest ne smije biti svedena isključivo na znanstvenu suhoparnost, ali ni na pripovjednu banalnost. Narativne strategije pritom igraju važnu ulogu. Mikrohistorijski autori poput Ginzburga koriste literarne postupke (dramatizaciju, rekonstrukciju perspektive, naraciju u prvome licu) kako bi čitatelju približili kompleksnost povijesnoga trenutka.³¹ No, zavičajna povijest tu strategiju mora koristiti s oprezom. U slučaju nedovoljno razvijenoga kritičkog aparata, postoji opasnost skliznuća u patetiku, lokalni mit i sentimentalizam. Zato je važno postaviti metodološke standarde:

²⁹ P. GOUBERT, *nav. dj.*, str. 114-115.

³⁰ D. ROKSANDIĆ i dr., *nav. dj.*, str. 28.

³¹ C. GINZBURG – J. TEDESCHI – A. C. TEDESCHI, *nav. dj.*, str. 13.

jasnu strukturu rada, sustavno navođenje izvora, uporabu znanstvenih metoda i kritičku evaluaciju lokalnih narativa. Zavičajna povijest ne mora birati između znanosti i popularnosti, ali mora biti svjesna zamki koje prijete s obje strane: trivijalizacija s jedne, akademska zatvorenost s druge strane. U idealnome slučaju, zavičajna povijest razvija jezik koji je razumljiv, a ne pojednostavljen; pripovijedan, ali ne mitološki; angažiran, ali ne apologetski. Takva povijest može biti most, a ne rub historiografije.

Epistemološki status

Jedno od temeljnih teorijskih pitanja u suvremenim raspravama o zavičajnoj povijesti tiče se njezina epistemološkoga statusa. Ključno je ustvrditi može li zavičajna povijest, s obzirom na svoje karakteristike, biti shvaćena kao znanstvena subdisciplina s vlastitim teorijskim temeljima, metodološkom jasnoćom i kriterijima provjerljivosti znanja, ili pak ostaje u domeni kulturne prakse, kolektivnoga pamćenja i lokalne naracije. Ova dvojba reflektira napetost između historiografije kao znanstvene discipline i pamćenja kao društvene funkcije, između spoznaje i identifikacije, između objektivnosti i pripadnosti.

Zavičajna povijest često nastaje iz potrebe lokalnih zajednica za očuvanjem vlastite prošlosti, identiteta i simboličkih kontinuiteta. Njezin se predmet nerijetko podudara s funkcijama kulturne memorije: selektivno prenošenje sjećanja, afirmacija lokalne pripadnosti i oblikovanje zajedničkih narativa. Upravo ta povezanost s memorijalnim praksama dovodi do pitanja može li zavičajna povijest generirati znanje koje zadovoljava znanstvene standarde, osobito u pogledu izvorske utemeljenosti, metodološke sustavnosti i mogućnosti argumentirane verifikacije. Mirjana Gross upozorava da znanstvena povijest ne smije podleći sentimentalizmu, fragmentarnosti i relativizmu: njezina zadaća je objašnjavanje, kontekstualizacija i povezivanje pojedinačnih fenomena sa strukturnim procesima.³² Ako zavičajna povijest želi steći znanstveni status, mora nadići razinu pukoga bilježenja sjećanja i razviti mehanizme koji omogućuju validaciju njezinih tvrdnji i zaključaka.

³² M. GROSS, *nav. dj.*, str. 167.

Pitanje validacije posebno je osjetljivo zbog naravi izvora koji se u zavičajnoj povijesti najčešće koriste, a često su ne samo fragmentarni i selektivni, nego i duboko subjektivizirani. No, njihova heuristička vrijednost ne proizlazi iz kvantitativne stabilnosti, već iz kvalitativne interpretabilnosti. Upravo zato, zavičajna povijest mora primijeniti metodološke strategije višestruke provjere, kontekstualnoga tumačenja i narativne analize, kako bi subjektivni izvori bili znanstveno uporabljivi.

Peter Burke u kontekstu mikrohistorije upozorava na opasnost da se iznimke pogrešno interpretiraju kao pravila.³³ Isti izazov vrijedi i za zavičajnu povijest: partikularnost istraživačkoga predmeta ne smije voditi u opću neobvezujućnost zaključaka. Umjesto univerzalizacije, zavičajna povijest mora težiti kontekstualnoj dubini i jasnoći u iskazivanju ograničenja vlastite reprezentativnosti.

Dodatni epistemološki izazov proizlazi iz naravi samog istraživačkoga postupka. Zavičajna se povijest oslanja rijetko na unaprijed oblikovane teorijske modele; češće slijedi materijal i oblikuje interpretaciju iz samih podataka. Taj pristup omogućuje fleksibilnost i osjetljivost za lokalne specifičnosti, no otvara i mogućnost proizvoljnosti i nedostatka konceptualne konzistentnosti. Giovanni Levi u tom smislu ističe da mikrohistorija, a analogno tome i zavičajna povijest, ne teži totalitetu spoznaje, već razumijevanju društvenih mikrokozmosa u njihovoj višeslojnosti.³⁴

Uspostava epistemološkoga legitimiteta zavičajne povijesti ne znači njezino uklapanje u normativne obrasce pozitivističke historiografije. Njezina metodološka osnova bliža je epistemološkom pluralizmu: ona integrira različite razine spoznaje, od empirijskog opisa do simboličke interpretacije, od analize izvora do analize narativa, od deskriptivnih do normativnih uvida. Takav pristup nije slabost, nego potencijal, a upravo zbog toga što objedinjuje memorijske, identitetske i analitičke slojeve, zavičajna povijest može ponuditi relevantan doprinos razvoju suvremene historiografske metodologije. U tom kontekstu neophodno je postaviti jasne granice između znanstvene

³³ D. ROKSANDIĆ i dr., *nav. dj.*, str. 16.

³⁴ *Isto*, str. 37.

zavičajne povijesti i publicističkih, memoarskih ili politički instrumentaliziranih oblika lokalnoga pisanja. Pritom ključnu ulogu ima metodološka disciplina: strukturiranost istraživačkoga problema, jasnoća u definiranju izvora, primjena znanstvenih metoda i svijest o poziciji istraživača unutar zajednice. Zavičajna povijest ne smije biti oblik samopotvrđivanja, već kritička praksa usmjerena na interpretaciju lokalnog u njegovoj povijesnoj i društvenoj složenosti.

Michael J. Eule naglašava da lokalna povijest, a time i zavičajna, ima važnu ulogu u obrazovanju, jačanju identiteta i prijenosu pamćenja, ali da njezina spoznajna vrijednost ne može biti mjerena samo pragmatičnim ili didaktičkim učinkom.³⁵ Ako želi ući u znanstveni prostor, mora zadovoljiti i kriterije transparentnosti, metodološke utemeljenosti i interpretativne opravdanosti.

Zaključno, epistemološki okvir zavičajne povijesti mora se temeljiti na usklađenju triju ključnih razina: 1. empirijske utemeljenosti, 2. metodološke odgovornosti i 3. svijesti o društvenoj funkciji. Kada su te dimenzije uravnotežene, zavičajna povijest može djelovati kao punopravna znanstvena praksa unutar pluralnoga historiografskog prostora. Ako se, međutim, zanemari bilo koja od njih, ako empirija preraste u sentiment, metodologija u proizvoljnost, a društvena funkcija u ideologizaciju, znanstveni legitimitet zavičajne povijesti postaje upitan.

Zaključak

Zavičajna povijest, kako je u ovom radu prikazano, zauzima specifično mjesto unutar suvremene historiografije, temeljeći se na međudodnosu prostora, identiteta, memorije i znanstvene interpretacije. Iako je dugo vremena bila marginalizirana i znanstveno podcijenjena, ona danas, u kontekstu decentralizacije historiografskog znanja, sve više potvrđuje svoj spoznajni i metodološki potencijal. Ovaj rad pokazao je da zavičajna povijest nije tek oblik sentimentalnoga pisanja o prošlosti jednoga kraja, nego teorijski zahtjevnija i metodološki utemeljiva znanstvena praksa.

³⁵ M. J. EULE, *nav. dj.*, str. 3.

Polazeći od pojmovne distinkcije, utvrđena je razlika između zavičajne, lokalne i mikrohistorije. Dok lokalna povijest ostaje primarno deskriptivna i topografski orijentirana, a mikrohistorija usmjerena na univerzalizaciju partikularnih fenomena, zavičajna povijest objedinjuje identitetski utemeljenu perspektivu i znanstvenu analizu, zadržavajući pritom partikularnost kao vrijednost, a ne ograničenje. Povijest doživljenoga prostora u zavičajnom ključu ne promatra se isključivo kao prostorna kategorija, već kao simbolički konstrukt ukorijenjen u pripadnosti, memoriji i emocionalnom značenju.

Povijesna geneza zavičajne povijesti, od kronika, antikvarnih interesa i kulturne baštine do nacionalnih instrumentalizacija, pokazuje njezinu višestruku funkcionalnost, ali i potrebu za teorijskom reartikulacijom. Tek kroz osviještenu epistemološku analizu moguće je zavičajnu povijest odmaknuti od ideoloških i publicističkih redukcija i afirmirati je kao znanstveno relevantan pristup. U tom smislu, ključno je da se ona prestane promatrati kao rubna i pomoćna forma povijesne proizvodnje, te da se uključi u metodološki pluralizam suvremene historiografije.

Metodološki izazovi koji obilježavaju zavičajnu povijest (fragmentarnost građe, oslonjenost na usmenu predaju, emocionalna uključenost autora, potencijalna identifikacija s temom) nisu prepreke, nego metodološke točke provjere. Uspješno istraživanje u ovom području temelji se na sposobnosti da se ti izazovi prepoznaju, reflektiraju i uključe u znanstveni aparat. Povjesničar pritom ne djeluje kao neutralni kroničar, nego kao interpretator simboličkih sustava i dinamičke kolektivnoga pamćenja.

Zavičajna povijest ujedno ima važnu društvenu funkciju. U vremenu globalizacije i homogenizacije kulturnih narativa, ona omogućuje očuvanje mikroidentiteta, valorizaciju lokalne raznolikosti i prijenos memorije među generacijama. Taj aspekt nije u suprotnosti s njezinim znanstvenim karakterom, nego ga nadopunjuje i ukazuje na potrebu integracije znanstvene odgovornosti i društvene osjetljivosti. Pravilno strukturirana zavičajna povijest omogućuje afirmaciju zaboravljenih glasova, dokumentiranje svakodnevice te rekonstrukciju povijesti "iznutra", iz perspektive onih koji su je živjeli.

Unatoč prisutnim sumnjama u njezinu znanstvenu vrijednost, zavičajna povijest, kada se temelji na metodološkoj disciplini, kritičkoj

analizi i kontekstualnom razumijevanju, može postati važno područje znanstvene historiografije. Njezina epistemološka specifičnost ne leži u univerzalnosti, nego u sposobnosti da konkretno sagleda kompleksno, da partikularno učini interpretativno plodnim, a identitetski nabijeno analitički utemeljenim.

Zaključno, zavičajna povijest zaslužuje status punopravnoga znanstvenog pristupa, utemeljena na trima ključnim dimenzijama: pojmovnoj jasnoći, metodološkoj samosvijesti i društvenoj relevantnosti. Njezina snaga ne proizlazi iz težnje za velikim narativima, već iz sposobnosti da u malome pronađe značenje, tj. da u povijesti jednoga mjesta prepozna širi horizont smisla. Prema tome, zavičajna povijest nije ni inferiorna ni sentimentalna, nego drukčija: utemeljena na znanju koje prepoznaje značenje pripadnosti. Svoj istraživački potencijal ostvaruje i u interdisciplinarnim prostorima kroatologije, etnologije, kulturne antropologije i lokalnih studija. Time postaje relevantna, ne samo unutar historiografije, nego i u humanističkim znanostima koje se bave identitetskim, prostoronosnim i memorijskim procesima. Kao takva, otvara nova istraživačka pitanja na razmeđu znanosti, kulture i zajednice.

From Master Builders to Architects: Constructing Franciscan Convents and Churches in Bosna Srebrena

MIROSLAV MALINOVIĆ

*Faculty of Architecture, Civil Engineering
and Geodesy, University of Banja Luka*
Arhitektonsko-građevinsko-geodetski fakultet
Univerziteta u Banjoj Luci
E-mail: miroslav.malinovic@aggf.unibl.org

DOI: <https://doi.org/10.47960/2712-1844.2026.12.219>

UDK: 726 (497.6)
726: 27-789.32 (497.6)
72.03: 726- 27-789.32 (497.6)
Review article
Received: 13 May 2026
Accepted: 29 June 2026

JASNA GUZIJAN

Faculty of Architecture, Civil Engineering and Geodesy, University of Banja Luka
Arhitektonsko-građevinsko-geodetski fakultet Univerziteta u Banjoj Luci
E-mail: jasna.guzijan@aggf.unibl.org

Summary

This paper examines the architectural history of the Franciscan Province of *Bosna Srebrena* through the individuals responsible for the design and construction of its convents and churches. Rather than offering a conventional chronological survey of buildings and sites, the study focuses on master builders, architects, engineers, and associated collaborators whose work shaped Franciscan architectural production from the late Ottoman period to the post-1995 era. Drawing on archival material, published scholarship, and the analysis of realised projects, the paper traces the gradual transformation of building practice from a craft-based culture of locally or regionally engaged master builders to a professionally defined architectural field dominated by academically trained architects.

Particular attention is given to the changing models of authorship and patronage across successive historical periods: the late Ottoman era, the Austro-Hungarian period, the interwar Kingdom of Yugoslavia, socialist Yugoslavia, and the post-war decades after 1995. The study highlights the role of major figures such as Josip pl. Vančaš, Karel Pařík, Jože Plečnik, Zlatko Ugljen, and Ivan Štraus, while also recovering the contributions of

less-studied builders and designers whose work formed an essential part of the Province's architectural landscape.

The paper argues that the architectural heritage of *Bosna Srebrena* should not be understood solely through stylistic or site-based analysis. Instead, it can be approached as a product of shifting historical conditions, institutional needs, and architectural networks extending across Bosnia and Herzegovina, Croatia, Slovenia, Serbia, and the wider Central European sphere. In this way, the study contributes to a more nuanced understanding of Franciscan architecture as a field shaped by both continuity and transformation.

Keywords: Bosna Srebrena; Franciscan architecture; sacred architecture; master builders; architects; Bosnia and Herzegovina.

Od graditelja do arhitekata: izgradnja franjevačkih samostana i crkava u Bosni Srebrenoj

Pregledni rad

Primljeno: 13. svibnja 2026.

Prihvaćeno: 29. lipnja 2026.

Sažetak

Ovaj rad razmatra arhitektonsku povijest Franjevačke provincije Bosne Srebrene kroz osobe odgovorne za projektiranje i izgradnju njezinih samostana i crkava. Umjesto uobičajenoga, konvencionalnog kronološkog pregleda građevina i lokacija, istraživanje se usredotočuje na graditelje, arhitekate, inženjere i povezane suradnike čiji je rad oblikovao franjevačku arhitektonsku produkciju od kasnog osmanskog razdoblja do vremena nakon 1995. godine. Oslanjajući se na arhivsku građu, objavljenu literaturu i analizu realiziranih projekata, rad prati postupnu preobrazbu graditeljske prakse od zanatski utemeljene kulture lokalno i regionalno angažiranih graditelja prema profesionalno definiranom arhitektonskom području kojim dominiraju akademski obrazovani arhitekti.

Posebna se pozornost posvećuje promjenjivim modelima autorstva i narudžbina projekata kroz povijesna razdoblja: kasno osmansko doba, austro-ugarsko razdoblje, međuratno razdoblje Kraljevine Jugoslavije, socijalističku Jugoslaviju te poslijeratna desetljeća nakon 1995. godine. Rad ističe ulogu ključnih osoba poput Josipa pl. Vancaša, Karela Pařika, Jože Plečnika, Zlatka Ugljena i Ivana Štrausa, ali istodobno rekonstruira i doprinos manje istraženih graditelja i projekatana čiji je rad činio važan dio arhitektonskog krajolika Provincije.

Rad polazi od pretpostavke da se arhitektonska baština Bosne Srebre ne mora sagledavati isključivo kroz stilsku analizu ili analizu pojedinih lokaliteta. Naprotiv, moguće ju je promatrati kao rezultat promjenjivih povijesnih okolnosti, institucionalnih potreba i arhitektonskih mreža koje su se protezale kroz Bosnu i Hercegovinu, Hrvatsku, Sloveniju, Srbiju i širi srednjoeuropski prostor. Na taj način istraživanje pridonosi nijansiranim razumijevanju franjevačke arhitekture kao područja obilježena istodobno kontinuitetom i transformacijom.

Ključne riječi: Bosna Srebrena; franjevačka arhitektura; sakralna arhitektura; graditelji; arhitekti; Bosna i Hercegovina.

Introduction

The architectural history of the Franciscan Province OFM¹ *Bosna Srebrena* (Bosna Argentina) represents a complex and multi-layered field shaped by shifting political, cultural, and technological contexts. From the late Ottoman period, through the Austro-Hungarian administration and into the twentieth century and beyond, the construction of Franciscan convents and churches reflects not only the continuity of religious life but also broader transformations in architectural practice. Those engaged within this process evolved significantly from locally trained craftsmen operating within established building traditions, to "imported" foreign and academically educated architects engaged with international stylistic and technical developments, followed by, finally, domestic architects who were born, educated, and lived in this cultural space. The paper is limited in its scope to the period from the late Ottoman era onwards, due to the fact that earlier commissioned builders remain unknown or unrecovered in available research resources.

This paper examines and presents the individuals responsible for the design and construction of Franciscan convents and convent churches. By focusing on key figures active across different historical

¹ OFM – *Ordo fratrum minorum*, founded by St Francis of Assisi in 1209, the Order of Friars Minor is a religious fraternity grounded in the Franciscan ideal of total dedication to God. Its members express this vocation through the profession of obedience, poverty, and chastity, understood as the fullest realisation of their baptismal calling in the spirit of St Francis.

periods, the paper seeks to illuminate the changing nature of authorship and the professionalisation of design within the Province.

It should therefore be emphasised that this paper approaches Bosnian Franciscan architecture from a relatively uncommon perspective. Instead of analysing buildings and sites in a strictly chronological sequence, it foregrounds the individuals involved in their design and construction. Through concise biographical notes, the study seeks to underscore both their specific role in Franciscan architectural production and their broader significance within the architectural culture of Bosnia and Herzegovina and the wider region.

The paper argues that the architectural history of the Franciscan Province of *Bosna Srebrena* reflects a gradual but decisive shift from a building culture shaped primarily by master builders and local craft traditions to one increasingly defined by academically trained architects, professional authorship, and transregional architectural exchange. In this sense, the Province may be understood not merely as a patron of individual buildings, but as a distinct institutional framework within which processes of professionalisation, cultural transfer, and stylistic transformation became visible across the nineteenth and twentieth centuries.

By reconstructing the Province's architectural production through its agents of design and construction, the paper proposes *Bosna Srebrena* as a distinct case study in the cultural history of architectural professionalisation in Bosnia and Herzegovina and the wider South Slavic region.

Methodology

The analysis combines archival project documentation, Franciscan chronicles and schematisms, published art-historical and architectural scholarship, on-site visits, and comparative reading of realised projects within their historical context. Rather than offering a purely chronological overview, the paper aims to identify patterns and shifts in architectural practice, situating individual contributions within a broader historical and cultural framework. The varying length and depth of the individual biographical entries are determined by both the differing architectural importance of particular figures and the uneven state of the available sources. While some architects and

builders are well documented in archival records and scholarly literature, others can be identified only through specific commissions or fragmentary references. This asymmetry is therefore methodological rather than accidental. In doing so, it contributes to a more nuanced understanding of the architectural heritage of *Bosna Srebrena* and highlights the role of its builders and architects in shaping the ecclesial architectural landscape of Bosnia and Herzegovina. Although the focus is on the territory of Bosnia and Herzegovina, the paper also includes a limited number of sites outside the country where commissions of *Bosna Srebrena* extend the Province's architectural network within its territorial framework.

1. Construction Practices during the Late Ottoman Period

In the final decades of Ottoman rule in Bosnia and Herzegovina, prior to the Austro-Hungarian occupation, the Franciscan Province of *Bosna Srebrena* initiated a series of construction interventions across its convent sites. These works were, for the most part, limited to the repair, extension, or reconstruction of existing and relatively modest convent residences, whereas the construction of entirely new churches occurred only at a small number of locations.

At this stage, building practices within the Province had not yet developed into a coordinated or institutionally standardised activity. Commissions were therefore entrusted primarily to master builders, very often from the local surroundings, rather than to formally educated architects. Nevertheless, many of the structures associated with this period testify to a high level of craftsmanship and remain valuable examples of nineteenth-century sacred building culture, several of which have been preserved to the present.

The specific political circumstances of the period, combined with the broad territorial dispersal of the Province, significantly influenced the selection of builders. Commissions were generally entrusted based on personal recommendation, local reputation, or prior experience in the construction of Catholic ecclesiastical buildings, whether the builders originated from the immediate region or from more distant centres. Several master builders from this period may thus be identified as significant participants in various phases of construction at Franciscan convent sites across the Province. However,

some were evidently engaged only on an *ad-hoc* basis for individual commissions. This period is significant not only as the final phase of Ottoman rule, but also as the last stage in which Franciscan building activity relied predominantly on non-academic, practice-based forms of construction knowledge.

One of the first individuals appearing in this scope is **Ante Ciciliani** (17 February 1815, Trogir – unknown), for whom little reliable information has been preserved concerning his life and professional formation. He is known to have participated in several construction projects in Trogir, as well as in the building of the convent and parish church in Imotski, Dalmatia, between 1863 and 1867.² Nevertheless, his most significant works for the Province remain the projects for the reconstruction of the convent in **Fojnica** in 1863, the construction of the church in **Gorica**, done in the period 1854-1856, and the construction of both the convent and church in **Guča Gora**³ – first phase starting in 1856.⁴

Franjo Moyses,⁵ a master builder occasionally referred to as an architect, originated from Split. He was active during the second half of the nineteenth century, and his most important works recorded within the Province were in **Gorica** and **Fojnica**.⁶ He designed the church in **Gorica, Livno**, probably around the year the construction

² MILAN IVANIŠEVIĆ, "Crkva svetog Franje u Imotskom", in: BRUNO PEZO (ed.), *Čuvari baštine. Zbornik radova simpozija u prigodi 250. obljetnice prijenosa Franjevačkog samostana u grad Imotski*, Franjevački samostan, Imotski – Služba Božja, Makarska, Imotski, 1989, p. 356.

³ ŽELJKA ČORAK, "Sv. Mihovil u Ovčarevu između historije i historicizma", in: *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 28, Zagreb, 2004, p. 274.

⁴ MARKO KARAMATIĆ, "Guča Gora i graditeljski val u Bosni Srebrenoj pod konac osmanske vlast", in: *Franjevački samostan u Gučjoj Gori: zbornik radova sa znanstvenog skupa u povodu 150. obljetnice samostana*, Kulturno-povijesni institut Provincije Bosne Srebre – Franjevački samostan, Sarajevo – Guča Gora, 2009, p. 218.

⁵ Sometimes recorded as Franjo Moises.

⁶ MARKO KARAMATIĆ, *Franjevačka Provincija Bosna Srebrena: Šematizam*, Franjevački provincijalat, Sarajevo, 1991, p. 73.

began in 1854. Moyses⁷ also designed and constructed the church in **Fojnica**, which was demolished in 1880 due to its poor quality.

Matija Lovrinović was a master builder from Guča Gora, who was involved in the construction activities on the church and convent in **Guča Gora** for a short time after Ante Ciciliani had left the project in 1856.⁸ **Špiro Marić** from Vis Island, Croatia, succeeded Lovrinović in **Guča Gora**, seeing the construction to its end in 1859.⁹ Lovrinović had an unsuccessful campaign in **Fojnica**, where he constructed the convent in 1864, whose walls subsequently threatened to collapse.

Antun Lindarević, a master builder from Tuzla, was responsible for the project and construction of the church in **Tuzla**. The church was built in 1871-1872, but was demolished 20 years later.¹⁰

It is interesting that none of the masters of Dalmatian origin – Ciciliani, Moyses, and Marić – are listed in one of the most comprehensive lists of construction masters in Dalmatia.¹¹

Georg Eichorn, a master builder from Osijek, Croatia, built the parish house in 1855-1856,¹² and the church in Tolisa in 1864-1881. It is less known that the actual model for this church was the old Jesuit Church of Saint Michael in Osijek, Croatia, built 1725-1766.¹³ **Dausch**

⁷ MIJO BATINIĆ, *Franjevački samostan u Fojnici od stoljeća XIV.-XX.*, Tiskara i litografija C. Albrechta, Zagreb, 1913, p. 126.

⁸ VELIMIR VALJAN, "Od lašvanskog do gučogorskog samostana", in: *Franjevački samostan u Gučjoj Gori: zbornik radova sa znanstvenog skupa u povodu 150. obljetnice samostana*, Kulturno-povijesni institut provincije Bosne Srebrene Sarajevo – Franjevački Samostan, Guča Gora, 2009, p. 37-38.

⁹ M. BATINIĆ, *Franjevački samostan u Fojnici od stoljeća XIV.-XX.*, p. 115-117.

¹⁰ M. KARAMATIĆ, *Franjevačka Provincija Bosna Srebrene*, p. 203.

¹¹ NEVENKA BEZIĆ-BOŽANIĆ, "Majstori od IX do XIX stoljeća u Dalmaciji (VI)", in: *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 28, Split, 1989, pp. 253-304.

¹² JULIJAN JELENIĆ, *Kultura i bosanski franjevci: Sveska 2*, Prva hrvatska tiskara Kramarić & Raguz, Sarajevo, 1915, p. 587; BONO NEDIĆ, *Kratka povjest župe crkve i samostana toliškog*, Pécs, 1887, pp. 46-47.

¹³ KATARINA HORVAT-LEVAJ – MARGARETA TURKALJ PODMANICKI, "Nekadašnja isusovačka crkva sv. Mihovila u Osijeku u srednjoeuropskom kontekstu", in: *Peristil*, 54, Zagreb, 2011, p. 207.

and **Pietro Rimaldi** are lesser-known architects who designed the bell towers attached to Eichorn's church.¹⁴

For construction activities during this period, the participation of individual builders cannot always be assessed through a clearly identifiable personal influence on architectural design in the later, authorial sense of the term. Their role was more often defined by practical construction knowledge, technical execution, adaptation of existing models, and the ability to respond to restrictive political, material, and financial circumstances. In other words, the architectural outcome was shaped less by an individual stylistic programme than by the conditions of construction itself: available resources, local building traditions, ecclesiastical needs, permissions, and the master builder's experience.

2. The Emergence of Academic Architecture in the Austro-Hungarian Period

The Austro-Hungarian occupation represented a major turning point in the architectural history of Bosnia and Herzegovina and, consequently, in the building activity of *Bosna Srebrena*. Unlike the preceding period, which was dominated by master builders trained through practice, the new political and administrative order introduced academically educated architects, particularly those formed in the royal university centres, together with new technical, stylistic, and institutional models of architectural production.

Among the architects who most decisively shaped this period, Josip pl. Vančaš and Karel Pařík stand out as the most influential. Both came to Bosnia within the framework of the new Austro-Hungarian administration and soon assumed an important role in the design of public and sacred buildings throughout the country. They were likewise commissioned to design a number of convents and churches for the Province. Their work marks a crucial stage in the professionalisation of architecture in Bosnia and Herzegovina, as well as in the transformation of the Franciscan building practice from a

¹⁴ MATO ORŠOLIĆ, *Franjevački samostan i župa Tolisa*, Franjevački samostan, Tolisa, 1998, pp. 20-22.

craft-based tradition towards academically grounded architectural design.

The following figures illustrate not only the arrival of academic architectural training, but also the coexistence of formally educated architects with master builders who continued to play an important practical role in Franciscan construction.

Josip Vancaš,¹⁵ Czech by origin (22 March 1859 in Sopron (Ödenburg), Hungary – 15 December 1932, Zagreb) was among the most influential architects active in Bosnia and Herzegovina during the Austro-Hungarian period. Educated in Vienna under Heinrich von Ferstel and Friedrich Schmidt,¹⁶ he arrived in Sarajevo in 1883 and soon became one of the central figures in the architectural transformation of the country. His extensive oeuvre, shaped initially by historicism and later by Secession and the so-called Bosnian style, encompassed more than 240 buildings of various types.¹⁷ Vancaš was

¹⁵ More extensive data on Vancaš's biography can be found in: MIROSLAV MALINOVIĆ, *A Monograph: The Architecture in Banja Luka during the Austro-Hungarian Rule in Bosnia and Herzegovina between 1878 and 1918*, 2nd Extended Volume, University of Banja Luka, Faculty of Architecture, Civil Engineering and Geodesy, Banja Luka, 2025, pp. 92-93; MIROSLAV MALINOVIĆ, "Arhitektura franjevačkog samostana i župne crkve Svetog Ivana Krstitelja u Kraljevoj Sutjesci", in: *Hercegovina*, 10, serija 3, Mostar – Zagreb, 2024, pp. 157-158; JELENA BOŽIĆ, "Novi prilog životopisu Josipa pl. Vancaša (1859.-1932.): obiteljski temelji, uzori i poticaji društvenoga i kulturnog djelovanja", in: *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 62, Zadar, 2020, pp. 277-316.

¹⁶ IBRAHIM KRZOVIĆ, *Arhitektura Bosne i Hercegovine, 1878-1918*, Umjetnička galerija Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1989, p. 253.

¹⁷ More extensive data on Vancaš's oeuvre can be found in: JELENA BOŽIĆ, *Arhitekt Josip Vancaš: Značaj i doprinos arhitekturi Sarajeva*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Istočno Sarajevo, 2006, p. 36; JELENA BOŽIĆ, "Novi prilog životopisu Josipa pl. Vancaša (1859.-1932.): obiteljski temelji, uzori i poticaji društvenoga i kulturnog djelovanja", in: *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 62, Zadar, 2020, p. 298; DRAGAN DAMJANOVIĆ – SANJA ZADRO, "Arhitekt Josip Vancaš i pregradnja franjevačkih crkava u Gučoj Gori kod Travnika, na Gorici u Livnu i u Tolisi: prilog povijesti arhitekture historizma u Bosni i Hercegovini", in: *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 38, Zagreb, 2014, pp. 219-229; DRAGAN DAMJANOVIĆ, "Neogotička arhitektura u opusu Josipa Vancaša; Radovi u Italiji, Hrvatskoj i Sloveniji – Neo-Gothic Architecture in Josip Vancaš's Work Projects in Italy, Croatia and Slovenia", in: *Prostor*, 2(48), Zagreb, 2014, pp. 254-255.

also deeply engaged in the social and political life of Sarajevo, where he established and supported numerous foundations, organisations, and cultural initiatives. He lived in Sarajevo until 1921, before returning to Zagreb where he continued this public engagement. In 1929, he was elected an honorary member of the Viennese architectural association *Wiener Bauhütte*, an honorary member of the association *Braća hrvatskoga zmaja*, and a corresponding member of the Croatian Academy of Sciences and Arts (HAZU), then the Yugoslav Academy of Sciences and Arts (JAZU).

Although he designed major public and representative buildings, sacred architecture remained a central field of his work, including numerous churches, convents, and parish houses for the Franciscan Province of *Bosna Srebrena*.

For the Province, on the convents' sites, Vancaš designed churches in **Tuzla** (1893-1894), **Guča Gora** (1894, reconstruction and enlargement), **Fojnica** (1886-1889, new construction after the demolition), **Plehan** (1896, 1898-1902, rejected), **Gorica** (1903-1906, reconstruction and enlargement), **Kraljeva Sutjeska** (1904-1905, 1910), **Tolisa** (1909-1912, reconstruction and enlargement), **Bistrik** (1911-1913), and the extension of the convent in **Gorica** (1921-1923).

Through his projects for Tuzla, Fojnica, Guča Gora, Gorica, Kraljeva Sutjeska, Tolisa, Bistrik, and other sites, he introduced a more coherent architectural language into the Province's sacral building practice. His work gave Franciscan churches a representative architectural form aligned with Central European historicism, while at the same time adapting their scale, spatial organisation, and decorative vocabulary to local ecclesiastical and material circumstances.

Karel Pařík (5 July 1857, Veliš, near Jičín (Titschein), Czech Republic – 16 June 1942, Sarajevo), standing next to Vancaš, ranks among the most important architects active in Bosnia and Herzegovina during the Austro-Hungarian period. Educated in Vienna under Theophil von Hansen, and the only architect from Bosnia and Herzegovina to belong to the Hansen-Club in Vienna, he came to Sarajevo in 1884 and over the following decades produced an extensive and highly diverse architectural oeuvre that decisively shaped the urban and architectural landscape of the country. Before his retirement in 1916, he completed a series of major works, in addition to which, he was

also engaged in sacred commissions and later worked on numerous projects for the Archdiocese of Vrhbosna and the Province.¹⁸ His engagement in sacred architecture reached beyond his retirement, foremostly for the Province. On the sites of the convents and their affiliate churches, Pařík designed a new church in **Kreševo** (1921-1924),¹⁹ followed by the new constructions of convents in **Plehan** (1931-1932) and **Jajce** (1934-1935),

Another very active architect in public service, but with only one recorded activity on convents' sites was **Carl Panek**. He was born on 11 June 1860, in Místek, today part of the unified city of Frýdek-Místek in the Czech Republic. He completed his studies in architecture in 1883 in Vienna. In Bosnia, Panek worked in the field of structural construction within the Department of Civil Engineering of the Provincial Government, based in Sarajevo. His most significant project for the Province was the construction of the new convent in **Bistrik, Sarajevo**, which he designed in 1893-1894, standing next to Vancaš's church.

Johann and **Franjo Holz**, master builders – uncle and nephew – were frequently referred to as architects and were based in Slavonska Požega. They were active at the turn of the century, predominantly in Croatia and Bosnia, with several commissions for the Province.²⁰

Both were commissioned in **Visoko**, albeit at different times. Johann constructed the building that houses the classical high school, convent, and the church in 1899, which was extended by Franjo in 1913.²¹

¹⁸ MIROSLAV MALINOVIĆ, "Arhitektonski opus Karela Paříka za samostane Bosne Srebrene", in: *Bosna franciscana*, 54, Sarajevo, 2021, pp. 46-48; BRANKA DIMITRIJEVIĆ, *Arhitekt Karlo Paržik (Karel Pařík)*, Dissertation, Faculty of Architecture, University of Zagreb, 1989, p. 7.

¹⁹ EVANGELOS DIMITRIJEVIĆ, *Izvjestaj o građevinskom stanju franjevačke crkve u Kreševu i problem spasavalačkih radova*, Sarajevo, 1960, in: *Archive Kreševo Gr.Gr.Sp.17*; B. DIMITRIJEVIĆ, *Arhitekt Karlo Paržik (Karel Pařík)*, p. 60.

²⁰ MIROSLAV MALINOVIĆ, "Architectural Heritage of Franciscan Convent in Fojnica (Bosnia and Herzegovina)", in: *Prostor*, 2(68), Zagreb, 2024, p. 284.

²¹ IGNACIJE GAVRAN, *Vrata u život: uz 100. obljetnicu postojanja zgrade franjevačke klasične gimnazije u Visokom*, Svjetlo riječi, Sarajevo, 2000, p. 23.

Johann Holz designed and built the new church in **Plehan** in 1898-1902, according to a design which was very similar to Josip Vancaš's proposal that had been rejected previously.²² He also designed and constructed the convents in **Kreševo** in 1889 and in **Kraljeva Sutjeska** in 1890-1892²³ on the site of old medieval structures. He supervised the construction of Panek's project for the convent in **Bistrik** in 1896²⁴ and subsequently the second phase of construction of the church on the same site in 1911-1912.²⁵

Franjo Holz supervised the reconstruction of the church in **Gorica** in 1905-1906, according to the project by Josip Vancaš.²⁶ The same collaboration was done in **Kraljeva Sutjeska**, where he supervised Vancaš's project from 1906-1908. His following project was the second convent building in **Rama-Šćit** in 1913.²⁷ In the post-war period, he was commissioned to construct the convent in **Jajce** in 1934, according to the project by Karel Pařík.²⁸

Franjo also designed a few projects that were rejected, like the one for the church in **Kreševo** in 1913,²⁹ and a project for the church in **Petrićevac** in 1928.

Florian Strauss, a master builder from **Tuzla**, was recorded with a single project, the first building of the new convent in **Tolisa**, dated in 1923. The same year, it was constructed by **Johann Bernhardt**, a master builder from Novi Sad, Serbia.

Johann Pimperl, a master builder from Zavidovići, was recorded in an ad hoc role of conducting the construction works for the

²² Archive Plehan, unindexed document.

²³ M. KARAMATIĆ, *Franjevačka Provincija Bosna Srebrena*, pp. 118-119.

²⁴ *Ibid*, p. 34.

²⁵ FRANJO M. BLAŽEVIĆ, *Crkva Sv. Ante Padovanskog u Sarajevu*, Odbor za gradnju crkve, Sarajevo, 1917, p. 63.

²⁶ MLADEN GLIBIĆ – IVO ČOLAK – VLAHO AKMADŽIĆ, "Characteristics of Structure of the Church in Gorica Near Livno", in: Chapter 72, *DAAAM International Scientific Book*, 2009, pp. 751-762.

²⁷ M. KARAMATIĆ, *Franjevačka Provincija Bosna Srebrena*, p. 183.

²⁸ B. DIMITRIJEVIĆ, *Arhitekt Karlo Paržik (Karel Pařík)*, p. 203.

²⁹ ARCHIVE KREŠEVO, *Gradnja crkve. Nacrti (neizvedeni), ugovori, dopisi. Gr.Gr. Sp.18*.

reconstruction and extension of Eichorn's church in **Tolisa** in 1911, according to Vancaš's project.³⁰

Among the small projects recorded, there is the construction of a new sacristy at the existing church in **Petrićevac**,³¹ done by **Josip Dubsky** in 1907. Dubsky was a distinguished civil engineer from Zagreb. In this particular project for the Province, he worked through his company "Josip Dubsky i sin". He participated in a number of industrial construction projects. He was active primarily in Zagreb, while also undertaking commissions throughout Croatia at the turn of the century.

Unlike the late Ottoman period, in which the individual contribution of master builders is often difficult to separate from the general conditions of construction, the Austro-Hungarian period allows for a clearer identification of architectural authorship. This is particularly evident in the work of Josip pl. Vancaš and Karel Pařík, whose participation cannot be reduced to technical execution or construction supervision. Their role lay primarily in the formulation of architectural concepts, the introduction of academically grounded design methods, and the translation of Central European stylistic and institutional models into the architectural framework of *Bosna Srebre-na*. Vancaš contributed most visibly through the design of churches, where historicist idioms, especially Neo-Gothic and Neo-Romanesque tendencies, were adapted to the liturgical, symbolic, and representative needs of the Province. Pařík, by contrast, appears as an architect whose contribution was closely connected to his later period of life and career as a very experienced and established architect. Together, their work marks the moment when Franciscan construction moved from a predominantly craft-based building practice toward a professional architectural culture in which individual authorship became more clearly recognisable.

³⁰ M. ORŠOLIĆ, *Franjevački samostan i župa Tolisa*, pp. 37-38.

³¹ FRANJO MARIĆ – ANTO ORLOVAC, *Banjolučka biskupija u riječi i slici od 1881. do 2006: povodom 125. obljetnice utemeljenja Biskupije*, Biskupski ordinarijat, Banja Luka, 2006, p. 535.

3. Interwar Era – Kingdom of Yugoslavia

During the interwar period, under the Kingdom of Yugoslavia, relatively few construction projects were undertaken at the convent sites of *Bosna Srebrena*. In comparison with the preceding Austro-Hungarian period, architectural activity was more limited, both in scale and number. Even so, this era produced several notable works whose significance exceeds their relatively modest number.

Although limited in the number of realised commissions, the interwar period is crucial for understanding the entry of highly individualised and conceptually sophisticated architectural authorship into Franciscan building practice. The architects discussed below demonstrate how a relatively limited number of commissions nevertheless produced some of the most conceptually ambitious works in the Province's architectural history.

The most important figure associated with this period was Jože Plečnik, whose architectural approach introduced a new level of conceptual and artistic refinement into the design of Franciscan buildings. His involvement, together with that of several architects connected to his circle, gave rise to some of the most remarkable architectural achievements of the period within the Province.

Jože Plečnik³² (23 January 1872, in Laibach, present day Ljubljana – 7 January 1957, Ljubljana) was by far the most prominent Slovenian architect of the twentieth century, occupying a singular place in the history of modern sacred architecture in Central Europe. Educated in Vienna under Otto Wagner and active in Vienna, Prague, and Ljubljana, he developed an architectural language of exceptional originality, marked by a synthesis of classical order, liturgical sensitivity, and powerful symbolic expression. Today, however, he is regarded as one of the most significant architects of the twentieth century and one of the principal reformers of modern sacred architecture.³³ His

³² More extensive data on Plečnik's biography can be found in: MIROSLAV MALINOVIĆ – DANIJELA UČOVIĆ – MILIJANA OKILJ, "The Peak of Jože Plečnik's Ecclesial Oeuvre: the Parish Church of Saint Anthony of Padua in Belgrade", in: *Hercegovina*, 8, serija 3, Mostar – Zagreb, 2022, pp. 288-290.

³³ PETER KREČIČ – JOŽE PLEČNIK, *Plečnik, the Complete Works*, Whitney Library of Design, New York, 1993, p. 7-11.

involvement in Franciscan commissions, not only in *Bosna Srebrena*, but beyond, represents one of the most distinguished episodes in the sacred architectural production of the Franciscans during the inter-war period.

His only commission for the Province was a new church in **Belgrade**,³⁴ designed and constructed between 1926 and 1962. The church in Belgrade occupies a particularly important place, not only from the perspective of the Province, but also within Plečnik's overall architectural legacy, as it represents his final realised sacred project. With Plečnik's commission in Belgrade, several architects from Slovenia, like Janez Valentičič, Antun Bitenc, and Harald Bilinič, followed as his associates or later as independent architects. They all later proved to be very successful architects not only in sacred, but in general public architecture, overall.

After graduating in 1927 under the mentorship of Jože Plečnik, **Janez Valentinčič**³⁵ (17 November 1904, Ljubljana – 7 June 1994, Ljubljana) began working in Ljubljana as an architectural supervisor. His university career commenced in 1931, first as Plečnik's assistant and later as an independent professor. His contribution to architecture, particularly in the field of sacred design, left a lasting mark on Slovenia and the wider region.

Being one of Plečnik's closest associates, he was commissioned upon Plečnik's death to continue the works in Belgrade. As Plečnik's assistant, he participated in several important projects in Ljubljana and beyond, while from the late 1930s onward, he also developed an independent body of work that included churches, bell towers, private villas, public buildings, and urban interventions. His later oeuvre continued to reflect a strong interest in ecclesiastical architecture,

³⁴ DAMJAN PRELOVŠEK, "Plečnikova Cerkev Sv. Antona Padovanskega V Beogradu", in: *Acta Historiae Artis Slovenica*, 25, Ljubljana, 2020, p. 212.

³⁵ More extensive data on Valentičič's biography can be found in: M. MALINOVIČ – D. UČOVIČ – M. OKILJ, "The Peak of Jože Plečnik's Ecclesial Oeuvre: the Parish Church of Saint Anthony of Padua in Belgrade", pp. 304; <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi756262/> – DAMJAN PRELOVŠEK, *Valentinčič, Janez (1904-1994)*, Slovenska biografija – Slovenska akademija znanosti in umetnosti – Znanstvenoraziskovalni center SAZU.

particularly through church extensions, adaptations, and interior refurbishments in Slovenia and the wider Yugoslav context.

Architects Anton Bitenc and Harold Bilinić became involved in Plečnik's project during the 1940s, most notably in connection with the phase of interior articulation and decoration. **Anton-Tone Bitenc**³⁶ (6 January 1920, Ljubljana – 14 June 1977) began his architectural studies in Ljubljana in 1939, in the studio of Jože Plečnik. Even before completing his degree in 1947, he had already been engaged by Plečnik as a technical draftsman. After graduation, Bitenc worked briefly in the Ministry of Construction before being appointed as an assistant in Plečnik's studio at the Technical Faculty in 1949, becoming the last architect to hold that position. He distinguished himself particularly in the preservation and presentation of architectural heritage, working on several important historical and archaeological sites in Slovenia. At the same time, a substantial part of his oeuvre was devoted to the adaptation of churches, altars, and liturgical furnishings in accordance with the liturgical reforms of the Second Vatican Council, making him an important figure in the post-war development of Slovenian sacred architecture.

Harold Bilinić³⁷ (7 August 1894, Split – 1984, Zagreb) completed his studies in architecture at the Academy of Fine Arts in Florence in 1922. After graduating, Bilinić worked in Zagreb and later in Buenos Aires (1926–1932) before returning to Croatia, where he continued his architectural practice. His oeuvre is most closely associated with his collaboration with Ivan Meštrović, for whose sculptural and commemorative projects he designed architectural frameworks of considerable importance. In this context, Bilinić occupies a notable place in the development of twentieth-century monumental architecture in Croatia and the wider South Slavic region.

³⁶ More extensive data on Bitenc's biography can be found in: M. MALINOVIĆ – D. UČOVIĆ – M. OKILJ, "The Peak of Jože Plečnik's Ecclesial Oeuvre", p. 302; <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi1018480/> – HELENA SERAŽIN, *Bitenc, Anton (1920-1977)*, Slovenska biografija – Slovenska akademija znanosti in umetnosti – Znanstvenoraziskovalni center SAZU.

³⁷ More extensive data on Bilinić's biography can be found in: M. MALINOVIĆ – D. UČOVIĆ – M. OKILJ, "The Peak of Jože Plečnik's Ecclesial Oeuvre", pp. 293–294.

Blaž Misita-Katušić³⁸ (15 September 1886, Kostajnica, Austro-Hungarian Monarchy – 4 February 1961, Osijek) was an architect and conservation specialist whose professional activity spanned several regions of Southeast Europe.³⁹ Misita-Katušić's oeuvre encompasses a broad spectrum of architectural production, ranging from military and civil infrastructure to sacred buildings. His sustained commitment to the research, documentation, and preservation of cultural heritage left a lasting imprint on architectural practice and monument conservation in Croatia, Bosnia and Herzegovina, and Serbia.

Among others, some of his important projects include: Officers' Home in Topčider, Belgrade (1925–1927), Competition designs for the Sanatorium on Avala (1931), and the Aero Club in Belgrade (1932).⁴⁰

In addition to many public projects across Serbia and Croatia, he was involved in the reconstruction of churches, castles, and fortifications. His most sacred projects are the Pejačević Curia on Strossmayer Street in Osijek and the Chapel of St Roch in the city centre,⁴¹ followed by the Belgrade Cathedral (1925), and Catholic churches in Kraljevo and the municipality of Čukarica, Belgrade.⁴²

For the Province, Misita-Katušić produced an extensive volume of works: the second **church** (1927–1929) and the third **convent** in **Petrićevac** (1930–1931), a new convent building in **Belgrade** (1926–1927), and the new construction of the Boarding facility for external

³⁸ More extensive data on Misita-Katušić's biography can be found in: M. MALINOVIĆ – D. UCOVIĆ – M. OKILJ, "The Peak of Jože Plečnik's Ecclesial Oeuvre", p. 302; <https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1955> – PREMIERL TOMISLAV, *Bilinić, Harold*, Hrvatski bibliografski leksion – Leksikografski zavod Miroslav Krleža.

³⁹ MILAN BALIĆ, "Trideset godina zaštite spomenika kulture u Slavoniji 1945.-1975.", in: *Muzeologija*, 19, Zagreb, 1975, pp. 147.

⁴⁰ ALEKSANDAR KADIJEVIĆ, "Hrvatski arhitekti u izgradnji Beograda u 20. stoljeću", in: *Prostor*, 2(42), Zagreb, 2011, pp. 466-477.

⁴¹ M. BALIĆ, "Trideset godina zaštite spomenika kulture u Slavoniji 1945.-1975.", pp.146-147.

⁴² A. KADIJEVIĆ, "Hrvatski arhitekti u izgradnji Beograda u 20. stoljeću", pp. 466-477.

students at the Franciscan Classical High School in **Visoko** (1927–1928).⁴³

Shortly before the Second World War, two commissions were recorded, both done by **Franjo Lavrenčić** (1904, Ljubljana – 1965, Austria). His commissions for the Province include two residential buildings – contents: the extension of the convent in **Fojnica** (1940) and a new construction of the complex in **Kovačići, Sarajevo** (1940). In 1923, he enrolled at the Higher Technical School in Ljubljana, and in 1928, he continued his studies at the Faculty of Architecture in Prague. He remained in Prague for only one year, leaving formal studies in favour of direct architectural practice. From 1931 onward, he was active in Sarajevo, as well as in Zagreb, Belgrade, and Tuzla, where he developed an early modernist architectural expression within the South Slavic context. His work was focused primarily on residential and public architecture, with the *Crni Vrh* housing complex representing one of his most important achievements. In addition to several distinguished family houses in Sarajevo, he also remained professionally active in the post-war period through projects in Zagreb and Tuzla.⁴⁴

In this period, the individual role of the architect becomes particularly visible through the work of Jože Plečnik. Unlike the late Ottoman master builders, whose contribution was often conditioned by practical construction knowledge and local circumstances, and unlike the Austro-Hungarian architects whose work introduced academic historicism and institutional models of design, Plečnik's contribution was primarily conceptual, liturgical, and symbolic. His church in Belgrade introduced an exceptionally individual architectural language into Franciscan sacred architecture. Through the spatial organisation of the church, the treatment of volume, the articulation of liturgical space, and the integration of architectural and symbolic elements, Plečnik transformed the commission into a work

⁴³ ZLATA ŽIVAKOVIĆ-KERŽE, *Osječka Sjećanja, njihov život u našem sjećanju*, 2. dio, Studio HS internet d.o.o, Osijek – Hrvatski institut za povijest: Podružnica za povijest Slavonije, Baranje i Srijema, Slavonski Brod, 2011, p. 182.

⁴⁴ M. MALINOVIĆ, "Architectural Heritage of Franciscan Convent in Fojnica (Bosnia and Herzegovina)", p. 284.

that exceeded local functional requirements and entered the broader history of modern Central European sacred architecture.

4. Socialist Yugoslavia

During the socialist period of Yugoslavia, the architectural production of *Bosna Srebrena* increasingly engaged academically trained architects whose work reflected both modernist principles and a sensitivity to local cultural context. Among the most prominent figures were architects Zlatko Ugljen and Ivan Štraus. Ugljen's architecture is distinguished by a refined synthesis of modern expression and regional identity, particularly evident in his sacred projects, where spatial composition, materiality, and symbolic articulation respond to the specific cultural landscape of Bosnia and Herzegovina. In contrast, Štraus, primarily known for his large-scale public and commercial buildings, introduced a rigorously modernist vocabulary marked by geometric clarity, structural innovation, and technological sophistication. Together, their work illustrates the diversification of architectural approaches in the late twentieth century, as well as the integration of contemporary design methodologies into the traditionally grounded architectural practice of the Franciscan Province.

In this phase, the Province increasingly collaborated with architects formed within the Yugoslav professional and educational system, indicating a shift from imported expertise toward regionally embedded modern architectural practice.

Zlatko Ugljen was born on 15 September 1929 in Mostar. In 1938, he moved to Breza, where he completed his primary education. In 1941, he enrolled at the Franciscan Classical High School in Visoko, but already the following year he transferred to the Classical High School in Mostar. After his father joined the Partisans in 1943, in the midst of the Second World War, Ugljen was forced to interrupt his schooling.

Together with his mother, sister, and brother, he lived clandestinely in Sarajevo in the household of Juraj Neidhardt, then the leading architect in Bosnia and Herzegovina. This period proved crucial for his architectural formation, as Neidhardt's influence decisively shaped

Ugljen's intellectual and professional development.⁴⁵ After the war, Ugljen resumed his education in Sarajevo and graduated from the Technical School in 1949. In 1950, he enrolled in the study of architecture at the Faculty of Civil Engineering of the University of Sarajevo.

From 1990, he was a corresponding member, and from 2002 a full member, of the Academy of Sciences and Arts of Bosnia and Herzegovina. He was also a corresponding member of HAZU (*Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti*) and SAZU (*Slovenska akademija znanosti in umetnosti*).⁴⁶

After graduating in 1958, he developed a dual career as both architect and academic, eventually becoming one of the leading figures of architectural culture and education in Bosnia and Herzegovina. His work is characterised by a distinctive synthesis of modern architectural language and regional cultural identity, an approach that gained international recognition with the Aga Khan Award for Architecture in 1983 for the Šerefudin White Mosque in Visoko.⁴⁷ His major works include a wide range of public, tourist, and sacred buildings, among them the hotels *Visoko*, *Ruža*, *Bregava*, and *Vučko*, the National Theatre in Zenica, and several important Islamic religious buildings. His projects represent a synthesis of tradition and modernism, consistently emphasizing harmony with the surrounding environment and the historical context. Ugljen's exceptional contribution to the architecture of Bosnia and Herzegovina secured him international recognition, and his work continues to inspire new generations of architects.

For the Province, Ugljen designed a handful of projects: extension of the convent in **Gorica** (1982-1986), assisted by **Rodoljub Mikulić**, the convent and church in **Tuzla** (1977-1981, a new complex on the site of the old), a new interior of the chapel in the convent in **Nedžarići**,

⁴⁵ ZLATKO UGLJEN – STANE BERNIK – JURAJ MARTINOVIĆ, *Arhitekt Zlatko Ugljen=Architect Zlatko Ugljen*, Međunarodna galerija portreta, Tuzla, 2002, p. 235.

⁴⁶ ("Zlatko Ugljen").

⁴⁷ Z. UGLJEN – S. BERNIK – J. MARTINOVIĆ, *Arhitekt Zlatko Ugljen=Architect Zlatko Ugljen*, p. 8.

Sarajevo (1984), and the new convent and church in **Plehan** (1993, 1998, a new complex on the site of the old), with the latest being a reconstruction of the so-called Convict (Boarding facility) of the convent in **Visoko** (2007). Very often, Ugljen was assisted by **Husejn Dropić**, an architect from Tuzla (1950-), like in the case of Plehan.

Father and son, Danilo and Janez Fürst, were involved in the post-earthquake, new construction of the convent and church in Petričevac in the period 1973-1989.

Janez Fürst was first commissioned for the project in Petričevac. At the time, he was already an established Slovenian architect and known as the son of the prominent Slovenian architect Danilo Fürst. He died tragically in a car accident in 1981, interrupting his project in Petričevac – later to be succeeded by his father. Fürst's architectural contribution is characterised by a modern interpretation of sacred architecture, with particular emphasis on functionality and harmony with the surrounding environment.

Danilo Fürst (6 April 1912, Maribor – 4 August 2005, Ljubljana) was among the most accomplished students of Plečnik and, alongside the architect Edvard Ravnikar, is regarded as one of the most prominent representatives of modern architecture in Slovenia. His architectural oeuvre was remarkably diverse, particularly his contribution to the development of modernism in Slovenia, encompassing social housing, innovative prefabricated residential buildings, industrial complexes, landscape architecture, hotel developments, schools, administrative buildings, and furniture design.

Not all interventions during Yugoslavia were of a size and scale comparable to, for example, Petričevac. Some were, like in **Guča Gora**, reconstructions after the damage of the Second World War. In 1957, the convent in Guča Gora was reconstructed after the project done by **Romeo Tiberio** and **Vlado Smoljan**. Romeo Tiberio was born in 1912 as the son of Italian Antonio Tiberio (1872-1957) from Treviso. He was predominantly engaged in a variety of public and housing projects in Mostar, thereby making a significant contribution to the architectural development of his native city. Vlado Smoljan (Zagreb, 1926 – Mostar, 27 September 2008) was a civil engineer, an established entrepreneur and a public figure based in Mostar. His most important construction achievements remain infrastructural and

engineering buildings in Mostar and across the region of Herzegovina, while the convent in Guča Gora remains the sole important sacred project.⁴⁸

One of the interesting commissions in this period was the one by **Božidar Borić** (18 October 1934, Sarajevo – 23 November 2012, Sarajevo), who distinguished himself particularly through his engagement in sacred projects. His most significant contribution is associated with the reconstruction of the convent building in **Kreševo** in 1975-1981.⁴⁹

Borić was a Franciscan friar and a member of *Bosna Srebrena*, within which he initially worked in the field of theological education. He began his schooling at the Franciscan Classical Classical High School in Visoko (1948-1955) and continued his education at the Franciscan Faculty of Theology in Bistrik (1955-1959). After a short period in Kreševo (1963-1965), he was transferred again to Sarajevo, where he remained active between 1965 and 1976. During this period, more precisely between 1965 and 1970, he completed his architectural studies in Sarajevo, after which he became involved in numerous architectural projects for the Franciscan Province of Bosna Srebrena. He was a member of the Provincial Commission for the construction and design of sacred buildings.

Ahead of Borić's reconstruction, on the site of Pařík's demolished church, architect **Antun Karavanić** (29 May 1930, Belgrade – 12 June 2006, Zagreb) built a new church in 1963-1965.⁵⁰ He graduated in architecture from the University of Zagreb in 1955. He spent most of his professional career working as an independent artist in his own studio in Zagreb. His oeuvre encompassed a wide range of buildings and interiors, as well as important work in the field of industrial design.

⁴⁸ STJEPAN IVANKOVIĆ, "Mr. sc. Vlado Smoljan (1926.-2008.)", in: *Hercegovina*, 22, serija 2, Mostar, 2008, pp. 343-345.

⁴⁹ ARCHIVE KREŠEVO, *Muzej, nacrti, fr. Božo Borić, Gr.Gr.Sp.69*; *Samostan: prijedlog sanacije, adaptacije i investicionog ulaganja, fr. Božo Borić, Gr.Gr. Sp.70-2*

⁵⁰ STJEPAN BULJAN, *Povijesne crtice Kreševa i franjevačkog samostana 1897-1997*, Napredak, Kiseljak, 1997, p. 61-63.

Besides Kreševo, there was another big project underway in the 1960s. **Zdravko Ćuk**, an architect from Zagreb, was commissioned for the construction of the new complex in Nedžarići, Sarajevo (1966-1975). On this site, construction of the auditorium by **G. Jovanović** followed in 1989.

In the 1980s, construction activities were recorded across the Province. **Branko Tadić**, an architect from Sarajevo, was commissioned for the construction of the second convent building in **Tolisa** in 1986-1987, together with **Ivo Boras**, also a Sarajevo-based architect, who did the interior decoration. **Vinko Grabovac**, an architect from Zagreb, was commissioned for the extension and reconstruction of the convent in **Visoko** (1985), the construction of the third convent building in **Rama** (1985-1986), and the reconstruction of the convent in **Belgrade** (1990), built by Blaž Misita-Katušić.

One of the last projects realised during the civil war in Bosnia and Herzegovina was the construction of the north-eastern-wing extension to the existing convent in **Gorica** by Split-based architect **Zoran Jeramaz** (5 May 1950, Metković – 12 June 2021, Split). He graduated from the Faculty of Architecture of the University of Sarajevo. From 1978 he lived and worked in Split, where he realised numerous residential and commercial projects.

In the socialist period, the individual contribution of architects becomes visible in a different way than in the preceding phases. Unlike his predecessors, architects such as Zlatko Ugljen worked within a mature Yugoslav modernist context. His contribution lay in the adaptation of modern architectural language to the specific spiritual, institutional, and symbolic needs of the Franciscan Province. Ugljen's role was especially important in projects in which sacral architecture was interpreted through the synthesis of modern form, regional identity, material sensitivity, and contextual integration.

5. Post War era

Following the end of the war (1992-1995), architectural activity within the Province entered a new phase shaped by post-war reconstruction, institutional renewal, and evolving architectural paradigms. This period is characterised by the engagement of both established architects, foremostly Ugljen, who had already been commissioned

by the Province as shown, and Ivan Štraus, followed by, often ad-hoc only, in some cases, the younger generation of designers, whose work reflects a synthesis of contemporary architectural language, technological advancement, and a renewed sensitivity to historical continuity and local identity. Projects undertaken after 1995 often respond simultaneously to practical needs – rebuilding damaged or destroyed structures – and to symbolic imperatives, seeking to reassert the cultural and spiritual presence of the Franciscan community within a transformed socio-political landscape. As a result, the architecture of this period demonstrates a pluralism of approaches, ranging from restrained contextual interventions to more expressive reinterpretations of sacred space, marking a significant shift from earlier, more unified stylistic frameworks.

In the post-war decades, Franciscan architecture became a field in which reconstruction, institutional continuity, and new architectural pluralism intersected, often under conditions shaped as much by symbolic necessity as by functional demand.

One of the first projects developed after the War is the extension of the convent building in the seat of the Province, housing the Shrine of St Nicholas Tavelić in **Kovačići, Sarajevo** (1997-2013) by Sarajevo-based architect **Radivoje-Rajko Mandić** (1947, Risovac, Bosanska Krupa). Mandić graduated from the Faculty of Architecture of the University of Sarajevo in the early 1970s, where he subsequently remained professionally active. Soon after graduation, he participated in several important projects, among which the design of the University Hospital in Banja Luka is generally regarded as the most significant. Even though Mandić is publicly regarded as the architect of hospitals, his significant oeuvre remains realised for the Province, including churches and parish houses.

Following the project in the Province's seat, a very important project was developed for the church and convent in Sestvetska Sopnica, Zagreb, in 1999 by **Srećko Kreitmayer**. Kreitmayer is an architect with roots in Bosnia and Herzegovina who lives and works in Ljubljana. His commission for the large-scale complex in Zagreb remains the only remarkable sacred architecture in his oeuvre, in general, rich with industrial and technical facilities.

One of the most remarkable achievements on one of the convents' sites after the civil war is the construction of a new church in **Jajce** (2001-), on the site of the demolished church during the war. It was designed by the famous Zagreb-based duo, **Zvonimir Krznarić** and **Marijan Hržić**, which was their sole commission for the Province.

Zvonimir Krznarić⁵¹ (2 June 1938, Berovo, Macedonia – 30 June 2011, Novi Vinodolski, Croatia) was one of the most prolific Croatian architects and urban planners of the twentieth century. Krznarić was educated in Zagreb, where he studied architecture under Vladimir Turina, later supplementing his training with specialist studies in Paris. Active as both an architect and urban planner, he worked for decades at the Urban Planning Institute of Croatia before establishing his own practice in 1993. His exceptionally broad oeuvre ranges from urban and tourist planning to public buildings, reconstructions, interiors, and memorial architecture, with such major works as the Crematorium at Mirogoj and the National and University Library in Zagreb. For his contribution to Croatian architecture and urbanism, he received numerous major professional awards, including the Zagreb Salon Award, the *Borba* Award,⁵² and the *Vladimir Nazor* Award. His farewell ceremony was held at the crematorium at Mirogoj, itself one of his most accomplished architectural works.

Marijan Hržić (8 January 1944, Zagreb) graduated in 1967 from the Faculty of Architecture of the University of Zagreb in the studio of Vladimir Turina,⁵³ where he later also completed his master's and doctoral studies and pursued an academic career. He belongs to the generation of architects who decisively shaped the contemporary architectural identity of Zagreb, combining architectural practice, urban thought, and teaching. Much of his career was closely connected to Zvonimir Krznarić, therefore overlapping in their notable works. His most notable works include the Crematorium at Mirogoj, the

⁵¹ <https://hbl.lzmk.hr/clanak/krznaric-zvonimir> – DARJA RADOVIĆ MAHEČIĆ, *Krznarić, Zvonimir*, Hrvatski biografski leksikon (1983-2025), mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2026. (11. 5. 2026).

⁵² ŽELJKA ČORAK, "Marijan Hržić, Zvonimir Krznarić, Davor Mance dobitnici nagrade 'Borbe' za najbolje arhitektonsko ostvarenje na području SFR Jugoslavije u 1985. godini", in: *Čovjek i prostor*, 398, Zagreb, 1986, p. 6.

⁵³ *Ibid.*

National and University Library in Zagreb, the Cibona Sports Centre, several important churches and pastoral centres, the *Krešimir Ćosić* Sports Hall in Zadar, and the Eurotower complex in Zagreb. For his contribution to Croatian architecture, he received numerous major professional awards, including the *Vladimir Nazor* Award and the *Viktor Kovačić* Award. His significant contribution to architecture lies in the synthesis of modernist and functionalist principles, combined with a pronounced sensitivity to urban planning, the integration of architecture into its environment, and the affirmation of the legacy of the Zagreb School of Architecture.

Ivan Štraus (1928 Kremna, Zlatibor District – 24 August 2018, Sarajevo) spent his early childhood in Banja Luka. He began his architectural education in Zagreb in 1947 and continued it in Sarajevo, where he graduated in 1958.

From 1984, Štraus was a corresponding member, and from 1995 a full member, of the Academy of Sciences and Arts of Bosnia and Herzegovina (ANUBiH); from 2012, he was also a full member of the Serbian Academy of Sciences and Arts (SANU). Over the course of his distinguished career, he received numerous national and international awards, confirming his status as one of the most important architects of his generation. Among the major achievements of his oeuvre are the Main Post Office and Ministry of Telecommunications in Addis Ababa (1969), the headquarters of Elektroprivreda BiH in Sarajevo (1978), Hotel Onogošt in Nikšić (1982), Hotel Holiday Inn in Sarajevo (1983), the UNIS Business Centre in Sarajevo (1986), and the Museum of Aviation in Belgrade (1989).

Štraus was not only a prolific architect but also an important architectural writer and critic of the built environment. His architecture is characterised by geometric clarity, compositional discipline, and structural boldness, qualities that made his work a defining contribution to the modern architecture of Bosnia and Herzegovina and the wider region.

With mosques in his oeuvre, Štraus sealed and proved his success in sacred architecture through several projects for the Roman Catholic Church. For the Province, he designed churches on convent sites in the last phase of his career: **Dubrave** (2002, a new church on the site

of the old church), and **Petrićevac** (2003-, new church on the site of the demolished).

So, Štraus's individual contribution to the Province is most clearly visible in the late phase of his career, when his experience in large-scale public and representative architecture was translated into Roman Catholic sacral commissions. In the churches in Dubrave and Petrićevac, his role was not limited to the provision of functional religious space but consisted in articulating a modernist vocabulary marked by geometric clarity, structural confidence, and a restrained monumentality suited to the symbolic presence of the Franciscan community. His work thus shows that the Province's architectural production in this period was no longer dependent on external stylistic models but had become part of a broader regional modernist culture shaped by architects formed within the Yugoslav professional and academic milieu.

The commission of Ivan Prtenjak, internationally known for the design sculpture symbolizing NATO in Brussels, for the Province was very fruitful. In **Dubrave** he designed Šimun Gallery (2006-2010) and the interior decoration (completed by 2013) of the church, built according to the project of Ivan Štraus. **Ivan Prtenjak**⁵⁴ (9 June 1939, Plavić, near Klanjec, Croatia –) completed his studies in architecture in Zagreb in 1965, where he subsequently worked at the Institute of Art History. Since 1968, Prtenjak has lived and worked in Brussels, developing a broad and diverse architectural practice that includes social housing in Belgium, tourist and residential buildings in Tunisia and Saudi Arabia, and major projects in Croatia, such as the Church of St Peter at Boninovo, the reconstruction of Dubrovnik Cathedral, the Rupe Museum and Revelin Fortress, the Museum of Arts and Crafts in Zagreb, and the Ivan Meštrović Gallery in Split. His work is characterised by a synthesis of modern architectural expression and cultural-historical context, through which he made a significant contribution across different architectural and artistic disciplines.

⁵⁴ <https://www.enciklopedija.hr/clanak/prtenjak-ivan> – *Prtenjak, Ivan*, Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2026. (10. 5. 2026).

In the oeuvre of smaller or sole commissions, there are several recorded architects, including **Nada Džankić**, an architect from Sarajevo, who was engaged for the reconstruction and renovation of the first convent building in Tolisa (2000s), while architect **Zlatko Čolić** did the refurbishment and extension of the convent in **Dubrave** (2001-2002). Further on, architect **Anto Tomić** did the reconstruction of the first convent building in Rama (2005-2007).⁵⁵ **Krešimir Kolovrat**, an architect from Bugojno, was commissioned for the reconstruction of the first convent wing in Fojnica (2001). **Drago Rimac**, an architect from Livno, was commissioned for the construction of a new, reinforced concrete choir in the church in **Gorica** (2004). Among the last projects of this kind, a Zagreb-based duo **Damir Derjanović** (1st January 1961–) and **Emil Bersak**, was recorded for the reconstruction and extension of the second convent building in **Rama** (2008).

6. Discussion

This study demonstrates that the architectural history of *Bosna Srebrena* cannot be adequately understood solely through stylistic analysis or through monographic treatment of individual sites. When approached through the actors responsible for design and construction, a more complex historical picture emerges, shaped by changing forms of authorship, professionalisation, patronage, and cultural transfer.

Methodologically, this conclusion emerges from the combined reading of several types of evidence. Archival project documentation makes it possible to identify concrete commissions, authorship, dates, and in some cases unrealised or altered designs. Franciscan chronicles and schematisms provide the institutional context in which these commissions were initiated, recorded, and transmitted within the Province. Published architectural and art-historical scholarship enables the individual figures to be situated within broader professional and stylistic developments, while on-site visits and comparative analysis of realised projects allow the documented evidence to be tested against the built fabric itself. Taken together, these sources

⁵⁵ TOMISLAV BRKOVIĆ et al, *Franjevački samostan Rama-Šćit*, Franjevački samostan Rama-Šćit, Rama, undated, p. 33.

show that the Province's architectural production was not a set of isolated building episodes, but a continuous field in which institutional needs, available expertise, and changing architectural models interacted over time.

The Province functioned as an institutional framework in several interconnected ways. First, its architectural activity was not limited to isolated acts of construction but formed a continuous pattern of patronage across different political regimes, from the late Ottoman period and Austro-Hungarian administration to the Yugoslav and post-war contexts. Secondly, the Province repeatedly mediated between local needs and external expertise, engaging local master builders, architects educated in Vienna and Prague, and later architects formed within Yugoslav professional and academic institutions. Thirdly, through its network of convents, parish churches, schools, residences, and later cultural and pastoral facilities, the Province created a stable institutional demand for architectural production. In this sense, *Bosna Srebrena* was not merely a passive recipient of architectural models, but an active agent that selected, adapted, and transmitted architectural knowledge across different cultural and professional environments.

The comparative reading of realised projects further confirms these shifts. Late Ottoman examples, such as Guča Gora, Gorica, Fojnica, and Tolisa, reveal a building culture primarily shaped by practical construction knowledge, local or regional master builders, and the adaptation of relatively modest convent and church structures to restrictive political and material circumstances. By contrast, the Austro-Hungarian commissions associated with Vančaš and Pařík demonstrate a different architectural regime: design becomes more clearly individualised, formally articulated, and connected to Central European historicist and institutional models. Plečnik's church in Belgrade introduces another level of comparison, since its significance lies less in the number of commissions and more in the exceptional conceptual, liturgical, and spatial refinement of a single realised work. In the socialist period, projects by Ugljen, Štraus, and the Fürsts show how modernist architectural language could be adapted to Franciscan needs while remaining sensitive to regional identity, material expression, and the symbolic role of sacral space. Finally, post-1995 projects reveal a more plural field of reconstruction,

extension, and symbolic renewal, in which architectural intervention often responded simultaneously to functional necessity and the re-establishment of institutional continuity. Seen comparatively, these projects demonstrate that the Province's architecture changed not only in style, but also in the organisation of design, the status of authorship, and the relationship between local needs and wider architectural currents.

In the late Ottoman period, building activity depended primarily on master builders whose commissions were determined by local reputation, recommendation, and practical experience rather than by formal architectural education. This phase reveals a construction culture grounded in craftsmanship, mobility, and adaptation to difficult political and territorial circumstances. At the same time, the surviving buildings confirm that the absence of academic training did not preclude architectural quality or historical significance.

A decisive transformation occurred during the Austro-Hungarian period, when academically educated architects – above all Josip pl. Vancaš and Karel Pařík – introduced new professional, stylistic, and institutional models of architectural production. In this context, Franciscan patronage became part of broader processes of modernisation and cultural integration within Central European architectural currents. The Province thus moved from an essentially craft-based building culture toward one increasingly shaped by academic design, technical specialisation, and more self-conscious stylistic expression.

Although quantitatively more modest, the interwar period produced some of the most conceptually ambitious works within the Province, above all through the involvement of Jože Plečnik and architects associated with his circle. This phase demonstrates that *Bosna Srebre-na* was not isolated from the most original developments in Central European sacral architecture, but could, under specific historical circumstances, participate in them directly and at a high artistic level.

During socialist Yugoslavia and in the post-1995 period, the Province increasingly collaborated with established architects from Bosnia and Herzegovina, Croatia, and Slovenia, among them Zlatko Ugljen, Ivan Štraus, Zvonimir Krznarić, and Marijan Hržić. In these later stages, the Franciscan architecture reflects a marked pluralism of approaches – modernist, regionalist, reconstructive, and symbolically

charged in the post-war context. The architectural identity of the Province was therefore never stylistically uniform; rather, it was continually redefined in response to changing historical conditions and through collaboration with different generations of designers.

Viewed from this perspective, the architectural history of the Province reveals not only changes in style or building type but also changes in the social organisation of architectural production. The same institutional body that once relied on master builders selected through reputation and practical experience later commissioned architects associated with Central European historicism, Plečnik's sacral modernism, Yugoslav modernist culture, and post-war reconstruction. This continuity of patronage across changing architectural regimes is precisely what makes *Bosna Srebrena* a useful case study for examining professionalisation and cultural transfer in the architecture of Bosnia and Herzegovina and the wider region.

Taken as a whole, the material confirms that the history of *Bosna Srebrena* is also a history of architectural networks: local and trans-regional, Franciscan and civic, artisanal and academic. These biographical trajectories show that the Province's architectural production was not simply a sequence of isolated commissions, but a record of changing forms of expertise, authorship, and institutional patronage. Its significance lies not only in the number of buildings it commissioned, but in the way those buildings reflect broader transformations in the architectural culture of Bosnia and Herzegovina and the wider South Slavic region.

Conclusion

The architectural production of *Bosna Srebrena* developed through a long and uneven transition from the world of master builders to that of academically trained architects. This transition was neither abrupt nor linear; rather, it unfolded through overlapping practices, collaborations, and adjustments shaped by political change, ecclesiastical needs, and broader cultural currents.

By shifting attention from buildings alone to the individuals responsible for their design and construction, this study has highlighted the changing nature of architectural authorship within the Province. The paper shows that *Bosna Srebrena* relied not only on local

craftsmanship but also on some of the most important architects active in Bosnia and Herzegovina, Croatia, Slovenia, and the wider Central European sphere. In this sense, the Province should be understood not as a marginal recipient of external models, but as an active participant in wider architectural developments across the nineteenth and twentieth centuries.

At the same time, the paper suggests that the architecture of *Bosna Srebrena* should be understood as a field shaped by both continuity and transformation: continuity in the persistence of institutional and spiritual needs, and transformation in the architectural languages, technical means, and professional actors through which those needs were articulated. Future research may extend this perspective through comparative analysis of individual sites, closer study of unbuilt or altered projects, and further investigation of the relationship between Franciscan patronage and regional architectural culture.

Pogled u toponimiju Zubaca u istočnoj Hercegovini*

DOMAGOJ VIDOVIĆ
Institut za hrvatski jezik, Zagreb
Institute of Croatian Language, Zagreb
E-mail: dvidovic@ihjj.hr

DOI: <https://doi.org/10.47960/2712-1844.2026.12.251>
UDK: 811.163.42'373.21(497.6Zubci)
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 5. ožujka 2026.
Prihvaćeno: 29. lipnja 2026.

Sažetak

U ovome se radu obrađuje 390 toponima, na temelju dosad prikupljene te arhivskim i terenskim radom dopunjene građe, u Zupcima u istočnoj Hercegovini, predjelu koji se u srednjovjekovnim povijesnim vrelima nazivao i Vrsinjem. Tijekom srednjovjekovlja, u Zupcima se spominju ojkonimi Turmenti (1412.), Konjsko i Orašje (1420.) te Rapti (1425.). Sva su ostala naselja bila raseljena zbog osmanske okupacije i stalnih buna mjesnoga stanovništva ili su mlađeg postanja. Iz mjesne se ojkonimije izdvaja ime *Turmenti* koje potječe iz srednjolatiniskog apelativa *tormentum*, koji označuje oružje za rušenje zidova te ime *Tuli*, koje je najvjerojatnije antroponimnog postanja. Kao i drugdje po istočnoj Hercegovini velik je udio toponima antroponimnoga postanja u kojima su se okamenila stara slavenska narodna imena kao što je *Boljedrag* te prezimena kao selilački spomenici. Rijetki su odrazi supstratnoga romanskog sloja (usp. toponime *Klačina* i *Škripići* te odrazi apelativa *čatrnja*), a izrazito je zastupljen adstratni turski sloj.

Ključne riječi: toponimija; Zupci; istočna Hercegovina; ojkonimi; slavenska narodna imena; romanski supstrat; turski adstrat.

* Ovaj rad napisan je u okviru projekta *Hrvatski nacionalni identitet: nastanak i osporavanje* (CROIDENT), koji se provodi u sklopu temeljne djelatnosti Instituta društvenih znanosti "Ivo Pilar", a koji financira Europska unija – NextGenerationEU. Za iznesene stavove i mišljenja odgovoran je samo autor te ti stavovi ne odražavaju nužno službena stajališta Europske unije ili Europske komisije. Ni Europska unija ni Europska komisija ne mogu se smatrati odgovornima za njih.

An Overview of the Toponymy of Zupci in Eastern Herzegovina

Original scientific article

Received: 5 March 2026

Accepted: 29 June 2026

Summary

This paper analyses 390 toponyms in Zupci, located in eastern Herzegovina. The study uses archival and field research to present a supplemented and, for the first time, comprehensively analysed body of toponymic material from this area. Until now, this material had mostly been compiled but only minimally analysed from a toponymic perspective. The toponyms are analysed with regard to their motivation and linguistic layers.

Zupci has been mentioned under the name Vrsinje since 1305, while the choronym Zupci has prevailed since the mid-15th century, motivated by the name of a Vlach tribe from that area. Only a few oikonyms were recorded in the Middle Ages: Turmenti (1412), Konjsko and Orašje (1420), and Rapti (1425). Along with stećak tombstones and material remains of defensive and religious structures (cf. the toponym *Kaluđerske grede*), life in the pre-Ottoman period is also indicated by certain toponyms revealing that the inhabitants of Zupci venerated Saints Elijah, Sergius, Thecla, and Basil.

The local toponymy has been analysed based on motivation and linguistic layers. In terms of motivation, reflections of geographical appellatives stand out, some of which (such as the appellative *spilo* "cave") are specific to Zupci, while body parts often serve as a source for toponymic metaphors (e.g., the appellative *ždulo* "throat"). As is common elsewhere in eastern Herzegovina, toponyms of anthroponymic origin are highly frequent in Zupci, preserving old Slavic secular names (e.g., *Boljedrag*). Additionally, the local toponymy reflects certain variants of Christian names (*Rubin* < *Rufin*) and foreign names (*Kurtaga*, *Leso* < *Aleksandar*).

Reflections of various linguistic layers can be discerned from the local toponymy. Thus, traces of the Romance substratum layer are confirmed, as appellatives like *čatrnja*, *klačina*, and *škrip* have been preserved in the local toponymy. The oikonym Turmenti is also of Romance origin, derived from the Medieval Latin appellative *tormentum* (*murale*), which denotes a siege engine used for destroying walls. As expected, the Turkish adstratum layer is prominently represented (e.g., *Bunar*, *Čairi*, *Ćumurna glavica*, *Kavura glavica*, *Pod avliju*, *Prasa*).

Keywords: toponymy; Zupci; Eastern Herzegovina; oikonyms; Slavic indigenous names; Romance substrate; Turkish adstrate.

1. Uvod

U ovome se radu obrađuje toponimija Zubaca, područja jugoistočno od Trebinja u hercegovačkome dijelu dubrovačkoga zaleđa. Riječ je o rijetko naseljenome području izloženu stalnim (ratnim i mirnodopskim) sukobima. Ono se u kasnome srednjovjekovlju nalazilo na razmeđu sklavinija Tribunije (Travunije) i Huma te dubrovačke komune (od 1358. Dubrovačke Republike). Nakon osmanskih osvajanja, to je područje bilo na granici između Osmanskoga Carstva i Dubrovačke Republike te u blizini mletačkih posjeda u Boki kotorskoj, a od pripojenja Bosne i Hercegovine Austro-Ugarskoj smješteno je na hrvatsko-crnogorsko-bosanskohercegovačkoj tromeđi. Nakon rata u Bosni i Hercegovini (1991.-1995.) upravo je tim područjem prošla granica između dvaju bosanskohercegovačkih entiteta, a Zupci danas pripadaju gradu Trebinju u Republici Srpskoj.

Povijesni su toponimi i dio ojkonima trebinjskoga područja djelomično obrađeni (iznesene su povijesne potvrde i neka etimološka tumačenja) u radovima povjesničara Đure Tošića, Marka Vege, Vojislava Koraća, Mihajla Dinića, Ljube Sparavala, Pavla Anđelića i Radmila Pekića te antropologa i zemljopisca Jevte Dedijera, a značajke je mjesnih govora širega područja opisao Asim Peco.¹ Toponimijom su se širega trebinjskog područja bavili i onomastičari poput Save

¹ ĐURO TOŠIĆ, "Srednjovjekovna župa Trebinje (istorijsko-geografsko-topografski osvrt)", u: *Prilozi*, 25-26, Sarajevo, 1990., str. 65-101; ĐURO TOŠIĆ, *Trebinjska oblast u srednjem vijeku*, Istorijski institut SANU, Beograd, 1998.; MARKO VEGO, *Naselja srednjovjekovne bosanske države*, Svjetlost, Sarajevo, 1957.; MARKO VEGO, "Izvori o Trebinju i okolini u srednjem vijeku", u: *Tribunia*, 6, Trebinje, 1982., str. 115-138; VOJISLAV J. KORAĆ, *Trebinje: period do dolaska Turaka*, Zavičajni muzej Trebinje, Trebinje, 1966.; VOJISLAV J. KORAĆ, *Trebinje: period od dolaska Turaka do 1878., prvi dio*, Zavičajni muzej Trebinje, Trebinje, 1971.; MIHAJLO DINIĆ, *Humsko-trebinjska vlastela*, SANU, Beograd, 1967.; LJUBO SPARAVALO, "Srednjovjekovna groblja, crkvine i crkve na području Šume trebinjske", u: *Tribunia*, 5, Trebinje, 1979., str. 53-137; PAVAO ANĐELIĆ, "Srednjovjekovna humska župa Popovo", u: RADOSLAV DODIG (ur.), *Srednjovjekovne humske župe*, Ziral, Mostar, 1999., str. 27-46; RADMILO PEKIĆ, "Settlements and Population of Vrsinje in the 14th and 15th centuries", u: VLADETA PETROVIĆ (ur.), *Hommage to Academician Desanka Kovačević Kojić*, Ziral, Mostar, 1999., str. 169-204; JEVTO DEDIJER, *Hercegovina: antropogeografske studije*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1990.; ASIM PECO, *Govori istočne Hercegovine*, Institut za srpskohrvatski jezik, Beograd, 1964.

Pujića,² koji je iscrpno obradio trebinjsku ojkonomiju (unutar koje je rastumačio većinu ojkonima), Dragomira Vujičića,³ koji je obradio odraze toponimnih naziva u Zupcima te Domagoj Vidović koji je toponomastički obradio Trebinjsku šumu i Površ.⁴ Vrlo bogatu toponimnu građu Trebinjske šume, Površi i Zubaca u studiji Šuma, Površ i Zupci u Hercegovini iznio je Obren Đurić-Kozić.⁵ Iako su se navedenom studijom obilno služili znanstvenici iz različitih područja (uz povjesničare i povjesničare umjetnosti njome su se osobito često služili etnografi, etnolozi i jezikoslovci), iznimno vrijedna toponimna građa iznesena u toj studiji nakon više od 120 godina tek je djelomično toponomastički obrađena. Ta je građa tim vrjednija zbog činjenice da su Zupci u velikoj mjeri iseljeni, pa bi danas bilo nemoguće prikupiti tako bogatu građu zbog golemih razmjera iseljavanja i trauma izazvanih ratnim zbivanjima tijekom rata u Bosni i Hercegovini (1991.-1995.). Ovaj se rad stoga uglavnom temelji na građi koju je prikupio Obren Đurić-Kozić, a Smail Karačević upotpunio 1964. godine. Đurić-Kozić i Karačević popisali su toponime te su uz manji broj njih iznijeli pučka predanja o njihovu postanku i kratak opis referenta, a Dragomir Vujičić obradio je dio toponimnih naziva. Tu sam građu u manjoj mjeri dopunio tijekom višegodišnjih terenskih i arhivskih istraživanja te toponomastički obradio s obzirom na motivaciju i jezične slojeve. Ovim se radom ujedno toponomastički zaokružuje cjelokupno međurječje Neretve i Sutorine (nakon što su toponomastički obrađeni hercegovački dio Zažablja, južni dio Popova, Bobani, Trebinjska šuma i Površ) s hercegovačke strane hrvatsko-bosanskohercegovačke granice.

² SAVO PUJIĆ, "Iz trebinjske toponimije: porijeklo ojkonima", u: *Tribunia*, 10, Trebinje, 1979., str. 131-186.

³ DRAGOMIR VUJIČIĆ, "Topografski apelativi Zubaca u Hercegovini", u: *Onomastica Jugoslavica*, 1, Ljubljana, 1969., str. 89-104.

⁴ DOMAGOJ VIDOVIĆ, "Toponimija Trebinjske šume i Površi", u: *Folia onomastica Croatica*, 30, Zagreb, 2021., str. 167-217.

⁵ OBREN ĐURIĆ-KOZIĆ, "Šuma, Površ i Zupci u Hercegovini", u: JOVAN CVIJIC (prir.), *Srpski etnografski zbornik*, V/2, Srpska kraljevska akademija, Beograd, 1903., str. 1105-1292.

2. Mjestopis i kratki povijesni pregled

Zupci su u razvijenome srednjem vijeku bili dijelom Tribunije (kojom je do sredine 12. stoljeća povremeno vladala Duklja), od kraja 12. stoljeća do 1377. nalazili su se pod vlašću Nemanjića, pa bosanskih vladara do 1465. uz kratak prekid (1445.-1451.) kad su bili pod dubrovačkom upravom. Područje se spominje razmjerno kasno, tek u 14. stoljeću. U srednjovjekovlju se Zupci češće spominju pod imenom Vrsinje (od 1305.).⁶ Početkom 15. stoljeća u Vrsinju se spominju Radivoj Božiković i Bogdan Milošević, ljudi vojvode Sandalja.⁷ Od 1451. godine područjem vlada herceg Stjepan Vukčić Kosača,⁸ a 15. studenoga 1465. potpada pod osmansku vlast.⁹ Horonim Zupci¹⁰ potječe od imena istoimenoga vlašskog plemena.¹¹ Pripadnici su toga

⁶ Radmilo Pekić napominje kako u povijesnim vrelima nema dokaza da je Vrsinje bilo zasebna župa. R. PEKIĆ, *nav. dj.*, str. 172. Sam horonim *Vrsinje* označava područje između vrhova.

⁷ V. J. KORAĆ, *Trebinje: period do dolaska Turaka*, str. 163.

⁸ M. VEGO, *Naselja srednjovjekovne bosanske države*, str. 138.

⁹ O tome svjedoči spomen Radosava Đurđevića (*Radossauum Giurgieulich*) i Dragiša Nižića (*Dragissam Nixich*) te vlaha Zubaca s područja pod osmanskom vlašću (*vlachis Xubci jurisdictionis Turcorum*) iz 1465. te Radiča Večerinovića (*Radič Vecerionouich*) i Radosava Bogetića *ambos de Versigne vlahos Xubci sic dictos jurisdictionis Turcorum*. ESAD KURTOVIĆ, "Seniori hercegovačkih Vlahi", u: IVICA LUČIĆ (ur.), *Hum i Hercegovina kroz povijest*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2011., str. 691-692. Usp. R. PEKIĆ, *nav. dj.*, str. 171.

¹⁰ Po predaji su u Petrovu manastiru živjeli car i carica s kćeri i dvojicom momaka, Grubanom i Zubanom. Roditelji su kćer htjeli udati za lijepoga Grubana, ali su se bojali da bi ga iz ljubomore mogao ubiti ružni Zuban, pa su kćer obećali onomu tko prvi prepliva Mokro. Tijekom utrke Zuban je udavio Grubana i sam isplivao na obalu, no car mu zada novi zadatak – uhvatiti bijesnoga konja i na njemu, neosedlanu i nezauzdanu, dojahati do cara. Zuban je konja uhvatio u Carevu polju, koje se otad zove Konjsko, oženio se carevom kćeri te u miraz dobio predio Zupci. O. ĐURIĆ-KOZIĆ, *nav. dj.*, str. 1148.

¹¹ U prvom osmanskome popisu iz 1475.-1477. koji donosi: AHMED S. ALIČIĆ, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovine*, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 1984., str. 122-123, zapisana su osobna imena Vlahi Zubaca. Zabilježena su narodna imena *Bakuš* (< *Bako* < *Branis(l)av*), *Bečo* (< *Beris(l)av*), *Bobor* (< *Bobo* < *Bogdan/Boris(l)av*), *Bogda* (< *Bogdan/Bogos(l)av*), *Bogut* (< *Bogo* < *Bogdan/Bogos(l)av*), *Bogiša* (< *Bogo* < *Bogdan/Bogos(l)av*), *Boguta* (< *Bogo* < *Bogdan/Bogos(l)av*), *Bojak* (< *Bojo* < *Bogdan/Bojan*), *Bojčin* (< *Bojko* < *Bojo* < *Bogdan/Bojan*), *Bokčín* (< *Boko* < *Bogdan/Bojan*), *Brajak* (< *Brajo* < *Bratis(l)av*), *Brajo* (< *Bratis(l)av*), *Branica* (< *Brano* < *Branis(l)av*),

plemena u srednjovjekovlju odlazili na zimsku ispašu u Konavle, a proljeća provodili u zubačkim gorama. Upravo je šteta koju je

Branilo (< *Brano* < *Branis(l)av*), *Branisav* (usp. *Branislav*), *Branko* (< *Brano* < *Branis(l)av*), *Braviša* (< *brav* 'mužjak sitne stoke' + *iša*), *Brobac* (usp. *brobinjav* 'pun mrava'), *Cvetko* (< *cvet* 'cvijet' + *ko*), *Čole* (usp. stara narodna imena kao što su *Čohlo* i *Čoleha*), *Dabiživ*, *Dobrašin* (< *Dobraša* < *Dobrivoj/Dobros(l)av*), *Dobri*, *Dobrivoj*, *Dragić* (< *Drago* < *Dragomir/Dragos(l)av*), *Dragiša* (< *Drago* < *Dragomir/Dragos(l)av*), *Dubravac* (< *dubrava* 'listopadna šuma'), *Dupjaš* (usp. *duplja*), *Hatilj* (< *hatati* 'mariti'), *Kovilj* (usp. *kovilje* 'rod trava'), *Krajko* (< *krajo* < *Kranis(l)av* 'Hranislav'), *Ljubeta* (< *Ljubo* < *Ljubidrag/Ljubomir*), *Ljubetić* (< *Ljubeta* < *Ljubo* < *Ljubidrag/Ljubomir*), *Ljubiša* (< *Ljubo* < *Ljubidrag/Ljubomir*), *Milac* (< *Mile/Milo* < *Milovan/Miodrag*), *Miladin* (< *Mile/Milo* < *Milovan/Miodrag*), *Milat* (< *Mile/Milo* < *Milovan/Miodrag*), *Mile* (< *Milovan/Miodrag*), *Mileta* (< *Mile/Milo* < *Milovan/Miodrag*), *Milko* (< *Mile/Milo* < *Milovan/Miodrag*), *Miloš* (< *Mile/Milo* < *Milovan/Miodrag*), *Milovac* (< *Mile/Milo* < *Milovan/Miodrag*), *Milša* (< *Mile/Milo* < *Milovan/Miodrag*), *Miodrag*, *Mirko* (< *Miro* < *Miros(l)av*), *Mirosav* (usp. *Miroslav*), *Momčil* (usp. *Momčilo*), *Nenada*, *Novak*, *Novisav* (usp. *Novislav*), *Njegovan*, *Obrad*, *Ostoja*, *Otač* (< *Oto* < *Otimir* 'Hotimir'), *Pokrajac*, *Priban* (< *Pribo* < *Pribis(l)av*), *Pribil*, *Pribisav* (usp. *Pribislav*), *Radaš* (< *Rade/Rado* < *Radivoj/Rados(l)av/Radovan*), *Radašin* (< *Radaš* < *Rade/Rado* < *Radivoj/Rados(l)av/Radovan*), *Radić* (< *Rade/Rado* < *Radivoj/Rados(l)av/Radovan*), *Radilo* (< *Rade/Rado* < *Radivoj/Rados(l)av/Radovan*), *Radivac* (< *Rade/Rado* < *Radivoj/Rados(l)av/Radovan*), *Radivoj*, *Radoje* (< *Rade/Rado* < *Radivoj/Rados(l)av/Radovan*), *Radonja* (< *Rade/Rado* < *Radivoj/Rados(l)av/Radovan*), *Radosal* (usp. *Radoslav*), *Radosav* (usp. *Radoslav*), *Radoš* (< *Radivoj/Rados(l)av/Radovan*), *Radovan*, *Rajko* (< *Rajo* < *Radivoj/Rados(l)av/Radovan*), *Rasmočić* (usp. *razmočiti* 'namakanjem učiniti što mekšim'), *Ratko* (< *Rade/Rado* < *Radivoj/Rados(l)av/Radovan*), *Skrajče* (usp. *Krajče* < *Kranislav* 'Hranislav'), *Skrvoje* (< *krv*), *Šišman* (< *šišati*), *Šurko* (< *šurko* 'hip. od *šurjak*'), *Tovariš* (< *tovariš* 'drug'), *Tvrtko* (< *Tvrde* < *Tvrdislav*), *Velimir*, *Viđen*, *Vladisav* (usp. *Vladislav*), *Vlatko* (< *Vlatko* < *Vlado* < *Vladimir/Vladislav*), *Vučerin* (< *Vučera* < *Vuče* < *Vuk*), *Vuk*, *Vukač* (< *Vuk*), *Vukica* (< *Vuk*), *Vukić* (< *Vuk*), *Vuksan* (< *Vuk*), *Vukša* (< *Vuk*), *Vukosal* (usp. *Vukos(l)av*), *Vukosav* (usp. *Vukoslav*) i *Žiga* (< *Živomir/Živorad*). Znatno su rjeđe potvrđena kršćanska imena: *Aleksija* (usp. *Aleksije* < *Aleksandar*), *Andrija*, *Đurađ*, *Đuraš* (< *Đuro* < *Đurađ*), *Ila* (< *Ilija*), *Ivan*, *Ivaniš* (< *Ivan*), *Ivko* (< *Ivo* < *Ivan*), *Janko* (< *Jano* < *Jan* 'Ivan'), *Kojo* (< *Kostadin/Nikola*), *Maretko* (< *Mareta* < *Maro* < *Marin*), *Nikola*, *Nikša* (< *Niko* < *Nikola*), *Pava* (< *Pavao/Pavle*), *Paviša* (< *Pavao/Pavle*), *Pavko* (< *Pavao/Pavle*), *Pavlij* (< *Pavle* + -ij), *Petko* (< *Peto* < *Petar*), *Sanko* (< *Sano* < *Aleksandar*), *Stepan* (usp. *Stjepan*), *Tomaš* i *Vikoje* (< *Viko* < *Viktor*). Hibridna su imena *Branula* (< *Bran-* + -ula), *Bratkul* (< *Bratk-* + -ul) i *Račul* (< *Rač-* + -ul) tvorena od osnova narodnih imena i dometka vlaškoga postanja -ul(a), a *Danul* (< *Dan-* + -ul) od osnove kršćanskog imena i dometka vlaškog postanja -ul. Osobno je ime *Vitas* moglo nastati i od narodnog *Vitomir* i od kršćanskog *Vit* 'Vid'.

zubačka stoka činila Konavljanima bila čestim uzrokom sukoba između Zubaca i Dubrovačke Republike.

Tijekom srednjovjekovlja u Zupcima se spominju toponimi Konjsko, Orašje, Turmenti i Rapti. Selo se Turmenti (*in Versigne in Turmentah*) spominje 1412. godine. Tad su braća Mitoš i Mioman Božićković bili optuženi za krađu žita. Iste se godine spominje i naselje Stulovo blizu Vrsinja. Godine 1420. spominje se Orašje, koje je bilo poprištem čestih otmica i krađa, a u vrelima su nabrojeni i stanovnici toga naselja: Obrad Golubić, Radić Branojević, Novak, Stepan i Pokrajac Radetinić, Stanihna Rašković, Milman i Vukosav Radetinić te Toma i Branko Branojević. Nakon pada Orašja pod osmansku vlast, često se spominje odmetnik Stepan Dabiživović Nenadić. Uz Čeklino polje pod selom nalaze se ostatci Čekline crkve (crkve svete Tekle), a u blizini i crkva Svete Gospe oko koje se nalazi više od stotinu stećaka. Kod Spasove crkve u Orahu nalazi se, pak, nadgrobni spomenik Vukašina Dobrašinića iz druge polovice 15. stoljeća.¹² Godine 1420. uz Orašje se spominje i Konjsko (*in loco dico Conscho*), a u ožujku iste godine u naselju je pretučen Brajan Bokčinović.¹³ Godine 1425. spominju se Rapti u Zupcima,¹⁴ u kojima je živio vlasteoski rod Dobrovojević, a u selu se iste godine spominje Radiša Radmilović, čovjek Radića Dobrovojevića u vezi s krađom goveda Pribila Gojčinovića. Godine 1455. Vukac Radinčić iz Rapta s još je dvjema osobama optužen za krađu dvije ovce i tri koze Radmila Radonjića iz Orašja.¹⁵

Na početku osmanske uprave trebinjskim su područjem upravljali subaše (upravitelji pograničnih područja) i vojvode (upravljali dobrima sandžak-begova). Tako se 1483. godine spominje subaša Mehmed koji je upravljao Trebinjem i Vrsinjem, a 1501. Pervan, zajednički vojvoda za Novi (današnji Herceg Novi), Trebinje i Zupce.¹⁶ U 16. i 17. stoljeću Zupci su bili metom uskočkih napada i osmanskih odmazda, ali su, zbog izrazito nepovoljnih uvjeta za trgovinu, i sami stanovnici

¹² Đ. Tošić, *Trebinjska oblast u srednjem vijeku*, str. 32-33.

¹³ R. PEKIĆ, *nav. dj.*, str. 172, 174.

¹⁴ S. PUJIĆ, *nav. dj.*, str. 175.

¹⁵ Đ. Tošić, *Trebinjska oblast u srednjem vijeku*, str. 34.

¹⁶ V. J. KORAĆ, *Trebinje: period od dolaska Turaka do 1878., prvi dio*, str. 42-43.

predjela odlazili u pljačke, poglavito na dubrovačko područje. Tako je 1600. godine zabilježeno da su Husrin Memin i Radul Vlatković ubili nekoga u Mrcinama u Konavlima.¹⁷ Godine 1596.-1597. podignut je protuosmanski ustanak u kojemu su sudjelovali i stanovnici Zubaca, a na prijelazu iz 16. u 17. stoljeće vodili su se i pregovori o novome ustanku koji bi podupro i papa Klement VIII., a u njima se spominjala i Crkvena unija.¹⁸ Tijekom Morejskoga rata (1684.-1699.), Zupci su se privremeno našli pod mletačkom upravom, a Mlečani su se iz njih konačno povukli 1701.,¹⁹ što je dovelo i do znatnog iseljavanja mjesnoga stanovništva na mletačko područje, poglavito u sjeverozapadni dio Boke kotorske. Tijekom 18. i 19. stoljeća protuosmanski ustanci bili su sve češći. Jedan od protuosmanskih vođa bio je i Zupčanin Luka Vukalović (1823.-1873.), rođen u Bogojevi-Selu, čija je ustanička djelatnost trajala od 1852. do 1865. godine. Zupci su s ostatkom Bosne i Hercegovine 1878. godine oslobođeni od Turaka, a područje je za austrougarske vladavine (1878.-1918.) pripalo trebinjskomu okrugu. U Kraljevini SHS i Jugoslaviji pripadalo je Mostarskoj oblasti (1922.-1929.) a potom Zetskoj banovini (1929.-1941.). Od 1945. godine Zupci su dijelom trebinjskoga kotara ili općine unutar Bosne i Hercegovine. Tijekom ratnih zbivanja, s područja je Zubaca napadano dubrovačko područje. Nakon završetka rata u Bosni i Hercegovini 1995. godine, Zupci su pripali gradu Trebinju unutar srpskog entiteta u Bosni i Hercegovini.

Stanovništvo je Zubaca stoljećima gotovo isključivo srpsko i pravoslavno, a tragove katoličke prisutnosti nalazimo u nekim dokumentima. Tako Đuro Tošić²⁰ piše kako o katoličkoj prisutnosti u trebinjskome kraju svjedoče česta pozivanja na običaje "svete rimske crkve" i mnogo katoličkih sakralnih zdanja. Dok stara katolička sakralna stanja u Zupcima nisu poznata, postoji arhivski zapis iz 1474. godine o Jelki, kćeri Radovana iz Vrsinja, koja se žali na muža Jurja Vitkovića, koji ju je potjerao iz kuće s djecom "protiv sakramenta

¹⁷ *Isto*, str. 82-83.

¹⁸ *Isto*, str. 92-97.

¹⁹ *Isto*, str. 155.

²⁰ Đ. Tošić, *Trebinjska oblast u srednjem vijeku*, str. 227.

ženidbe".²¹ Treba ujedno napomenuti kako je do osmanskih osvajanja protok robe i ljudi iz Zubaca bio znatan (uostalom Zupčani su sa stokom provodili proljeća u Konavlima), a imamo svjedočenja i o naknadnim doseobama katoličkih obitelji iz Konavala u Zupce (npr. rod Vico). Na katoličku prisutnost ili utjecaj upućuju i neka osobna imena potvrđena među Zupčanima kao što su *Maretko* i *Marinko*, izvedeni likovi osobnog imena *Marin* koje je nastalo na kršćanskome zapadu. Ikavski odrazi u antroponimiji i toponimiji (usp. osobno ime *Cvitko* i toponim *Podsutiska*) upućuju na mogući ikavski supstrat ili adstrat, koji nije neočekivan na trebinjskome području.²² Zbog obilnih migracija u Zupcima je znatno manje starosjedilačkoga stanovništva, nego u Popovu, Trebinjskoj šumi i Površi.

3. Zubački ojkonimi

Obren Đurić-Kozić²³ u Zupce ubraja sljedeća naselja: Konjsko, Bogojevi-Selo (službeno je ime naselja Bogojević-Selo), Orašje (službeno je ime naselja Orašje-Zubci), Turmenti, Tuli, Kraj, Potkraj (dio je službenoga naselja Kraj), Kunja Glavica, Ograde, Grab i Drenovi Do. Mjesna zajednica Zupci (službeno Zubci) unutar grada Trebinja obuhvaća naselja Tuli, Turmenti, Orašje, Kraj, Potkraj, Ograde, Bogojević-Selo, Podštirovnik, Konjsko, Željevo (po Đuriću-Koziću to je dio Konjskoga), Ubla (Đurić Kozić naselje naziva Ubli i drži ga dijelom Bogojevi-Sela), Grab, Jablan-Do (Đurić-Kozić naselje smatra dijelom Ograda), Koženj Do (Đurić-Kozić naselje smatra dijelom Graba), Rupe (Đurić-Koziću to je zajedničko ime za Prasište, Ive, Kožanj-Do, Prčanje, Prašne Rupe i Pavlje Dole, naselja južno od Zubačkoga

²¹ IVICA PULJIĆ, "Pregled povijesti područja Trebinjsko-mrkanske biskupije do pada pod osmansku vlast", u: MARINKO MARIĆ – IVICA PULJIĆ (prir.), *Trebinjsko-mrkanska biskupija: Zbornik radova povodom 1000. obljetnice prvoga pisanog spomena Trebinjske biskupije i 700. obljetnice prvoga spomena Mrkanske biskupije*, Trebinjsko-mrkanska biskupija, Mostar, 2023., str. 154.

²² I Dragomir Vujčić upozorava na to da određen dio zubačkih doseljenika potječe iz Dalmacije, što se moralo odraziti na mjesni leksik i druge jezične razine. D. VUJČIĆ, *nav. dj.*, str. 92. O mogućoj predmigracijskoj slici istočne Hercegovine vidjeti u: D. VIDOVIĆ, "Utjecaj migracija na novoštokavske ijekavske govore u Neretvanskoj krajini i Donjoj Hercegovini", u: *Hrvatski dijalektološki zbornik*, 15, Zagreb, 2009., str. 283-304.

²³ O. ĐURIĆ-KOZIĆ, *nav. dj.*, str. 1236-1258.

polja), Kunja Glavica i Zapresjeka (Đurić-Koziću to je dio Ograda). Povijesne potvrde za imena navedenih naselja u Zupcima u srednjovjekovlju imamo za Turmente (1412.), Orašje (1420.), Konjsko (1420.) i Rapte (1425.). Godine 1701. spominju se u Zupcima²⁴ Drenovdol (današnji Drenovi Do), Ive, Konjsko, Orašje, Podgrab (današnji Grab), Potkrajčić (današnji Pokrajčići), Tul (današnji Tuli) Turmenta (današnji Turmenti) te Gola Brda, Orahovac (neslužbeno naselje) Podjavorje, Podsutiska (raselica Orašja), Pražište (možda Prašište), Strupanj, Vrhpolje i Vukodol (toponim).²⁵

Najveći je broj suvremenih zubačkih ojkonima motiviran biljnim nazivima: *Grăb*²⁶ < *grab* 'Carpinus', *Drènovi dô* < *drijen* 'Cornus mas' + *do* 'udubina u kršu', *Ôrašje* < *orah* 'Juglans' i *Jăblăn-Dô* (< *jablan* 'Populus nigra var. italica'), a posredno i *Pò(d)štirōvnik*²⁷ (< *štir* 'Amaranthus'). Na nazive životinja upućuju ojkonimi *Kònjškô* (< *konj*) i *Kúnjā Glàvica* (< *kuna*), a na ljudsko djelovanje ojkonimi *Ôgrade* (< *ograda* 'ograđeni prostor u koji se zagoni stoka') i *Ûbla* (< *ubao* 'zdenac'). Na bavljenje kožarstvom mogao bi upućivati ojkonim *Kôžanj-Do*. Usto, mjesni ojkonimi mogu biti motivirani antroponimima (*Bôgojevi-Sêlo*²⁸ < *Bogoje*), zemljopisnim nazivima (*Krâj* < *kraj*

²⁴ FAZILETA HAFIZOVIĆ, *Popis sela i zemlje sandžaka Krka, Klis i Hercegovina oslobođenih od Mletačke Republike 1701. godine*, SKD "Prosvjeta" – Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu – Orijentalni institut u Sarajevu, Zagreb – Sarajevo, 2016., str. 378-385.

²⁵ Godine 1701. u Zupcima su zabilježena sljedeća narodna imena *Božo* (< *Bogdan/Božidar*), *Cvitko* (< *cvit* 'svijet' + -ko), *Grujica* (< *Grujo* < *Grubislav*), *Milko* (< *Mile/Milo* < *Milovan/Miodrag*), *Milutin* (< *Milut* < *Mile/Milo* < *Milovan/Miodrag*), *Mirčeta* (< *Mirko* < *Miros(lav)*), *Radoje* (< *Rade/Rado* < *Radivoj/Rados(lav/Radovan)*), *Stojan* (< *Stojo* < *Stojis(lav)*), *Vučić* (< *Vuk*), *Vuk*, *Vukman* (< *Vuk*), *Vukosav* (usp. *Vukoslav*) i *Vukota* (< *Vuk*). Ujedno su zabilježena kršćanska imena *Đuro* (< *Đurađ*), *Ivan*, *Jovan*, *Kuzman* (< *Kuzma*), *Marko*, *Marinko* (< *Marin*), *Mihajlo*, *Niko* (< *Nikola*), *Petar*, *Tadija* i *Toman* (< *Toma*). Potvrđeno je i strano ime *Komlen/Kommen*.

²⁶ U slavenskim toponimkonima biljni se apelativi rijetko izravno transonimiziraju u toponime. Da je tako i na zubačkome području, pokazuje podatak da se naselje *Grab* u povijesnim vrelima naziva *Podgrab*.

²⁷ Ojkonim je motiviran oronimom *Štīrōvnik*.

²⁸ Mjesno se naselje naziva i *Bûgojevi-Sêlo*.

'dio zemljišta na granici nizine i uzvisine', *Räpti* < *rapa*²⁹ 'udubina u kršu'), površinskim značajkama tla (*Rüpe*) i odnosom prema drugim toponimima (*Pòtkraj*). Ojkonim *Türmēnti* dovodi se u vezu sa srednjolatinским apelativom *tormentum* (*murale*) koji označuje oružje za rušenje zidova.³⁰ Najvjerojatnije je antroponimnoga postanja ojkonim *Tūli*. Osobno je ime *Tul* zabilježeno 1330. godine u *Dečanskim hrisovuljama*, a postanje mu nije razriješeno.³¹

4. Motivacijska razredba toponima

U ovome se odlomku toponimi dijele po motivaciji. Uz toponim donosim osnovni podatak, a u bilješkama pod osnovnim tekstom dodatna objašnjenja.

4.1. Toponimi motivirani geomorfološkim odlikama tla

4.1.1. Zemljopisni nazivi u toponimiji (toponimni apelativi i izvedenice)

4.1.1.1. Odrazi zemljopisnih naziva: *Čàiri* (< *čaer* 'pašnjak' < tur. *çayır*), *Dòlac* (< *dolac* 'manja krška udubina'), *Dòlovi* (< *do* 'udubina u kršu'), *Dòlina* (< *dolina* 'veliki do'), *Kálac*³² (< *kal/kao* 'blato'), *Kàmeničkà dòlina* (< *kamenica* 'zbiralište vode'), *Klisure*, *Kòm*³³ (<

²⁹ O mogućim razlikama u etimologiji između apelativa *rapa* i *rupa* vidjeti u: RANKO MATASOVIĆ i dr., *Etimološki rječnik hrvatskoga jezika*, 2. sv. O–Ž, Institut za hrvatski jezik, Zagreb, 2021., str. 312.

³⁰ <http://ducange.enc.sorbonne.fr/TORMENTUM4> (12. 2. 2026.) U natuknici *conditorium* u Belostenčevu *Gazophylaciju* stoji da je *muralium tormentorum conditorium* puškarnica, tj. *velikeh puških sranišče*. IVAN BELOSTENEC, *Gazophylacium 1701. godine*, Mladost, Zagreb, 1972., str. 336. Na upućivanju zahvaljujem Dubravki Ivšić Majić. Radmilo Pekić ime naselja povezuje s prezimenom Turmentić, koje se u vrelima spominje od kolovoza 1422. kad je Rajan Turmentić bio sudionik pljačkaškoga pohoda, a 1439. ukradeni su mu vol i dvije koze koje mu je povjerio Pripko Radomanović iz Župe dubrovačke. R. PEKIĆ, *nav. dj.*, str. 173-174.

³¹ MILICA GRKOVIĆ, *Rečnik imena Banjskog, dečanskog i prizrenskog vlastelinstva u XIV veku*, Narodna knjiga, Beograd, 1986., str. 103.

³² Riječ je o lokvi u Kraju.

³³ *Kom* je pasište na granice Konjskoga i Korjenica.

kom 'velika strmina'; ERHSJ II: 131), *Krâj* (< *kraj*³⁴ 'dio zemljišta na granici nizine i uzvisine'), *Lõkva*, *Lúka* (< *luka* 'zemljište uz vodu'), *Lúke* (usp. *Luka*), *Pěćine*, *Pònore*,³⁵ *Pònori*, *Pòtpěć* (< *potpeć* 'mjesto pod pećinom'), *Prěšeka* (usp. *presjeka* 'udolina u gorskim predjelima'³⁶), *Prijévoj* (< *prijevoj* 'uleknuće između brda'), *Prijévor* (usp. *prijevoj*), *Răpti* (usp. *rapa* 'udubina u kršu'), *Râvni* (< *ravan* 'ravnicā'), *Řt* (< *rt*³⁷ 'vrh koji se ističe između padina'³⁸), *Slivnica* (< *sljev* 'mjesto na kojemu se skuplja voda s okolnih strmina'), *Spīlo*,³⁹ *Studénac* (< *studenac* 'vrela sa studenom vodom'), *Sútjeska*⁴⁰ (< *sutjeska* 'duboka dolina strmih stjenovitih strana'), *Šljěme*⁴¹ (usp. *sljeme* 'vrh gore').

Unutar skupine toponima koja obuhvaća zemljopisne apelative i njihove izvedenice, najzastupljeniji su toponimi koji se odnose na morfološke oblike krša. U zubačkoj su se toponimiji tako ušćivali apelativi *čair*, *do*, *dolac*, *dolina*, *jama*,⁴² *klisura*, *kraj*, *polje*,⁴³ *ponor*,⁴⁴

³⁴ U Neretvanskoj krajini i Popovu apelativ *kraj* označuje predio između korita rijeke (Neretve i Trebišnjice) i gorskih vijenaca, a u primorskim krajevima spoj kopna i mora.

³⁵ U međurječju Neretve i Bojane akuzativni lik često je temeljni mjesni toponimni lik. Usp. ojkonime Goračice u Zažablju, Turkoviće u Popovu, Preradce kod Bileće, Dežuloviće na Pelješcu, Belane kod Tivta i Zupce kod Bara. Službena su imena spomenutih naselja Goračići, Turkovići, Preradci i Zupci. Samo je lik Belane postao hodonimom (imenom ulice) u Tivtu.

³⁶ *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, sv. XI, JAZU, Zagreb, 1935., str. 203.

³⁷ Apelativ *rt* danas na južnoslavenskome području uglavnom označuje izbočeni dio kopna koji se pruža u more ili jezero, no prethodno je označivao izbočinu. RANKO MATASOVIĆ i dr., *Etimološki rječnik hrvatskoga jezika*, 2. sv. O–Ž, str. 308.

³⁸ *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, sv. XIV., str. 204.

³⁹ Riječ je o lokvi iz koje se napaja stoka.

⁴⁰ Podno klisure Sutjeske ostatci su suhoga korita rijeke koja je nekoć tekla iz Ubala u Zubačko polje.

⁴¹ Lik je *šljeme* najpotvrđeniji na crnogorskome jezičnom području, ali je zabilježen i u hrvatskim štokavskim (i)jekavskim govorima u Neretvanskoj krajini (Slivno) i Boki kotorskoj (Perast).

⁴² Usp. toponim *Vuline jame* u 4.5.1.1.

⁴³ Usp. toponim *Malo polje* u 4.1.3.

⁴⁴ Apelativ *ponor* u dinarskim predjelima označuje provaliju, mjesto na kojemu rijeka ponire ili duboku udolinu. NIHADA IBRIŠIMOVIĆ, "Ortografski apelativi

potpeć, presjeka, rapa, ravan, spila (zabilježen je lik *spilo*⁴⁵) i *sutjeska*. Na blatišta i zbirališta vode ukazuju toponimi koji sadržavaju hidronimne apelative *kalac* i *lokva*,⁴⁶ koji se odnose na blatišta, toponimi koji sadržavaju apelativ *luka* upućuju na vodoplavno zemljište, na vrelo upućuje toponim *Studenac*, na mjesto na koje se voda slijeva *Slivnica*, na zbiralište vode *Kamenička dolina*, a na negdašnji vodotok apelativ *korito*.⁴⁷ Zabilježeni su i odrazi oronimnih apelativa *rt* i *šljeme* (usp. *sljeme*) koji se odnose na vrhove, *kom* koji se odnosi na padinu te *prijevor* kojim je imenovan prijevoj.

4.1.1.2. Toponimne metafore: *Blîzna*⁴⁸ (usp. **blizъn* 'blizanac'), *Bùbreg* (< *bubreg*⁴⁹ 'šiljak'), *Cijépci* (< *cijepac* 'cjevanica'), *Kàlupnā grēda* (< *kalup*), *Klòbūk* (< *klobuk* 'šešir'), *Kòbō* (< *kobo* 'kabao, drveni sud u koji se muzu ovce i koze'), *Kòserice* (< *kosijer* 'kosir, veliki svijeni ručni nož'), *Kòtō* (< *koto* 'kotao, bakreni sud koji služi za kuhanje mlijeka ili grijanje vode'), *Kòvale* (usp. *kova*⁵⁰ 'posuda iz koje se zaima voda iz zdenca'), *Kòžuvi* (usp. *kožuh*), *Líce* (< *lice* 'predio okrenut Suncu'), *Lopári* (< *lopar* 'drvena motka kojom se drži kruh dok ne uskvasa'), *Lòpate* (< *lopata*), *Nògati dô* (< *noga*⁵¹ 'polje'), *Òglavak* (< *oglav* 'dio opreme koji se konjima stavlja na glavu'), *Pānte* (< *pante*⁵² 'drva na kojima se suši meso te vješaju kukuruz za sjeme i vijenci luka'), *Pàsac*

u savremenoj ilijaškoj toponimiji", u: *Studia lexicographica: časopis za leksikografiju i enciklopedistiku*, 32, Zagreb, 2023., str. 54.

⁴⁵ *Spila* je posve uobičajen apelativ u jugoistočnoj Hercegovini.

⁴⁶ U Zupcima su lokve iskopane rupe kruznoga ili elipstastoga oblika koje se sužavaju poput lijevka. O. ĐURIĆ-KOZIĆ, nav. dj., str. 1116.

⁴⁷ Usp. toponim *Lesova korita* u 4.5.1.1.

⁴⁸ Riječ je o dvjema lokvama u Turmentima.

⁴⁹ Apelativ *bubreg* zabilježen je samo u istočnoslavenskim i južnoslavenskim jezicima te se drži posuđenicom iz kojega turkijskoga jezika, najvjerojatnije bugarskog. R. MATASOVIĆ i dr., *Etimološki rječnik hrvatskoga jezika*, 1. sv. A–Nj, Institut za hrvatski jezik, Zagreb, 2016., str. 92. Na području između Neretve i Rijeke dubrovačke apelativ se toponimizirao te označuje brda sa šiljastim vrtom, a u Popovu mu odgovara toponimizirani apelativ turskoga postanja *perčin* (usp. oronim *Pêrčin* u Dobrome Dolu).

⁵⁰ A. ŠKALJIĆ, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Svjetlost, Sarajevo, 1966., str. 417.

⁵¹ Apelativ je *noga* 'polje' potvrđen i u Zažablju.

⁵² O. ĐURIĆ-KOZIĆ, nav. dj., str. 1138.

(< *pasac* 'uski prolaz' < *pas* 'pojas'), *Pàsci* (usp. *Pasac*), *Stàpi-br̃do* (< *stap* 'uska visoka drvena posuda u kojoj se tuče maslac'), *Stùpin vr̃h* (< *stupa* 'drveni sud u kojemu se drobi žito'), *Ždrijélo* (< *ždrijelo* 'tjesnac').

Izvori su toponimnih metafora raznoliki. To mogu biti predmeti iz svakodnevnog uporabe i njihovi dijelovi (*kalup*, *kobo* 'kabao', *koto* 'kotoao', *kova*, *pante* i *stap*), nazivi oruđa (*kosir*, *lopar* i *lopata*) i dijelovi konjske opreme (*oglav*). Potvrđeni su odrazi naziva odjevnih predmeta (*klobuk*, *kožuh* i *pasac*) te odrazi naziva dijelova tijela (*bubreg*, *cijepac*, *lice*, *noga*, *ždrijelo* i *ždulac*⁵³ 'ždrijelo').

4.1.2. Toponimi s obzirom na razmještaj, oblik i izgled tla ili vode

4.1.2.1. Toponimi uvjetovani smještajem zemljopisnog objekta: *Čělnā glāvica*, *Čelòpeci*, *Čòlopeke*, *Međùgrōnice*, *Mràčila*, *Nùgli* (usp. *Nugo*), *Nùgō* (< *nugo* 'mjesto u kutu'), *Podzàušje* (< *zaušiti*⁵⁴ 'zavinuti'), *Pòpoljā glāvica* (< *popolji* 'poljski' + *glavica*), *Pòtkrājnice*, *Pòtkućnice*, *Pòtkutnjice*, *Prèkulje*, *Prísoje*, *Šěnāč-dô*, *Šeničišta* (usp. **Sjeničišta*), *Vrtijeljka* (< *vrtjeti*), *Zàuškā glāvica* (usp. *Podzaušje*).

Veći je dio toponima iz ove skupine motiviran (ne)izloženošću zemljopisnog objekta Sunčevim zrakama⁵⁵ (*Čelna glavica*, *Čelopeci*/*Čolopeke*,⁵⁶ *Mračila*, *Šenač-do* i *Šeničišta*), a toponim *Vrtijeljka* upućuje na mjesto izloženo udarima vjetra. Smještaj se, pak, zemljopisnog objekta određuje prefiksom (*među-*, *pod-* i *pre-*) te sufiksima

⁵³ Usp. toponime *Mali* i *Veliki ždulac* u 4.1.3. Apelativ *ždulo* u značenju *ždrijelo* zabilježen je, među ostalim, u Nevesinju. *Rečnik srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika*, sv. 1-19, Institut za srpskohrvatski jezik, Beograd, 1959.-2014., sv. 5, str. 326.

⁵⁴ Usp. ojkonom *Zaušje* u bilečkim Rudinama.

⁵⁵ Ovoj skupini pripadaju i oronimi *Mali* i *Veliki svitavac*, koji se povezuju s glagolom *svitati*. U hidronimiji toponimi koji se izvode iz toga glagola označuju bistre tekućice. Usp. LADISLAV HOŠÁK – RUDOLF ŠRÁMEK, *Místní jména na Moravě a ve Slezsku, II M–Ž*, Academia nakladatelství československé akademie věd, Prag, 1980., str. 530.

⁵⁶ Vujčić navodi da su u jugoistočnoj Hercegovini *čolopeci* zemljišta nepogodna za obradbu. D. VUJČIĆ, *nav. dj.*, str. 100.

-ica i -je koji se dodaju na osnovu u kojoj je sadržan toponim uz koji je pojedini predio smješten.

4.1.2.2. Toponimi koji označuju oblik i površinska svojstva tla (izravni i metaforični): *Dùbokē dōline*, *Düğē njīve*, *Düğī dō*, *Krīvalj*⁵⁷ (< *kriv* 'krivudav'), *Kūse/Kūsulje* (usp. *kusast* 'širok'), *Mālaštica*, *Öblā glāvica*, *Öštrā glāvica*, *Öštrī vřv*, *Plitkī dō*, *Strmòglavice*, *Tròglav*, *Tvřdā glāvica*, *Tvřdē njīve*, *Visókovine*.

Većina je toponima iz ove skupine pridjevskoga postanja te sadržava pridjeve *dubok*, *dug*, *kriv*, *kusast*, *malen*, *obao*, *oštar*, *plitak*, *strm*, *tvrd* i *visok*.

4.1.2.3. Toponimi koji se odnose na sastav i osobitosti tla ili vode: *Bijēlā njīva*, *Bijēlī kāmēn*, *Böbot* (< *bobot* 'potmuo glas, potmula vika'⁵⁸), *Cřnō kŭčje* (< *crn* + *kuk* 'stjenoviti vrh u obliku stošca'), *Gnjļlavī vřti*, *Grēda* (< *greda* 'okruglast kamen'), *Jezērina* (< *jezero*⁵⁹), *Kòsmatā glāvica* (< *kosmat* 'šumovit'), *Luginje* (< *lug*), *Mēlovine* (< *mēlv* 'sitan pijesak'⁶⁰), *Pěšaje* (usp. *plješiv* 'ogoljen'), *Prāšište*, *Prāšnē rūpe*, *Rīč* (usp. *rika*), *Rīlji* (usp. *riti*, *rovati*), *Rūpe*, *Rŭpnī dō*, *Stijēne*, *Škrīpiči* (< *škrip* 'procijep' < *EXCĒRPA⁶¹), *Trāvnī dō*, *Trāvnī dōli*.

Najveći se dio toponima iz ove skupine odnosi na različite vrste stijena i stjenovitih područja. Tako su se u zubačkoj toponimiji odrazili apelativi *greda*, *ljut*,⁶² *rupa*, *stijena* i *škrip*. Toponimi koji sadržavaju pridjev *bijel* mogu se odnositi na mjesta okrenuta prema Suncu ili na bijela tla, a oni koji sadržavaju pridjev *crn* na predjele s crnogoričnim pokrovom (u oronimiji) ili predjele u kojima ima crnice (u udolinama). Odsutnošću su biljnoga pokrova uvjetovani toponimi

⁵⁷ *Krivalj* je lokva u Orašju.

⁵⁸ *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, sv. I., str. 464. *Bobot* je bila njiva koja se nekoć često nalazila pod vodom, a promjenom geomorfologije sad se odnosi na predio u kršu.

⁵⁹ Apelativ *jezero* ponajprije označuje oveću stajaćicu, ali može, kao u Zupcima, označivati i blatnu lokvu.

⁶⁰ PETAR ŠIMUNOVIĆ, *Toponimija hrvatskoga jadranskog prostora*, Golden Marketing – Tehnička knjiga, Zagreb, 2005., str. 214.

⁶¹ ORSAT LIGORIO, *Problem leksičke stratifikacije u adrijatistici*, Sveučilište u Zadru, Zadar, 2014., str. 131.

⁶² Usp. toponim *Čuđeva ljut* u 4.1.1.

motivirani pridjevom *pješiv* (*Pešaje*), a prisutnošću oni koji sadržavaju pridjeve *kosmat* (*Kosmatova glavica*) i *travni* (*Travni do* i *Travni doli*). Ujedno se u ovoj skupini toponima nahode prežitci hidronimnih osnova koji se odnose na povremena prirodna zbirališta vode (*Jezerina*). Vrsta tla odražava se u toponimima koji sadržavaju apelative *gnjila* 'glina', *lug* i *prah*. Predio *Rilji* odnosi se na izrovano zemljište, a *Prašište*⁶³ na predio s prhkom zemljom. Onomatopejskoga su postanja toponimi *Bobot* i *Rič*.

4.1.3. Odnosni toponimi: *Dóčić*, *Dóčine*, *Dônjē njīve*, *Dônji Tûli*, *Gôrnji Tûli*, *Ĭspod Kòsmatē glàvicē*, *Mâlā Blízna*,⁶⁴ *Mâlā glàvica*, *Mâlā Pràsa*, *Mâlā smrèkova glàvica*, *Mâlā Zìravica*, *Mâlē dūge*, *Mâlī kòvāč*, *Mâlī kùk*, *Mâlī svìtavac*, *Mâlī Štèdar*, *Mâlī Vilinjak*, *Mâlī ždùlac*, *Mâlō pòlje*, *Mâlō Sřðevo břdo*, *Njìvica*, *Pòbrežnice* (< **Podbrežnice*), *Pòdbrdo*, *Podgràdīski dō* (< **Podgradinski do*), *Podvórci*, *Pòdvorišta*, *Pòràće* (< **Podraće*), *Pòštenice* (< **Podstjenice*), *Pòspile* (< **Podspile*), *Pòštirovnik* (< **Podštirovnik*), *Pòtkrāj*, *Potpròkos*, *Rùpine*, *Ublìcina*, *Vèlikā Blízna*, *Vèlikā glàvica*, *Vèlikā Pràsa*, *Vèlikā smrèkova glàvica*, *Vèlikē dūge*, *Vèlikī kòvāč*, *Vèlikī kùk*, *Vèlikī svìtavac*, *Vèlikī Štèdar*, *Vèlikī štiròvnik*, *Vèlikī ũšljivac*, *Vèlikī ždùlac*, *Vèlikō Sřðevo břdo*, *Vèljā gòra*, *Zágrāde*, *Zàprešeka*, *Zavilīnjak*.

Dvorječni se odnosni toponimi najčešće tvore od pridjeva i imenice (npr. *Veliki Štedar*), a odnos se među samim toponimima najčešće iskazuje antonimnim parovima pridjeva, pri čemu antonimni par *gornji* – *donji* izražava prostorne, a *mali* – *veliki* (rijetko *velji*) kvalitativne odnose.⁶⁵ Antonimija se u jednorječnim istokorijenskim toponimima izražava prefiksima *pod-* i *za-*.

4.1.4. Toponimi motivirani nazivima biljaka te biljnih zajednica i plodova: *Àvtenī dō* (usp. *avtovina* 'abdomina, smrdljiva bazga,

⁶³ Budući da je u starijim zapisima potvrđen i lik *Pražište*, ne isključujem mogućnost da se toponim može povezati s glagolom *pražiti* 'krčiti zemljište izazivanjem požara'. P. ŠIMUNOVIĆ, *Bračka toponimija*, Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb, 2004., str. 50.

⁶⁴ *Mala* i *Velika blizna* lokve su u Kraju.

⁶⁵ ANĐELA FRANČIĆ – MILICA MIHALJEVIĆ, "Antonimija u hrvatskoj toponimiji", u: *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje: časopis za leksikografiju i enciklopedistiku*, 23-24, Zagreb, 1997-1998., str. 54.

Sambucus ebulus'), *Bâdelj* (< *badelj* 'sikavica, *Silybum marianum*'), *Bòrovik* (< *borovik* 'borova šuma'), *Bùkovica* (< *bukva* 'Fagus'), *Cèrovac* (< *cer* 'hrast, *Quercus cerris*'), *Ćiperovo br̂do*⁶⁶ (< *ćiper* 'čempres, *Cupressus*'), *Drènovi* (< *drijen*⁶⁷ 'Cornus mas'), *Drènovi dô* (usp. *Drenovi*), *Dùbovâ glàvica* (< *dub* 'hrast, *Quercus*+ *glavica*), *Dùbrava* (< *dubrava* 'listopadna šuma'), *Dùbravac* (usp. *Dubrava*), *Dùbrōvnik* (usp. *Dubrava*), *Gràbovača* (< *grab*⁶⁸ 'Carpinus'), *Gràbōve dōline* (usp. *Grabalje*), *Gràbōve rùpe* (usp. *Grabalje*), *Ĭve* (< *iva* 'dupčac, *Teucrium montanum*'), *Jàblān-Dô* (< *jablan* 'Populus nigra var. *Italica*'), *Jàbuke* (< *jabuka* 'Malus'), *Jàsikovac* (< *jasika* 'Salicaceae'), *Jävörçi* (< *javor* 'Carpinus'), *Jävorova glàvica* (usp. *Javorci*), *Jävorovi dô* (usp. *Javorci*), *Kìtica glàvica* (< *kitica* 'cvijeće vezano u snopić'), *Kòprìvnâ rùpa* (< *kopriva* 'Urtica'), *Kòprìvnî-dô* (usp. *Koprivna rupa*), *Krùščice* (< *kruščica* 'mala kruška'), *Kùpjenovac* (< *kupjena*⁶⁹ 'kupina, *Rubus ulmifolius*'), *Kupničina* (usp. *Kupjenovac*), *Ljèskovac* (< *lijeska* 'Corylus'), *Mäkljen* (< usp. *maklen* 'Acer monspessulanum'), *Ôrašje* (< *orah* 'Juglans'), *Ôraškô br̂do* (usp. *Orašje*), *Podòrag* (< **Podorah*; usp. *Orašje*), *Popràtine* (< *poprat* 'paprat, *Pteridophyta*'), *Sìljevica* (< *silj* 'Cyperus'), *Smrèkova glàvica* (< *smreka* 'Picea'), *Štìrōvnik* (< *štir* 'Amaraanthus'), *Tr̂novac* (< *trn*⁷⁰ 'Prunus spinosa'), *Vìšnjice* (< *višnja* 'Prunus').

U zubačkoj su se toponimiji odrazili apelativi koji upućuju na postojanje različitih vrsta stablašica (*bukva*, *cer*, *drijen*, *dub*, *grab*, *jablan*, *jasika*, *jabuka*, *javor*, *kruš(k)a*, *makljen*, *orah*, *smreka* i *višnja*), grmoličkih (*kupina*, *lijeska*, *paprat*, *smrdljika* i *trn*) i zeljastih biljaka (*abat*, *badelj*, *iva*, *kopriva*) te vrsta trave (*štir*). U mjesnoj su se toponimiji

⁶⁶ Usp. oronim *Kiper* u Trebinjskoj šumi.

⁶⁷ Od drenjina se nekoć činila i rakija drenovača.

⁶⁸ *Grabovača* je lokva u Turmentima. Različite su vrste graba služile za proizvodnju ugljena i izradbu užadi te kao prostirka stoci.

⁶⁹ Apelativ *kupjena* potvrđen je i u susjednim Konavlima. KREŠIMIR VESELIĆ, *Blago konavoskih riječi*, Ogranak Matice hrvatske Konavle, Gruda, 2020., str. 55.

⁷⁰ *Trnovača* je lokva u Turmentima. Dio je toponima koji sadržavaju naziv biljke *trn* vjerojatno motiviran pučkim vjerovanjem da se crni trn (ili trnjina, *Prunus spinosa*) pušta da raste u blizini kuća kako bi se zli duhovi na njih naboli.

također odrazili nazivi biljnih zajednica (kao što su *borovik* i *dubrava*) te dijelova biljaka (*kitica*).

4.1.5. Toponimi u svezi s nazivima životinja i životinjskih staništa: *Bravènik* (usp. *brav* 'ovan'), *Ćûkova gréda* (< *ćuk* + *greda*), *Göľuböv dô* (< *golub* + *do*), *Jăstrebiga* (< *jastreb*), *Jějevac* (< *jej*⁷¹ 'sova'), *Kokòšin kùk* (< *kokoš* + *kuk*), *Kònjškô* (< *konj*), *Krăvica* (< *krava*), *Kúnjă Glàvica* (< *kuna* + *glavica*), *Kurjăštice* (< *kurjak* 'vuk'), *Măgarēcă glàvica* (< *magarac*), *Örlî řt* (< *orli* 'orliji, orlov' + *do*), *Örlovac* (< *orao*), *Örlovica* (usp. *Orlovac*), *Örlovine* (usp. *Orlovac*), *Prčănje* (< *prč* 'jarac za rasplod'), *Šililă glàvica* (usp. *šilje* 'neojanjeno janje' + *glavica*), *Vûčjă glàvica* (< *vuk* + *glavica*), *Vûkov dô* (< *vuk* + *do*), *Vúčji zûb* (< *vuk* + *zub*), *Vukòdô* (usp. *Vučja glavica*), *Vûkove dòline*.

Unutar gore navedene skupine nalaze se toponimi u kojima su se odrazili nazivi ptica (*ćuk*, *golub*, *jastreb*, *jej* i *orao*) te nazivi divljih (*kuna*, *kurjak* i *vuk*) i domaćih životinja (*kokoš*, *konj*, *krava*, *magarac* i *šilje*). Dakako, moguće je da su neki od toponima iz ove skupine motivirani osobnim imenima (npr. *Vuk*) ili nadimcima motiviranim naziva životinja (npr. od *ćuk*).

4.2. Toponimi nazvani prema drugim toponimima

Zemljopisni objekti iz ove skupine (*Blizanjškô brđo*, *Lăzina pod Örlovu grêdu*, *Skòznîčkî vrh* i *Šljemènskî dô*) imenovani su prema toponimima *Blizna*, *Orlova greda*, *Skozник* i *Šljeme*.

4.3. Toponimi motivirani ljudskom djelatnošću

4.3.1. Toponimi prema izgrađenim objektima i zdanjima

4.3.1.1. Toponimi prema nazivima za gospodarske objekte: *Bûnăr* (< *bunar* 'zdenac' < tur. dij. *bunar*⁷²), *Dvöřišta*, *Hân*⁷³ (< *han* 'prenoći-

⁷¹ Ornitonim je potvrđen u Neretvanskoj krajini, istočnoj Hercegovini i Konavlima te na Pelješcu. KREŠIMIR VESELIĆ, *nav. dj.*, str. 41.

⁷² R. MATASOVIĆ i dr., *Etimološki rječnik hrvatskoga jezika*, 1. sv. A–Nj, str. 96.

⁷³ *Han* je zdenac, a danas i stari dio sela Graba. Ime je *Han* promijenjeno u *Grab* jer su se pod velikim grabom u selu na zbor skupljali svi Zupci te je po predaji upravo tu herceg Stjepan postavio prvi han za vozače kočija iz Herceg Novoga prema unutrašnjosti. O. ĐURIĆ-KOZIĆ, *nav. dj.*, str. 1254.

šte' < tur. *han*⁷⁴), *Klăčine* (< *klačina* 'vapnenica' < CALCE⁷⁵), *Lùže* (< *luža*⁷⁶ 'mjesto u dnu dvorišta gdje se baca smeće'), *Pod àvliju* (< *avlija* 'dvorište ograđeno zidom' < tur. *avli*⁷⁷), *Ûbla* (< *ubo*⁷⁸ 'ubao, zdenac'), *Zgrăde* (< *zgrada* 'mjesto za pohranu sijena').

U ovoj su skupini toponima zabilježeni odrazi hidronimnih apelativa (*bunar*, *čatrnja*⁷⁹ i *ubo*) te naziva za ugostiteljske objekte (*han*), dijelove stambeno-gospodarskih cjelina (*avlija* i *dvorište*), mjesta na kojima se pohranjuje sijeno (*zgrada*) i mjesta na kojima se proizvodi vapno (*klačina*).

4.3.1.2. Toponimi kao odrazi naziva za obrambene objekte: *Grădina*⁸⁰ (< *gradina* 'pretpovijesna utvrda'), *Metèriz* (usp. *meteriz*⁸¹ 'opkop od zemlje, rov' < staroosm. *meteris* 'rov'), *Sközniĳ* (usp. *skožnik* 'noćni stražar'⁸²), *Ziřovica* (usp. *zirjak* 'vidikovac'⁸³).

Na mjesto mogućih pretpovijesnih utvrda upućuje toponim *Gradina*, a toponim *Meteriz* imenovan je prema objektu iz razdoblja osmanske vladavine. Na stražbenice se odnose toponimi *Skožnik* i *Ziřovica*.

4.3.2. Toponimi prema obitavalištima te javnim prostorima i putovima: *Krstatì dô*, *Ôpŭće*, *Prògon*, *Sèlišta*, *Ûlice* (< *ulica* 'put kojim se progoni stoka'), *Vözniĳ*⁸⁴ (< *voznik* 'put kojim se progoni stoka').

⁷⁴ A. ŠKALJIĆ, *nav. dj.*, str. 309.

⁷⁵ O. LIGORIO, *nav. dj.*, str. 91.

⁷⁶ O. ĐURIĆ-KOZIĆ, *nav. dj.*, str. 1129.

⁷⁷ A. ŠKALJIĆ, *nav. dj.*, str. 106.

⁷⁸ Iako se odrazio u toponimiji, apelativ *ub(a)o* nije dio aktivnoga leksika u Zažablju, Popovu i Konavlima.

⁷⁹ Usp. toponim *Čučukova čatrnja* u 4.5.1.2. Apelativ *čatrnja* Ligorio drži prežitkom balkanskoga latinитета. O. LIGORIO, *nav. dj.*, str. 112.

⁸⁰ Toponim *Gradina* odnosi se na četiri referenta: u Konjskome, Orašju, Tulima i Turmentima. Na Gradini s desne strane klanca Sutjeska Đurić-Kozić bilježi tragove nepoznate utvrde. O. ĐURIĆ-KOZIĆ, *nav. dj.*, str. 1243.

⁸¹ U nizinskim dijelovima Neretvanske krajine i u Popovskome polju apelativ *meteriz* može označivati i nasip, a na područjima uza željezničku prugu nasuto zemljište na koje su postavljene tračnice.

⁸² *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, sv. XV., str. 302.

⁸³ P. ŠIMUNOVIĆ, *Toponimija hrvatskoga istočnojadranskog prostora*, str. 248.

⁸⁴ *Voznik* je lokva u Turmentima.

Toponimi koji pripadaju ovoj skupini odnose se na putove (*Opuće*, *Progon*, *Ulice* i *Voznik*), raskrižja (*Krstati do*) te napušteno naselje (usp. toponim *Selište* u Turmentima).

4.4. Toponimi prema gospodarskoj djelatnosti

4.4.1. Toponimi u svezi s poljoprivrednom djelatnošću

4.4.1.1. Toponimi u svezi s uzgojem kulture i tipovima obradivoga zemljišta: *Lučārnica* (< *lučarnica* 'njiva zasađena lukom'), *Njīve*, *Pīrnā pōljana* (< *pir* 'vrsta žitarice, *Triticum spelta*'), *Pōd* (< *podī* 'obradive površine na više razina'), *Pōdi*, *Pōdine*, *Prāsa* (< *prasa* 'poriluk, *Allium ampeloprasum* ssp. *porrum*' < tur. *pirasa*⁸⁵), *Pròsine* (< *proso* '*Panicum sp.*') *Rēpnī dō* (< *repa*), *Zāsad*, *Zāsade*.

Toponimi iz ove skupine uvjetovani su nazivima zemljišnih čestica kao što su *njiva* i *pod(ina)*, nazivima biljaka koje su se uzgajale (*luk*, *pir*, *prasa*, *proso* i *repa*) te rasadnicima (*Zasad* i *Zasade*).

4.4.1.2. Toponimi u svezi s veličinom i granicom obradivoga zemljišta:

Apelativ se *međa* najčešće upotrebljavao pri razgraničavanju pojedinačnih posjeda.

4.4.1.3. Toponimi u svezi s privođenjem tla kulturi: *Gārīšte*, *Izgòreline*, *Kòšvā glāvica*, *Krčevine*, *Kūriilo* (< *kurilo* 'krčevina nastala paljenjem'⁸⁶), *Lazetine*, *Lāzine*, *Macīnjāk-dō* (usp. *macinjati* 'usitnjavati grumene zemlje'), *Plijévnice* (usp. *plijeviti*), *Pōžār*, *Požàrika*, *Pròkos*, *Pròkosi*, *Pròkosnē njīve*, *Šenòkos*.

Većina se navedenih toponima odnosi na krčevine (*Krčevina*, *Kurilo*, *Lazetine* i *Lazine*) te plodna tla koja su se dobivala paljenjem (*Garište*, *Izgoreline*, *Požar* i *Požarika*), košnjom (*Koševa glavica*, *Prokos*, *Prokosi*, *Prokosne njive* i *Šenòkos*) ili kakvom drugom vrstom obradbe (*Macinjak-do* i *Plijevnice*).

⁸⁵ A. ŠKALJIĆ, *nav. dj.*, str. 524.

⁸⁶ INDIRA ŠABIĆ – MILICA LUKIĆ, "Imena prirodnog i kulturnog krajobraza srednjovjekovne Bosne – semantička analiza toponima", u: *Lingua Montenegrina*, 28/2, Podgorica, 2021., str. 54.

4.4.1.4. Toponimi koji se odnose na vinogradarstvo: *Lözina* (< *lozina* 'odrezano pruće od loze').

4.4.2. Toponimi u svezi s uzgojem životinja

4.4.2.1. Toponimi u svezi sa stočarstvom i obitavalištima za stoku: *Gũbār* (< *gubar*⁸⁷ 'osoba koja izrađuje gubere, pokrivače od grube vunenene ili konopljine tkanine'), *Kòšare* (< *košara*⁸⁸ 'staja'), *Kònjũšnica*, *Konjũšice*, *Konjũšnica*, *Ögrada*, *Ögrade*, *Počivālje* (usp. *počivalo* 'odmorište za stoku'), *Pòpāsci* (< *popasak* 'mjesto na koje se izgoni stoka'⁸⁹), *Svinjār*, *Vālje* (usp. *valjalište* 'mjesto na kojemu se valja stoka'), *Zgòni* (< *zgon* 'ograđeno mjesto na kojemu se okuplja stoka').

Zabilježeni su isključivo odrazi naziva za ograđena mjesta na kojima boravi ili u koje se zagoni stoka (*košara*, *konjũšnica*, *ograda*, *popasak*, *svinjar*, *valje* i *zgon*) te za pastirska odmarališta (*Počivālje*). Toponimi motivirani apelativom *ograda* u jugoistočnoj Hercegovini označuju i prostore u koje se zagoni stoka i ograđene njive, a katkad i granice između dvaju naselja.

4.4.3. Toponimi u svezi s ostalim gospodarskim granama: *Ćumũrnā glāvica* (< *ćumur* 'drveni ugljen' < tur. *kömr*).

Na iskorištavanje prirodnih bogatstava upućuje toponim *Ćumurna glavica*. Naime, još su u srednjovjekovlju stanovnici obližnje Trebinjske šume živjeli od pravljenja drvenoga ugljena koji je služio za izradu drvenih obruča na badnjevima.⁹⁰

4.4.4. Kulturno-povijesno uvjetovani toponimi

4.4.4.1. Toponimi u svezi s upravnom vlašću: *Běgove njĩve*, *Cărine*, *Kněž-dô*, *Krāljičin dô*.

Toponim *Carine* upućuje na carsko (najbolje) zemljište te se uza nj povezuje predaja o Zubanu Zupcu. U mjesnoj su se toponimiji okamenili i nazivi titula *beg*, *kraljica* i *knez*.

⁸⁷ Rečnik srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika, sv. 3, str. 722, 725.

⁸⁸ U navedenome je značenju apelativ potvrđen na Pelješcu i u Konavlima.

⁸⁹ D. VUJIĆIĆ, *nav. dj.*, str. 100.

⁹⁰ Đ. Tošić, *Trebinjska oblast u srednjem vijeku*, str. 44.

4.4.4.2. Toponimi u svezi s mjesnom poviješću i mjesnim predajama: *Càrica*, *Càrevo pòlje*, *Đèvojačkā gréda*, *Kàluđerskē grēde*, *Něslān-glàvica*, *Něslān-vr̃h*, *Stràšivī dō*.

Uz predjele kao što je *Đevojačka greda* po krajevima istočno od Netretve zabilježene su predaje o tragičnim bjegovima kršćanki pred Osmanlijama. Po predaji se na *Kaluđerskim gredama* nad Grabom nalazio manastir koji je srušen nakon osmanskoga zaposjedanja te je u njemu navodno bilo zapaljeno od 10 do 12 kaluđera. Preživio je tek jedan koji je nakon paleži živio između stijena iznad manastira.⁹¹ Na *Neslan-glavici* Đurić-Kozić⁹² bilježi tragove opkopa. Po predaji su na tome predjelu Srbi porazili Grke pritom ih pobivši. Na *Carevu polju* Zuban Zubac je ulovio bijesnoga konja, što je bio uvjet da oženi buduću suprugu, a *Carica* je pištet (vrelo) koje je po predaji očistila i uredila upravo Zubanova supruga.

4.4.5. Toponimi uvjetovani duhovnim i vjerskim životom zajednice

4.4.5.1. Toponimi motivirani vjerskim zajednicama te crkvenim građevinama i posjedima: *Čèklina cr̃kva*, *Čèklino pòlje*, *Gòmila*, *Gòmile*, *Gròb*, *Gròbōva glàvica*, *Ìlijin vr̃h*, *Ìlijina gréda*, *Òdžine dòline*, *Pòdvōrje* (< *podvorje* 'manastirsko imanje'), *Pòpōštica*, *Pòpōv dō*, *Spàsova cr̃kva*, *Sr̃đevo br̃do*, *Vàsilica*.

Iz mjesne je toponimije razvidno da su se u Zupcima štovali Uzašašće Gospodinovo (sveti Spas), sveti Ilija (u Bogojevi-Selu, Grabu i Turmentima), Srđ (u Konjskome), Tekla (mjesno Čekla; u Orašju) i Vasilije (u Turmentima). Na crkvene posjede upućuju toponimi *Podvorje*, *Popoštice* i *Popov do*, a na grobišta *Grob* i *Grobova glavica*. Prežitak je muslimanske prisutnosti toponim *Odžine doline*.

4.4.5.2. Toponimi uvjetovani prežiticima pretkršćanskih vjerovanja: *Ljéljovac*, *Trijéskavac*,⁹³ *Māli vilinjāk*, *Vělikī Vilinjāk*.

⁹¹ Nastavak predaje kaže da je kaluđera otrovanim kolačem pokušala otrovati jedna udovica, no kako kaluđer nije pojeo kolač, njime su se otrovala udovičina djeca. O. ĐURIĆ-KOZIĆ, *nav. dj.*, str. 1256.

⁹² O. ĐURIĆ-KOZIĆ, *nav. dj.*, str. 1243.

⁹³ Na predjelu Trijeskavac nekoć su živjeli Vukobratovići.

Toponim *Trijeskavac* sadržava apelativ **trěskъ* 'grom' te bi se mogao odnositi na negdašnje štovanje Peruna Gromovnika, pogotovo stoga što se u blizini nalazi i *Ilijin vrh*. Na prisutnost vila upućuje, pak, toponim *Mali vilinjak*, a toponim *Ljeljevac* mogao bi biti odrazom štovanja slavenskoga boga ljubavi Ljelje,⁹⁴ no treba imati na umu i kako apelativ *ljeljen* u mjesnim govorima može označivati i jelena.

4.5. Toponimi antroponimnoga postanja

4.5.1. Višerječni toponimi antroponimnoga postanja

4.5.1.1. Toponimi od antroponima i zemljopisnoga naziva: *Āničkī dō*, *Bājica dōline*, *Bòljedrāž-dō*, *Bórin-dòlovi*, *Brātojev/Brātev dō*, *Čūđeva ljūt*, *Ćátovića dō*, *Īkova glàvica*, *Īlīn vřv*, *Īvanove dōline*, *Īvovī dōli*, *Kāvurā glàvica*, *Kīsini dòlovi*, *Kōžanj-dō*, *Kúrtov-brijēg*, *Kúrtovića cijēpci*, *Lēmovo òsōje*, *Lésova kòrita*, *Ljùbiševa glàvica*, *Mārkova glàvica*, *Mīlošev vřv*, *Mīlovān brijēg*, *Mīlovān-dō*, *Mītrova glàvica*, *Ōbradova glàvica*, *Pāvljī dōli*, *Pérovićskā glàvica*, *Pérovićskō òsōje*, *Peròvni dō*, *Ràdeljā glàvica*, *Rádov dō*, *Ròđāš-dō*,⁹⁵ *Rūvetin dō*, *Símove dōline*, *Sónina glàvica*, *Vòletin vřv*, *Vòljeva glàvica*, *Vránkovskā glàvica*, *Vùkalova dōlina*, *Vúkov dō*, *Vúline jāme*, *Zúpčevića dōlina*.

U ovoj su se skupini uščuvali apelativi koji se odnose na geomorfologiju krša: *do* (apelativ sadržava 15 toponima), *dolina* (4), *osoje* (2) te *jama* i *ljut* (po 1). Podjednako su često zastupljeni i odrazi oronimnih osnova: *glavica* (11), *vrh* (3) i *brijeg* (2). Od odraza hidronimnih osnova zastupljen je samo apelativ *korito* (1).

4.5.1.2. Toponimi od antroponima te gospodarskih naziva i naziva za obitavališta: *Čučukova čātrnja*, *Đúrove njīve*, *Gájove klāčine*, *Īline njīve*, *Kāvurā čātrnja*, *Ràdojeve njīve*, *Rádova njīva*, *Ráđevi vřti*, *Ūšićā njīve*.

U ovoj su skupini uščuvani nazivi njiva (5), *čatrnja* (2) te *klačina* i *vrt* (po 1).

⁹⁴ MARKO DRAGIĆ, "Lada i Ljeljo u folkloristici Hrvata i slavenskom kontekstu", u: *Zbornik Filozofskog fakulteta u Splitu*, 5, Split, 2012., str. 46-47.

⁹⁵ *Rodaš-Do* je napušteno naselje kod Oraha.

4.5.2. Jednorječni toponimi antroponimnoga postanja: *Babànuše*, *Balàcuše*, *Čùčkovine*, *Čàtuša*, *Ćósovine*, *Dànilovine*, *Drobnjáci*, *Đèdići*, *Kòvāč*,⁹⁶ *Kurtàguše*, *Kúrtovine*, *Làlići*, *Màrkuša*, *Mlàdeškovine*, *Mòjčilovine*, *Pandùrica*, *Péndžovina*, *Ràdešići*, *Ràtkovići*, *Stàнкуše*, *Šišavac*, *Veziljuše*, *Vráńkovina*, *Žéljevac*.

Sufiksi kojima su tvoreni toponimi iz ove skupine označuju pripadnost (-ac, -ica, -ina, -ovina, -ulja i -uša).

U mjesnoj su se toponimiji odrazila sljedeća osobna imena *Anica* (< *Ana*), *Boljedrag*,⁹⁷ *Boro* (< *Borimir/Borislav/Borivoj*), *Bratoje* (< *Brato* < *Bratoslav*), *Čuđo* (< *Čudomil*), *Danilo* (usp. *Danijel*), *Đuro* (< *Đurađ*), *Gajo* (< *Gavrilo*), *Iko* (< *Ilija/Ivan*), *Ilija*, *Ivan*, *Ivo* (< *Ivan*), *Kurtaga*, *Leso* (< *Lesandro* 'Aleksandar'), *Ljubiša* (< *Ljubo* < *Ljubidrag/Ljubomir*), *Marko*, *Mladeško* (< *Mlade* < *Mladen*), *Miloš* (< *Milo* < *Miloslav/Milovan*), *Milovan*, *Mitar* (usp. *Dimitrije*), *Obrad*, *Pavo* (usp. *Pavao/Pavle*), *Pendžo* (< *Petar*), *Pero* (< *Petar*), *Radelj* (< *Rado* < *Radomir/Radoslav/Radovan*), *Rado* (< *Radomir/Radoslav/Radovan*), *Radoje* (< *Rado* < *Radomir/Radoslav/Radovan*), *Rođaš* (< *Rođa* < *Rodoslav*), *Ruvin* (usp. *Rufin*), *Simo* (< *Simeon*), *Sono* (< *Sofronije*), *Stanka* (< *Stana* < *Stanislava*), *Šiša*⁹⁸ (usp. *Šišoje*, *Šišman*), *Vranko* (usp. *vran* 'crn'), *Vuk* i *Vule* (< *Vuk*). Ujedno su se odrazila mnoga zubačka prezimena i prezimena iz okolice. Od mjesnih su se prezimena odrazila prezimena *Kavur*⁹⁹ (usp. *ka(v)ur* 'nevjernik' < tur. *gâ(v)ur*¹⁰⁰) iz Turmenata, *Kisin* (< *kiso* 'osoba lošega raspoloženja') iz Tuli, *Lalić* (< *Lalo* < *Lazar*) iz Orašja, *Ratković* (< *Ratko* < *Rado* < *Radomir/Radoslav/Radovan*) iz Konjskoga i Orašja te *Vukalović* (< *Vukalo* < *Vuk*) iz Bogojevi-Sela. Ujedno su se u mjesnoj toponimiji odrazila i prezimena iz okolnih

⁹⁶ Riječ je o brdu.

⁹⁷ Osobno ime potvrđeno je još u 9. stoljeću. *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, sv. I., str. 534.

⁹⁸ MILICA GRKOVIĆ, *nav. dj.*, str. 184. U mjesnome je zubačkome govoru šiš mlinac za kavu, a ne isključujem mogućnost ni da je riječ o kakvu nadimku povezanom sa šišanim kumstvom.

⁹⁹ Danas se prezivaju *Grgurević* (< *Grgur*) te su se oko 1700. godine u Turmente doselili iz Čvaljine. ĐURO TOŠIĆ, *Trebinjska oblast u srednjem vijeku*, Istorijski institut SANU, Beograd, 1998.; RISTO MILIĆEVIĆ, *Hercegovačka prezimena*, Svet knjige, Beograd, 2005., str. 363.

¹⁰⁰ A. ŠKALJIĆ, *nav. dj.*, str. 246.

područja: Čučković (< čučav 'patuljast, zaostao'¹⁰¹), Čatović (< čato 'pisar' < čatib < tur. *kâtib/kâtip*¹⁰²), Kurtović (< Kurt 'Vuk' < tur. *Kurt*¹⁰³), Perović (< Pero < Petar) i Zupčević (< Zupci) iz Trebinja, Balać (< Balo < Balislav) iz Volujca, Volić (< Volo < Vojislav) iz Zasada te Drobnjak (< Drobnjaci 'predio u Crnoj Gori južno od Durmitora') i Kovač (< kovač) iz Trebinjske šume. U mjesnoj su se toponimiji odrazila i prezimena Balić (< balija 'muslimanski seljak' < tur. *Bâli*), Bogoje (< Bogo < Bogdan/Bogoslav), Đedić (usp. *djedić* 'pripadnik nižega plemstva') i Radešić (< Radeša < Rado < Radomir/Radoslav/Radovan), čiji su nositelji nekoć mogli nastanjivati Zupce. U mjesnoj su toponimiji ušćuvani i nadimci Baban (< baba 'uv. od baka'), Čoso (< čoso 'bezbradi muškarac' < tur. *köse*), Lemo (< lem 'lijep'¹⁰⁴), Ušić (usp. *Vušić* < *Vušo* < *Vuk*) i Vezilja (< *vezilja*).

Toponimi iz ove skupine upućuju i na promjene u strukturi stanovništva i povijesnojezične mijene. Naime, od druge polovice 15. stoljeća, kad su Osmanlije osvojili Zupce, u velikoj je mjeri prekinuta dotad snažna veza toga područja s obližnjim Konavlima. Da je ona u određenoj mjeri ipak opstala, pokazuju podatci o doseljenicima iz Konavala u Zupce i nakon što su Zupci potpali pod osmansku vlast. Na prisutnost Konavljana kao stanovnika ili posjednika mogli bi upućivati i neki zubački toponimi kao što su *Ivovi doli* ili *Lesova korita*. Ti toponimi sadržavaju osobna imena tipičnija za katolike. Nadalje, toponim *Srđevo brdo* (usp. 4.4.5.1.) upućuje na štovanje svetoga Srđa, koje je bilo izrazito snažno na dubrovačkome području. Na moguće starije seobe s trebinjskoga područja na Pelješac upućuju odrazi endemskih prezimena kao što je Čučuković¹⁰⁵ (nositelji toga prezimena osim trebinjskog područja nastanjuju Janjinu) te odrazi apelativa *košara* 'staja', koji je izvan jugoistočne Hercegovine potvrđen u Konavlima i na Pelješcu. Nadalje, povijesni bi toponim *Podsutiska* mogao, s obzirom na ikavske prežitke u onomastikonu

¹⁰¹ ANTE KRALJEVIĆ, *Ričnik zapadnohercegovačkoga govora*, Dan d.o.o. – Matica hrvatska Široki Brijeg, 2013., Beograd, str. 46.

¹⁰² A. ŠKALJIĆ, *nav. dj.*, str. 185.

¹⁰³ *Isto*, str. 427.

¹⁰⁴ *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, sv. VI., str. 4.

¹⁰⁵ Usp. prezimena Berović u Sreseru i Veković u Osobjavi koja bi mogla potjecati s trebinjskoga područja.

jugoistočne Hercegovine (usp. osobno ime *Cvitko*), ukazivati na to da je povijesna dijalektoška slika trebinjskoga kraja drukčija od suvremene. Na ikavski supstrat, naime, upućuje još Marko Vego,¹⁰⁶ koji je na trebinjskome području uočio vrlo česte ikavske odraze *jata* u srednjovjekovnim vrelima.

4.6. Toponimi etničkoga, ktetičkog ili etnonimskog postanja

Grčkō grōblje, Tùrskā glàvica, Zùbačkī kăbō (< zubački + kabo 'kabao') i *Zùbačkō pōlje*.

Pridjev *grčki* odnosi se u jugoistočnoj Hercegovini na starinu objekta i na graditeljsko umijeće zidara ili klesara koji ga je izgradio. Grčka se groblja u Zupcima nalaze u Grabu i Konjskome. U ovoj su se skupini toponima još odrazili ktetici *turski* i *zubački*.

4.7. Toponimi nejasna postanja ili motivacije

Štêdar,¹⁰⁷ *Trêvêr*¹⁰⁸ i *Zàmunjā grūda*.

5. Jezična raslojenost toponima

U mjesnoj se toponimiji odražavaju različiti jezični utjecaji. U njoj su se tako okamenili različiti apelativi supstratnoga romanskog postanja. Od toga su dalmatoromanskog postanja apelativi *klačina* 'vapnenica' i *škrip* 'procijep u stijeni', a iz balkanskog latiniteta potječe apelativ *čatrnja* 'zdenac'. Sva su tri apelativa razmjerno često potvrđena u cjelokupnoj istočnoj Hercegovini, a apelativi *klačina* i *škrip* potvrđeni su i u obližnjim Konavlima. Ojkonim *Turmenti* izdvođi se, pak, iz srednjolatinskog apelativa *tortum* (*murale*) koji označuje oružje za rušenje zidova. Od adstratnih je slojeva očekivano najzastupljeniji turski. U zubačkoj su se toponimiji odrazili turski apelativi koji se odnose na vrste objekata (*avlija* 'dvorište', *han* 'prenočište' i *meteriz*

¹⁰⁶ M. VEGO, "Izvori o Trebinju i okolini u srednjem vijeku", str. 120.

¹⁰⁷ Oronim se može povezati s pridjevom *štedr* u značenju izdašan, obilat, no etiologija mu ostaje nepoznata.

¹⁰⁸ Budući da je riječ o pašnjaku, možda se toponim može povezati s glagolom *treviti* 'susresti' (usp. ojkonim *Srijetež* u hercegovačkome dijelu Zažabljaja koji se povezuje s glagolom *sresti*).

'opkop'), rudna bogatstva (*ćumur* 'kameni ugljen'), biljne nazive (*prasa* 'poriluk') i vjerske titule (*odža* 'hodža'), a česti su njegovi odrazi u skupini toponima antroponimnoga postanja (usp. prezimena *Čučković*, *Ćatović* i *Kurtović*). Iz temeljnoga slavenskoga sloja izdvajaju se odrazi toponimnih naziva (npr. *kom* 'strmina', *rt* 'vrh', *studenac* 'hladno vrelo' i *šljeme* 'sljeme, vrh gore'), toponomnih metafora (npr. *ždulac* 'ždrijelo, tjesnac'), biljnih (npr. *dubrava* 'listopadna šuma') i gospodarskih naziva (npr. *ubao* 'zdenac' i *zgon* 'tor'). U mjesnoj su se toponomiji ujedno odrazili arhaizmi (npr. pridjev *štedar*), ali se iz suvremenih toponima razaznaju i mjesne dijalektne crte poput provedbe 3. jotacije (usp. toponime *Đevojačka greda*, *Čeklina crkva* ili *Košerice*).

6. Zaključak

U ovome se radu toponomastički obrađuje 390 toponima u Zupcima u istočnoj Hercegovini. Riječ je o arhivskim i terenskim istraživanjima, dopunjenoj te prvi put cjelovito toponomastički obrađenoj građi s toga područja. Ta je građa dosad uglavnom bila popisana i u manjoj mjeri toponomastički obrađena. Toponimi se u radu obrađuju s obzirom na motivaciju i jezične slojeve, a toponomastičkom obradbom Zubaca zaokruženo je cjelokupno međurječje Neretve i Sutorine s hercegovačke strane hrvatsko-bosanskohercegovačke granice.

Zupci se pod imenom Vrsinje spominju od 1305., a od polovice 15. stoljeća prevladava horonim Zupci motiviran imenom vlaščkoga plemena s toga područja. Tek je nekoliko ojkonima zabilježeno u srednjovjekovlju: Turmenti (1412.), Konjsko i Orašje (1420.) te Rapti (1425.). Na život iz predosmanskoga razdoblja uz nekropole stećaka i materijalne ostatke obrambenih i vjerskih zdanja (usp. toponim *Kaluđerske grede*) upućuju i neki toponimi iz kojih se očituje da su stanovnici Zubaca štovali svetoga Iliju, Srđa, Teklu i Vasilija. Velik se odljev Zupčana dogodio krajem 17. stoljeća nakon što su od Osmanlija oslobođeni Herceg Novi i Risan, a s druge se strane u Zupce doselio velik broj stanovnika iz zapadnih dijelova današnje Crne Gore (usp. toponim *Drobnjaci*).

Mjesna se toponimija razrađuje s obzirom na motivaciju i jezične slojeve. S obzirom na motivaciju, izdvajaju se odrazi zemljopisnih apelativa, od kojih su neki (poput apelativa *spilo* 'spilja') svojstveni

Zupcima, a često su vrelo toponimnih metafora nazivi za dijelove tijela (npr. apelativ *ždulo* 'ždrijelo'). Kao i drugdje po istočnoj Hercegovini, u Zupcima su vrlo česti toponimi antroponimnoga postanja u kojima su se okamenila stara slavenska narodna imena (npr. *Boljedrag*), a u mjesnoj su se toponimiji odrazili neki likovi kršćanskih (*Ruvín* 'Rufin') i stranih imena (*Kurtaga*, *Leso* < *Aleksandar*).

Iz mjesne se toponimije razaznaju odrazi različitih jezičnih slojeva. Tako su potvrđeni tragovi supstratnoga romanskog sloja (uščuvani su u mjesnoj toponimiji apelativi *čatrnja*, *klačina* i *škrip*). Romanškoga je postanja ujedno ojkonom *Turmenti* koji se izvodi iz srednjolatinškog apelativa *tortum* (*murale*) koji označuje oružje za rušenje zidova. Očekivano je izrazito zastupljen adstratni turski sloj (npr. *Bunar*, *Čairi*, *Ćumurna glavica*, *Kavura glavica*, *Pod avliju*, *Prasa*).

Odrazi latinskoga participa prezenta aktiva u Lastrićevu *Testimonium bilabium* – opus povjesničara kao izvor za povijest jezika

LUCIANA BOBAN
Sveučilište u Mostaru, Filozofski fakultet
University of Mostar
Faculty of Humanities and Social Sciences
E-mail: luciana.boban@ff.sum.ba

DOI: <https://doi.org/10.47960/2712-1844.2026.12.279>

UDK: 811.163.42'36:811.124'36
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 8. siječnja 2026.
Prihvaćeno: 30. travnja 2026.

JOSIP GRUBEŠA
Sveučilište u Mostaru, Filozofski fakultet
University of Mostar
Faculty of Humanities and Social Sciences
E-mail: josip.grubesa@ff.sum.ba

JELENA JURČIĆ
Sveučilište u Mostaru, Filozofski fakultet
University of Mostar
Faculty of Humanities and Social Sciences
E-mail: jelena.jurcic@ff.sum.ba

Sažetak

Budući da je za razvoj hrvatskoga gramatičkog sustava i jezičnih pojava hrvatskog jezika ključnu ulogu imao latinski jezik i njegov gramatički sustav, neprocjenjiv izvor za istraživanje razvoja hrvatskog jezika svakako je dvojezično djelo *Testimonium bilabium seu sermones panegyrico-dogmatico-morales pro solemnitatibus Domini Sabaoth* (Venecija, 1755.) fra Filipa Lastrića, u kojem autor svaku propovijed donosi na latinskom i hrvatskom jeziku. U Lastrićevu djelu analizira se odraz latinskoga participa prezenta aktiva na hrvatski jezik, kao specifične gramatičke kategorije koja je u hrvatskom jeziku prošla tranziciju iz jedne vrste riječi (pridjeva) u drugu vrstu riječi (priloga). Adverbizacija glagolskih pridjeva u priloge bila je

predmet mnogih radova, s različitim pristupima i metodologijama. Specifičnost i prednost metodologije istraživanja ovoga rada leži u činjenici da se ono temelji na izvornom dvojezičnom tekstu jednog autora, čime se stvara izravna veza između latinskog teksta i hrvatskog teksta, odnosno njihove sintakse. Lastrićeva hrvatska rješenja za latinski particip prezenta aktiva uspoređena su s gramatičkim normama hrvatskih i latinskih gramatika njegova vremena (sinkronijska analiza), ali i s prijevodnim rješenjima latinskog participa prezenta aktiva koje stoljeće prije Lastrića navodi fra Ivan Ančić u svome djelu *Porta caeli et vita aeterna – Vrata nebeska i život vični*, Ancona, 1678. (dijakronijska analiza).

Ključne riječi: *Testimonium bilabium*; particip prezenta aktiva; odrazi participa u hrvatskom jeziku; Ančićev prijevod; povijesne gramatike.

Reflexes of the Latin Present Active Participle in Lastrić's *Testimonium bilabium*: the Historian's Opus As a Source for the History of Language

Original scientific article

Received: 8 January 2026

Accepted: 30 April 2026

Summary

As the Latin language and its grammatical system played a crucial role in the development of the Croatian grammatical system and linguistic phenomena of the Croatian language, an invaluable source for the study of the development of Croatian is undoubtedly the work *Testimonium bilabium seu sermones panegyrico-dogmatico-morales pro solemnitatibus Domini Sabaoth* (Venice, 1755) by Fra Filip Lastrić. This Latin-Croatian bilingual work presents each sermon in both Latin and Croatian. Lastrić's work is analysed with regard to the reflexes of the Latin present active participle in Croatian, a specific grammatical category that underwent a transition in Croatian from one part of speech (adjective) to another (adverb). The "adverbialization" of verbal adjectives into adverbs has been the subject of numerous studies employing various approaches and methodologies. The specificity and advantage of the methodology used in this study lies in the fact that it is based on an original bilingual text by a single author, which establishes a direct connection between the Latin and Croatian texts, that is, between their syntactic structures. Lastrić's "Croatian" solutions for the Latin present active participle are compared with the grammatical norms of Croatian and Latin grammars of his time (synchronic analysis), as well as with translation solutions for the Latin present active participle

provided a century earlier by Fra Ivan Ančić in his work *Porta caeli et vita aeterna – Vrata nebeska i život vični* (Ancona, 1678) (diachronic analysis).

By analysing the language used by Lastrić and Ančić, one may observe that their works do not contain certain forms prescribed by the historical grammars of their time (for example, the declinable adjective ending in -vši). This can be attributed, on the one hand, to the inertia that is one of the key characteristics of grammatical systems and grammarography, and on the other hand, to the dependence of historical grammars on the model of the Latin grammatical system, which is entirely expected in the pre-standard phase of the development of the Croatian language. A comparison of Lastrić and Ančić has shown that, over the course of less than a century – the period separating Ančić's work from that of Lastrić – one can observe a strengthening of the interference of Croatian on Latin expression, as well as a diminishing influence of the grammatical system of Latin on the Croatian language.

Within the context of this research, Lastrić's work *Testimonium bilabium*, in accordance with its title, truly represents a *testimony* not only to its time and faith, but also to the language at a particular point in time and space. As such, it constitutes an inexhaustible and valuable source for research into the development, morphology, and syntax of the Croatian language, especially in light of its parallelism with the Latin language, which exerted an enormous influence on the development of Croatian.

Keywords: *Testimonium bilabium*; present active participle; reflexes of the participle in Croatian; Ančić's translation; historical grammars.

Uvod

U znanstvenoj lingvističkoj literaturi postoje različita mišljenja o vremenu, načinu i razlogu adverbizacije participa u hrvatskom jeziku, odnosno prijelaza participnih oblika iz kategorije pridjeva u kategoriju priloga.¹ Iako pitanje vrsta riječi prvenstveno pripada

¹ DARIJA GABRIĆ-BAGARIĆ, "O nekim problemima razvoja glagolskoga priloga prošlog na primjerima Marulićeva jezika i jezika njegovih suvremenika", u: *Filologija*, 24-25, Zagreb, 1995., str. 135-140; ISTA, "O problemima razvoja glagolskoga priloga sadašnjega i prošloga", u: *Rasprave ZHJ*, 21, Zagreb, 1995., str. 51-65; ISTA, "Jezik u gramatikama južnih hrvatskih prostora 17. i 18. stoljeća", u: *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 29, Zagreb, 2003., str. 65-86; IVANA VRTIČ, "Sintaktičke funkcije participa u Katančićevu prijevodu *Svetoga pisma*", u: *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 35, Zagreb, 2009., str. 365-382; BARBARA ŠTEBIH GOLUB – BOJANA SCHUBERT, "Participi u tekstovima pisanim kajkavskim književnim jezikom krajem 18. i

području morfologije, transfer latinskih participa u hrvatski jezik te kolebanje između više različitih sintaktičkih konstrukcija prilikom njegova prijevoda, čini ovo pitanje jednako relevantnim i za razvoj sintakse hrvatskoga jezika. Govoreći općenito o istraživanjima povijesne sintakse, Diana Stolac navodi tri pravca istraživanja: 1. analiza sintaktičkih opisa u (povijesnim) gramatikama, 2. analiza sintakse izvornih tekstova, 3. analiza sintaktičkih značajki hrvatskoga jezika, uključujući i hrvatski književni jezik i njegove dijalekte.²

Ovaj rad za istraživanje povijesne sintakse kao predmet analize uzima (prijevodna) rješenja za latinski particip prezenta aktiva u hrvatskom jeziku od sredine 17. do sredine 18. stoljeća, koristeći kao izvore prvenstveno djelo *Testimonium bilabium seu sermones panegyrico-dogmatico-morales pro solemnitatibus Domini Sabaoth* (Venecija, 1755.)³ fra Filipa Lastrića,⁴ ali i djelo *Porta caeli et vita aeterna*

u 19. stoljeću", u: *Fluminensia*, Rijeka, 1/2019., str. 223-251; ŠIMUN NOVAKOVIĆ, "Glagolski prilozi u djelima fra Jeronima Vladića", u: *Hum*, 7, Mostar, 2011., str. 46-66; KRISTINA ŠTRKALJ DESPOT, "Sintaktička funkcija participa u hrvatskom jeziku 15./16. stoljeća", u: *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 33, Zagreb, 2007., str. 413-429; IVANA ETEROVIĆ, "Sintaktičke funkcije participa u hrvatskim protestantskim Artikulima (1562.)", u: *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, Zagreb, 2/2016., str. 379-407; VANJA ŠVAČKO, "Napomene o terminu particip", u: *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 17, Zagreb, 1991., str. 279-292; SANDRA POŽAR, "Stupanj popridjevljenosti participa i njegov odraz u leksikografiji: primjer pasivnih preteritnih participa s prefiksom *ne-* iz korpusa Drugoga beramskoga brevijara", u: *Filologija*, 69, Zagreb, 2017., str. 61-82.

² Usp. DIANA STOLAC, "Metodološki problemi u istraživanju sintakse u starim hrvatskim gramatikama", u: *Fluminensia*, Rijeka, 1-2/2004., str. 31-32; B. ŠTEBIH GOLUB – B. SCHUBERT, *nav. dj.*, str. 224.

³ FILIP LASTRIĆ, *Testimonium Bilabium seu sermones panegyrico-dogmatico-morales pro solemnitatibus Domini Sabaoth latine et illyrice elaborati, ad honorem et gloriam atque in obsequium SS. Nominis in quo omne genu flectitur, ex quo omnis salus habetur, per quem omnia facta sunt, quod vocatum est Jesus, a Patre Philippo Ab Ochievja Ordinis Minorum Regularis Observantiae Seraphici P. S. Francisci, ex-Custode et ex-Ministro Provinciali Provinciae Bosnae Argentinae. Venetiis MDCCLV. Typis Dominici Lovisa. Superiorum Permissu*, Venecija, 1755.

⁴ Fra Filip Lastrić rođen je 1700. godine kao Martin Jakovović u selu Očevija kod Vareša. U franjevački novicijat stupio je 1719. godine i uzeo ime Filip, zavjete položio 1720., a zaređen je 1724. godine. U Italiji je završio studije filozofije i teologije te je po povratku u Provinciju položio profesorski ispit.

– *Vrata nebeska i život vični* (Ancona, 1678.) fra Ivana Ančića, uz povijesne gramatike hrvatskog i latinskoga jezika 17., 18. i 19. stoljeća (gramatike Bartola Kašića, fra Lovre Šitovića, fra Tome Babića, fra Stjepana Marijanovića i fra Anđela Kraljevića). Iz navedenih su djela kao uzorci uzeta prva poglavlja svakog od njih: u Lastrićevu djelu prva propovijed s nazivom "TESTIMONIUM I. DE SS. NONINE [sic!] JESU" – "ISTO SVIDOČANSTVO I. SLAVO=BOSANSKI OD PRISVET. IMENA ISSUSOVA", a u Ančićevu djelu prvi dio knjige s nazivom "I. Poglavlje Svarv prisvetoga krixa". Budući da se smatra da je Lastrić prvo napisao propovijedi na hrvatskom jeziku, a zatim ih prevodio na latinski jezik,⁵ odnosno da Lastrić nije prevodio s latinskog na hrvatski jezik, nego s hrvatskog na latinski, u analizi Lastrićeva izraza ne koristi se pojam "prijevod", nego pojam "odraz", koji označava izraz na hrvatskom jeziku ekvivalentan latinskom participu prezenta aktiva.

Navedeni parametri ovog istraživanja (predmet analize i njezini izvori) odabrani su u svrhu donošenja sljedećih zaključaka:

- a) koliko (prijevodna) rješenja za latinski particip prezenta aktiva u hrvatskom jeziku Lastrićeva i Ančićeva djela odgovaraju gramatičkim normama povijesnih gramatika 17., 18. i 19. stoljeća (Bartol Kašić, fra Lovro Šitović, fra Toma Babić, fra Stjepan Marijanović, fra Anđeo Kraljević)
- b) koje su sličnosti i razlike između Lastrićevih i Ančićevih (prijevodnih) rješenja za latinski particip prezenta aktiva, uzimajući u obzir dijakroniju jednoga stoljeća
- c) koje su sličnosti i razlike između Lastrićevih i Ančićevih (prijevodnih) rješenja za latinski particip prezenta aktiva u odnosu na norme hrvatskoga standardnog jezika i suvremenih gramatika latinskog jezika.

Devet godina radio je kao odgojitelj: prvo kao profesor filozofije u Požegi, a zatim kao učitelj đaka i novaka u Kraljevoj Sutjesci. Za kustosa Provincije imenovan je 1735., a dužnost provincijala vršio je od 1741. do 1745. godine. Znanstvenim i književnim radom Lastrić se bavi od povratka iz Rima 1759. pa sve do smrti 1783. godine. Usp. ANDRIJA ZIRDUM, *Filip Lastrić – Očevac 1700 – 1783*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1982., str. 57-84.

⁵ Usp. A. ZIRDUM, *nav. dj.*, str. 99.

Predmet analize i njegov značaj

Iako bi se za istraživanje povijesne sintakse kao predmet istraživanja mogla uzeti bilo koja gramatička kategorija, sintaktička konstrukcija ili jezična pojavnost, ovo istraživanje kao predmet uzima upravo latinski particip prezenta aktiva, odnosno njegove odraze u hrvatski jezik u njegovim različitim fazama razvoja. Pojam "particip" koristi se u različitim značenjima i različitom terminologijom i u hrvatskoj gramatikografskoj tradiciji (npr. Veber: "prislov sadanji aktivni na ć, u višebroju na ći", "prislov prošli aktivni na v, u višebroju na vši",⁶ Matijević: "aktivni particip prezenta", "aktivni particip preterita II", "pasivni particip preterita"⁷), i u lingvističkoj literaturi (npr. Gabrić-Bagarić: "participski oblici", Novaković: "glagolski participi", "sklonjivi glagolski prilozi", "glagolski prilozi u atributnoj ulozi", Štrkalj Despot: "participni oblici"), dok npr. kajkavski gramatičari razlikuju participe kao promjenjive i gerunde kao nepromjenjive vrste riječi.⁸ Vrijedan doprinos proučavanju razvoja participa u hrvatskom jeziku donijeli su radovi koji ih analiziraju u povijesnim tekstovima pojedinih narječja, npr. radovi Šimuna Novakovića za štokavsko narječje te Barbare Štebih Golub i Bojane Schubert za kajkavsko narječje.⁹ Također, ovaj rad oslanja se u velikoj mjeri na rad "Ančičevi prijevodi glagolskih konstrukcija", iz *Zbornika o Ivanu Ančiću* (2011.), ne samo zbog sadržajne kompatibilnosti, nego i velikoga potencijala širenja područja istraživanja i mogućnosti komparativne analize.¹⁰

Prema Damjanoviću, navedeni glagolski oblici, kako god ih zvali, nastali su od staroslavenskih participa, i to glagolski prilog sadašnji od aktivnoga participa prezenta, a glagolski prilog prošli od aktivnog

⁶ Usp. Š. NOVAKOVIĆ, *nav. dj.*, str. 50.

⁷ Usp. B. ŠTEBIH GOLUB – B. SCHUBERT, *nav. dj.*, str. 226.

⁸ Usp. *Isto*, str. 232.

⁹ Usp. Š. NOVAKOVIĆ, *nav. dj.*, str. 46-66; B. ŠTEBIH GOLUB – B. SCHUBERT, *nav. dj.*, str. 223-251.

¹⁰ LUCIANA BOBAN – JOSIP GRUBEŠA, "Ančičevi prijevodi glagolskih konstrukcija", u: PAVAO KNEZOVIĆ (prir.), *Zbornik o Ivanu Ančiću*, Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2011., str. 283-302.

participa preterita prvog.¹¹ Suvremene hrvatske gramatike, očekivano i potpuno opravdano, ukazujući na sadašnje stanje hrvatskoga jezika i odnoseći se samo na standard hrvatskog jezika, ne dotiču se definicije, funkcije i statusa participa kroz povijest hrvatskog jezika. Pojam za koji se koristi termin "particip" kao gramatička kategorija, pogodan je za istraživanje zbog njegove karakteristike kolebanja između vrsta riječi i funkcija riječi u rečenici, zbog čega je jednako zanimljiv i za morfološka i za sintaktička istraživanja. Osim toga, sam termin "particip" preuzet je iz latinskoga jezika te je na gramatički sustav hrvatskog jezika utjecao ne samo terminološki, nego i strukturom.¹² Od novijih hrvatskih gramatika o participima i njihovu razvoju u hrvatskom jeziku najeksplicitnije govori *Hrvatska gramatika* skupine autora Barić i dr., koja u posljednjemu poglavlju, naslovljenome *Povijesne jezične promjene*, u potpoglavlju *Promjene u morfološkom sustavu*, donosi podjelu na pet participa, govoreći o njihovoj "pridjevskoj fazi", utjecaju latinskoga, grčkog i crkvenoslavenskoga jezika te o njihovoj uporabi u standardu: 1. Pasivni particip prezenta, 2. Aktivni particip prezenta (gl. prilog sadašnji), 3. Aktivni particip preterita I. (gl. prilog prošli), 4. Aktivni particip preterita II. (gl. pridjev radni), 5. Pasivni particip preterita (gl. pridjev trpni). Od njih se pasivni particip prezenta potpuno izgubio, pasivni particip preterita je jedini pravi particip s glagolskim značenjem i pridjevskom sklonidbom, dok su ostali participi doživjeli znatnije promjene, s tendencijom ka okamenjivanju forme, odnosno prijelazu u nesklonjive vrste riječi.¹³ Ostale hrvatske gramatike o participima govore najčešće kao o sinonimima za glagolske priloge i glagolske pridjeve u hrvatskom jeziku (particip perfekta aktivni kao glagolski pridjev radni i particip perfekta pasivni kao glagolski pridjev trpni).¹⁴ Ako se uzme u obzir sinonimnost termina

¹¹ Usp. Š. NOVAKOVIĆ, *nav. dj.*, str. 46-66; STJEPAN DAMJANOVIĆ, *Staroslavenski jezik*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2003.

¹² "Uporaba participa (priloga sadašnjega i prošloga) umjesto zavisne rečenice najtipičniji je i najzastupljeniji sintaktički kalk prema latinskom atributnom participu (Darija Gabrić-Bagarić, 2002:51)". Š. NOVAKOVIĆ, *nav. dj.*, str. 53, bilj. 8.

¹³ Usp. EUGENIJA BARIĆ i dr., *Hrvatska gramatika*, Školska knjiga, Zagreb, 1995., str. 633-634; L. BOBAN – J. GRUBEŠA, *nav. dj.*, str. 286-287.

¹⁴ Usp. JOSIP SILIĆ – IVO PRANJKOVIĆ, *Gramatika hrvatskoga jezika: za gimnazije i visoka učilišta*, Školska knjiga, Zagreb, 2005., str. 76-82.

'particip' i termina 'glagolski prilog i(li) pridjev', tada se iz hrvatskih gramatika može znatno više zaključiti o razvoju i odrazu (latinskoga) participa u hrvatskom jeziku, npr. ako se u gramatikama hrvatskog jezika za sintaktičku funkciju glagolskog priloga (tj. participa) ističe (glagolski) predikatni proširak, onda bi se deduktivno moglo pretpostaviti da je dopunjavanje glagola kao najčešća funkcija participa dovela do njegove adverbizacije, tj. da je njegova sklonost prema službi glagolu bila 'na štetu' njegove sklonosti u službi imenici, pa je time i logičan njegov prijelaz iz kategorije pridjeva u kategoriju priloga.¹⁵ Gabrić-Bagarić smatra da je "kraj 15. i početak 16. stoljeća (...) ona završna faza razvoja hrvatskoga glagolskog sustava nakon koje ćemo imati gramatički (morfološki) ustroj vrlo blizak današnjem", a "kao prijelomni trenutak od kojega počinje funkcionirati novi gramatički sustav označavana je sredina 17. stoljeća".¹⁶

Ipak, od svih participa koje navode latinske gramatike kroz stoljeća (često se ne slažući u njihovu broju, statusu i nazivu), za ovo istraživanje uzet je upravo latinski particip prezenta aktiva, jer on kao takav nema jezični pandan u hrvatskom jeziku, čime se onemogućava prijevod "riječ za riječ" te se nužno traži prikladna parafraza koja posljedično utječe na sintaktičku strukturu rečenice prijevoda. Po tome se latinski particip prezenta aktiva razlikuje od latinskoga participa perfekta pasiva, kojemu je u hrvatskom jeziku pandan glagolski pridjev trpni pa za ovu analizu nije bio zanimljiv u istraživačkom kontekstu. Ostali participirajući oblici u latinskom jeziku (npr. particip futura aktiva, gerund, gerundiv, supin) i njihovi odrazi u hrvatskom jeziku mogu biti jednako zanimljivi za istraživanje razvoja sintakse hrvatskoga jezika, ali je u ovom radu zbog tehničkih ograničenja izostavljena njihova analiza.

Izvori i uzorci za analizu

Testimonium bilabium fra Filipa Lastrića je "jedino homiletsko djelo u našoj starijoj književnosti koje je tiskano bilingvalno: na latinskom i hrvatskom jeziku".¹⁷ Zirdum dalje o djelu kaže: "Početkom šeste de-

¹⁵ Usp. L. BOBAN – J. GRUBEŠA, *nav. dj.*, str. 287.

¹⁶ Usp. D. GABRIĆ-BAGARIĆ, *nav. dj.*, str. 135-136.

¹⁷ Usp. A. ZIRDUM, *nav. dj.*, str. 100.

cenije života Lastrić ozbiljno počinje misliti na pisanje i tiskanje djela na hrvatskom jeziku. Razlog za to bila je nestašica propovjedničkih priručnika za svećenike. U to su doba bosanski studenti rjeđe išli na studij u inozemstvo i zato nisu dovoljno poznavali stranih jezika, pa su se teže služili stranom literaturom. Lastrić im je u djelu *Testimonium bilabium* prvo ponudio svoje propovijedi, svečane govore i teološke spekulacije, ali to nije donijelo željena ploda. Oni koji su djelo čitali divili su se Lastrićevoj učenosti i spretnosti u izlaganju, ali su malo iz njega mogli iskoristiti za propovijedi bosanskim katolicima. Lastrić je to i sam vidio, ali političke prilike u Provinciji, kako smo vidjeli, nisu dopuštale da se bilo što ozbiljnije u tom pravcu poduzme."¹⁸ Zatim: "Lastrić je propovijedao od svojih mladenačkih svećeničkih dana ('od mladosti moje, kako tako, apostolskim poslom od propovijadanja budući se služio' T 269). Kad je iz Požege došao u Sutjesku – za učitelja novaka i đaka – postavljen je i za godišnjeg propovjednika. Zato možemo reći da je djelo *Testimonium bilabium* izbor iz njegovih svećanih govora koje je držao po BiH i drugim krajevima Provincije. Pisao ih je i držao uglavnom na hrvatskom jeziku, a po nagovoru prijatelja, pripremajući se za tisak, preveo ih je i na latinski jezik."¹⁹ Međutim, iako je sasvim logično da je Lastrić propovijedi pisao prvo na hrvatskom jeziku, a zatim ih prevodio na latinski, ostaju dvojbe: zašto se u djelu daje prioritet propovijedima na latinskom jeziku time što su navedene prije propovijedi na hrvatskom jeziku i time što se samo u propovijedima na latinskom jeziku navode izvori citata, te napokon – zašto je Lastrić propovijedi uopće prevodio na latinski jezik, ako mu je primarni cilj bio izraditi propovjednički priručnik za svećenike u BiH, o čemu jedan od cenzora djela, fra Jeronim Filipović kaže: "a posebnu vrijednost ima što su propovijedi napisane na ilirskom jeziku",²⁰ te ako je tiskanje dvojezičnog djela uveliko povećalo cijenu tiska, o čemu sam Lastrić "priznaje da je za *Testimonium* bio 'pokaran zaradi dužine'".²¹ Također, zanimljivo je da unatoč svim pohvalama Lastrićeva djela, samo djelo sadržajno nije bilo dobro prihvaćeno od bosanskohercegovačkih franjevaca,

¹⁸ Usp. *Isto*, str. 79.

¹⁹ Usp. *Isto*, str. 99.

²⁰ Usp. *Isto*.

²¹ Usp. *Isto*, str. 101.

kojima bi umjesto svećanih, kićenih, pomno dotjeranih i ponekad predugačkih propovijedi sa "suptilnom teološkom problematikom" korisnije bile kraće pouke i jednostavnije tumačenje kršćanskoga nauka, što naravno ne dovodi u pitanje vrijednost djela kao takvog.

Dvojba o tome koji je od navedena dva jezika Lastrićevih propovijedi izvorni, a koji jezik prijevoda, za ovo istraživanje nije potpuno nevažno, ali nije ni presudno. Naime, bez obzira koje je propovijedi kronološki prije napisao, latinski jezik Lastrićevih propovijedi je u svakom slučaju "Lastrićev latinski" koji je u nekoj mjeri svakako pod utjecajem njegova materinskoga, hrvatskog jezika, tako da se interferencija hrvatskog jezika u Lastrićev latinski jezik u ovoj analizi svakako uzima u obzir prilikom definiranja rezultata i zaključaka.

Djelo fra Ivana Ančića, *Porta caeli et vita aeterna – Vrata nebeska i život vični*, tiskano u Anconi 1678. godine,²² pisano je za naobrazbu puka te je sadržajno vrlo slično djelu *Testimonium bilabium* fra Filipa Lastrića. Iako nije pisano dvojezično, nego na hrvatskom jeziku, tekst sadrži mnoštvo citata na latinskom jeziku, od kojih neke autor prevodi doslovno, neke parafrizira, a neke ne prevodeći, jednostavno integrira u hrvatski tekst. Njegovi izvori za citate uglavnom su biblijske knjige i crkveni oci te su uredno i brižno popisani pored svakoga citata, što samome djelu daje vjerodostojnost i vjersku opravdanost te daje uvid u Ančićevu lektiru, kao i moguće utjecaje na njegov izraz (i latinskog i hrvatskog jezika). Analiza Ančićevih prijevoda latinskih sintaktičkih konstrukcija nudi korisne informacije o razvoju hrvatskoga jezika i hrvatskoga gramatičkog sustava.²³ Značajna razlika između latinskoga jezika kod Lastrića i latinskog jezika kod Ančića je u tome što je latinski tekst kod Lastrića njegov izvorni tekst, a kod Ančića je preuzet od drugih autora, i to najčešće kanonskih tekstova.

Osim Lastrićeva i Ančićeva djela, kao izvori za analizu poslužile su i povijesne gramatike latinskog i hrvatskoga jezika. S obzirom na kronologiju tiskanja navedenih djela, kao Ančićevi mogući gramatički

²² IVAN ANČIĆ, *Porta caeli et vita aeterna – Vrata nebeska i život vični*, Ancona, 1678.

²³ Usp. L. BOBAN – J. GRUBEŠA, *nav. dj.*, str. 283-284.

uzori mogu se uzeti u obzir samo djela Bartola Kašića (1604.)²⁴ i Jakova Mikalje (1649.),²⁵ dok su za Lastrićevo djelo relevantne i gramatike bosanskohercegovačkih franjevaca fra Tome Babića (1712., 1745.)²⁶ i fra Lovre Šitovića (1713.).²⁷ Međutim, i gramatike fra Stjepana Marjanovića (1823.)²⁸ i fra Anđela Kraljevića (1863.),²⁹ iako tiskane nakon Lastrićeva djela, u ovom kontekstu mogu biti znakovite, jer su i one odraz jezične tradicije kojoj su pripadali i Lastrić i Ančić.

Prva hrvatska gramatika i jedina hrvatska gramatika koja je uopće mogla biti literatura Ančiću, Kašićeva gramatika iz 1604., o participima govori samo kratko, u potpunosti poimajući participe kroz prizmu gramatičkoga sustava latinskog jezika: "O PARTICIPU I PRILOGU. Budući da se particip i prilog navlastito tiču samih glagola, s pravom se o njima raspravlja odmah iza glagola. Jedno je, naime, ono što gramatičari zovu participom i što podjednako uzima dio od

²⁴ BARTUL KAŠIĆ, *Institutiones linguae Illyricae* (2. kritičko izdanje priredio, preveo i komentirao ZVONKO PANDŽIĆ, uz uvodnu studiju: "Semantika tradicionalne gramatike – The Semantics of Traditional Grammar", str. 14-188), Naklada Tusculum, Zagreb – Mostar, 2005. [1604.]

²⁵ JAKOV MIKALJA, *Blago jezika slovinskoga iliti Slovník ů komu izgovarajuse rijeci slovinske latinski, i dijacki. Thesaurus linguae Illyricae sive Dictionarium Illyricum. In quo verba Illyrica Italicè, & Latinè redduntur.* Laureti, Loreto, 1649.

²⁶ TOMA BABIĆ, *Prima grammaticae institutio pro tyronibus Illyricis accommodata, a p. f. Thoma Babych a Velim. Per Bartolo Occhi Venetiis*, Venecija, 1712.; TOMA BABIĆ, *Prima gramaticae institutio pro tyronibus Illyricis accommodata a p. f. Thoma Babych a Velim. In hac secunda impressione clarior et diffusior.* Apud Josephum Corona, Venetiis, Venecija, 1745.

²⁷ LOVRO ŠITOVIĆ, *Grammatica latino-illyrica. Ex Emmanuelis aliorumque approbatorum libris juventuti Illyricae studiose accommodata a patre f. Laurentio de Gliubuschi, Typis Anton. Bartoli, Venetiis*; pretisak prir. PAVAO KNEZOVIĆ, *Mlade: udruga za istraživanje i proučavanje kulturno-povijesne građe – Ogranak Matice hrvatske Ljubuški – Synopsis*, Zagreb – Sarajevo, 2005. [1713.]

²⁸ STJEPAN MARIJANOVIĆ, *Syntaxis linguae Latinae iuventuti Provinciae Bosnae Argentinae accommodata sudio et opera p. Stephani Marianovich eiusdem Provinciae alumni pro III. classe. Venetiis* 1832. Apud Andream filiumque Santini, Venecija, 1823.

²⁹ ANĐEO KRALJEVIĆ, *Grammatica Latino-Illyrica (sabrao i protomačio [sic!] fra Angeo Kraljević za mladež Ercegovačku. U Rimu tiskom skupa razširenja viere MDCCCLXIII*, Rim, 1863.

imena i glagola. [...] O PARTICIPU. Glava I. 1. Particip je dio govora koji skoro uvijek ima i padeže i vremena. 2. Participu se pripisuju: rod, padež, značenje, [broj] i sastavni oblik. 3. Rod je muški, ženski i srednji, samo muški je opet u perfektu, kada završava na čisto –o, nepromjenjiv...".³⁰ Iako to iz njegovih definicija nije očito, u paradigmatu konjugacija i glagolskih oblika navode se tri hrvatska participa: 1. particip prezenta i imperfekta (npr. od glagola htjeti: hotijući, hotijuća i hotijuće), 2. prvi particip perfekta i pluskvamperfekta (hotio ili hotil, hotila, hotilo), 3. drugi particip perfekta i pluskvamperfekta (hotivši, hotivša, hotivše).³¹ Iz navedenoga se može zaključiti da prema Kašiću participi imaju sve karakteristike pridjeva, koje on razlikuje isključivo prema vremenu radnje (istovremenosti ili prijevremenosti) u odnosu na glavni glagol.

Pola stoljeća nakon Ančičeva djela tiskane su gramatike fra Tome Babića i fra Lovre Šitovića. Iako se ne može govoriti o njihovom utjecaju na Ančića, činjenica je da su i Ančić i Babić i Šitović, kao i Lastrić i Marijanović i Kraljević, pripadali istoj jezičnoj tradiciji, zbog čega su vrlo znakovita tumačenja latinskih participa u njihovim gramatikama, a posebno njihove upute za prijevod na hrvatski jezik. Tako Babić i Šitović poznaju četiri oblikom različita latinska participa, a prevode ih: 1. sklonjivim pridjevskim oblikom na –*ci* koji je u nominativu jednak glagolskome prilogu sadašnjem, 2. glagolskim pridjevom trpnim te 3. atributnom rečenicom.³² Gramatika fra Stjepana Marijanovića razlikuje tri participa (prezenta, preterita i futura), pri čemu participom futura smatra i particip futura aktiva i gerundiv: "a). *Praesens quod exit in ans et ens in vernacula chi, cha, che*, formaturque ab omni verborum genere, exceptis *passivis*; ut: *amans, serviens, utens* ljubechi, sluxechi, etc. b). *Praeteritum desinens in tus, sus, xus, quod fit a verbis solum passivis, et deponentibus*; ut: *amatus, ta,*

³⁰ Usp. B. KAŠIĆ, *nav. dj.*, str. 485.

³¹ Usp. *Isto*.

³² Usp. T. BABIĆ, *Prima grammaticae institutio pro tyronibus Illyricis accommodata, a p. f. Thoma Babych a Velim. Per Bartolo Occhi Venetiis, Venecija, 1712.*, str. 43-45; T. BABIĆ, *Prima grammaticae institutio pro tyronibus Illyricis accommodata a p. f. Thoma Babych a Velim. In hac secunda impressione clarior et diffusior. Apud Josephum Corona, Venetiis, Venecija, 1745.*, str. 66-68; L. ŠITOVIĆ, *nav. dj.*, str. 255-258; L. BOBAN – J. GRUBEŠA, *nav. dj.*, str. 285-286.

tum. Ljubljen, a, o. *Amplexus*, a, m. Garlechi (*). c). Futurum quod in *rus*, et *dus* desinit. In *rus* oriuntur ab omni genere verborum, demptis *passivis*, ut: *amaturus*, *serviturus*, *usurus*, Koiche ljubiti, sluxiti, uxivati. -- In *dus* vero a *passivis* et nonnullis deponentibus, quae accusativum habent; ut: *amandus*, *sequendus*, *ulciscendus*, Koise ima ljubiti, etc. adeoque *debitum*, *necessarium*, potius denotant, quam futurum."³³ Iako je gramatika fra Anđela Kraljevića tiskana dva stoljeća nakon Ančićeve djela a stoljeće nakon Lastrićeva djela, zanimljivi su njegovi prijevodi participa na hrvatski: "Participium Praesens Amans, tis, ljubeći, a, e. Participium Futurum Amaturus, a, um, uzljubeći, a, e, koji, koja, koje bude ljubiti, oli, ljubiti će. [...] Participium Praeteritum Amatus, a, um, ljubljen, a, o. Participium futurum Amandus, a, um, imajući, a, e, oli, koji, koja, koje ima biti ljubljen, a, o, ol, ima se ljubiti".³⁴ Ističe se particip futura aktiva kojega Kraljević u hrvatskom jeziku tvori prefiksalsnom tvorbom, prefiksom uz-: "Monens, tis, opominjući, a, o. Moniturus, a, um, uzopominjući, a, e", "Legens, tis, štijući, a, e. Lecturus, a, um, uzaštijući, a, e", "Audiens, tis, čujuć, a, e. Auditorus, a, um, uzčujuć, a, e, koji, a, e će čuti".³⁵ "Ako se uzmu u obzir sveukupna rješenja za participe u hrvatskom jeziku koje su nam nudili naši gramatičari, počevši od Kašića, može se zaključiti da su najmanje (ili gotovo nikako) zaživjela Kašićeva rješenja za 'drugi particip perfekta i pluskvamperfekta' kojega on prevodi sklonjivim pridjevskim oblikom koji je jednak glagolskom prilogu prošlom (hotivši, hotivša, hotivše), te Kraljevićevo rješenje za particip futura aktiva tvoren prefiksalsnom tvorbom na sklonjivi pridjevski oblik jednak glagolskome prilogu sadašnjem ('uzopominjući, a, e'). S druge strane, koliko im je bio prihvatljiv sklonjivi pridjevski oblik jednak glagolskome prilogu sadašnjem (pridjevski oblik na -ći) govori i činjenica da su latinske nazive za padeže, stvarajući hrvatsku gramatičku terminologiju, preveli upravo tim oblicima: imenujući, porađajući, dajući, osvađajući/osvadni, zovući, odnosijući/

³³ Usp. S. MARIJANOVIĆ, *nav. dj.*, str. 43.

³⁴ Usp. A. KRALJEVIĆ, *nav. dj.*, str. 59-64; L. BOBAN – J. GRUBEŠA, *nav. dj.*, str. 286.

³⁵ Usp. A. KRALJEVIĆ, *nav. dj.*, str. 68-83; L. BOBAN – J. GRUBEŠA, *nav. dj.*, str. 286.

odnimajući (Babić, 1745: 15; Šitović, 1713: 17; Kraljević, 1863: 4), naravno, s određenim razlikama u grafiji.³⁶

Suvremene gramatike latinskoga jezika definiraju njihov prijevod na sljedeći način: particip prezenta aktiva u nominativu prevodi se najčešće glagolskim priložima, a u nekome kosom padežu prevodi se zavisnom rečenicom, dok se particip perfekta pasiva jednostavno i dosljedno prevodi glagolskim pridjevom trpnim,³⁷ uz napomenu: "Particip (participium) glagolski je pridjev. Ime mu je odatle (participium od partem i capere) što ima udjela u glagolskoj i imenskoj kategoriji, tj. glagolski je oblik, ali se deklinira kao pridjev."³⁸

Stoljeća u kojima su pisali Lastrić i Ančić smatraju se ključnom prekretnicom u razvoju i prilagodbi participa hrvatskom jeziku, s obzirom na to da su se u tom razdoblju participi postupno adverbizirali te poprimili i formu i značenje glagolskih priloga, napuštajući formu pridjeva i sve kategorije koje ta forma u sebi podrazumijeva. Kako jedini izvor informacija o participima u hrvatskome prestandardu, uz povijesne gramatike, daju izvorni (povijesni) tekstovi, kao kredibilni svjedoci jezika svoga vremena, s obzirom na utjecaj latinskog jezika, Lastrićevo i Ančićevo djelo posebno su dragocjeni upravo zbog paralelizma latinskog i hrvatskog teksta.

Odrazi latinskoga participa prezenta aktiva u *Testimonium bilabium*

Odrazi latinskoga participa prezenta aktiva u Lastrićevu djelu promatrani su na uzorku iz djela koji se odnosi na Lastrićevu prvu propovijed s nazivom "TESTIMONIUM I. DE SS. NONINE [sic!] JESU" – "ISTO SVIDOČANSTVO I. SLAVO=BOSANSKI OD PRISVET. IMENA ISSUSOVA". U Lastrićevu latinskom tekstu prve propovijedi evidentirano je ukupno 57 participa prezenta aktiva, od kojih je 37 u nominativu, osam u akuzativu, šest u ablativu (od kojih su četiri dio konstrukcije ablativ apsolutni), četiri u dativu te dva u genitivu.

³⁶ Usp. L. BOBAN – J. GRUBEŠA, *nav. dj.*, str. 286.

³⁷ Usp. VELJKO GORTAN – OTON GORSKI – PAVAO PAUŠ, *Latinska gramatika*, Školska knjiga, Zagreb, 2005., str. 98-99.

³⁸ V. GORTAN – O. GORSKI – P. PAUŠ, *nav. dj.*, str. 241-246.

Uzimajući u obzir da je za prijevod na hrvatski jezik najprirodniji i najpogodniji nominativ participa prezenta aktiva, jer se može jednostavno i ekonomično prevesti glagolskim prilogom sadašnjim na -ći, ovalika zastupljenost nominativa (65%) nesumnjivo govori o interferenciji Lastrićeva materinskoga jezika na njegov latinski izraz. U nastavku je dana sintaktička analiza hrvatske rečenice u kojoj se nalaze odrazi latinskoga participa, podijeljena prema padežu u kojem se particip prezenta aktiva nalazi u latinskoj rečenici. U svim navodima latinski participi prezenta aktiva i njegovi odrazi u hrvatskoj rečenici istaknuti su podvlačenjem, a u zagradi je naveden broj stranice Lastrićeva djela na kojoj se izraz nalazi. U kurzivu se nalaze samo izrazi koje je i sam Lastrić naveo u kurzivu, jer ih preuzima od drugih autora.

Odrazi nominativa participa prezenta aktiva

Od ukupno 37 odraza nominativa participa prezenta aktiva u Lastrićevoj hrvatskoj rečenici, bez obzira radi li se o nominativu jednine ili množine, čak njih 19, odnosno više od polovice, izraženi su glagolskim prilogom sadašnjim te su kao takvi dosljedno u funkciji dopune glagolu kao priložna oznaka načina:

1. "testantur nobis primae paginae Sanctae Scripturae indicantes" (1) – "svidočaenam parvi listovi s. pisma skazujuschi" (13)
2. "*Insidiantes quasi aucupes*, inquit S. Vates Jer." (2) – "*insidiantes, zaaside činechi* [veli pror. s. Ier.]" (13)
3. "*laqueos ponentes, & pedicas af capiendos viros*" (2) – "Kakono lovci, zamčice mechiuchi, i Stuppice za poffatati gliude" (13)
4. "nec amplius hostes timentes" (3) – "nitise bojechi vishe nepriataeglia" (14)
5. "Unde, & gloriatur Apost. scribens ad Corinth." (6) – "Zatose slavi Apos. Piishuchi korinth." (17)
6. "*gratias agentes Deo Patri per ipsum*" (6) – "*zaffagliujuchi* Bogu Ocu" (18)
7. "quem expetabant credentes venturum" (6) – "koga čekahu virujuchi dachie dochi" (18)
8. "ita testatur idem S. Joan. dicens" (7) – "takonam svidoči isti S. Ivan, piishuchi" (18)

9. "*ac timens Deum*" (7) – "i Bogabojech" (19)
10. "Unde hostis infernalis invidens mansuetudini ejus, & bonitati" (7) – "shta radi nepriategl pakleni, nenavidechi kroččinu gnigov-u i dobrotu" (19)
11. "nec ferri potens a domesticis" (7) – "i nemoguchiga čeglad tarpiti u kuchi" (19)
12. "sic dicens" (8) – "molechi ovako i govorechi" (19)
13. "de corporalibus nihil aliud habens" (8) – "od tillesnoga oruxia nishta neimajuchi" (20)
14. "*Dominus conterens bella*" (8) – "gospodin satrajuchi voiske" (20)
15. "id percutientes invocarent nomen" (9) – "buubajuchi onim Bubgnem, zaziivaju ime" (21)
16. "dicens de fidelibus servis suis" (9) – "Govorechi od sviu virni sluuga svoi" (21)
17. "advertens enim faciem" (11) – "odvrachiajuchi od vas obraz svoj" (23)
18. "*cum sprevisent me contemnentes*" (11) – "*buduchime* pogardili poruxujuchi" (23)
19. "*blasphemaverunt... contemnentes*" (11) – "psovalisu pogargiujuchi" (24)

Od ukupno 37 odraza nominativa participa prezenta aktiva u Lastričevoj hrvatskoj rečenici, bez obzira radi li se o nominativu jednine ili množine, njih osam, odnosno oko 22%, izraženi su glagolskim prilogom prošlim, te su kao takvi dosljedno u funkciji dopune glagolu:

1. "ut accurens ad illam" (1) – "da uttekavshi kgnoj" (12)
2. "prophético Spiritu prospiciens infelicitatem multorum" (2) – "duhom proroč. prividivshi mloghie nesrichiu"
3. "Ecce retrospectivos" (3) – "evo obazrivshise natrag" (14)
4. "quia laeto animo persistens" (7) – "zashto ostavshi Iob dobrovo-glan" (19)
5. "mittens cohortem unam" (7) – "poslavshi dakle jednu čettu" (19)
6. "verbum ei non potentes proferre" (7) – "neprogovrivshi jednae riči" (19)
7. "circumducens" (8) – "okruxivshi" (20)

8. "volens dicere" (9) – "kako rekavshi" (21)

Zatim, u tri slučaja na mjestu latinskoga participa nalazi se glagol u funkciji predikata:

1. "Ita pessimo N. ut olens graviter" (7) – "tako gliutom N. i opakom ranom da se uzvogna veoma" (19)
2. "ad omnia proferens" (7) – "svebomu u usti biau ovae riči" (19)
3. "et tu advertens faciem ab illo respondes" (11) – "A Ti odvrachiash obraz govorechimu" (23).

Posljednji je primjer zanimljiv, jer je u njemu latinski particip zami-jenjen glagolom u funkciji predikata, a latinski predikat glagolskim prilogom sadašnjim (suprotno od očekivanoga).

Od ostalih odraza latinskoga nominativa participa prezenta aktiva u hrvatskoj rečenici nalazi se po jedan primjer za sljedeća rješenja:

1. nezavisna sastavna rečenica: "ut dicere sint ausi: (...) & petentes carnes improperabant ei, quod sibi melius erat in Aegypto" (3) – "pačće smiddoshe josh govoriti: (...) i smiddoshe prikoriti Boga daimje bogle bilo u Egiptu, i mesa od gnega iskati" (14)
2. opisni pridjev, kao atribut skrivenom subjektu: "ut mox diximus, tamen audita increpatione concionatorum, vere poenitentes, currunt ad confessarium" (5) – "kako rekosmo, nishtanemagne čuvshi ponukovanje od Pripovidalaca: i karanje, pravo skrusheni tarče udigl K' Ispovidniku" (17)
3. imenica u partitivnom genitivu: "Et forte non inveniuntur veri poenitentes in Christianismo" (5) – "I ovakiese pravi pokornika naodi, premda ritko, u krstijanstvu" (17)
4. zavisna atributna rečenica: "*Dominus* conterens terra" (7) – "Gospodin, koi sattira voiske" (19).
5. glagolski pridjev trpni, kao atribut izravnom objektu: "tunc utique adimplebit ille absque dubio, quod promisit per Prophetam dicens" (11) – "Tadachie on doisto ispuniti obečanje svoje, rečeno po Pcoroku" (24).

Osim navedenih primjera nalaze se i dva slučaja izostavljanja partici-pa u hrvatskoj rečenici, što zbog sličnoga značenja predikata i parti-cipa u latinskoj rečenici ne šteti sadržaju i značenju izraza hrvatskog teksta:

1. "saepe quoque blasphematis me contemnentes" (11) – "i psujete jošter mnogo puta" (23)
2. "immo uxorem id facientem, pie in sua persistens mansuetudine, corripuit" (7) – "nego jošu svoju xenu, to činaechiu pokkara" (17).

Što se tiče funkcija u rečenici, dopuna glagolu (predikatu) odrazi su participa izraženi glagolskim prilogom sadašnjim (ukupno 19), glagolskim prilogom prošlim (ukupno osam) te imenica u partitivnom genitivu (ukupno jedan), a dopuna imenskoj riječi su izrazi s opisnim pridjevom (ukupno jedan), zavisnom atributnom rečenicom (ukupno jedan) te glagolskim pridjevom trpnim (ukupno jedan), iz čega se može zaključiti da su u slučaju nominativa participa odrazi u hrvatskoj rečenici uvjerljivo na strani dopune glagolu (predikatu).

Odrazi akuzativa participa prezenta aktiva

Od ukupno osam odraza akuzativa participa prezenta aktiva u Lastrićevoj hrvatskoj rečenici, bez obzira radi li se o akuzativu jednine ili množine, tri su izražena sklonjivim pridjevskim oblikom na *-ći* koji je u nominativu jednak glagolskome prilogu sadašnjem, s atributnom funkcijom:

1. "quia mutant linguam maledicam, & blasphemam; in benedicam: Mendacem, & pejerantem; in veracem" (5) – "Zashto prominae jezik proklinajuuchi, i psujuuchi, u blagosivgliajuuchi: prominae laxuuchi, i krivose Kunuuchi, u istinugovoruuchi" (17)
2. "immo uxorem id facientem, (...) pie in sua persistens mansuetudine, corripuit" (7) – "nego jošu svoju xenu, to činaechiu pokkara" (19)
3. "*In nomine tuo spernemus insurgentes in nos*" (8) – "u ime tvoje poraazichemo i pogarditi navagliuuche na nas" (20).

Od ostalih odraza latinskog akuzativa participa prezenta aktiva u hrvatskoj rečenici nalazi se po jedan primjer za sljedeća rješenja:

1. opisni pridjev u funkciji atributa: "quantum poni in evidens intoxicationis periculum" (1) – "kollico u oçitu poghibio od otrova metnutise" (12)

2. zavisna namjerna rečenica: "Audio nihilominus eumdem Davi-
dem alibi exultanter clamantem" (2) – "Csujem nishtanemagne
istoga Davida na drugom mistu, da vapiæ snikim veseglem" (13)
3. glagol u funkciji predikata: "*omne declamentum in se habentem*"
(3) – "*Svako naslagenje u Sebi imadiashe*" (14)
4. glagolski prilog sadašnji (nesklonjivo): "*Vidi Satanam sicut fulgur
de Caelo cadentem*" (9) – "vidiosam sottonu kako mugniu sneba
uppadajuch, illiti bixechi" (21)

Osim navedenih primjera nalazi se i jedan slučaj izostavljanja parti-
cipa u hrvatskoj rečenici:

– "Inhonestam, in modestam: Murmurantem, in laudantem: Mu-
tant consuetudinem inebriandi, in sobrietatem: Fornicandi, in
abstinentiam, & castitatem: Verbo dicam: Mutant vitam malam,
in bonam" (5) – "prominae nepostenja u postidnost: bludnost, u
çistochiu; pianstvo u czrizmenost: i da sve reçemo zajedno, promi-
nae zao xivot u dobar, i zlae obiçaje u dobrae" (17).

Što se tiče funkcija u rečenici, dopuna glagolu (predikatu) odrazi su
participa izraženi zavisnom namjernom rečenicom (ukupno jedan)
te glagolskim prilogom sadašnjim (ukupno jedan), a dopuna imen-
skoj riječi izrazi su s opisnim pridjevom (ukupno jedan), sklonjivim
pridjevskim oblikom na -*çi* koji je u nominativu jednak glagolskome
prilogu sadašnjem (ukupno tri), iz čega se može zaključiti da su u
slučaju akuzativa participa odrazi u hrvatskoj rečenici češće dopuna
imenskoj riječi.

Odrazi ablativa participa prezenta aktiva

Od ukupno šest odraza ablativa participa prezenta aktiva u Lastriče-
voj hrvatskoj rečenici, četiri participa u ablativu dio su konstrukcije
ablativ apsolutni, koji su, u skladu s normom i povijesnih i suvreme-
nih gramatika, u Lastričevoj hrvatskoj rečenici izrečeni prijedložnim
izrazom:

1. "cogereturque vita durante habitare in uno deserto" (1) – "i ussillo-
van pribivati, uz vas svoi xivot, u jednoj pustigni" (12)
2. "adjuvante eodem Sanctissimo nomine Jesu" (1) – "s' pomochiu
istoga imena Issusova" (13)

3. "commoraturus tota mortali vita durante" (2) – "da stoji na gmem priko svega xivota ovog umerloga" (13)
4. "Quo enim tympano sonante daemones ejiciuntur" (9) – "na koga-bo Talambasa zvuk izgonese Diavli, i tirraju" (21).

Od preostala dva participa u ablativu, jedan je iskazan zavisnom atributnom rečenicom:

- "Et per S. Vatem Davidem, de quovis, debite nomen suum invo-cante, canit" (10-11) – "Takoger piva po Pror. s. Daudu, od svako-ga koi spodobno slavno ime gnezovo uzzazijva" (22),

a drugi sklonjivim pridjevskim oblikom na *-ći* koji je u nominativu jednak glagolskome prilogu sadašnjem, kojega hrvatski standard ne poznaje:

- "Si vos advertitis faciem a servis, & filiis, tales, imo multo minores injurias vobis facientibus, dicendo illis, quod non cognoscant vos pro Patribus, aut Dominis: an idem non faciet vobis Dominus?" (11) – "Ako dakle vi od sluga i sinova takie, pače josh magnaе sramote vam ćineechie, obraz odvrachiate, govorechi davas ne-poznaju za Gospodare, i za Očze; jeda neima obraza odvrachiatu Isus, joch svechim razlogom odvas?" (24).

Što se tiče funkcija u rečenici, dopuna glagolu (predikatu) odrazi su participa izraženi prijedložnim izrazom kao priložne oznake (ukupno četiri), a dopuna imenskoj riječi izrazi su sa sklonjivim pridjevskim oblikom na *-ći* koji je u nominativu jednak glagolskome prilogu sadašnjem (ukupno jedan) te zavisnom atributnom rečenicom (ukupno jedan), iz čega se može zaključiti da su u slučaju ablativa participa odrazi u hrvatskoj rečenici češće dopuna predikatu.

Odrazi dativa participa prezenta aktiva

Od ukupno četiri odraza dativa participa prezenta aktiva u Lastricevoj hrvatskoj rečenici, bez obzira radi li se o dativu jednine ili množine, dva su izražena sklonjivim pridjevskim oblikom na *-ći* koji je u nominativu jednak glagolskome prilogu sadašnjem:

1. "quando petenti eleemosynam dixit" (6) – "kadano prossaechiemu lemozinu, rečće" (17)

2. "Nomen Jesu invocare aliquibus non prodest, quia premittitur protectio cognoscentibus." (10, uz tekst) – "Ime Issusovo Kadkad nie Korisno zazivajuchim. zashtose pomoch obechiaje, pozznazujuchim gnega" (22),

te dva zavisnom atributnom rečenicom:

1. "taliter enim invocantibus idem nomen fuit semper turris, & arma fortissima" (6) – "Zashto onim koiga tako zazivaju, bilo je vazda ovo ime prisv. Kula pritvarda" (18)
2. "Ipse promisit adjutoria se invocantibus, non qualitercumque nominando" (11) – "Obechia on pomoch onim, koiga uzzazivaju, istinaje, ali neimenujuchiga isto kakogodi nespodobno" (24).

Što se tiče funkcija u rečenici, svi odrazi dativa participa isključivo su dopuna imenskoj riječi izraženi zavisnom atributnom rečenicom (ukupno dva) te sklonjivim pridjevskim oblikom na *-ći* koji je u nominativu jednak glagolskome prilogu sadašnjem (ukupno dva).

Odrazi genitiva participa prezenta aktiva

Od dva odraza genitiva participa prezenta aktiva u Lastričevoj hrvatskoj rečenici, oba u jednini, jedan je izražen sklonjivim pridjevskim oblikom na *-ći* koji je u nominativu jednak glagolskome prilogu sadašnjem:

- "ejusdem Apost. Dicentis" (6) – "po ponukovanju istog Apos. govoreechiega" (17),

a drugi zavisnom vremenskom rečenicom:

- "adhuc jacentis in praesepio Bethlehemitico" (9) – "dok josh lexashe u Jasla shtalice Betlemske" (20).

Što se tiče funkcija u rečenici, dopuna glagolu (predikatu) odrazi su participa izraženi zavisnom vremenskom rečenicom (ukupno jedan), a dopuna imenskoj riječi izrazi su sa sklonjivim pridjevskim oblikom na *-ći* koji je u nominativu jednak glagolskome prilogu sadašnjem (ukupno jedan), iz čega se može zaključiti da su u slučaju genitiva participa odrazi u hrvatskoj rečenici podjednako i na strani dopune glagola (predikata) i na strani dopune imenskoj riječi.

Odrazi latinskih participa u Lastrićevoj hrvatskoj rečenici u odnosu na gramatičke norme

Što se tiče norme povijesnih gramatika Lastrićeva vremena (Kašić, Babić, Šitović, Marijanović, Kraljević), Lastrićevi odrazi participa prezenta s njima su usklađeni kada su izraženi:

- sklonjivim pridjevskim oblikom na *-ći* koji je u nominativu jednak glagolskome prilogu sadašnjem, pri čemu takvih rješenja kod Lastrića ima ukupno 26 (nominativ 19, akuzativ tri, ablativ jedan, dativ dva, genitiv jedan)
- zavisnom rečenicom, pri čemu takvih rješenja ima ukupno šest (nominativ jedan, akuzativ jedan, ablativ jedan, dativ dva, genitiv jedan).

Rješenjima koja su usklađena s normom povijesnih gramatika može se pribrojiti i prevođenje participa koji je dio konstrukcije ablativa apsolutnoga prijedložnim izrazom, kojih ima ukupno četiri.

Od rješenja koja najviše odstupaju od norme povijesnih gramatika Lastrićeva vremena mogu se istaknuti odrazi participa prezenta aktiva koji su izraženi glagolskim prilogom prošlim (ukupno osam) te glagolskim pridjevom trpnim (ukupno jedan), pri čemu su svi navedeni za nominativ participa.

Također, zanimljiv je primjer gdje Lastrić u slučaju participa u akuzativu odstupa od gramatičke norme povijesnih gramatika vezane za sklonjivi pridjevski oblik na *-ći* te ga u hrvatsku rečenicu "prenosi" glagolskim prilogom sadašnjim (nesklonjivo), iako je gramatička uputa da se koristi sklonjivi oblik u padežu participa.

Od suvremenih gramatičkih normi Lastrić odstupa u slučaju:

- sklonjivih pridjevskih oblika na *-ći* koji je u nominativu jednak glagolskome prilogu sadašnjem (ukupno sedam, iako se za 19 oblika ne može ustvrditi jesu li glagolski prilozi sadašnji (nesklonjivi) ili nominativi sklonjivoga pridjevskog oblika na *-ći* muškog roda)
- glagolskim prilogom prošlim (ukupno osam) te glagolskim pridjevom trpnim (ukupno jedan).

Ostala rješenja, koja se odnose na odraze participa izražene glagolom u funkciji predikata, pridjevima, imenicama, nezavisnim

rečenicama, pa čak i izostavljanjima participa, mogu se opravdati "pjesničkom slobodom" te stilskim obilježjima teksta.

Odrazi latinskih participa u Lastrićevoj hrvatskoj rečenici u odnosu na Ančičeve prijevode

U prvom poglavlju Ančičeva djela, s nazivom "I. Poglavlje Svarv pri-svetoga krixa", nalazi se 130 latinskih citata među kojima su latinski participi, koje Ančić na hrvatski jezik prevodi različito: 38 zavisnim rečenicama, od kojih je 30 zavisnih atributnih rečenica (23%), a osam ostalih (neatributnih) zavisnih rečenica (6%), 30 pridjevom (23%), 26 glagolskim prilogom (20%), 24 glagolom (18%), 10 imenicama (7%), jedan opisnim (neglagolskim) prilogom (0,7%), jedan prijedložnim izrazom (0,7%).³⁹

Isto kao i kod Lastrića, i kod Ančića nalaze se prijevodi participa sklonjivim pridjevskim oblikom na -ći, npr. "čovika priodechega", "pisća barzo pisuchega", "duh sveti nadisuchi", "uzimauchemu", "čekauchim vrimena", "čineche grie", "čineche pokoru".⁴⁰

"Uzimajući u obzir funkcije navedenih prijevodnih rješenja u rečenicama, to znači da je 63 prijevoda (48%) u funkciji dopune imenici (30 sročnih atributa, tri nesročna atributa i 30 atributnih rečenica), 41 prijevod (31%) je u funkciji dopune glagolu (26 glagolskih priloga, jedna priložna oznaka izražena prilogom, jedna priložna oznaka izražena prijedložnim izrazom, pet objekata, četiri zavisne objektne rečenice, dvije zavisne namjerne rečenice, jedna zavisna posljedična rečenica i jedna zavisna vremenska rečenica), jedan prijevod (0,7%) u funkciji subjekta, te 25 prijevoda (19%) u funkciji predikata (jedan imenski predikat i 24 glagolska). Pokazano stanje očituje u prvome redu tada još uvijek živu 'neodlučnost' participa kao dopune glagolu ili imenici, čak s tendencijom dopune imenici: 48% naspram 31%."⁴¹

Kod Lastrića, od ukupno 57 evidentiranih latinskih participa prezenta aktiva u analiziranom uzorku iz djela, što se tiče morfoloških oblika, kao njegovi odrazi nalazi se 20 glagolskih priloga sadašnjih

³⁹ Usp. L. BOBAN – J. GRUBEŠA, *nav. dj.*, str. 290.

⁴⁰ Usp. *Isto*, str. 288.

⁴¹ Usp. *Isto*, str. 290.

(35%), sedam sklonjivih oblika na *-ći* u kosim padežima (12%), osam glagolskih priloga prošlih (14%), šest zavisnih rečenica (10%), četiri glagola u funkciji predikata (7%), dva pridjeva (4%), jedna imenica (2%), jedna nezavisna rečenica (2%), jedan glagolski pridjev trpni (2%), četiri prijedložna izraza, koja su dosljedno povezana s konstrukcijom ablativ apsolutni (7%) te tri slučaja izostavljanja (5%). Pri tome valja napomenuti da se ne može utvrditi jesu li odrazi prepoznati kao glagolski prilog sadašnji, ustvari sklonjivi oblici na *-ći* u nominativu jednine ili množine muškog roda, jer im je isti oblik. Ako se uzme u obzir da su svi glagolski prilozi sadašnji ustvari sklonjivi oblici na *-ći* u nominativu, onda je s oblicima u kosim padežima sklonjivih oblika na *-ći* čak 27, što čini 47%, odnosno gotovo polovicu od Lastrićevih rješenja na latinski particip prezenta aktiva. S druge strane, ako taj dvojbena oblik na *-ći* smatramo glagolskim prilogom sadašnjim i ako ih zbrojimo s primjerima glagolskih priloga prošlih, onda je odraza latinskoga participa glagolskim priložima ukupno 28, što čini 49% svih odraza, odnosno praktično njihovu polovicu.

Što se tiče sintaktičke funkcije odraza latinskoga participa prezenta aktiva u hrvatskoj rečenici, kod Lastrića je njihov udio sljedeći:

- kao dopuna glagolu nalazi se ukupno 35 sintaktičkih rješenja (oko 62%), od kojih se na nominativ participa odnosi njih 28 (19 glagolskih priloga sadašnjih, osam glagolskih priloga prošlih i jedna imenica u partitivnom genitivu), na akuzativ dva (jedna zavisna namjerna rečenica i jedan glagolski prilog sadašnji), na ablativ četiri (prijedložni izraz kao priložne oznake, kao prijevod konstrukcije ablativ apsolutni), na genitiv jedno (zavisna vremenska rečenica), a za dativ nije evidentirano niti jedno sintaktičko rješenje kao dopuna glagolu
- kao dopuna imenici nalazi se ukupno 14 sintaktičkih rješenja (oko 24%), od kojih se na nominativ odnosi njih ukupno tri (opisni pridjev, zavisna atributna rečenica i glagolski pridjev trpni), na akuzativ četiri (opisni pridjev te tri sklonjiva pridjevska oblika na *-ći*), na ablativ dva (sklonjivi pridjevski oblik na *-ći* i zavisna atributna rečenica), na dativ četiri (dvije zavisne atributne rečenice i dva sklonjiva pridjevska oblika na *-ći*) te na genitiv jedan (sklonjivi pridjevski oblik na *-ći*).

Osim navedenih sintaktičkih rješenja koja se mogu svrstati u kategorije dopune glagolu ili imenskoj riječi, kao preostali odrazi u Lastrićevoj rečenici (oko 14%) nalaze se i četiri primjera glagola u funkciji predikata (tri za nominativ participa, jedan za akuzativ participa), jedna nezavisna rečenica (za nominativ participa) te tri izostavljanja participa (dva za nominativ, jedna za akuzativ).

U usporedbi s Ančićem, kod kojeg je 48% prijevodnih rješenja u funkciji dopune imenici, a 31% kao dopuna glagolu, primjećuje se znatna razlika, gdje se kod Lastrića nalazi čak dvostruko više rješenja u funkciji dopune glagolu (62% naspram 31%) te čak preko tri puta manje sintaktičkih rješenja u funkciji dopune imenskoj riječi (14% naspram 48%).

Ako se uzme u obzir gramatička norma suvremenih gramatika latinskog i hrvatskoga jezika, može se zaključiti da o padežu u kojem se nalazi latinski particip prezenta aktiva ovisi hoće li prijevodno rješenje u hrvatskom jeziku biti u funkciji dopune subjektu ili predikatu: ako je u nominativu, bit će preveden glagolskim prilogom i kao takav dopuna glagolu, a ako je u bilo kojem kosom padežu, bit će preveden zavisnom rečenicom, kao dopuna imenskoj riječi. U tome se može i pronaći objašnjenje ovolikoj razlici između Lastrićevih i Ančićevih sintaktičkih rješenja za latinski particip prezenta aktiva. Naime, s obzirom na to da je latinski jezik u Lastrićevu djelu "Lastrićev latinski", a da je latinski jezik u Ančićevu djelu "latinski drugih autora", nije zanemariva visoka zastupljenost nominativa latinskoga participa kod Lastrića u odnosu na druge padeže, koja s jedne strane nesumnjivo ukazuje na interferenciju njegova materinskog jezika, a s druge strane uzrokuje transfer nominativa latinskog participa u hrvatski glagolski prilog, koji je kao takav dopuna predikatu. S druge strane, Ančić je preuzimajući latinske citate drugih autora, pri čemu je isključena bilo kakva interferencija njegova materinskoga jezika i s njom prateća favorizacija nominativa participa, kose padeže latinskog participa prevodio najčešće (atributnom) zavisnom rečenicom, koja je kao takva u funkciji dopune imenskoj riječi.

Ovaj nalaz ide u prilog teoriji o adverbizaciji hrvatskih participa, što se vidi i iz još jednoga zanimljivog nalaza: prilikom transfera nominativa latinskog participa, Lastrić koristi više oblika s glagolskim prilogom prošlim (osam), nego sklonjivih oblika na -ći u kosim

padežima (sedam), što može biti simboličan znak da je Lastriću važnije da taj izraz adverbizira, čak zanemarujući normu da je radnja participa prezenta aktiva istovremena s radnjom predikata te radije birajući "nesklad istovremenosti" umjesto sklonjivosti oblika na *-ći*. To se može shvatiti na način da Lastić radije bira glagolski prilog, pa makar bio prošli umjesto sadašnjega, nego pridjevski oblik na *-ći*, koji je sve manje prirodan u hrvatskom jeziku njegova vremena.

Zaključak

Na temelju analize provedene na navedenom uzorku Lastrićeva djela te usporedbe s Ančičevim izrazom, a s obzirom na (prijevodna) rješenja za latinski particip prezenta aktiva, može se donijeti nekoliko skupina zaključaka.

Prva skupina zaključaka odnosi se na usporedbu (prijevodnih) rješenja za latinski particip prezenta aktiva u hrvatskom jeziku Lastrićeva i Ančičeva djela s gramatičkom normom povijesnih gramatika 17., 18. i 19. stoljeća (Bartol Kašić, fra Lovro Šitović, fra Toma Babić, fra Stjepan Marijanović, fra Anđeo Kraljević), a odnosi se na sljedeće nalaze:

- ni Lastić ni Ančić nisu u potpunosti usklađeni s normom povijesnih gramatika tiskanih prije i poslije njihovih djela
- Lastić i Ančić usklađeni su s normom povijesnih gramatika kada koriste sklonjivi pridjevski oblik na *-ći*, koji je i kod jednog i kod drugog evidentiran u svim kosim padežima
- Lastić i Ančić su usklađeni s normom povijesnih gramatika kada koriste zavisne rečenice kao prijevod ili odraz latinskoga participa prezenta aktiva u kosim padežima
- Lastić i Ančić nisu usklađeni s normom povijesnih gramatika kada koriste glagolski prilog prošli i glagolski pridjev trpni za prijevod ili odraz latinskog participa prezenta aktiva u hrvatskom jeziku
- Lastić i Ančić nisu usklađeni s normom povijesnih gramatika kada ne koriste sklonjive pridjevske oblike na *-vši*, iako rabe glagolski prilog prošli (nesklonjivi oblik) kao prijevod ili odraz latinskog participa prezenta aktiva u hrvatskom izrazu.

Druga skupina zaključaka odnosi se na sličnosti i razlike Lastrićeva i Ančićeva djela po pitanju (prijevodnih) rješenja za latinski particip prezenta aktiva u hrvatskom jeziku, uzimajući u obzir da je između tiskanja njihovih djela vremenska razlika jedno stoljeće:

- na morfološkoj razini, Lastrić kao odraze participa prezenta aktiva koristi najviše glagolski prilog sadašnji (ukupno 20), glagolski prilog prošli (ukupno osam) te sklonjivi pridjevski oblik na *-ći* (ukupno sedam), što znači da prilozi ukupno čine gotovo polovicu svih odraza latinskog participa u analiziranom uzorku, dok su kod Ančića najzastupljeniji atributi (30 sročnih i tri nesročna) te zavisne atributne rečenice (ukupno 30), što također čini gotovo polovicu (48%) svih njegovih prijevoda u analiziranom uzorku
- na sintaktičkoj razini, većina Lastrićevih odraza je u funkciji dopune glagolu (62%) kroz glagolske priloge sadašnje i prošle, pridložne izraze te zavisne neatributne rečenice, za razliku od Ančića kod kojega prevladavaju upravo atributne rečenice, pridjevi kao sročni atributi te imenice kao nesročni atributi
- i kod Lastrića i kod Ančića sintaktička funkcija prijevoda ili odraza latinskoga participa uvjetovana je odabranim morfoloških oblikom
- odabrani morfološki oblici kod Ančića uvjetovani su dvjema činjenicama: nastojanje Ančića da latinske citate prevede što doslovnije i vjernije, zbog autoriteta kanonskih knjiga i crkvenih otaca kao izvora te sredina 17. stoljeća kao vrijeme u kojem su okovi latinskoga gramatičkog sustava sigurno jače uvjetovali izraze na predstandardnom hrvatskom jeziku, nego što će to biti slučaj kroz naredna stoljeća
- odabrani morfološki oblici kod Lastrića uvjetovani su sljedećim činjenicama: 1. Lastrić nije prevodio latinski tekst na hrvatski jezik, nego je autor i jednog i drugog teksta, zbog čega nije imao teret vjernog prenošenja tuđih riječi, 2. Lastrićev latinski jezik je pod interferencijom hrvatskog jezika te je u skladu s tim (manje ili više svjesno) birao onaj padež latinskog participa (nominativ) koji se može najprirodnije, najekonomičnije i najprikladnije odraziti u hrvatskom jeziku (i to glagolskim prilogom sadašnjim) te 3. veća sloboda od okova gramatičkog sustava latinskog jezika, koji

su svakim sljedećim stoljećem sve više popuštali i oslobađali jezik u njegovu razvoju

- iako to nije bio predmet analize ovoga rada, primijećeno je da su i Lastrić i Ančić koristili sklonjive oblike na *-ći* i u izrazima hrvatskog jezika koji nisu (prijevodno) povezani s latinskim participom prezenta aktiva
- u slučaju prijevoda ili odraza latinskog participa prezenta aktiva, kod kojeg je u hrvatskom jeziku nemoguć prijevod "riječ za riječ" kojim bi se istovremeno zadržala i ista sintaktička funkcija kao u latinskom jeziku, Lastrić i Ančić postupaju na dva različita načina: Ančićevo nastojanje za što vjernijim prijevodom latinskih citata crkvenih otaca podudarno je s njegovim prijevodnim rješenjima gdje ne prevodi "riječ za riječ", nego particip parafrazira cijelom zavisnom rečenicom, ali pri tom prevedeni izraz zadržava istu sintaktičku ulogu kao u latinskom jeziku (atributnu funkciju, odnosno funkciju dopune imenskoj riječi), dok Lastrić teži tome da particip prevede jednom riječju, bez obzira što će time promijeniti i morfološku kategoriju riječi (iz pridjeva u prilog) i njezinu sintaktičku funkciju (iz dopune imenskoj riječi u dopunu glagolu).

Treća skupina zaključaka odnosi se na usporedbu (prijevodnih) rješenja za latinski particip prezenta aktiva u hrvatskom jeziku Lastrićeva i Ančićeve djela s gramatičkom normom suvremenih gramatika latinskog i hrvatskoga jezika (Gortan – Gorski – Pauš, Silić – Pranjeković, Barić i dr.), a odnosi se na sljedeće nalaze:

- ni Lastrić ni Ančić nisu u potpunosti usklađeni s normom suvremenih gramatika, što je očigledno i očekivano
- Lastrić i Ančić usklađeni su s normom suvremenih gramatika kada koriste glagolski prilog sadašnji kao prijevod ili odraz latinskog participa prezenta aktiva
- Lastrić i Ančić usklađeni su s normom suvremenih gramatika kada koriste zavisne rečenice kao prijevod ili odraz latinskog participa prezenta aktiva u kosim padežima
- Lastrić i Ančić nisu usklađeni s normom suvremenih gramatika kada koriste glagolski prilog prošli i glagolski pridjev trpni za prijevod ili odraz latinskog participa prezenta aktiva u hrvatskom jeziku

- Lastrić i Ančić usklađeni su s normom suvremenih gramatika kada ne koriste sklonjive pridjevske oblike na -vši, iako koriste glagolski prilog prošli (nesklonjivi oblik) kao prijevod ili odraz latinskog participa prezenta aktiva u hrvatskom izrazu, unatoč tome što povijesne gramatike njihova vremena predviđaju takav oblik.

Uzimajući u obzir sve navedeno, i Lastrićev i Ančićev izraz, može se uočiti da se u njihovim djelima ne pronalaze neki oblici koji su normirani povijesnim gramatikama njihova vremena (npr. sklonjivi pridjev na -vši), što je uzrokovano s jedne strane tromosti kao jedne od ključnih karakteristika gramatičkih sustava i gramatikografije, a s druge strane ovisnosti povijesnih gramatika o modelu latinskoga gramatičkog sustava, što je u predstandardnoj fazi razvoja hrvatskog jezika svakako očekivano.

Kao opći zaključak može se navesti da favorizacija upravo nominativa latinskoga participa prezenta aktiva ukazuje na jaku interferenciju Lastrićeva materinskog jezika na njegov latinski izraz, što znači da je sredinom 18. stoljeća adverbizacija onog što nazivamo staroslavenkim participom već bila poodmakla i zaživjela u jezičnoj praksi, jer se od svih padeža latinskog participa prezenta aktiva samo nominativ može prevesti glagolskim prilogom sadašnjim, sa sintaktičkom funkcijom dopune predikatu.

Lastrićevo djelo *Testimonium bilabium*, u kontekstu ovog istraživanja, a u skladu sa svojim nazivom, zaista je *svjedočanstvo*, ne samo vremena i vjere, nego i jezika u jednoj njegovoj vremenskoj i prostornoj točki te je kao takvo neiscrpan i vrijedan izvor za istraživanja razvoja i morfologije i sintakse hrvatskoga jezika, posebno s obzirom na paralelizam s latinskim jezikom koji je na razvoj hrvatskog jezika imao ogroman utjecaj.

Motivi patnje i smrti u poeziji A. B. Šimića i tradiciji *Gospina plača* u zapadnoj Hercegovini*

HELENA NOVAK PEGA
Sveučilište u Zadru
University of Zadar
E-mail: helena.novak@gkzd.hr

DOI: <https://doi.org/10.47960/2712-1844.2026.12.309>
UDK: 821.163.42.09Šimić, A. B.
398.5: 27-53
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 13. travnja 2026.
Prihvaćeno: 29. lipnja 2026.

Sažetak

Motivi patnje i smrti zauzimaju važno mjesto i u pjesničkom opusu Antuna Branka Šimića, unutar kojega tematsku podkategoriju čine pjesme *Raspeće* i *Marija* s pasionskim motivima. Uzimajući u obzir Šimićeve zavičajna ishodišta (Drinovci i Široki Brijeg), rad će razmotriti moguće tematske i kulturne poveznice između zapadnohercegovačke tradicije *Gospina plača* i spomenutih pjesama. Komparativna motivska analiza odabranih ulomaka polazi od pretpostavke da je Šimić prije preseljenja u Hrvatsku živio u kulturnom okruženju u kojemu je bio prisutan ovaj oblik pučke pobožnosti. Motivi Kristove muke i smrti te Marijine patnje u Šimićevoj poeziji, mogu se promatrati u kontekstu širega kulturnog i vjerskog zapadnohercegovačkog prostora, u kojemu je tradicija *Gospina plača* bila dio kolektivnog identiteta i kulturnog pamćenja lokalne zajednice. Takav pristup upućuje na moguće dodirne točke između lokalnih pučkih glazbenih tradicija i Šimićeve poezije unutar konteksta hrvatske književne moderne.

Cljučne riječi: pučko crkveno pjevanje; zapadna Hercegovina; *Gospin plač*; Antun Branko Šimić; motiv smrti; pasionski motivi; kolektivni identitet; kulturno pamćenje.

* Rad je pod naslovom "Smrt kao motiv u poeziji A. B. Šimića i pučkome crkvenom pjevanju zapadne Hercegovine" izlagan na međunarodnoj znanstvenoj konferenciji *Percepcija smrti u novome mileniju: Od pjesničke apstrakcije do medijske atrakcije*, održanoj 6. i 7. studenoga 2025. na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Mostaru, a povodom 100. obljetnice smrti Antuna Branka Šimića.

Motifs of Suffering and Death in the Poetry of Antun Branko Šimić and the Marian Lament Tradition in Western Herzegovina

Original scientific article

Received: 13 April 2026

Accepted: 29 June 2026

Summary

Originating in Croatian medieval Glagolitic and Latin manuscripts, the Passion lament known as *Gospin plač* (*Marian Lament*) has persisted in Croatian cultural tradition into the early twenty-first century. In Western Herzegovina, this form of folk church singing holds a significant place, focusing on the Passion and death of Christ and the suffering of Mary. Like *Gospin plač* within the Glagolitic chant tradition, the Western Herzegovinian *Gospin plač* has been transmitted orally, while its musical layer reflects a folk secular vocal style. The Franciscan order played a key role in transmitting and translating this literary and musical genre across Croatian regions, while also supporting its preservation in local communities.

The motifs of suffering and death also occupy an important place in the poetry of Antun Branko Šimić, particularly in the poems *Raspeće* (*Crucifixion*) and *Marija* (*Mary*). Considering Šimić's regional background in Western Herzegovina (Drinovci and Široki Brijeg), this paper examines possible thematic and cultural connections between the local tradition of *Gospin plač* and these Passion poems. The conducted comparative motif analysis of selected passages proceeds from the assumption that, prior to moving to Croatia, Šimić lived in a cultural environment in which this form of popular devotion was present. The analysis demonstrates that there are clear thematic and symbolic points of contact between the West Herzegovinian *Gospin plač* and Šimić's poems *Raspeće* and *Marija*.

The motifs are interpreted within the broader cultural and religious context of Western Herzegovina and are primarily reflected in depictions of dramatic cosmic disturbances following the Crucifixion, Christ's suffering and death, and Mary's sorrow, all of which carry a strong emotional, dramaturgical, and theological dimension in both textual corpora. However, while *Gospin plač* shapes these motifs through a collective folk narrative, Šimić transforms them into a subjective and reflective poetic expression characteristic of modern Croatian literature. This transformation points to a cultural framework in which folk tradition functions as an element of cultural memory. In this context, *Gospin plač* emerges as an important component of the cultural identity and collective memory of Western Herzegovina, in which folk devotion, collective memory, and collective

identity are shaped and transmitted through oral and musical tradition. This demonstrates that the West Herzegovinian tradition of *Gospin plač* does not influence Šimić's poetry as a direct literary model, but rather as part of the cultural and religious context that participates in shaping the cultural memory of that region.

Keywords: folk church singing; Western Herzegovina; *Marian Lament* (*Gospin plač*); Antun Branko Šimić; motif of death; Passion motifs; collective identity; cultural memory.

Uvod

Gospin plač predstavlja "narativni dijaloški spjev s opisom muke i smrti Isusa Krista s aspekta proživljavanja Njegove Majke"¹ koji svojim tekstualnim, glazbenim i izvedbenim slojevima i funkcijama pripada interdisciplinarnom istraživačkom prostoru. Osim teoloških i književnopovijesnih istraživanja tekstova *Plačeva* (primjerice, kroz grafijske, jezične i jezično-stilske osobitosti),² *Gospin plač* može se promatrati i unutar okvira znanosti o kulturi, antropologije, sociologije religije i emocija, izvedbenih umjetnosti te drugih disciplina.³ U svojoj tradicijskoj pučkoj glazbenoj izvedbi ovaj oblik pripada i istraživačkim područjima historijske muzikologije, etnomuzikologije i folkloristike.⁴

Interdisciplinarni pristup otvara mogućnost promišljanja o utjecaju ovoga tradicijskoga književnog i glazbenog oblika na hrvatsko pjesničko stvaralaštvo, osobito na poeziju Antuna Branka Šimića, pri čemu se kao povezna točka ističu motivi patnje i smrti, koji

¹ MIHO DEMOVIĆ, "Kajkavski *Gospin plač*", u: JOZO ČIKEŠ (ur.), *Pasionska baština: muka kao nepresušno nadahnuće kulture: Pasionska baština Bosne i Hercegovine 2.: zbornik radova VII. i VIII. međunarodnog znanstvenog simpozija Pasionka baština, Vitez, 2010. – Buško Blato, 2011.*, Udruga Pasionka baština, Zagreb, 2012., str. 234.

² KRISTINA ŠTRKALJ DESPOT, "Gospin plač iz Osorsko-hvarske pjesmarice", u: *Čakavska rič*, Split, 1-2/2009., str. 124.

³ ELIŠKA POLÁČKOVÁ, "Plantcus Mariae: performing compassion as a means of social promotion", u: *Theatralia*, Brno, 2/2020., str. 87-89.

⁴ GORANA DOLINER, "Tradicijski napjevi *Gospinog plača*", u: JOZO ČIKEŠ (ur.), *Pasionska baština: muka kao nepresušno nadahnuće kulture: zbornik radova međunarodnog znanstvenog simpozija, Zadar, 2000.*, Udruga Pasionka baština, Zagreb, 2001., str. 97.

zauzimaju istaknuto mjesto i u tradiciji *Gospina plača* i u Šimićevoj poeziji. Stoga je cilj ovoga rada komparativna analiza motiva patnje i smrti u Šimićevim pjesmama *Raspeće* i *Marija* te u tekstu tradicijskoga *Gospina plača* u zapadnoj Hercegovini, kako bi se ukazalo na moguće dodire između tradicijske religijske poetike i hrvatskog pjesništva moderne. Time se po prvi put u izravnu komparativnu vezu dovode tradicijski *Gospin plač* zapadne Hercegovine i pasionska simbolika u poeziji Antuna Branka Šimića. Pritom interpretacija u okviru teorije kulturnoga pamćenja Jana i Aleide Assmann te Pierrea Nore može ponuditi nove uvide u ovu problematiku.

***Gospin plač* u širem hrvatskom kulturnom i vjerskom prostoru: rasprostranjenost, glazbene značajke, izvođački konteksti**

Gospin plač pripada širokom korpusu europske srednjovjekovne književno-glazbene baštine pod nazivom *Planctus Mariae*, čijim se praizvorom smatraju latinski tekstovi *Planctus Beatae Virginis* sv. Anselma Canterburyjskoga (1033.-1109.) te *Liber de Passione Christi et doloribus et planctus Matris eius* sv. Bernarda iz Clairvauxa (1090.-1153.).⁵ Tijekom hrvatskoga srednjovjekovlja i renesanse, *Gospin plač* pojavljuje se pod različitim nazivima (*Plač blažene Dive Marije*, *Muka Gospodina našega Isukrsta* i dr.) u narativnim i dijaloškim oblicima, pri čemu se dio tekstova zadržao na razini dijaloga, dok su drugi nastavili razvoj prema dramatizacijama i pasionskim prikazanjima.⁶ Namijenjeni i privatnoj izvedbi, na hrvatskome govornom području, *Gospini plačevi* zapisuju se u latiničnim, ali i glagoljskim rukopisima, čime se potvrđuje prijevodni, prerađivački i prijevodni karakter duhovne glagoljaške neliturgijske književne proze,

⁵ KRISTINA ŠTRKALJ DESPOT, "Jedini srednjovjekovni hrvatski prozni *planctus*: *Plač Devi Marije* iz Petrisova zbornika", u: *Čakavska rič*, Split, 1-2/2010., str. 155, 177.

⁶ NIKICA KOLUMBIĆ, "Razvojni put hrvatske srednjovjekovne drame", u: *Dani Hvarškoga kazališta: građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu*, 12, Split, 1986., str. 13-15. O evolucionističkoj teoriji "razvoja" srednjovjekovne drame iz *planctusa* više u: K. ŠTRKALJ DESPOT, "Jedini srednjovjekovni hrvatski prozni *planctus*", str. 166-168.

uključujući i *planctuse*.⁷ To, primjerice, potvrđuje značajna podudarnost između najstarijega latiničnoga hrvatskog teksta *Gospina plača* iz *Rapske (Picićeve) pjesmarice* iz 1471. godine i vrbničkoga glagoljskog *Plača* s kraja 15. ili početka 16. stoljeća.⁸ Istaknutim primjerima versificiranih *Plačeva* do kraja 16. stoljeća pripadaju *Pěsan ot Muki Kristovi* iz 14. stoljeća, *Plač blažene Dive Marije* iz Klimantovićeve zbornika iz 1505. te *Plačevi* iz *Tkonskog zbornika* (početak 16. stoljeća), *Korčulanske* (1560.), *Osorsko-hvarske* (1563.), mlađe *Rapske pjesmarice* (1563.), dok je jedini primjer proznog *Plača* onaj iz glagoljskoga *Petrisova zbornika* (1468.).⁹

Kontinuitet prijepisnih i izvedbenih tradicija *Gospinih plačeva* potvrđuje glagoljski zbornik iz 1556. godine s područja Novoga Vinodolskog ili Rijeke, osobito važan za historiografiju glagoljaškog pjevanja. Njegovo pasionsko prikazanje *Muka Spasitelja našega* uključuje najstarije notne zapise u glagoljskim rukopisima, dva osmeračka dvostiha *Ne plačte se jure veće* u neumatskoj kurzivnoj notaciji.¹⁰ Predložak drugoga notiranog dvostiha nalazi se u starijem prijepisu *Plača blažene Gospoje Majke Božje* spomenutog Šimuna Klimantovića, franjevca trećoredca glagoljaša "Zadranina z Lukorana".¹¹ Upravo je franjevački red imao ključnu ulogu u prijepisnoj, prijevodnoj

⁷ EDUARD HERCIGONJA, "Glagoljaštvo u razvijenom srednjovjekovlju", u: EDUARD HERCIGONJA (ur.), *Hrvatska i Europa: kultura, znanost i umjetnost: srednji vijek i renesansa: (XIII–XVI. stoljeće)*, sv. 2., Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti – Školska knjiga, Zagreb, str. 190; K. ŠTRKALJ DESPOT, "Jedini srednjovjekovni hrvatski prozni *planctus*", str. 167.

⁸ NIKICA KOLUMBIĆ, "Glagoljaški udjel u formiranju hrvatske srednjovjekovne drame", u: *Croatica*, 9-10, Zagreb, 1977., str. 68.

⁹ K. ŠTRKALJ DESPOT, "Jedini srednjovjekovni hrvatski prozni *planctus*", str. 155-156.

¹⁰ Notni zapis *Ne plačte se jure veće* nalazi se u glagoljaškom zborniku koji se čuva u Arhivu HAZU u Zagrebu, Kodeks IV a. 47, fol. 1v-2. Prvu notnu transkripciju u suvremeno notno pismo izradio je Milovan Gavazzi. Vidi: MILOVAN GAVAZZI, "Muzika starohrvatskih crkvenih prikazanja", u: *Sveta Cecilija*, Zagreb, 3/1924., str. 72-74; MILOVAN GAVAZZI, "Muzika starohrvatskih crkvenih prikazanja", u: *Sveta Cecilija*, Zagreb, 4/1924., Zagreb, str. 105-108; HANA BREKO KUSTURA, *Glazba povijesnih hrvatskih zemalja u srednjem vijeku*, Leykam international, Zagreb, 2022., str. 97, 101-102.

¹¹ JERKO BEZIĆ, *Razvoj glagoljaškog pjevanja na zadarskom području*, Institut JAZU, Zadar, 1973., str. 144-147.

i prerađivačkoj djelatnosti te širenju *Gospina plača* na širem hrvatskom kulturnom prostoru,¹² osobito u Dalmaciji, Slavoniji te Bosni i Hercegovini. Unatoč višestoljetnom kontinuitetu pasionskih prikazanja u zagrebačkoj stolnoj crkvi u 17. i 18. stoljeću¹³ te postojanju kajkavskih *Gospinih plačeva*¹⁴ (primjerice u 19. i početkom 20. stoljeća na području Vrbovca),¹⁵ *Plač* se od 17. stoljeća do suvremenog izvedbenoga konteksta u 21. stoljeću prvenstveno vezuje uz čakavska i štokavska područja.

Neovisno o povijesnom širenju i velikom broju varijanata *Gospinih plačeva* na hrvatskom jezičnom području, na područjima Dalmacije, Slavonije, Bosne i Hercegovine najrašireniji su i najizvođeniji tekstovi bosanskih i dalmatinskih franjevaca s lokalnim preinakama:

- *Muka gorka Gospodina Isukrsta* Matije Divkovića (*Nauk krstjanski*, Venecija, 1616.),
- *Poslušajte, braćo mila* Tome Babića (*Cvit razlika mirisa duhovnoga*, Venecija, 1726.),
- *Što ste stali, o misnici* Petra Kneževića (*Muka Gospodina našega Isukrsta i plač Matere njegove*, Venecija, 1753.).¹⁶

Ovim se tekstovima od 19. stoljeća pridružuju i novije prerade Divkovićeve *Plača*:

- slavonskoga franjevca Marijana Jaića (*Napivi bogoljubnih cerkvenih pisamah*, Budim, 1850.)

¹² G. DOLINER, "Tradicijski napjevi *Gospinog plača*", str. 98, 103.

¹³ *Isto*, str. 101.

¹⁴ M. DEMOVIĆ, "Kajkavski *Gospin plač*", str. 234-282.

¹⁵ JANKO BARLÉ, "Pjesma u čast muke Isusove", u: *Sveta Cecilija*, Zagreb, 3/1915., str. 67-69.

¹⁶ STIPICA GRGAT (ur.), *Tradicijsko crkveno pučko pjevanje u Franjevačkoj provinciji Presvetoga Otkupitelja*, sv. 1, Split, 2011., str. 323-324. Na području ove franjevačke provincije osobito se izvodi dijaloški Kneževićev *Plač*, a izvode se i Babićev tekst te Divkovićev u redakciji fra Anđela Nuića. O rasprostranjenosti Babićeva *Gospina plača* pod naslovom *Verši od muke Isusove (Poslušajte, braćo mila)* u Zadarskoj nadbiskupiji vidi: J. BEZIĆ, *Razvoj glagoljaškog pjevanja na zadarskom području*, str. 190-191.

- hercegovačkog franjevca Anđela Nuića (Molitvenik *Gospa od anđela*, Mostar, 1892.).¹⁷

U tradicijskoj izvedbi, *Gospin plač* pripada korpusu pučkoga crkvenog pjevanja, čije temeljne glazbene karakteristike oblikuje silabičko pjevanje u osmercima s lokalnim specifičnostima vokalnog svjetovnog izričaja: svaka lokalna zajednica ima vlastiti melodijsko-ritamski uzorak, sastavljen od melostrofe od dva stiha. Takva melodijska ekonomičnost karakteristična je i za šire repertoarne kontekste pučkoga crkvenog pjevanja. Primjerice, tako se narativni *Plačevi* u Zadarskoj nadbiskupiji pjevaju na unificirani melodijsko-ritamski obrazac koji se rabi i u drugim osmeračkim pučkim crkvenim pjesmama. Osim arhaičnoga *Braćo, brata sprovodimo*, takve osmeračke pjesme potječu i iz *Cvita razlika*, tj. popularne *Babuše* (*Ja se kajem, Zdravo, Tilo Isusovo; Zdravo, Krvi Isusova, Blagoslov puka*).¹⁸ Za dijaloške *Plačeve* poput Kneževićeva karakteristična je podjela po ulogama (grupa pjevača, Isus, Marija, Ivan Evanđelist), što se odražava i na diferenciranost glazbenoga materijala.¹⁹

Opći tradicijski izvedbeni konteksti *Gospina plača* prvenstveno su vezani uz grupno pjevanje vjernika u crkvenom prostoru, a svoju najistaknutiju funkciju imaju u zajedničkom izvođenju nakon liturgija Velikoga četvrtka i/ili Velikog petka, ponegdje i u korizmenoj pobožnosti križnoga puta. Kao jedna od najraširenijih korizmenih pobožnosti, *Plač* svoj kontekstualni okvir širi na privatno vjerničko izvođenje u solističkoj ili grupnoj izvedbi. Izvodi se uz križeve na javnim prostorima,²⁰ tijekom manualnoga rada u kućanstvu te zemljoradničkim i stočarskim poslovima, u večernjim izvedbama u

¹⁷ Spomenuti izvori (od Divkovića do Nuića) doživjeli su velik broj izdanja, a pojedini su se njihovi dijelovi poput *Plačeva* zasebno tiskali i raspačavali među vjernicima. Povijesni prikaz tih izdanja izlazi izvan okvira ovoga rada.

¹⁸ J. BEZIĆ, *Razvoj glagoljaškog pjevanja na zadarskom području*, str. 191-192, 216; JERKO BEZIĆ, "Osmeračke pjesme u glagoljaškom pjevanju", u: *Prvi sastanak Međuaakademijskog koordinacionog odbora za ispitivanje tradicionalne narodne religiozne obredne muzike Jugoslavije, Sarajevo, 14. juna 1984.*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1989., str. 11-23.

¹⁹ V. notne transkripcije Kneževićevih *Plačeva* na području Franjevačke provincije Presvetog Otkupitelja (župe Bast – Baška Voda, Metković, Sinj, Sumartin), u: S. GRGAT, *nav. dj.*, str. 122-126.

²⁰ FERDINAND BRIXI, "Plač Gospin", u: *Sveta Cecilija*, Zagreb, 3/1916., str. 69.

krugu obitelji i susjeda, procesijama na Veliki petak te u drugim prilikama.²¹ Zaseban izvedbeni kontekst *Plača* oblikuje izvođenje specifičnog, arhaičnoga *Gospina plača* kao središnjeg dijela tradicijske procesije *Za križen* na otoku Hvaru, koja je 2009. godine uvrštena na UNESCO-vu Reprezentativnu listu nematerijalne kulturne baštine čovječanstva. Procesija i njezin glazbeni segment *Plača* u suvremenom su izvedbenom kontekstu, uz ritualni karakter i audiovizualno dokumentiranje, zadobili medijsku eksponiranost i turističku vidljivost.²² Najnoviji oblik izvedbe u kontroliranim uvjetima izvan konteksta obreda i privatne ili grupne molitve, predstavlja koncertna izvedba, osobito na manifestaciji *Pasionska baština* i smotrama pučkoga crkvenog pjevanja.

Glazbeno-repertoarna višeslojnost *Gospinih plačeva* očituje se i u izvedbi starijih tekstova na istom regionalnom području, primjerice u suvremenim terenskim snimanjima koje je u Požeškoj biskupiji 2012. godine provela Miroslava Hadžihusejnović Valašek. Osim novijega *Plača* Đure Ceznera iz 1934., melografski zapisi bilježe i pjevanje Babiceva teksta u lokalitetima Vetovo i Srednji Lipovac.²³ Ovoj tekstualnoj višeslojnosti pridružuje se i ona na području Bosne, u kojoj su se izvodili Divkovićeve i Kneževićevi tekstovi *Plača*,²⁴ a početkom 20. stoljeća i Jaićev tekst te *Gorko plače Gospa draga* Đure Ceznera.²⁵

²¹ S. GRGAT, *nav. dj.*, str. 325.

²² MAJA MILOŠEVIĆ, "Prilog (u)poznavanju procesije *Za križen* i napjeva *Gospina plača* na otoku Hvaru", u: *Bašćinski glasi*, 11, Split, 2015., str. 341-362; MARINA BLAGAIĆ – IVA NIEMČIĆ, "Otočne procesije kao ritualne reprodukcije zajedničkih temporalnosti: hvarska pasionska procesija (*Za križen*) i rapska marijanska procesija (*Križi*)", u: *Narodna umjetnost*, Zagreb, 2/2024., str. 161-172.

²³ MIROSLAVA HADŽIHUSEJNOVIĆ VALAŠEK, *Tradicijske crkvene pučke pjesme na području Požeške biskupije*, Požeška biskupija, Požega, 2020., str. 96-98.

²⁴ GORANA DOLINER, "Tradicijski napjevi *Gospinog plača* u Kreševu: pokušaj valorizacije", u: JOZO ČIKEŠ (ur.), *Pasionska baština: muka kao nepresušno nadahnuće kulture: Pasionka baština Bosne i Hercegovine: zbornik radova VI. međunarodnog znanstvenog simpozija*, Sarajevo, 2008., Udruga Pasionka baština, Zagreb, 2008., str. 293.

²⁵ F. BRIxi, *nav. dj.*, str. 69. Brixi ističe da je Jaićev *Plač* prerada Divkovićeve teksta. Vidi i: ZVONKO MARTIĆ, "Crkveno pučko pjevanje Hrvata u Bosni i Hercegovini u korizmno-uskrsnom vremenu", u: JOZO ČIKEŠ (ur.), *Pasionska baština: muka kao nepresušno nadahnuće kulture: Pasionka baština Bosne i*

Neovisno o službenom liturgijskom jeziku koji se u konkretnoj župi koristio do liturgijske reforme 1969., *Gospin plač* pripada zajedničkoj tradiciji hrvatskoga kulturnog, jezičnog i vjerskog prostora. Stoga se izvodi(o) kako u nekadašnjim glagoljaškim župama, kao i u onima s latinskim liturgijskim jezikom, te – kao primarno izvanliturgijska pučka pobožnost – oblikuje svojevrsnu sponu između višejezičnih liturgijskih tradicija na našim prostorima. U ovom širokom povijesnom, tekstualnom i izvedbenom okviru, tradicija *Gospina plača* razvijala se u regionalnim oblicima, čija se posebnost očituje u lokalnim varijantama tekstualnih, glazbenostrukturnih i izvedbenih karakteristika. Jedno od područja u kojem je ova tradicija i danas očuvana jest Hercegovina, o čemu će biti riječi u nastavku.

Relevantni radovi o pučkom crkvenom pjevanju Hercegovine ističu iznimnu važnost *Gospina plača* za vjerski život hercegovačkih katolika. *Plač* je i danas zadržao istaknuto mjesto u hercegovačkom tradicijskom pučkom crkvenom pjevanju te pripada najraširenijim korizmenim pobožnostima u Hercegovini.²⁶ Prvi prikaz hercegovačkoga crkvenog pjevanja, objavljen nakon Prvoga svjetskog rata, ocrtava skromnu sliku glazbenoliturgijskog života hercegovačkih franjevačkih župa. Sve do aktivnosti fra Anđela Nuića (1850.-1916.) u modernizaciji i standardizaciji crkvenoga pjevanja i glazbenog obrazovanja u Mostaru, Širokom Brijegu i drugim župama,²⁷ temeljni glazbeni repertoar hercegovačkoga pučkog crkvenog pjevanja čine *Gospin plač*, *Zdravo*, *Tilo Isusovo* i *U se vrime godišta*, koji koriste zajednički melodijsko-ritamski obrazac uz neznatne modifikacije.²⁸ Nakon T. Leke, i Niko Luburić potvrđuje arhaičnost *Plača* te ga povijesno pozicionira u razdoblje turske vladavine Hercegovinom. Luburić pretpostavlja da je ishodišnu glazbenostrukturnu jezgru *Plača* tvorio zajednički

Hercegovine 2.: zbornik radova VII. i VIII. međunarodnog znanstvenog simpozija Pasionka baština, Vitez, 2010. – *Buško Blato*, 2011., Udruga Pasionka baština, Zagreb, 2012., str. 592-595.

²⁶ SLAVKO TOPIĆ, "Gospin plač", u: *Sveta Cecilija*, Zagreb, 3-4/2010., str. 48; ZVONKO MARTIĆ, *nav. dj.*, str. 592.

²⁷ TADE LEKO, "Hercegovački franjevci i crkvena glazba", u: *Sveta Cecilija*, Zagreb, 2/1925., str. 47-48.

²⁸ TADE LEKO, "Hercegovački franjevci i crkvena glazba", u: *Sveta Cecilija*, Zagreb, 1/1925., str. 18.

hercegovački napjev, koji je tijekom vremena u usmenom prijenosu prolazio varijacije i transformacije sve do nastanka posve različitih lokalnih verzija.²⁹ Nastali 1990-ih u terenskom kontekstu solističkoga pjevanja u više hercegovačkih lokaliteta, Luburićevi notni zapisi ističu univerzalne strukturne značajke različitih napjeva:³⁰

- korištenje tonskih nizova umjesto modalitetnog ili tonalitetnog sustava
- melodijska prajezgra u lokalnim varijantnim oblicima
- melodijski ambitus pretežno ograničen na opseg terce, iznimno kvarte
- izostanak ornamenata
- silabičnost, uski odnos između teksta i glazbe
- fluidnija metarska organizacija.

Naime, umjesto Divkovićeve i drugih starijih tekstova, u Hercegovini se tijekom 20. stoljeća i u suvremenom dobu izvodi isključivo tekst fra Anđela Nuića, koji je objavljen 1892. kao prerada Divkovićeve *Plača*.³¹ I u Hercegovini su se izvedbeni konteksti odnosili na spomenute oblike individualnog i grupnoga pjevanja (manualni rad, put, obiteljske izvedbe, tijekom križnog puta), dok su se kolektivne izvedbe na tzv. korizmenim sijelima zadržale sve do 1970-ih. Pri tome upravo odnos liturgijskog i izvanliturgijskog izvedbenog konteksta razlikuje hercegovački *Plač* od dalmatinskoga: dok je u Dalmaciji uobičajeno pjevanje *Plača* nakon obreda Velikog četvrtka i petka (izvan liturgije), u Hercegovini je neliturgijski tekst *Plača* inkorporiran u liturgiju (tijekom čašćenja križa u Službi Muke Gospodnje na Veliki petak). Mogućnost utjecaja više izvedbenih tradicija *Gospina plača* može se predočiti kao kulturni i emotivni okvir Šimićeve pjesničke ekspresije

²⁹ NIKO LUBURIĆ, "Korizmene popijevke iz Hercegovine", u: *Sveta Cecilija*, Zagreb, 1-2/2019., str. 40.

³⁰ NIKO LUBURIĆ, "Gospin plač: korizmena popijevka iz Hercegovine", u: *Sveta Cecilija*, Zagreb, 3-4/2007., str. 20-23. U članku nisu naznačeni postojanje i eventualna pohrana Luburićevih terenskih zvučnih snimki *Plača*, koje bi u suvremenome kontekstu predstavljale iznimno vrijednu zvučnu etnomuzikološku građu.

³¹ NIKO LUBURIĆ, *Duhovne popijevke iz Hercegovine*, Vlastita naklada, Zagreb, 1994., str. 32.

i dramatizacije pasionskih motiva. Kulturno i vjersko okruženje zapadne Hercegovine, gdje je tradicija *Gospina plača* imala istaknuto mjesto u pučkoj pobožnosti i svakodnevnom životu, može se promatrati kao širi kontekst iz kojega proizlazi poetika pjesama *Raspeće* i *Marija* A. B. Šimića.

Prostorni i vjerski kontekst djetinjstva A. B. Šimića kao reflektivni okvir *Raspeća* i *Marije*

Tematika Boga trajno je prisutna u poeziji jednog od najvećih hrvatskih pjesnika uopće, Antuna Branka Šimića (1898.-1925.): od njegovih prvih lirskih, matoševskih radova (od 1913. do 1917.), potom u pjesmama ekspresionističke faze (od 1917. do 1919.) te naposljetku u posljednjoj fazi neoklasičnoga stila (od 1921. do 1925.).³² Uz teme tijela i smrti, "čežnja za onostranošću" tako pripada "trolistu Šimićevih opsesivnih tema."³³ U slojevitom Šimićevoj slici religijskih doživljaja i promišljanja, Šimić u kratkom životnom vijeku prelazi put od tradicionalnoga katoličkoga poimanja Boga i vjere, preko njezina propitivanja, sumnji i napuštanja, do teozofije, panteizma i panmaterijalizma, zbog čega ga Drago Šimundža naziva "pjesnikom religioznih nemira."³⁴ A. B. Šimić nalazi se na razmeđu vjere i nevjere.³⁵ S jedne strane on je "iskorijenjen vjernik, dijete svoga zavičaja i hercegovačke tradicije, s druge, religiozni nemirnik i moderni skeptik,"³⁶ osobito nakon preseljenja u Zagreb (1915.). Uzimajući u obzir kompleksan Šimićev kulturni, misaoni i religiozni kozmos, moguće je promotriti ulogu Šimićeva hercegovačkoga podrijetla, tradicionalnoga

³² KRYSZYNA PIENIAŻEK, *Pjesničko stvaralaštvo Antuna Branka Šimića*, Zagreb, Matica hrvatska, 2000., str. 100-126.

³³ TONKO MAROEVIĆ, "Teški zrak Antuna Branka Šimića", u: ANTUN BRANKO ŠIMIĆ, *Teški zrak: sabrane pjesme*, (prir. Tonko Maroević), Školska knjiga, Zagreb, 2012., str. 359. Vidi i: K. PIENIAŻEK, *nav. dj.*, str. 20-21.

³⁴ DRAGO ŠIMUNDŽA, "Odrasi vjere i nevjere u hrvatskoj književnosti: Antun Branko Šimić – pjesnik religioznih nemira", u: *Crkva u svijetu*, Split, 2/1982., str. 162; DRAGO ŠIMUNDŽA, *Bog u djelima hrvatskih pisaca: vjera i nevjera u hrvatskog književnosti 20. stoljeća*, sv. 2, Matica hrvatska, Zagreb, 2005., str. 41-47.

³⁵ D. ŠIMUNDŽA, *Bog u djelima hrvatskih pisaca*, str. 62-63.

³⁶ *Isto*, str. 45.

društvenog i vjerskog okružja te pučkog tradicijskoga *Gospina plača* u njegovim kasnim pjesmama biblijske tematike – *Raspeće* i *Marija*.

Temeljni biografski podatci o djetinjstvu i odrastanju Antuna Branka Šimića (1898.-1925.) daju prostorno-kulturni i vjerski kontekstualni okvir za razumijevanje odnosa *Gospina plača* i Šimićevih dviju pjesama. Šimić je rođen 1898. u mjestu Drinovci kod Gruda u zapadnoj Hercegovini u obitelji Martina Šimića (1871.-1961.) i Vide rođ. Tomas (1873.-1967.), kao drugo od devetero djece. Njegov je otac pripadao društvenom sloju imućnog i obrazovanoga seljaštva te je ujedno bio i vlasnik trgovine i gostionice.³⁷ Društveni i vjerski ambijent Drinovaca u Šimićevu su djetinjstvu odražavali bogobožnost i katolički moral,³⁸ a u mjestu je do 1916. godine župnik bio glazbenoobrazovani fra Veljko Milas.³⁹ Drinovačke obitelji bile su duboko oblikovane katoličkim identitetom i vjerskom praksom: primjerice, ambijent svakodnevne obiteljske molitve u drinovačkim kućama Šimićeva djetinjstva Ana Pintarić usporedila je s "kapelicom".⁴⁰ Povezanost Šimićeve obitelji s franjevačkim redom pokazuje i podatak da je Šimićevu obitelj posjećivalo više starijih franjevačkih kandidata koji su u njegovoj kući čitali časopise na koje je otac Martin bio pretplaćen.⁴¹ I sâm je Šimić imao nakanu postati franjevcem te je 1910. ušao u franjevačko sjemenište i gimnaziju na Širokom Brijegu,⁴² koje napušta 1913. godine zbog sumnje u primljena tradicionalna vjerska shvaćanja.⁴³ Međutim, tematika Boga i vjere do Šimićeve smrti ostaju

³⁷ NEDJELJKO MIHANOVIĆ, "Ljetopis Antuna Branka Šimića", u: ANTUN BRANKO ŠIMIĆ, *Izabrane pjesme*, (prir. Nedjeljko Mihanović), Matica hrvatska, Zagreb, 2012., str. 43.

³⁸ MILA PANDŽIĆ, *Hercegovina u književnom djelu Antuna Branka Šimića: doktorski rad*, Sveučilište u Zadru, 2017., str. 113.

³⁹ T. LEKO, "Hercegovački franjevci i crkvena glazba", u: *Sveta Cecilija*, Zagreb, 2/1925., str. 48.

⁴⁰ ANA PINTARIĆ, "Gospode, Tebi!... Hosana – Hosana!: Antun Branko Šimić od tragičnoga do radosnoga ljudskog postojanja", u: VLADO PANDŽIĆ (ur.), *Zbornik radova s Međunarodnoga znanstvenog skupa o hrvatskom književniku Antunu Branku Šimiću, Drinovci, 5. i 6. rujna 2008.*, Ogranak Matice hrvatske, Drinovci, 2008., str. 75.

⁴¹ M. PANDŽIĆ, *nav. dj.*, str. 55.

⁴² *Isto*, str. 113, 128.

⁴³ D. ŠIMUNDŽA, *Bog u djelima hrvatskih pisaca*, str. 45.

njegovom trajnom pjesničkom tematikom, a Drinovci mjesto kojemu se, unatoč višegodišnjim izbjavanjima, uvijek iznova vraća.

Drinovačko djetinjstvo A. B. Šimića bilo je obilježeno dvama utjecajima važnima za ovu temu: katoličkim obiteljskim svjetonazorom i interesom za hercegovačku narodnu baštinu. Iz drinovačke župe potjecao je i velik broj franjevačkih redovničkih i svećeničkih zvanja, uključujući i fra Anđela Nuića, čiji su *Gospin plač* (1892.) u više od 20 izdanja *Molitvenika* recitirale i pjevale generacije hercegovačkih vjernika tijekom 20. stoljeća.⁴⁴ Ranije je spomenuto da je Nuićev tekst prerada Divkovićeva *Plača*, kao nastavka duže povijesne tradicije. Na hercegovačku interpretaciju *Gospina plača* s tekstom *Muka gorka Gospodina Isukrsta* ukazuju i trenutno najstariji poznati notni zapisi. Prvoga je neposredno nakon Prvoga svjetskog rata izradio T. Leko (Bijelo Polje kod Mostara).⁴⁵ Srodne kraće notne zapise zabilježio je tijekom 1930-ih franjevac Branko Marić u župama Široki Brijeg, Čerin (Brotnjo), Mostarski Gradac i Posušje.⁴⁶ Marić je istaknuo i onodobnu praksu pjevanja tijekom čuvanja stada, ali i kolektivnoga pjevanja na sijelima i prelima. U takvom kulturnom okruženju moguće je pretpostaviti da su obitelji poput Šimićeve sudjelovale u kolektivnim izvedbama *Plača* na prelima i sijelima, kao i da su u kućanstvima koja su poticala obrazovanost i tiskanu riječ, bili prisutni primjerci Nuićeva *Molitvenika* iz kojih se *Plač* čitao, recitirao ili pjevao. Šimićeva obitelj može se svrstati u takav vjerski, kulturni i obrazovani društveni krug. Ipak, fizičko posjedovanje tiskanoga teksta ne predstavlja ključan element za glazbenu izvedbu *Plača*, pa tako ne svjedoči ni o izravnom utjecaju na A. B. Šimića. U članku iz 1919. godine T. Leko donosi i kraći etnografski izvještaj o načinu prijenosa *Gospina plača* još iz vremena turske okupacije: stariji su mještani

⁴⁴ Više o djelovanju A. Nuića u: T. LEKO, "Hercegovački franjevci i crkvena glazba", u: *Sveta Cecilija*, Zagreb, 1/1925., str. 19-20. Vidi i: ANĐELO NUIĆ, *Molitvenik fra Anđela Nuića*, (prir. Ante Marić), Hercegovačka franjevačka provincija Uznesenja Blažene Djevice Marije, Mostar, 2011., str. 5-6.

⁴⁵ TADE LEKO, "Nešto o narodnoj glazbi u Bijelom Polju kod Mostara", u: *Sveta Cecilija*, Zagreb, 5/1919., str. 121.

⁴⁶ BRANKO MARIĆ, "Bilješke k crkvenim pučkim pjesmama u Bosni i Hercegovini", u: *Sveta Cecilija*, Zagreb, 3/1933., str. 124. Martić je u Livnu zabilježio notni zapis Kneževićeva teksta *Što ste stali, o misnici. Isto*, str. 126.

Leki pripovijedali kako su *ujaci* (franjevci za vrijeme okupacije) okupljali vjernike te ih, nakon vjerske poduke, učili i pjevanju *Gospina plača*.⁴⁷ Daljnji prijenos *Plača* oslanja se na usmenu tradiciju, o čemu će i poslije biti riječi. Ovaj aspekt pučke usmene tradicije blizak je drugoj utjecajnoj sferi u Šimićevu djetinjstvu, interesu za bilježenjem hercegovačkoga narodnog usmenog nasljeđa.

Prema sjećanjima Šimićeva brata Stanislava, Antun Branko je kao učenik trećeg i četvrtoga razreda drinovačke pučke škole (od 1908. do 1909.) prije nastave slušao suučenike koji su pripovijedali hercegovačke narodne priče, prikupljao ih i zapisivao u niz školskih bilježnica. Pri tome se osobito oslanjao na kazivanja jednoga dječaka koji je imao kvalitetnije pamćenje te znao napamet više priča od drugih suučenika.⁴⁸ Ovaj osobni iskaz prvorazrednoga svjedoka onog vremena potvrđuje da Šimićev interes za hercegovačku narodnu usmenu književnost te etnološko prikupljanje sâme građe seže u djetinjstvo. Utjecaj ovog interesa odražava se i u njegovoj trajnoj zaokupljenosti zavičajnim motivima – ponajprije u prisutnosti Hercegovine kao zavičajnog prostora i motiva te u uporabi regionalnih i lokalnih jezičnih obilježja u svim pjesničkim fazama: od ranih pjesama (1912.-1917.) do *Pjesama* (1920.-1925.).⁴⁹ *Gospin plač*, kao religijski pučki glazbeni i usmenoknjiževni izričaj, pripada korpusu hrvatske i hercegovačke usmene i glazbene tradicije. Premda cilj ovoga rada nije dokazivanje izravnog utjecaja tradicije *Gospina plača* na pjesništvo A. B. Šimića, kulturni i religijski kontekst njegova hercegovačkog djetinjstva otvara mogućnost promišljanja o dodirnim motivskim točkama između pučke pasionske tradicije i Šimićeve poezije. Upravo će se na tim motivskim i simboličkim podudarnostima temeljiti komparativna analiza *Gospina plača* i pjesama *Raspeće* i *Marija, što slijedi u nastavku*.

⁴⁷ T. LEKO, "Nešto o narodnoj glazbi u Bijelom Polju kod Mostara", str. 121.

⁴⁸ STANISLAV ŠIMIĆ, "Pogovor o djelu A. B. Šimića", u: ANTUN BRANKO ŠIMIĆ, *Sabrana djela: Poezija*, (ur. Stanislav Šimić), knj. 1, Zagreb, Znanje, 1960., str. 291-292.

⁴⁹ M. PANDŽIĆ, *nav. dj.*, str. 97-172.

Motivi patnje i smrti u *Gospinu plaču* i u pjesmama *Raspeće* i *Marija* A. B. Šimića

Pjesme *Raspeće* i *Marija* pripadaju kasnom Šimićevu opusu (nastale od ljeta 1920. do svibnja 1925.), a u suvremenoj nakladničkoj produkciji tiskaju se pod naslovom *Pjesme (1920.-1925.) – Pjesme o tijelu*.⁵⁰ U pjesmama se prvenstveno ističe biblijska, pasionska tematika: opis Kristova raspeća i smrti (*Raspeće*) te emocionalne patnje Kristove majke Marije pod križem (*Marija*).⁵¹ U dvanaest semantičkih modela smrti, koje je u Šimićevoj poetici smrti uočila Andrijana Kos Lajtman, ove dvije pjesme tvore model *smrt kao biblijski događaj: raspeće na križu*.⁵² Upravo ova tematika ujedno predstavlja i zajedničku tematsko-motivsku jezgru koja dvije Šimićeve pjesme povezuje s *Gospinim plačem* kao motivskim, jezičnim, dramskim i emocionalnim ishodištem. Konkretno povezivanje prikazat će se na odabranim primjerima ulomaka pjesama. Radi jasnijeg uvida u srodnosti i razlike između tradicijskoga *Gospina plača* i Šimićevih pjesama *Raspeće* i *Marija*, ključni elementi komparativne analize prikazani su tablično, kroz razine: motivske strukture pasionskog događaja, kompozicijsku strukturu te jezično-stilske karakteristike.

U prvome primjeru, Šimićev narativni opis atmosfere nakon Kristova raspeća (*Raspeće*) blizak je pučkom opisu istoga trenutka iz *Gospina plača*:⁵³

⁵⁰ *Isto*, str. 161.

⁵¹ K. PIENIAŻEK, *nav. dj.*, str. 124-125; D. ŠIMUNDŽA, *Bog u djelima hrvatskih pisaca*, str. 69-70; JASNA ŠEGO – ANTUN VOLENIK, "Biblijski temelji u odabranim pjesmama Kranjčevića, Šimića i Ujevića", u: *Obnovljeni život*, Zagreb, 3/2012., str. 376-378; ANDRIJANA KOS LAJTMAN, *Poetski napon smrti: od krika do tišine*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2022., str. 112-115.

⁵² A. KOS LAJTMAN, *nav. dj.*, str. 112-115.

⁵³ ANTUN BRANKO ŠIMIĆ, *Izabrane pjesme*, (prir. Nedjeljko Mihanović), Matica hrvatska, Zagreb, 2012., str. 174; A. NUIĆ, *Molitvenik fra Andela Nuića*, str. 301.

Tablica 1. Komparativna analiza *Gospina plača* i pjesme *Raspeće* A. B. Šimića

<i>Gospin plač (Muka gorka Gospodina Raspeće, A. B. Šimić Isukrsta), A. Nuić</i>	
"Kada glavu Isus prignu Tad sva tuga Majku stignu. Po ti način tad procvili Da svud tužan glas razdi'li. Nebo uze tamnost na se, jer izdahnu koj' nas spase; A zemlja se trese kruto, gdje Marija cvili ljuto. Strahovita trešnja nasta, kamenje se pusto rasta; I grobovi otvoriše, mrtvi iz njih izadoše. Tmine zemlju svu pokriše, po svem svijetu tamno biše."	"Tek kada čovjek s križa jednom, dvaput kriknu i onda (prestav biti čovjek) divlje riknu usplahireni konji počеше se dizati u propanj I nasta metež, u kojem se izmiješaše i konji i ljudi Uz konjsku njisku (na ljudsku nalik vrisku) rik raspetoga rasijecaše zrak i neki spaziše da nebo potamni i da munje križati počеше."
Motivska srodnost	
<i>Pasionski motiv:</i> - raspeće i smrt Isusa Krista - kozmička reakcija svijeta (priroda) - Marijina patnja	<i>Pasionski motiv:</i> - raspeće i smrt Isusa Krista - reakcija svijeta (ljudi, životinje, priroda) - odsutnost Marijine perspektive
<i>Prirodni fenomeni i poremećaji kao kozmička reakcija (tama, potres, uskrснуće mrtvaca):</i> - "nebo uze tamnost na se", "tmine zemlju svu pokriše" - "zemlja se trese kruto", "strahovita trešnja nasta" - "grobovi otvoriše", "mrtvi izadoše"	<i>Prirodni fenomeni i poremećaji kao kozmička reakcija (tama, munje):</i> - "nebo potamni" - "munje križati počеше"
<i>Zvuk (plač):</i> - Marijin plač ("procvili", "cvili ljuto")	<i>Zvuk (Krist, životinje):</i> - "kriknu", "divlje riknu" "rik raspetoga" - "konjska njiska"
<i>Pokret (kozmička kretanja prirode i mrtvih):</i> - "kamenje se pusto rasta" - "mrtvi iz njih izadoše"	<i>Pokret (kretanje živih bića):</i> - "usplahireni konji počеше se dizati u propanj" - "i nasta metež"
<i>Ljudske emocije (Marijina tuga):</i> - "tad sva tuga Majku stignu. Po ti način tad procvili..." - "Gdje Marija cvili ljuto"	<i>Ljudske emocije (Kristova patnja):</i> - "divlje riknu" - "rik raspetoga rasijecaše zrak"

Kompozicijska struktura	
<i>Dramaturška gradacija:</i>	<i>Dramaturška gradacija:</i>
- Marijin plač – tama – potres – uskrснуće mrtvih	- metež – krik i smrt Kristova – tama i munje
Jezično-stilske karakteristike	
<i>Dramatična narativnost</i> (dojam kaosa):	<i>Dramatična narativnost</i> (dojam kaosa):
- Marijin plač, dvostruko isticanje tame na zemlji, potres, uskrснуće mrtvih	- metež, interakcija ljudi i konja, zvukovi, sijevanje munja
<i>Intenzivni vokabular</i> (emocionalni naboj):	<i>Intenzivni vokabular</i> (emocionalni naboj):
- "cvili ljuto", "strahovita trešnja", "po svem svijetu tamno biše"	- "usplahireni", "metež", "rasijecaše", "rik"
<i>Glagolska vremena kao stilska sredstva:</i>	<i>Glagolska vremena kao stilska sredstva:</i>
- aorist kao dominantno vrijeme: "stignu", "procvili", "izdahnu", "otvoriše", "izađoše"	- aorist i imperfekt: "počeše", "izmiješaše", "rasijecaše", "spaziše"

Usporedba ulomaka iz Šimićeve pjesme *Raspeće* i Nuićeva *Gospina plača* pokazuje niz motivskih, kompozicijskih i jezično-stilskih podudarnosti. U oba teksta raspeće je prikazano kroz dramatične reakcije prirode (tama, potres, snažni zvučni efekti koji pojačavaju emocionalni intenzitet događaja). Dok *Gospin plač* naglašava Marijinu patnju i kozmičke znakove Kristove smrti, Šimićev tekst fokusira se na kaotičnu reakciju ljudi i životinja, bez Marijina prisustva i perspektive. U oba teksta može se uočiti slična dramaturška gradacija istoga događaja: u oba teksta Kristova smrt pokreće reakcije (od ljudskog ili životinjskoga krika i žalovanja do kozmičkih poremećaja u prirodi). No *Gospin plač* slijed događaja interpretira u okviru tradicijskoga vjerskog i pučkog narativa, a Šimićevo *Raspeće* u zgusnuti, moderni poetski tekst. Zanimljivu dodirnu točku između *Plača* i *Raspeća* čini i zvučna dimenzija teksta: u *Plaču* je dominantan zvuk ljudski glas ("cvili"), dok Šimić koristi akustičke slike ("njiska", "vrisak", "rik"). Unatoč razlikama, oba teksta dijele izražajnu dramatizaciju pasionskoga događaja i srodne jezično-stilske osobine, što upućuje na njihovu povezanost.

Sljedeća tablica donosi komparativnu analizu dijelova *Gospina plača* i Šimićeve pjesme *Marija* po motivskim, kompozicijskim i jezično-stilskim karakteristikama:⁵⁴

Tablica 2. Komparativna analiza *Gospina plača* i pjesme *Marija* A. B. Šimića

<i>Gospin plač (Muka gorka Gospodina Isukrsta), A. Nuić</i>	<i>Marija, A. B. Šimić</i>
"Kad ga vidje tužna Mati, Počne suze prol'jevati I zavapi: 'Ajme, Sinu, Što mimo me šuteć minu? Što toliko hitro bježiš, Ali me se Majke stidiš? Obazri se, zlato moje, Marija te Majka zove."	"I ja mislim često Na onaj bol u tvom licu što se javi Kad tvoj se porod stade odvrćat od tebe (...)
(...) Puk nemili teb' umori, Koga s Ocem ti sam stvorio; Kog' izvede iz Egipta I manom ga još napita, I dobra mu svaka dade, A on toga ne poznade, Već krv tvoju tako proli, Meni gorke dade boli."	I da si na koncu svih muka i svih boli vidjela svoj poziv službenice i smjerno prignula se pred zakonom koji tako hoće
Motivska srodnost:	
- majčinska patnja zbog Kristova distanciranja od nje - intenzivan emotivni doživljaj Kristove patnje - pasionski motiv trpljenja zbog Božjega plana (povijesno-biblijska dimenzija, novi "Zakon koji tako hoće" kroz Kristovu smrt, Marijina uloga Božje službenice) - izostanak prirodnih fenomena i poremećaja - zvuk i gesta: "zavapi" (<i>Plač</i>), "smjerno prigibanje" (<i>Marija</i>)	
Kompozicijska struktura	
Dramaturška gradacija:	Dramaturška gradacija:
- nabranje radnji: Marijin plač, - biblijski događaji - obraćanje Marije Isusu	- refleksivnost i introspekcija, razvoj emocija, svijest o pozivu na trpljenje - obraćanje autora Mariji

⁵⁴ A. B. ŠIMIĆ, *Izabrane pjesme*, str. 175; A. NUIĆ, *Molitvenik fra Andela Nuića*, str. 285-286, 305.

Jezično-stilske karakteristike

Intenzivan vokabular (emocionalna ekspresivnost):

- "suze prol'jevati", "hitro bježiš", "zlato moje", "meni gorke dade boli"

Intenzivan vokabular (emocionalna ekspresivnost):

- "bol na tvom licu", "na koncu svih muka i svih boli", "smjerno prignula"

Perspektiva (pučki izričaj):

- narativna, formalnija, arhaična, pučki izričaj

Perspektiva (umjetnički izričaj):

- subjektivno doživljavanje, unutarnja refleksija, umjetnički izričaj

Glagolska vremena kao stilska sredstva

- aoristi: "vidje", "zavapi", "izvede"
- infinitivi kao dopune: "prol'jevati", "odvraćat"

- veća raznolikost glagolskih vremena

Unatoč višestrukoj motivskoj srodnosti između *Gospina plača* i Šimićeve *Marije*, u kojoj zasebno mjesto zauzima motiv Marijine patnje radi Kristove distanciranosti, ostali su pjesnički izričaji različiti u pogledu kompozicijske strukture te jezično-stilskih karakteristika. Dok *Marija* kroz subjektivni doživljaj i intimistički, refleksivni izričaj prenosi Marijinu patnju, *Gospin plač* dramatizira događanja kroz pučki narativ. Unatoč prvotnom otklonu od pučke marijanske tradicijske religioznosti, Šimićeve Marija u konačnici prihvaća ulogu službenice, što znači i usklađivanje s nasljeđem *Plača*. Šimić tako povezuje tradicionalne pasionske motive s modernim pjesničkim senzibilitetom, a *Marija* transformira tradicijsku pučku pasionsku poetiku u introspektivnu liriku 20. stoljeća.

Komparativna analiza motiva, kompozicijske strukture, jezično-stilskih karakteristika u *Gospinu plaču* i dvjema Šimićevim pjesmama (*Raspeće* i *Marija*) pokazuje kako zapadnohercegovačka tradicija *Plača* stvara kulturni i emocionalni okvir za oblikovanje individualne pjesničke ekspresije. S jedne strane postoje jasne razlike u tekstualnim korpusima, primjerice u stihu. Dok je *Gospin plač* oblikovan u osmeračkom stihu karakterističnom za pučku pasionsku poeziju, obje Šimićeve pjesme koriste slobodni stih i fragmentiranu sintaksu, čime se tradicionalni motivi prenose u modernistički pjesnički izraz. S druge strane, motivske i stilske podudarnosti između *Plača* i Šimićevih pjesama, osobito pjesme *Raspeće*, upućuju na mogućnost čitanja Šimićeve poezije u širem kontekstu pučke religijske tradicije

i modernoga hrvatskog pjesništva. Međutim, ovaj odnos ne bi trebalo shvaćati u doslovnom smislu, već u njegovu širem kulturnom i vjerskom kontekstu. U njemu *Gospin plač*, kao segment kulturnoga pamćenja, zadržava i prenosi kolektivno pamćenje te gradi kolektivne identitete hercegovačkih lokalnih zajednica, što se ugrađuje i u visokoindividualizirana umjetnička ostvarenja poput Šimićeve poezije. Stoga će se završni dio ovoga rada fokusirati na ulogu zapadnohercegovačkoga *Gospina plača* u oblikovanju kulturnog pamćenja i kolektivnog identiteta.

Zapadnohercegovački *Gospin plač* i kulturno pamćenje

Pučko crkveno pjevanje u Hercegovini u svojim se temeljnim glazbenim značajkama i vrstama nije bitnije mijenjalo do liturgijske reforme 1969. godine. U njegovu okviru, tradicija individualnog i kolektivnoga pjevanja *Plača* teče u kontinuitetu sve do kraja 1970-ih godina. Njegov usmeni karakter i prijenos ne potvrđuju samo ranije navedeni radovi, koji su objavljeni od 1919. do drugog desetljeća 21. stoljeća, već i trenutno najstarije poznate zvučne snimke *Gospina plača* iz Veljaka, Graba i Sinca, potom Čerina, Čapljine, Dubrave, Hrasna i Trebižata u zapadnoj Hercegovini. Snimke pjevanja lokalnih pučkih crkvenih pjevača, rođenih između 1900. i 1938., snimio je 1976. godine etnomuzikolog Stepan Stepanov. Danas su ove analogne snimke (magnetofonske vrpce) pohranjene u Staroslavenskom institutu u Zagrebu, a njihovi digitalizirani oblici u otvorenom pristupu u STIN-ovom Digitalnom repozitoriju glagoljaškoga pjevanja.⁵⁵ Važnost tih povijesnih zvučnih snimki za ovu temu predstavlja specifičan značenjski sloj, jer su na snimkama zabilježeni upravo oni glazbeni idiomi koje je A. B. Šimić u lokalnoj varijanti mogao slušati i pjevati u djetinjstvu. Takvi lokalni idiomi, sačuvani u kontinuitetu usmene tradicije, dali su doprinos oblikovanju kulturnog okvira zajedništva i identitetske pripadnosti, a u tom je okviru Šimić čuvao i afirmirao svoj hercegovački identitet do kraja života.⁵⁶ Raz-

⁵⁵ <https://stin.hr/sadrzaj/cd-141-152/> – STAROSLAVENSKI INSTITUT, *Digitalni repozitorij glagoljaškoga pjevanja*, CD 141-152 (22. 3. 2026.).

⁵⁶ O Hercegovini kao identitetskom i "zavičajnom prostoru" u Šimićevo pjesničkom i proznom opusu vidi: M. PANDŽIĆ, *nav. dj.*, str. 97-256.

granati izvedbeni konteksti hercegovačkoga *Gospina plača* doprinijeli su oblikovanju i ispreplitanju religijskog identiteta s lokalnim te nacionalnim hrvatskim identitetom.⁵⁷ Ovo ispreplitanje kolektivnih identiteta počiva na kolektivnom pamćenju i međugeneracijskom prijenosu *Plača* kao specifičnoga segmenta kulturnog pamćenja, čime će se dati novi pogled na ovaj oblik tradicijskog crkvenog pjevanja.

Unutar teorije kulturnoga pamćenja Jana Assmanna, kolektivni identitet zauzima osobito važno mjesto. Budući da je društveno uvjetovan, oblikovan je kolektivnim pamćenjem zajednice kao "sustavu njenih znakova, simbola i praksi."⁵⁸ Kolektivno pamćenje ponajprije se odnosi na ruralne zajednice čija se kultura temelji na pamćenju,⁵⁹ a ukotvljeno je u figurama sjećanja i mjestima pamćenja. Za ovu su temu interesantne *figure sjećanja*, simboličke figure koje osiguravaju identitet zajednice te su povezane s prostorom, vremenom, grupom i mogućnošću rekonstruiranja.⁶⁰ *Gospin plač* kao usmena kulturna tradicija predstavlja prvorazrednu glazbenu figuru sjećanja jedne lokalne ruralne zajednice, čija *živa glazbena izvedba* nosi obilježja kulturnoga pamćenja kakve je definirao Assmann. U nastavku će se konkretizirati mjesto *Gospina plača* u teoriji kulturnog pamćenja.

Smještena u davnu i neodređenu prošlost turskih vremena, tradicija *Gospina plača* u Hercegovini ima obilježja "mitske prapovijesti,

⁵⁷ STIPAN TADIĆ – PETAR BILOBRK, "Religijske sastavnice u kontekstu hrvatskog identiteta na primjeru pučkog crkvenog napjeva *Gospin plač*", u: KREŠIMIR BUŠIĆ – MATIJAS BAKOVIĆ (ur.), *Kulturna baština i identitet Hrvata u Bosni i Hercegovini: zbornik radova s međunarodnoga znanstveno-stručnoga skupa Kulturna baština i identitet Hrvata u Bosni i Hercegovini, Široki Brijeg, 10. - 11. studenoga 2022.*, Institut za istraživanje migracija, Zagreb, 2024., str. 73-75, 83.

⁵⁸ MAJA BRKLJAČIĆ – SANDRA PRLENDA, "Zašto pamćenje i sjećanje", u: MAJA BRKLJAČIĆ – SANDRA PRLENDA (prir.), *Kultura pamćenja i historija*, Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb, 2006., str. 12.

⁵⁹ PIERRE NORA, "Između pamćenja i historije: problematika mjestâ", u: MAJA BRKLJAČIĆ – SANDRA PRLENDA (prir.), *Kultura pamćenja i historija*, Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb, 2006., str. 24.

⁶⁰ JAN ASSMANN, "Kultura sjećanja", u: MAJA BRKLJAČIĆ – SANDRA PRLENDA (prir.), *Kultura pamćenja i historija*, Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb, 2006., str. 53-57, 64-65.

događaja u apsolutnoj prošlosti."⁶¹ Ovakvo pozicioniranje *Plača* u vremenski neodređenu prošlost onemogućuje utvrđivanje podrijetla napjeva. Primjerice, nije poznato podrijetlo lokalnih napjeva Kneževićeva *Plača* u obližnjoj Bosni (mogući Kneževićevi notni zapisi uz prvo izdanje iz 1753., njihovi prijepisi ili pak posve drukčije podrijetlo), no sigurno je da su se napjevi prenosili usmenim prijenosom.⁶²

Različiti izvedbeni konteksti *Gospina plača* počivaju u svakodnevici, ali i u "ceremonijalnoj komunikaciji i blagdanu", što je svojstveno kulturnom pamćenju: tako se *Plač* u Hercegovini izvodi i unutar vjerskoga rituala (obreda) križnog puta tijekom korizme i u Službi Muke Gospodnje na Veliki petak. Unutar vjerskog obreda koji posjeduje precizno utvrđena i objektivna pravila, *Plač* ima funkciju "tradicionalnoga simboličkoga kodiranja/inscenacije u riječi" i glazbi.⁶³ Povezanost takve izvedbe *Plača* s konkretnim obrednim mjestima poput crkve ili križnoga puta, ove prostorne odrednice jasno definiraju kao *mjesta pamćenja*. Kolektivno izvođenje *Plača* na večernjim sijeima i prelima posjeduje društvenu dinamiku i ritualni karakter, što predstavlja dodatni izvedbeni kontekst koji je svojstven kulturnom pamćenju. Naposljetku, "nositelji" (tj. prenositelji) *Plača* su, kako kaže Assmann, "specijalizirani nositelji tradicije": ponajprije su to bili franjevci ("ujaci") koji poučavaju zajednicu i prenose joj vjerski, tekstualni i glazbeni sadržaj *Plača*,⁶⁴ a potom stariji članovi zajednice kao stupovi međugeneracijskoga prijenosa unutar zajednice. U ovom je prijenosu ključno kolektivno pamćenje kao "istraživanje zajedničkog identiteta koji ujedinjuje društvenu grupu, bilo ona obitelj ili nacija", zbog čega se govori i o *povijesti mentaliteta*.⁶⁵

Kolektivni identitet zajednice u primjeru *Gospina plača* podupire etnomuzikološko shvaćanje *glazbene zajednice* kao kolektiviteta kojega

⁶¹ Isto, str. 67.

⁶² G. DOLINER, "Tradicijski napjevi *Gospinog plača* u Kreševu", str. 298.

⁶³ J. ASSMANN, "Kultura sjećanja", str. 67.

⁶⁴ T. LEKO, "Nešto o narodnoj glazbi u Bijelom Polju kod Mostara", str. 121.

⁶⁵ ALON CONFINO, "Memory and the history of mentalities", u: ASTRID ERLI – ANSGAR NÜNNING (ed.), *Cultural memory studies: an international and interdisciplinary handbook*, Walter de Gruyter GmbH, Berlin, 2008., str. 81.

stvaraju i utemeljuju *glazbene izvedbe*,⁶⁶ pri čemu materijalni artefakti poput notnih izvora imaju sekundarno značenje u odnosu na usmeni prijenos. Unatoč njegovu tekstualnom kodificiranju, izvedba i međugeneracijski prijenos *Gospina plača* oslanja se na memoriziranje i usmeno izvođenje velikoga broja stihova (recitiranje ili pjevanje), pri čemu tiskani tekst ili notni zapis u praksi mogu imati mnemotehničku funkciju.⁶⁷ Kasnija terenska istraživanja N. Luburića potvrđuju usmenu tradiciju i prijenos *Plača*, pri čemu Luburić ističe nekadašnju razmjerno visoku nepismenost stanovništva u prošlosti, ali i iznimnu sposobnost izvođača da upamte i u cijelosti reproduciraju opsežan Nuićev tekst (668 osmeraca).⁶⁸ Glazbenostrukturalna jednostavnost napjeva podređenoga tekstu i korištenje glazbenih formula kao zajedničkog obrasca u svim osmeračkim stihovima dodatno osigurava lakši usmeni prijenos tradicije. Tako se *Gospin plač* u Hercegovini kontinuirano usmeno prenosi kroz generacije, oblikujući kolektivno pamćenje i kolektivni identitet zajednice. Funkcionirajući kao figura sjećanja, izvedba *Plača* u obredima i svakodnevicu čini ga segmentom kulturnoga pamćenja u kulturnom prostoru ruralne Hercegovine.

Zaključak

Gospin plač dio je europske vjerske, glazbene i pjesničke tradicije *Planctusa Mariae*, čiji korijeni sežu u srednjovjekovlje. Svoj je poseban odjek *Gospin plač* na hrvatskome kulturnom i jezičnom prostoru imao u pučkim oblicima i izvedbama, pri čemu je franjevački red imao istaknutu ulogu u prevoditeljskoj i adaptacijskoj djelatnosti te širenju *Plača*. Kontinuirani prijenos *Gospina plača* kroz generacije, njegova glazbenoizvedbena praksa unutar vjerskih obreda i svakodnevica te uloga prenositelja, potvrđuju značaj ove glazbene tradicije za održavanje kolektivnog identiteta ruralnih zajednica. Usmenim

⁶⁶ KAY KAUFMAN SHELEMAY, "Musical communities: rethinking the collective in music", u: *Journal of the American Musicological Society*, Oakland, 2/2011., str. 364.

⁶⁷ G. Doliner opisuje pjevačicu u Kreševu u Bosni koja "notni zapis ne čita i sve pjeva napamet, 'po sjećanju', iako ležerno gleda u knjižicu, kao u podsjetnik". Vidi: G. DOLINER, "Tradicijski napjevi *Gospinog plača* u Kreševu", str. 303.

⁶⁸ N. LUBURIĆ, "Korizmene popijevke iz Hercegovine", str. 19.

prijenosom *Plača* prenose se višerazinski sadržaji (vjerski, glazbeni i tekstualni), pri čemu glazbena izvedba oblikuje i ojačava glazbene zajednice. Iz perspektive teorije kulturnoga pamćenja J. Assmanna, *Plač* predstavlja figuru sjećanja u kulturnom prostoru ruralne Hercegovine. On izražava i prenosi vjersku i glazbenu tradiciju te sudjeluje u oblikovanju i održavanju identiteta zajednice i kulturnih ozračja iz kojih potječu pojedinci poput Antuna Branka Šimića.

Provedena komparativna analiza pokazuje da između zapadnohercegovačke tradicije *Gospina plača* i Šimićevih pasionskih pjesama *Raspeće* i *Marija* postoje jasne motivske i simboličke dodirne točke. One se očituju ponajprije u opisima dramatičnih kozmičkih poremećaja nakon raspeća, motivima Kristove patnje i smrti te Marijine boli, što u oba tekstualna korpusa nosi snažnu emotivnu, dramaturšku i teološku dimenziju. Ipak, dok *Gospin plač* te motive oblikuje kroz kolektivni pučki narativ, Šimićeva poezija iste sadržaje preoblikuje u subjektivni i refleksivni pjesnički izričaj, karakterističan za modernu hrvatsku književnost. Upravo ta transformacija tradicionalnih motiva u individualizirani umjetnički izraz upućuje na širi kulturni okvir u kojemu pučka tradicija djeluje kao jedan od elemenata kulturnoga pamćenja. Promatran u tom kontekstu, *Gospin plač* pokazuje se kao važan segment kulturnoga pamćenja zapadnohercegovačkog prostora, u kojemu se pučka pobožnost, kolektivno pamćenje i kolektivni identitet oblikuju i prenose kroz usmenu i glazbenu tradiciju. U takvom kulturnom ozračju nastaje i Šimićeva poezija, koja tradicionalne pasionske motive preoblikuje u individualizirani izraz modernoga hrvatskog pjesništva. Time se pokazuje da zapadnohercegovačka tradicija *Gospina plača* ne djeluje na Šimićevu poeziju kao izravan književni predložak, nego kao dio kulturnog i vjerskoga konteksta koji sudjeluje u oblikovanju kulturnog pamćenja tog prostora.

Leksička gustoća i raznolikost u Šimićevu pjesništvu*

IRINA BUDIMIR

Sveučilište u Mostaru, Filozofski fakultet

University of Mostar, Faculty of Humanities and Social Sciences

E-mail: irina.budimir@ff.sum.ba

DOI: <https://doi.org/10.47960/2712-1844.2026.12.333>

UDK: 811.163.42'373

821.163.42 A.B.Šimić: 811.163.42'373

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 21. travnja 2026.

Prihvaćeno: 29. lipnja 2026.

SANDRA MALETIĆ

PDS Mediji i komunikacija (doktorandica), Sveučilište Sjever, Koprivnica

Postgraduate Doctoral Study in Media and Communication (PhD student), University North

E-mail: samaletic@unin.hr

IVAN MARKIĆ

Sveučilište u Mostaru, Fakultet strojarstva, računarstva i elektrotehnike

University of Mostar, Faculty of Mechanical Engineering, Computing and

Electrical Engineering

E-mail: ivan.markic@fsre.sum.ba

Sažetak

Na temelju dviju mjera leksičkoga bogatstva, leksičke gustoće i raznolikosti, cilj je rada ustanoviti različitosti leksičke strukture pojedinih faza poezije Antuna Branka Šimića, s obzirom na to da se u literaturi navode različite podjele njegova pjesničkoga stvaralaštva, od dviju do četiriju faza. Analizirani korpus čine pjesme iz njegove impresionističke faze (1913.-1917.) te pjesme iz ekspresionističke zbirke *Preobraženja* (1920.) i ciklusa *Pjesme o tijelu* (1920.-1925.).

Vodeći se Šimićevom promjenom stila i pjesničkog izričaja u navedenim fazama i primjenjujući mjere leksičkoga bogatstva (gustoća i raznolikost), dobiveni rezultati pokazuju leksičke i druge različitosti koje idu u prilog tezi o mogućim trima fazama. Dobiveni rezultati usporedili su se s postojećim rezultatima tih dviju mjera drugih hrvatskih pjesnika. Istraživanje pokazuje

* Rad je pod naslovom "Mjere rječničkoga bogatstva u različitim fazama nastanka Šimićeve poezije" izlagan na međunarodnoj znanstvenoj konferenciji *Percepcija smrti u novome mileniju: Od pjesničke apstrakcije do medijske atrakcije*, održanoj 6. i 7. studenoga 2025. na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Mostaru, a povodom 100. obljetnice smrti Antuna Branka Šimića.

da analiza leksičke gustoće i raznolikosti donosi nova saznanja o leksičkim obilježjima među promatranim skupinama Šimićevih pjesama, koje se prema stupnju leksičke složenosti međusobno razlikuju, a jasno se razlikuju i od rezultata mjera leksičkoga bogatstva drugih uspoređivanih pjesnika.

Ključne riječi: A. B. Šimić; poezija; leksička raznolikost; leksička gustoća.

Lexical Density and Diversity in the Poetry of Antun Branko Šimić

Original scientific article

Received: 21 April 2026

Accepted: 29 June 2026

Summary

The works of Antun Branko Šimić represent an inexhaustible source of numerous scholarly studies dealing, among other things, with language and style, the analysis of syntactic stylistic figures, lexis, phraseology, and similar topics. The corpus of Šimić's poetry was computationally processed more than a decade ago, resulting in parameters that demonstrate the lexical sophistication of his poetic language. Concordances, an alphabetical dictionary with frequencies, as well as frequency and reverse dictionaries, were compiled. In addition to these measures, the informativeness and content richness or poverty of a text can also be measured through lexical density and lexical diversity.

Computer-based quantitative methods (such as MATTR, MTLD, TTR, etc.) are used to calculate these parameters, depending on the length of the text. The richer a text is, the more demanding it becomes for reading. The quality of lexical analysis of written texts directly affects the accuracy of assessing these two measures. Owing to them, it is possible to calculate the reading difficulty of certain texts. They may reveal, for example, how demanding Šimić's poetry is for readers and why some poems are more difficult to understand than others.

Based on two measures of lexical richness—lexical density and lexical diversity—the aim of this paper is to determine the differences in the lexical structure of particular phases of Šimić's poetry, considering that the existing literature has proposed different classifications of poetic development, ranging from two to four phases.

The analysed corpus consists of poems from his Impressionist phase (1913–1917), as well as poems from the Expressionist collection *Preobraženja* (*Transformations*, 1920) and the cycle *Pjesme o tijelu* (*Poems about the Body*, 1920–1925).

Guided by Šimić's stylistic and poetic transformations across these phases, and applying measures of lexical richness (density and diversity), the obtained results indicate lexical and other differences that support the thesis of three possible phases in his poetic development. The results were compared with existing results of these two measures in the works of other Croatian poets. The research demonstrates that analysis of lexical density and diversity provides new insights into the lexical features of the observed groups of Šimić's poems, which differ from one another according to the degree of lexical complexity, while also clearly differing from the results obtained for the lexical richness of the other poets included in the comparison.

Keywords: A. B. Šimić; poetry; lexical diversity; lexical density.

1. Uvod

Književni teoretičari koji su se bavili fazama stvaralaštva A. B. Šimića navode da je najprije stvarao impresionističke pjesme (1913.-1917.). Tu njegovu fazu čine "formalno besprijeorne pjesme u duhu Matoševa artizma, s naglaskom na strogu formu, vezani stih i bogatu, čistu rimu."¹ Drugu fazu predstavljaju njegove ekspresionističke pjesme. Impresionističku fazu (1913.-1917.) čine "formalno besprijeorne pjesme u duhu Matoševa artizma, s naglaskom na strogu formu, vezani stih i bogatu, čistu rimu."² Krmpotić³ navodi da je Šimić uza svoju početničku poeziju pisao "opet po uzoru na Matoša, feljtonističku prozu i poneku kritiku. To njegovo šegrtovanje u književnosti koje možemo smatrati za prvu fazu razvoja, trajalo je otprilike tričetiri godine". I sam Šimić kaže: "od 13 do 16, 17 svoje godine bio sam Matoševac."⁴

U svojim pjesmama pisanim slobodnim stilom, nastalim uglavnom u trogodišnjemu razdoblju, od 1917. do 1920. godine, Šimić "upotrebljava tzv. nepoetski vokabular, traga za ekspresivnim ritmom, uvodi

¹ KREŠIMIR BAGIĆ, "'Drama svijeta' kao 'drama jezika'", u: VLADO PANDŽIĆ (ur.), *Zbornik radova s Međunarodnoga skupa o hrvatskom književniku Antunu Branku Šimiću*, Matica hrvatska, Drinovci, 2008., str. 361-374.

² *Isto*, str. 362.

³ ANTUN BRANKO ŠIMIĆ, *Pjesme i eseji*, (priredila i pogovor napisala Vesna Krmpotić), Matica hrvatska, Zagreb, 1964., str. 157.

⁴ *Isto*.

privatni pjesnički pravopis, osamostaljuje ključne riječi u stihove."⁵ Njegovu želju za novim stilom, pristupom i izričajem Krmpotić dokazuje pjesnikovim riječima: "pred kraj 1916-ste počeo sam se upoznavati s pokretom takozvanog ekspresionizma iz *Sturma* i prestao sam naglo gledati u Matošu svoj ugled. Uzalud bih htio danas – pa i uz najbolje pamćenje – opisati taj prijelaz, zapravo taj prekid: jer upoznavanje s ekspresionizmom izazvalo je u meni najprije negaciju, negaciju svega onoga što sam do tada mislio o umjetnosti, smatrao dobrom u umjetnosti."⁶ Smatra se da je zbirka pjesama *Preobraženja*: "antiakademska, lišena sentimentalne retorike, krajnje jednostavnih pjesama – tadašnja kritika tu zbirku smatra nepoezijom, točnije, izlomljenom prozom."⁷

Ciklus *Pjesme o tijelu* (1920.-1925.) predstavljaju Šimićeve "najzrelije i najgušće pjesme (...) pjesme neoklasicističke faze karakterizira hladan, analitički pristup doživljaju (...) stihovi koji su nastali poslije 1920-te smireni su i blagi. U toj fazi Šimić se nije služio likovnim elementom u pjesmama."⁸

Šimićevo pjesništvo samo u dvanaest godina prolazi iznimno intenzivne promjene, kakve se rijetko događaju i u puno duljim razdobljima razvoja hrvatske poezije.⁹ K. Bagić navodi da je u Šimićevo opusu moguće razlikovati četiri mikropoetike i stilske faze – od impresionističkih početaka pod utjecajem Matoša do inovativnih lirskih koncepata i kasnijih jasno diferenciranih pjesničkih razdoblja. Međutim, ne navodi izričito razliku između treće i četvrte: "Dalo bi se, u pomnijoj analizi, pokazati da su pjesme koje je pisao između 1917. i 1919. stilski, kompozicijski i motivski različite od pjesama u zbirci 'Preobraženja', a ove pak da su različite od pjesama koje su nastale nakon nje (1921-1925)."¹⁰

⁵ K. BAGIĆ, *nav. dj.*, str. 363.

⁶ A. B. ŠIMIĆ, *nav. dj.*, str. 158.

⁷ *Isto*, str. 159.

⁸ A. B. ŠIMIĆ, *nav. dj.*, str. 161.

⁹ K. BAGIĆ, *nav. dj.*, str. 364.

¹⁰ *Isto*.

Dakle, teoretičari književnosti ne slažu se u podjeli Šimićeve poezije na faze, odnosno o broju tih faza, raspon je od dvije (impresionistička i ekspresionistička) ili pak četiri mikropoetike i četiri relativno osamostaljiva pjesnička stila. Stoga ovaj rad istražuje i moguću periodizaciju Šimićeva pjesništva uspoređivanjem mjera leksičke gustoće i leksičke raznolikosti. Čini to analizirajući različitim računalnim jezičnim alatima dvije neistražene mjere leksičkoga bogatstva koje pokazuju uporabu samoznačnih riječi ili samoznačnica te broj različitih riječi ili natuknica u odnosu na ukupan broj riječi u Šimićevu stvaranju. Naime, razvoj korpusne lingvistike posljednjih desetljeća i izrada nacionalnih jezičnih korpusa omogućio je primjenu korpusnih, tj. računalnih metoda za proučavanja jednoga jezika. Oni su vrijedan resurs za proučavanje jezične strukture, semantike i uporabe u različitim kontekstima.

Osim općega jezičnog materijala, nacionalni korpusi mogu sadržavati i specijalizirane podkorpuse posvećene određenim jezičnim žanrovima ili stilovima, poput poezije. U kontekstu pjesništva računalnom obradom mogu se proučavati i analizirati pjesme različitih autora, leksička, frazeološka, stilska obilježja, jezični i autorski obrasci, ritam i metrika, žanr i sl. Računalnim jezičnim alatima kojim se sastavljaju korpusi i različiti podkorpusi jednoga jezika, mogu se analizirati i jezični mikrosustavi, poput pjesničkog opusa. Zahvaljujući korpusnim alatima, npr. određivanju anotacije, mogu se izračunati morfosintaktičke oznake riječi čiji omjeri i odnosi pokazuju neke od mjera leksičkoga bogatstva kakva teksta. Neke su vrste riječi znatno obavjesnije i povezanije sa stvarnošću te tako objektivno pokazuju raznolikost i obavijesnost uporabnoga rječnika.¹¹

Bogatstvo leksika može se utvrditi raznim mjerama, a u literaturi se najčešće ističu leksička istančanost, leksička gustoća, leksička raznolikosti i brojanje pogrešaka.¹² U ovom radu koristit će se samo mjere leksičke gustoće i raznolikosti. Korpus ovog istraživanja temeljio se

¹¹ VICTORIA JOHANSSON, "Lexical diversity and lexical density in speech and writing: a developmental perspective", u: *Lund University, Dept. of Linguistics and Phonetics Working Papers*, 53, Lund, 2008., str. 65-66; <https://journals.lub.lu.se/LWPL/article/view/2273> (14. 1. 2026.).

¹² JOHN READ, *Assessing vocabulary*, Cambridge University Press, Cambridge, 2000., str. 202.

na uzorku Šimićeva pjesništva, određenim prema fazama nastanka pojedinih pjesama. Za potrebe ovoga rada određena su tri podkorpusa: prvi su 42 pjesme njegove impresionističke faze, drugi pjesnička zbirka *Preobraženja* (1920.) s 48 pjesama i treći čini ciklus od 38 pjesama *Pjesme o tijelu*.

Cilj je rada leksičkom raznolikošću (LR) i leksičkom gustoćom (LG) s obzirom na vrijeme nastajanja Šimićeve poezije ispitati koliko su dobiveni kvantitativni podatci relevantni za opis njegova pjesničkoga razvoja. Prema navedenim mjerama u radu će se odgovoriti na sljedeća istraživačka pitanja:

1. Može li se prema leksičkoj gustoći i leksičkoj raznolikosti odrediti broj različitih faza u Šimićevu pjesništvu?
2. Kakva je leksička složenost Šimićeva pjesništva u odnosu na slična istraživanja hrvatskih pjesnika, uz ograničenja koja proizlaze iz metodologije pjesničkih korpusa drugih pjesnika?
3. Razlikuju li se interpunkcijska obilježja u fazama Šimićeva pjesništva s obzirom na leksičku gustoću i leksičku raznolikost?

2. Leksičke jedinice u kvantitativnoj analizi teksta: pojava, natuknica, obličnica i različnica

Prema njihovoj pojavljivanju u tekstu razlikuju se četiri različita vida riječi potrebna za izračun različitih mjera. Svako pojavljivanje riječi shvaćene kao niz slova između dviju bjelina naziva se *pojava* (eng. *tokens*). *Natuknica*, koja se naziva i lema, jedinstven je izraz riječi kako se pojavljuje u rječnicima, njezin citatni oblik. Tako Z. Jelaska i V. Baričević pokazuju da je u rečenici *Izišao sam od Oca i odlazim Ocu* ukupno 7 pojava i 6 natuknica (*izići, biti, od, otac, i, odlaziti*), pri čemu natuknica *Otac* ima 2 pojavnice.¹³

Osim pojavnice i natuknice postoje još dva pojma. *Obličnice* su različiti oblici jedne riječi ili natuknice. Primjerice, hrvatske imenice, a tako i druge imenske riječi, imaju sedam padeža u jednini i množini, što znači da imaju ukupno četrnaest obličnica. Pri tomu se tek neke

¹³ ZRINKA JELASKA – VALENTINA BARIČEVIĆ, "Leksička jednostavnost i značenjska složenost rječnika Ivanova evanđelja", u: *Lahor: časopis za hrvatski kao materinski, drugi i strani jezik*, 13, Zagreb, 2012., str. 102-137.

obličnice izrazom razlikuju od drugih, npr. *mačka* (N), *mačku* (A), *pas* (N), *psom* (I), *nit* (N), *niti* (G). Druge su obličnice izrazom jednake, npr. *mačkama*, *psima* (D, L, I mn.), *psa* (G, A).

Različnice su riječi različita izraza, što uključuje i različite izraze jedne riječi, tj. natuknice. Stoga svaka promjenjiva riječ redovito ima više obličnica nego različnica jer ni jedna natuknica nema toliko različitih izraza koliko ima oblika, odnosno obličnica. Tako natuknica *mačka* ima osam različnica (*mačka*, *mačke*, *mački*, *mačku*, *mačko*, *mačkom*, *mačaka*, *mačkama*), *pas* sedam (*pas*, *psa*, *psu*, *psom*, *psi*, *pasa*, *psima*), a *nit* samo tri (*nit*, *niti*, *nitima*). U spomenutoj rečenici natuknica *Otac* ima dvije različnice: *Oca* i *Ocu*. Različnice se računalno jednostavno izdvajaju, no obličnice je potrebno ručno razlikovati kada im je izraz jednak pripisujući svakoj njezin gramatički sadržaj, npr. genitiv jednine *vrapca* i akuzativ jednine *vrapca*. Istoizraznice ili homonimi u tekstovima predstavljaju jednu različnicu, npr. prijedlog *kod* od nominativa i akuzativa imenice *kod* pa ih je potrebno ručno razdvajati.

Razlikovanje različitih riječi i pojava u različitim rečenicama nije jednako zahtjevno. Primjerice, u engleskome je jeziku jednostavnije nego u hrvatskom zato što u njemu mnoge vrste riječi nemaju tako velik broj oblika, odnosno obličnica, kao u hrvatskom,¹⁴ npr. *cat* (jd.), *cats* (mn.). Vrste riječi s više obličnica morfološki su složenije, pa je hrvatski složeniji od engleskoga. Vrste riječi s više različnica (oblici iste riječi različita izraza) i fonološki su složenije, pa je hrvatski zbog svoje sklonidbe znatno složeniji od engleskoga.

Samoznačnice su riječi koje nose značenje, tj. riječi koje uspostavljaju izravni sadržajni odnos s izvanjezičnom stvarnošću.¹⁵ Samoznačnice (eng. *lexical words*) čine imenice, glagoli, pridjevi, prilozi, uzvici i brojevi (kada se smatraju posebnom vrstom riječi, iako su zapravo samo značenjska skupina koja okuplja različite vrste riječi).

¹⁴ ZRINKA JELASKA i dr., *Hrvatski kao drugi i strani jezik*, Hrvatska sveučilišna naknada, Zagreb, 2005., str. 142.

¹⁵ ZRINKA JELASKA, "Dvojčane podjele vrsta riječi: samoznačnost i promjenljivost", u: LADA BADURINA – VINE MIHALJEVIĆ (ur.), *Jezična skladanja. Zbornik o šezdesetogodišnjici prof. dr. Ive Pranjkovića*, Udruga đaka Franjevačke klasične gimnazije – Visoko u Zagrebu, Zagreb, 2010., str. 108.

Suznačnice poglavito služe za uspostavljanje sintaktičkih i semantičkih odnosa među samoznačnicama, a to su prijedlozi, veznici, zamjenice, pomoćni glagoli, članovi.¹⁶

Analiza odnosa samoznačnica i suznačnica važna je za određivanje leksičke gustoće. Odnos natuknica i pojavaonica i njihovo tumačenje važno je za leksičku raznolikost.

2.1. O mjerama leksičkoga bogatstva

Leksička gustoća (eng. *lexical density*) označuje odnos između samoznačnica i ukupna broja riječi, odnosno pojavaonica u nekome tekstu. Izračunava se kao omjer samoznačnih riječi u odnosu na ukupan broj riječi. Izražava se vrijednostima u rasponu od 0 do 1. Tekstovi s velikim brojem samoznačnica imaju visoku, a tekstovi s manjim brojem samoznačnica nisku leksičku gustoću. Što je leksička gustoća nekoga teksta veća (bliža vrijednosti 1), tekst ima veći broj samoznačnica te je za njegovo razumijevanje potreban i bogatiji rječnik.¹⁷ Naime, taj odnos pokazuje koliko je tekst "bogat značenjem", tj. "gustoća s kojom se informacije prenose".¹⁸ Dakle, leksička je gustoća pokazatelj obavijesnosti teksta, a prosječni broj pojavaonica pokazatelj je duljine teksta.¹⁹

Leksička raznolikost (eng. *lexical diversity*) označuje raznolikost vokabulara, tj. koliko različitih riječi (natuknica) autor upotrebljava u odnosu na ukupan broj riječi (pojavaonica). Leksička raznolikost računa se omjerom natuknica i pojavaonica. Omjer natuknica i pojavaonica pokazuje koliko različitih riječi ima neki tekst, ili drugim riječima, koliko je čiji rječnik raznolik. "Što je mjera leksičke raznolikosti

¹⁶ Isto, str. 109.

¹⁷ ŽELJANA RADIĆ – JELENA KUVAC KRALJEVIĆ – MELITA KOVAČEVIĆ, "Udžbenik kao poticaj ili prepreka leksičkomu razvoju", u: *Lahor: časopis za hrvatski kao materinski, drugi i strani jezik*, 9, Zagreb, 2010., str. 43-59.

¹⁸ MICHAEL ALEXANDER KIRKWOOD HALLIDAY, *An Introduction to Functional Grammar*, Edward Arnold, London, 1985., str. 62; MARIJANA ČEŠI, *Ovladanost standardnim hrvatskim jezikom na kraju obveznoga obrazovanja*, doktorski rad, Filozofski fakultet, Zagreb, 2015., str. 87.

¹⁹ M. ČEŠI, *nav. dj.*, str. 88.

manja (bliža vrijednosti 0), u tekstu je prisutan manji broj različitih riječi, a većina se riječi ponavlja."²⁰

Ako je broj natuknica velik i ako je raznovrstan, onda je vokabular bogat. Dakle, odnosom natuknica i pojava (eng. *Type-Token Ratio* ili TTR) mjeri se visoka ili niska leksička raznolikost.²¹ Budući da se vrijednost TTR-a sustavno smanjuje s povećanjem duljine teksta, njegova uporaba kao jedine mjere pri usporedbi tekstova različitih duljina nije preporučljiva.²² Zato su u ovom radu odabrane mjere leksičke raznolikosti koje su se pokazale postojanijima i manje osjetljivima na duljinu teksta. To su pomični prosječni omjer natuknica i pojava (eng. *Moving Average Type-Token Ratio*, MATTR) i mjera tekstualne leksičke raznolikosti (eng. *Measure of Textual Lexical Diversity*, MTLD).²³

Iako je leksička raznolikost jedan od pokazatelja jezične kompetencije u pisanju, leksičko-stilske varijacije među tekstovima, a u novijim istraživanjima i kreativnosti pisanja, ne treba ju tumačiti kao samostalan pokazatelj.²⁴ Leksički bogatiji tekst, zahtijeva poznavanja

²⁰ Ž. RADIĆ – J. KUVAČ KRALJEVIĆ – M. KOVAČEVIĆ, "Udžbenik kao poticaj ili prepreka leksičkomu razvoju", str. 48.

²¹ J. READ, *Assessing vocabulary*, str. 203; Z. JELASKA – V. BARIČEVIĆ, "Leksička jednostavnost i značenjska složenost rječnika Ivanova evanđelja", str. 116.

²² PHILIP M. MCCARTHY – SCOT JARVIS, "MTLD, vocd-D, and HD-D: A validation study of sophisticated approaches to lexical diversity assessment", u: *Behavior Research Methods*, 42/2, New York, 2010., str. 381-392, <https://doi.org/10.3758/BRM.42.2.381>; KRISTOPHER KYLE i dr., "Evaluating evidence for the reliability and validity of lexical diversity indices in L2 oral task responses", u: *Studies in Second Language Acquisition*, 46/1, Cambridge, 2024., str. 278-299, <https://doi.org/10.1017/S0272263123000402>.

²³ FRED ZENKER – KRISTOPHER KYLE, "Investigating minimum text lengths for lexical diversity indices", u: *Assessing Writing*, 47, Amsterdam, 2021., <https://doi.org/10.1016/j.asw.2020.100505>; KRISTOPHER KYLE i dr., "Evaluating evidence for the reliability and validity of lexical diversity indices in L2 oral task responses", str. 288; YVES BESTGEN, "Measuring Lexical Diversity in Texts: The Twofold Length Problem", u: *Language Learning*, 74/3, Hoboken, NJ, 2024., str. 638-671, <https://doi.org/10.1111/lang.12630>.

²⁴ SCOTT A. CROSSLEY, "Linguistic Features in Writing Quality and Development: An Overview", u: *Journal of Writing Research*, 11/3, Antwerp, 2020., str. 415-443, <https://doi.org/10.17239/jowr-2020.11.03.01>; BIRSU KANDEMIRCI i dr., "What is creative in childhood writing? Computationally measured linguistic characteristics explain much of the variance in subjective human-rated

nje većega broja različitih riječi. S povećanjem broja pojavnica bilo kojega teksta razumljivo je da se nakon određene brojke smanjuje omjer natuknica i pojavnica jer se mnoge natuknice preklapaju, tj. ponavljaju.²⁵ Što je omjer natuknica i pojavnica niži, tekst ima manje različitih riječi i po toj je mjeri jednostavniji.²⁶

Kako bi se došlo do navedenih mjera, potrebno je doći do ulaznih parametara, a to su ukupan broj: pojavnica (eng. *tokens*), samoznačnica (eng. *lexical words*) i natuknica (eng. *types*). Z. Jelaska i V. Baričević ističu da podjednaka leksička raznolikost nekih tekstova ne upućuje na jednako zahtjevan rječnik korišten u njima te pojašnjavaju: "Tri su univerzalne vrste riječi: imenice, glagoli i pridjevi (Marković 2012) znatno obavjesnije, povezanije s izvanjezičnom stvarnošću. I ostale su samoznačnice (nazivane i leksičkim riječima), posebno prilozi, obavjesnije, nego suznačnice (nazivane i gramatičkim riječima), kojima je glavna uloga uspostavljanje odnosa među riječima u rečenici. Ako je u dva teksta jednak omjer pojavnica i natuknica, tekst s više samoznačnica bit će leksički zahtjevniji od teksta s manjim udjelom samoznačnica."²⁷ Autorice ističu da leksička raznolikost i leksička gustoća ne govore ništa o značenjskoj složenosti riječi samih, ili u veza s ostalim riječima, "one govore o odabranomu rječniku teksta u odnosu na broj i vrstu pojavnica."²⁸

Iako to nije izravna tema ovoga rada, potrebno je objasniti i mjeru istančanosti. **Leksička istančanost** (eng. *lexical sophistication*) odnosi se na upotrebu istančanih i naprednih riječi,²⁹ odnosno rjeđih,

creativity scores", u: *Learning and Individual Differences*, 118, Amsterdam, 2025., <https://doi.org/10.1016/j.lindif.2025.102626>.

²⁵ VACLAV BREZINA, *Statistics in Corpus Linguistics: A Practical Guide*, Cambridge University Press, Cambridge, 2018.

²⁶ VALENTINA BARIČEVIĆ – MARTINA KEKELJ, "Udio vrsta riječi u tekstu na primjeru Lukina i Ivanova evanđelja", u: *Lahor: časopis za hrvatski kao materinski, drugi i strani jezik*, 8, Zagreb, 2009., str. 170-182.

²⁷ Z. JELASKA – V. BARIČEVIĆ, "Leksička jednostavnost i značenjska složenost rječnika Ivanova evanđelja", str. 117.

²⁸ *Isto*, str. 122.

²⁹ MINKYUNG KIM – SCOTT A. CROSSLEY – KRISTOPHER KYLE, "Lexical Sophistication as a Multidimensional Phenomenon: Relations to Second Language Lexical Proficiency, Development, and Writing Quality", u: *The*

naprednijih i kontekstno primjerenih leksema u tekstu, što znači na odmak od općega svakodnevnoga vokabulara prema preciznijem i stilistički prikladnijem leksičkom izboru.³⁰ Drugim riječima, ona označuje razinu razvijenosti i naprednosti leksičkog izbora u tekstu, a odnosi se ponajprije na učestalost i udio rjeđih, stilistički ili semantički složenijih riječi u odnosu na opći, visokočestotni leksik.³¹ Obično se izražava omjerom riječi prema učestalosti u tekstu. Zajedničkom primjenom leksičke istančanosti i leksičke raznolikosti, koja prikazuje broj natuknica, ostvaruje se cjelovit i međusobno komplementaran uvid u leksičko bogatstvo nekog autora.

Brojanje pogrešaka (eng. *number of errors*) je jedna od mjera leksičkoga bogatstva koja može pokazati jezični razvoj ili stupanj ovladanosti vokabularom. U analizi npr. učeničkih tekstova može se očitovati kao pogrešan izbor riječi s obzirom na stil, gramatičku kategoriju i sl. Tom mjerom može se otkriti koliko učenik razumije značenje riječi i njihove funkcije u komunikaciji.³² Analizom broja pogrešaka omogućuje se uočavanje jezičnih obrazaca, kontrastivna analiza te praćenje odstupanja od norme. Ta se mjera često koristi u analizi učeničkih radova ili tekstova učenika koji usvajaju neki strani jezik.³³ Takve pogreške važan su pokazatelj razvoja leksičke kompetencije jer otkrivaju na koji način učenici povezuju značenja, prenose obrasce iz materinskoga jezika i usvajaju pravila uporabe riječi u stranome ili materinskom jeziku.³⁴

Modern Language Journal, 102/1, Hoboken, NJ, 2018., str. 120-141, <https://doi.org/10.1111/modl.12447>.

³⁰ J. READ, *Assessing vocabulary*, str. 203.

³¹ BATIA LAUFER – PAUL NATION, "Vocabulary size and use: Lexical richness in L2 written production", u: *Applied Linguistics*, 16/3, London, 1995., str. 307-322; J. READ, *Assessing vocabulary*, str. 145-160; P. M. MCCARTHY – S. JARVIS, *nav. dj.*, str. 381-392; DOUGLAS BIBER – SUSAN CONRAD – RANDI REPPEN, *Corpus Linguistics: Investigating Language Structure and Use*, Cambridge University Press, Cambridge, 1998.

³² J. READ, *Assessing vocabulary*, str. 203.

³³ NIVES MIKELIĆ PRERADOVIĆ, "Označavanje pogrešaka u CroLTeC-u (računalnom učeničkom korpusu hrvatskog kao stranog jezika)", u: *Rasprave Instituta za hrvatski jezik*, 46/2, Zagreb, 2020., str. 899-920, <https://doi.org/10.31724/rihjj.46.2.24>.

³⁴ VIŠNJA PAVIČIĆ TAKAČ, *Razvoj leksičke kompetencije u inome jeziku*, Sveučilište Josipa Juraja Strossmayera, Filozofski fakultet, Osijek, 2019., str. 38.

2.2. *Dosadašnja istraživanja mjera leksičkoga bogatstva na hrvatskome jeziku*

Mjere leksičkoga bogatstva bile su predmet istraživanja u hrvatskome jeziku u vrlo širokom rasponu s obzirom na složenost i veličinu leksičke građe. Prva su istraživanja obuhvatila njihovu primjenu na biblijskim tekstovima,³⁵ dok su se noviji radovi ponajprije usmjerili na različite skupine govornika i vrste diskursa. Tako su mjere leksičkoga bogatstva primjenjivane u istraživanjima početnica za hrvatski jezik,³⁶ vrjednovanja leksičke kompetencije učenika starije osnovnoškolske dobi,³⁷ u analizama pisanog pripovjednog diskursa govornika s razvojnim jezičnim poremećajem,³⁸ kao i u istraživanjima povezanosti leksičke raznolikosti, koherentnosti teksta i emocionalne valencije pripovijedanja.³⁹

U ovom pregledu posebno se izdvajaju istraživanja usmjerena na lirski leksički registar hrvatskih pjesnika, na temelju čijih će se rezultata provesti usporedba dobivenih vrijednosti s rezultatima ovog istraživanja. Analizirana su morfološka i leksička obilježja poetskoga diskursa Vesne Parun⁴⁰ te ranog stvaralaštva Josipa Pupačića, posebice

³⁵ V. BARIČEVIĆ – M. KEKELJ, "Udio vrsta riječi u tekstu na primjeru Lukina i Ivanova evanđelja", str. 172; Z. JELASKA – V. BARIČEVIĆ, "Leksička jednostavnost i značenjska složenost rječnika Ivanova evanđelja", str. 128.

³⁶ Ž. RADIĆ – J. KUVAC KRALJEVIĆ – M. KOVAČEVIĆ, "Udžbenik kao poticaj ili prepreka leksičkomu razvoju", str. 45.

³⁷ M. ČEŠI, *Ovladanost standardnim hrvatskim jezikom na kraju obveznoga obrazovanja*, doktorski rad, str. 100.

³⁸ GORDANA HRŽICA – SARA KOŠUTAR – MATEA KRAMARIĆ, "Rječnička raznolikost pisanih tekstova osoba s razvojnim jezičnim poremećajem", u: *Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja*, 55/2, Zagreb, 2019., str. 14-30.

³⁹ JELENA KUVAC KRALJEVIĆ – ANA MATIĆ ŠKORIĆ – MATEJA GABAJ, "Personal narratives of school-age children: A cross-sectional developmental study", u: *Folia Phoniatrica et Logopaedica*, 75/6, Basel – New York, 2023., str. 412-430.

⁴⁰ MARIJANA BAŠIĆ – SANJA BARIČEVIĆ, "Morfološka i leksička obilježja poetskoga diskursa Vesne Parun", u: *Hum: časopis Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru*, 20, Mostar, 2018., str. 29-65.

prve objavljene zbirke *Mladići* (1955.).⁴¹ Računalno⁴² je obrađen i Šimićev pjesnički registar, pri čemu su analizom mjere leksičke istančanosti konstruirane priređene konkordancije, čestotni abecedni rječnik te čestotni i odostražni rječnik, temeljen na korpusu od ukupno 229 pjesama, bez istaknute periodizacije. Čestotnost Šimićeva pjesništva bila je izazov i prije računalne obradbe, pa je Franičević 1964. godine ručno brojeći (uz razumljive pogreške) dao pregled Šimićevih najčešćih riječi. Izdvojio je riječi *tijelo*, *duša*, *čovjek* kao čestotno primarne, dok neke riječi – npr. *Bog* – uopće nije naveo zbog političkih okolnosti u kojima je radio.⁴³

3. Metodologija

Za potrebe rada koristilo se računalnom metodom obrade tekstova koja je organizirana kao ponovljiv postupak nad skupom dokumenata, pri čemu su svi tekstovi najprije kopirani u čiste ".txt" datoteke u UTF-8 kodiranju. Time je osigurano da analiza uvijek kreće iz istoga, usporediva ulazna formata, neovisno o tome iz kojeg su izvora tekstovi preuzeti, a ujedno se smanjuje mogućnost tehničkih odstupanja (npr. problemi s prikazom znakova) koja mogu utjecati na računalnu obradbu. Metoda je operacionalizirana kroz skriptu Python koja automatizira cijeli tijek obradbe i izračuna. U skripti se služi specijaliziranim modulima: CLASSLA za jezičnu obradu hrvatskoga teksta i LexicalRichness za izračun standardnih mjera leksičke raznolikosti.⁴⁴ U konfiguraciji koja uključuje tokenizaciju, morfosintaktičko označavanje i lematizaciju koristilo se modulom CLASSLA,

⁴¹ SANJA BARIČEVIĆ, "Neka obilježja Pupačićeva leksika u zbirci pjesama *Mladići*", u: *Croatica et Slavica Iadertina*, 20/2, Zadar, 2024., str. 117-141, <https://doi.org/10.15291/csi.4614>.

⁴² VJERA LOPINA, *Računalna obrada jezika i stila u pjesništvu A. B. Šimića*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet u Zagrebu, Zagreb, 2012.

⁴³ *Isto*, str. 22.

⁴⁴ NIKOLA LJUBEŠIĆ – LUKA TERČON – KAJA DOBROVOLJC, "CLASSLA-Stanza: The Next Step for Linguistic Processing of South Slavic Languages", u: ŠPELA ARHAR HOLDT – TOMAŽ ERJAVEC (ur.), *Proceedings of the Conference on Language Technologies and Digital Humanities (JT-DH-2024)*, Institute of Contemporary History, Ljubljana, 2024., str. 252-253, <https://doi.org/10.5281/zenodo.13936406>; <https://pypi.org/project/classla/> – CLASSLA.SI, "classla", (21. 1. 2026.).

pri čemu dokumentacija naglašava da lematizacija zahtijeva prethodno izvršenu tokenizaciju i POS-označavanje.⁴⁵

Nakon jezične obradbe, skripta iz dobivena prikaza izvodi opće leksičke pokazatelje na razini dokumenta, prvenstveno broj riječi i broj različitih riječi te daje pregled učestalosti riječi kao potporu tumačenju rezultata. Uz to se na općoj razini promatra i odnos samoznačnica naspram suznačnica kako bi se dobio indikator "sadržajnosti" teksta, bez zadiranja u pojedinosti implementacije razvrstavanja. Leksička raznolikost procjenjuje se primjenom više komplementarnih mjera.⁴⁶ Tradicionalna mjera TTR i robusnija mjera MTLD izračunate su pomoću biblioteke *LexicalRichness* koja u dokumentaciji navodi, primjerice, da se MTLD računa s pragom (zadano 0.72).⁴⁷ Kako bi usporedbe bile stabilnije i manje osjetljive na duljinu teksta, skripta dodatno računa i kliznu varijantu TTR-a (MATTR), tj. pomični prosjek TTR-a u prozorima fiksne veličine u cijelomu dokumentu, što je pristup koji *LexicalRichness* također podržava kao zasebnu mjeru.⁴⁸

Postupak je postavljen tako da se za svaki dokument automatski generira standardiziran tekstualni izvještaj pa su svi rezultati dobiveni pod istim uvjetima i u istom formatu. Time se dobiva konzistentna osnova za usporedbe među dokumentima i za izvještavanje u radu, a cijeli proces ostaje ponovljiv jer se nad bilo kojim novim tekstom (*txt*) može primijeniti isti analitički tijek. Nakon toga, pristupilo se analizi POS-oznaka u sva tri podkorpusa. Ukupan broj pojava obuhvaća sve riječi osim rečeničnih i pravopisnih znakova te simbola (PUNCT, SYM). Dodatno se provjerilo koje su vrste riječi označene oznakom X u svakom podkorpusu. Oznaku X dobivaju riječi koje su nerazumljiv materijal, krnje riječi i neanalizirani

⁴⁵ N. LJUBEŠIĆ – L. TERČON – K. DOBROVOLJC, *nav. dj.*, str. 261-262.

⁴⁶ P. M. MCCARTHY – S. JARVIS, *nav. dj.*, str. 381.

⁴⁷ P. M. MCCARTHY – S. JARVIS, *nav. dj.*, str. 384-385; LUCAS SHEN, "Attributes and Methods in *LexicalRichness*", u: *LexicalRichness Documentation*, <https://lexicalrichness.readthedocs.io/en/latest/> (14. 1. 2026.).

⁴⁸ MICHAEL A. COVINGTON – JOE D. MCFALL, "Cutting the Gordian Knot: The Moving-Average Type-Token Ratio (MATTR)", u: *Journal of Quantitative Linguistics*, 17/2, London, 2010., str. 96, <https://doi.org/10.1080/09296171003643098>.

strani izrazi.⁴⁹ U prvoj je fazi ukupno 18 riječi (0,41%) s oznakom X, npr. *tintan*, *lune*. U drugoj fazi nije pronađena nijedna oznaka X (0.00%), dok je u trećoj fazi ukupno 23 riječi (0,42%), npr. *epoque*, *rois*. Ručno dodavanje tih riječi u skupinu samoznačnica ne bi bitno promijenilo dobiveni rezultat leksičke gustoće. Kako je cilj istraživanja utvrditi leksičku gustoću i leksičku raznolikost različitih Šimićevih faza, uzima se ukupan broj natuknica nakon normalizacije na mala početna slova.

4. Raščlamba

U ovome se poglavlju prikazuju rezultati leksičke gustoće i leksičke raznolikosti u različitim fazama Šimićeva pjesništva te njihove međusobne razlike. Uspoređivanjem rezultata tih odnosa zaključuje se o leksičkoj zahtjevnosti i mogućnosti da se odrede faze prema postojećim tumačenjima Šimićeve poetike. Razmatraju se i odabrani interpunkcijski znakovi kao dodatni pokazatelji promjena u pjesničkom izrazu i odabranoga broja faza.

4.1. Leksička gustoća

U svim analiziranim fazama Šimićeva pjesništva odnos samoznačnica i suznačnica pokazuje promjene relevantne za opis leksičke gustoće. U prethodnim istraživanjima Šimićeva leksičkoga registra već je uočeno da među najčešćim riječima prevladavaju suznačnice poput *i*, *u*, *se*, *na* i *je*, dok se samoznačnice pojavljuju rjeđe na početku popisa čestotnosti.⁵⁰ Naši rezultati potvrđuju takav odnos, ali istodobno pokazuju i razlike među fazama Šimićeva pjesništva, što je prikazano u tablici 1.

⁴⁹ <https://universaldependencies.org/u/pos/all.html> – UNIVERSAL DEPENDENCIES CONTRIBUTORS, "Universal POS tags" (14. 1. 2026.).

⁵⁰ V. LOPINA, *Računalna obrada jezika i stila u pjesništvu A. B. Šimića*, str. 22.

Tablica 1. Broj samoznačnica i suznačnica Šimićeva stvaralaštva

Faza	Broj samoznačnica	%	Broj suznačnica	%	100 %
1. rane pjesme	2897	66,02	1491	33,98	4388
2. zbirka <i>Preobraženja</i>	2357	64,10	1320	35,90	3677
3. ciklus <i>Pjesme o tijelu</i>	3315	59,89	2220	40,11	5535
UKUPNO	8569	63,01	5031	36,99	13.600

U Šimićevu pjesništvu samoznačnice čine oko tri petine teksta, a suznačnice oko dvije petine. Promatraju li se apsolutni brojevi, najviše je samoznačnica u ciklusu *Pjesme o tijelu* (3315), ali to proizlazi iz činjenice da je to najopsežniji potkorpus (5535 pojavnica). Zbog toga je za tumačenje važnija leksička gustoća. Ona se tijekom Šimićeva stvaralaštva postupno smanjuje, odnosno pada. Iznosi 0,660 u ranim radovima, 0,641 u zbirci *Preobraženja* te 0,599 u ciklusu *Pjesme o tijelu*. Te razlike u leksičkoj gustoći nisu velike u apsolutnom smislu, ali unutar istog autora i istoga (pjesničkog) registra deskriptivno su relevantne jer omogućuju precizniju usporedbu obavijesne zasićenosti. K tomu se može reći da predstavljaju tri različite faze njegova stvaralaštva.

Tablica 2. pokazuje da je pad leksičke gustoće između prve i druge faze blag, dok je između zbirke *Preobraženja* i ciklusa *Pjesme o tijelu* izraženiji, što znači da se između impresionističke faze i ciklusa *Pjesme o tijelu* leksička gustoća smanjuje. Ti rezultati mogu se povezati s drukčijom organizacijom leksičkoga registra novije poezije, ali i s njezinom manjom leksičkom zahtjevnosti.

Tablica 2. Promjene leksičke gustoće

Usporedba faza	Leksička gustoća	Postotni pad (%)
1. – 2.	0,660 → 0,641	2,88
2. – 3.	0,641 → 0,599	6,55
1. – 3.	0,660 → 0,599	9,24

Usporedba s leksičkom gustoćom u pjesništvu drugih hrvatskih pjesnika dodatno potvrđuje tvrdnju o tri Šimićeve faze, bez obzira na moguće metodološke poteškoće. Kao što je rečeno, tradicionalne mjere leksičkoga bogatstva, osobito TTR, pokazale su se izrazito

osjetljivima na duljinu teksta,⁵¹ a istraživanja varijacije registara⁵² i funkcionalnolingvistički pristupi⁵³ pokazuju da leksička distribucija ovisi o komunikacijskoj funkciji i žanru, ograničavajući izravnu usporedivost rezultata. Poetski, narativni ili religijski diskursi razlikuju se po stupnju ponavljanja riječi, njihovu značenju i različitim stilovima. Stoga su, u nastojanju da se osigura veća metodološka usporedivost rezultata, u ovome istraživanju uspoređivane vrijednosti unutar istoga diskursa proučavanoga autora te dvoje pjesnika kod kojih su iste mjere izračunate u prijašnjim istraživanjima.

U poeziji Vesne Parun leksička je gustoća visoka i iznosi 0,71.⁵⁴ Takav rezultat upućuje na bogat leksički inventar s velikim udjelom samoznačnica, što pridonosi izrazito slikovitom i značenjski razvedenom izrazu, tipičnomu za lirsku poeziju snažnoga metaforičkog i emocionalnog naboja. U pjesništvu Josipa Pupačića leksička je gustoća niža te iznosi 0,62,⁵⁵ što omogućuje interpretaciju da se radi o izraženijoj narativnosti njegova pjesničkoga registra (tablica 3.). Takvi se rezultati mogu tumačiti stilskim razvojem pojedinog autora i namjenom teksta. Budući da je riječ o istome žanru tj. pjesništvu, niža se leksička gustoća u Šimićevim kasnijim pjesmama može promatrati kao pokazatelj jednostavnijega jezičnog izraza (u smislu manjeg broja samoznačnica, a samim time i smanjenja obavijesnosti), što je u skladu s pojednostavljivanjem jezika karakterističnim za njegov novi poetski izričaj. Zbog razlika u opsegu korpusa, izboru

⁵¹ FIONA J. TWEEDIE – R. HARALD BAAYEN, "How Variable May a Constant Be? Measures of Lexical Richness in Perspective", u: *Computers and the Humanities*, 32/5, Dordrecht, 1998., str. 323-352, <https://doi.org/10.1023/A:1001749303137>; YVES BESTGEN, "Measuring Lexical Diversity in Texts: The Twofold Length Problem", u: *Language Learning*, 74/3, Hoboken, NJ, 2024., str. 638-671, <https://doi.org/10.1111/lang.12630>.

⁵² DOUGLAS BIBER, *Variation across speech and writing*, Cambridge University Press, Cambridge, 1988.; DOUGLAS BIBER, *Dimensions of Register Variation: A Cross-Linguistic Comparison*, Cambridge University Press, Cambridge, 1995.

⁵³ MICHAEL A. K. HALLIDAY, *An Introduction to Functional Grammar*, Edward Arnold, London, 1985.

⁵⁴ M. BAŠIĆ – S. BARIČEVIĆ, "Morfološka i leksička obilježja poetskoga diskursa Vesne Parun", str. 32-34.

⁵⁵ S. BARIČEVIĆ, "Neka obilježja Pupačićeva leksika u zbirci pjesama Mladići", str. 121-123.

tekstova i metodologiji izračuna, taj se odnos ipak može tumačiti samo okvirno, ali je dovoljan pokazatelj da je u Šimića doista prikladno govoriti o trima fazama.

Tablica 3. Leksička gustoća troje hrvatskih pjesnika

Razlike u leksičkoj gustoći nisu velike u apsolutnom smislu, ali su opisno važne i unutar samih Šimićevih faza i pojedinačnih autora. Najveća je podudarnost između Pupačića (0,62) i druge Šimićeve faze (0,64), potom Pupačića i treće Šimićeve faze (0,59). Vesna Parun (0,71) leksički je bitno složenija od impresionističke Šimićeve faze (0,66), najviše od treće faze. Dakle, na istraživačko pitanje o leksičkoj složenosti *Šimićeva pjesništva u odnosu na slična istraživanja hrvatskih pjesnika* s obzirom na veličinu i sastav korpusa, izbor pjesama, načina lematizacije i označavanja vrsta riječi te korištenje mjera, može se odgovoriti samo okvirno: Šimićeve uspostavljene dvije novije faze slične su pjesništvu Josipa Pupačića, pri čemu je druga faza leksički gušća od njega, a treća manje gusta. Drugim riječima, ovi podatci služe kao orijentacija u opisu položaja Šimićevih faza u unutar širega hrvatskoga pjesničkoga registra.

4.2. Leksička raznolikost

U rezultatima jezične obradbe Šimićeva pjesništva treba razlikovati broj natuknica prije normalizacije (npr. *Himnos* i *himnos* prikazuju se kao dvije natuknice) i nakon normalizacije (npr. *Himnos* i *himnos* prikazuju se kao jedna natuknica). U analizi leksičke raznolikosti polazi se od ukupna broja pojavnica i natuknica nakon normalizacije za svaku utvrđenu fazu (tablica 4.).

Tablica 4. Ukupan broj natuknica i pojavnica prema fazama

Faze Šimićeve poezije	Broj pojavnica	Broj natuknica prije i nakon normalizacije
1. impresionistička faza	4388	1304 (1300)
2. zbirka <i>Preobraženja</i>	3677	968 (966)
3. ciklus <i>Pjesme o tijelu</i>	5535	1294 (1288)
Ukupno	13.600	3566 (3554)

Budući da apsolutni broj natuknica sam po sebi ne pokazuje raznolikost leksika, razlike se među fazama tumače mjerama leksičke raznolikosti koje su prikladnije za usporedbu tekstova različitih duljina (tablica 5.).

Tablica 5. Promjene leksičke raznolikosti u Šimićevoj poeziji

Šimićeva poezije	LR MTLD (0,72)	LR MATTR (20)	LR MATTR (50)
1. impresionistička faza	146,529	0,926	0,851
2. zbirka <i>Preobraženja</i>	95,899	0,912	0,817
3. ciklus <i>Pjesme o tijelu</i>	56,153	0,867	0,755

Leksička raznolikost najveća je u Šimićevoj impresionističkoj fazi, a zatim se smanjuje u kasnijim fazama. Sve tri mjere upućuju na isti smjer promjene: najviše vrijednosti bilježe se u prvoj fazi, niže su u zbirci *Preobraženja*, a najniže u ciklusu *Pjesme o tijelu*. Budući da su MATTR i MTLD prikladniji za usporedbu tekstova različitih duljina, pad se ne može jednostavno svesti na razliku u opsegu potkorpusa, nego se može povezati i sa stilskim izborom u kasnijim fazama Šimićeva pjesništva. Usporedba leksičke raznolikosti (MTLD) među trima fazama navedena je u tablici 6.

Tablica 6. Pad leksičke raznolikosti po fazama

Usporedba faza	MTLD	Postotni pad (%)
1. – 2.	146,53 –> 95,89	-34,6
2. – 3.	95,89 –> 56,15	-41,4
1. – 3.	146,53 –> 56,15	-61,7

Pad leksičke raznolikosti između prve i druge faze (-34,6%) povećava se između zbirke *Preobraženja* i ciklusa *Pjesme o tijelu* (-41,4%). Veliki pad od 61,7% između prve i treće faze upućuje na znakovito

sužavanje raspona različitih leksema. Drugim riječima, u kasnijim fazama natuknice se češće ponavljaju. Takav je kvantitativni rezultat u skladu s postojećim tumačenjima Šimićeve pjesničkoga razvoja.⁵⁶

Dakle, prema navedenim se mjerama pokazuje da se doista može govoriti o trima fazama Šimićeve stvaralaštva. Od prve se Šimićeve faze leksička gustoća i leksička raznolikost postupno smanjuju, pri čemu je silazni trend najuočljiviji u ciklusu *Pjesme o tijelu*. Impresionistička faza pokazuje najveću leksičku zahtjevnost, druga srednju, a treća faza najmanju. Jasno, u poeziji niža leksička gustoća i raznolikost ne znače nužno i manju značenjsku složenost jer se, primjerice, semantička zgusnutost, eliptičnost, metaforičnost izraza mogu ostvarivati i s manjim brojem različitih riječi.

Rezultati dobiveni dvjema mjerama leksičkoga bogatstva, leksičkom gustoćom i raznolikošću, svojom preciznošću podupiru postojeća tumačenja Šimićeve poetike – dosljedno snižavanje dviju proučavanih mjera pokazuje prijelaz od rane, leksički razvedenije faze, prema kasnijoj poeziji reducirana izraza, slobodnoga stiha i jače koncentracije oko manjeg broja tematski i simbolički opterećenih riječi. Takvo čitanje podudarno je s opisima Šimića kao pjesnika koji traži "bit", "pravu i jedinu, nezamjenljivu riječ-simbol",⁵⁷ kao i s tumačenjima njegove kasnije poezije kao poezije sažetosti, unutarnje napetosti i sukoba tijela i duha.⁵⁸

4.3. Šimićeve interpunkcija po fazama

U proučavanju Šimićeve poetike brojni su autori istaknuli specifičnu uporabu, ali i izostavljanje interpunkcije, koje postaje jedno od ključnih obilježja njegove poezije. On svjesno "krši pravila", namjerno izostavlja, primjerice, zareze, a svaki interpunkcijski znak ima svoje značenje. Stoga će se u ovom dijelu rada provjeriti potvrđuje li i uporaba odabranih interpunkcijskih znakova predloženu podjelu po analiziranim fazama.

⁵⁶ MIROSLAV ŠICEL, *Povijest hrvatske književnosti XX. stoljeća*, Knjiga IV. Hrvatski ekspresionizam, Naklada Ljevak, Zagreb, 2007., str. 44.

⁵⁷ *Isto*, str. 44.

⁵⁸ K. BAGIĆ, *nav. dj.*, str. 367.

Slaven Jurić naglašava: "Izostavljanje interpunkcijskih znakova i svođenje deiktičnih i priloških oznaka na minimum ili njihovo potpuno uklanjanje, reduciranje lirskoga subjekta na neantropomorfni glas koji svijet promatra 'svevidećim' okom, bliži Šimićeveu liriku iz toga razdoblja tipu simultanizma koji bih, za razliku od globalnoga nazvao 'apstraktnim simultanizmom'."⁵⁹ I István Lukács⁶⁰ navodi da u zreлом pjesničkom razdoblju Šimić napušta tradicionalne vezane forme i interpunkciju te uvodi slobodno organizirane stihove koji stvaraju posebnu napetost i odražavaju doživljaj apsurdnosti svijeta. "Šimić je porabio (posebno u pjesmama) specifičnu interpunkciju. Odbacio je uglavnom točke, zareze i druge rečenične znakove, a ostavljao ih je samo gdje je morao izbjeći nerazumijevanje smisla pjesme."⁶¹

U ovom dijelu rada analizirat će se najčešći interpunkcijski znakovi korišteni u trima fazama: točka, zarez, dvotočka i upitnik. Ostali znakovi nisu predmet ovog istraživanja.

U prvoj je fazi najviše interpunkcijskih znakova, s 357 točaka, 354 zareza, 32 dvotočke i 14 upitnika. Zbirka *Preobraženja* sadrži najmanje interpunkcijskih znakova, s 36 točaka, 16 zareza, 32 dvotočke i 19 upitnika. U trećoj fazi raste broj interpunkcijskih znakova, sa 190 točaka, 140 zareza, 44 dvotočke i 48 upitnika. Ti podatci upućuju na Šimićeveu težnju k ekonomiji izraza: iz prve faze s rečenica koje sadrže interpunkcijske znakove u većoj mjeri prelazi se prema fazama u kojima interpunkcija postaje selektivnija, a broj interpunkcijskih znakova i njihova funkcija prilagođeni su novomu poetskomu izrazu.

⁵⁹ SLAVEN JURIĆ, "Šimićev simultanizam u teoriji i praksi", u: VLADO PANDŽIĆ (ur.), *Zbornik radova s Međunarodnoga skupa o hrvatskom književniku Antunu Branku Šimiću*, Matica hrvatska, Drinovci, 2008., str. 407-418.

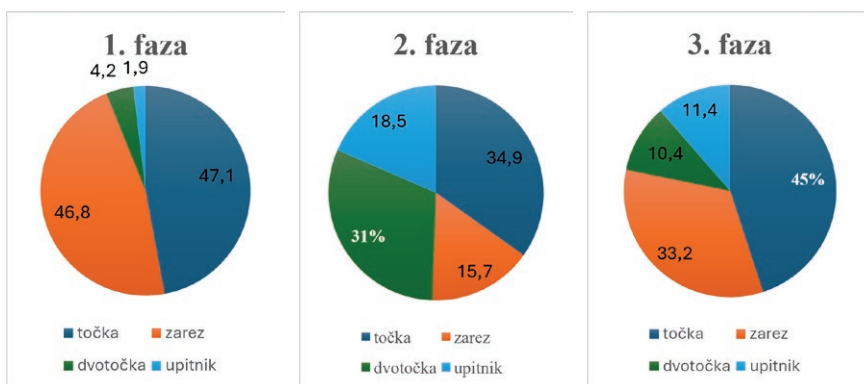
⁶⁰ ISTVÁN LUKÁCS, "Siromašni pjesnici o siromasima (Attila József i A. B. Šimić)", u: VLADO PANDŽIĆ (ur.), *Zbornik radova s Međunarodnoga skupa o hrvatskom književniku Antunu Branku Šimiću*, Matica hrvatska, Drinovci, 2008., str. 301-323.

⁶¹ MAZLLLOM KUMNOVA, "Antun Branko Šimić kod Albanaca", u: VLADO PANDŽIĆ (ur.), *Zbornik radova s Međunarodnoga skupa o hrvatskom književniku Antunu Branku Šimiću*, Matica hrvatska, Drinovci, 2008., str. 107-120.

Na grafikonu 1. ističe se udio točke, zareza, dvotočke i upitnika u odnosu na ukupan broj tih četiriju interpunkcijskih znakova (prva faza N = 757, druga faza N = 103, treća faza N = 422). Analizirano je i pojavljivanje tih interpunkcijskih znakova na 1000 pojava, što je omogućilo dobivanje usporedivih podataka (grafikon 2.).

Među najčešćim interpunkcijskim znakovima su točka, zarez, dvotočka i upitnik. U impresionističkoj Šimićevoj fazi najčešće se pojavljuju točka i zarez (47%); u drugoj fazi (*Preobraženja*) prevladavaju točka (35%) i dvotočka (31%), a u ciklusu *Pjesme o tijelu* – u trećoj fazi, ponovno su najčešći točka (45%) i zarez (33%). Posebno je zanimljivo da zbirka *Preobraženja* sadrži znatno veći udio dvotočaka i upitnika u odnosu na ostatak analizirana korpusa, a najmanji udio točaka i zareza.

Grafikon 1. Struktura interpunkcijskih znakova u fazama Šimićeve stvaralaštva

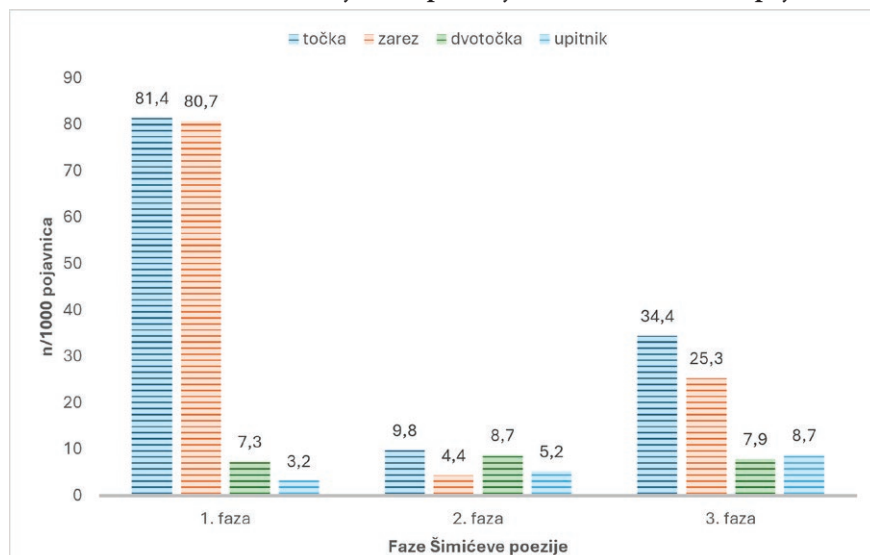
Nakon 1917. godine Šimić "počinje pisati slobodnim stihom, upotrebljava tzv. nepoetski vokabular, traga za ekspresivnim ritmom, uvodi privatni pjesnički pravopis, osamostaljuje ključne riječi u stihove."⁶² Pod "privatnim pjesničkim pravopisom" razumije se Šimićevo svjesno odstupanje od pravopisnih pravila jer pravopis postaje sredstvo za oblikovanje značenja. Stoga su promatrani Šimićevi interpunkcijski znakovi raznolikiji u značenju teksta u drugoj i trećoj fazi (*Preobraženja*, *Pjesme o tijelu*). Interpunkcija pokazuje stilsku promjenu: u

⁶² K. BAGIĆ, *nav. dj.*, str. 363.

prvoj fazi prevladavaju točke i zarezi, u drugoj (*Preobraženja*) točke i dvotočke dok u ciklusu *Pjesme o tijelu*, u trećoj fazi, ponovno prevladavaju točke i zarezi, ali ne u tolikoj mjeri kao u prvoj fazi.

Učestalost se upitnika povećava, a dvotočka zadržava svoju ravnomjernost pojavljivanja u svim trima fazama. Interpunkcijska obilježja dopunjuju rezultate o leksičkoj gustoći i leksičkoj raznolikosti te zajedno pridonose opisu Šimićeva pjesničkoga razvoja. Taj odnos ne treba tumačiti kao izravnu uzročno-posljedičnu vezu, nego kao podudaranje više pokazatelja koji zajedno upućuju na prijelaz prema sažetijem, redukcijom obilježenu i ekspresivnije organiziranu pjesničkomu izrazu.

Grafikon 2. Čestotnost četiriju interpunkcijskih znakova na 1000 pojava

Analiza četiriju interpunkcijskih znakova (točke, zareza, dvotočke i upitnika) pokazuje da je u kasnijim fazama interpunkcija rjeđa, nego u prvoj fazi. U zbirci *Preobraženja* posebno je vidljivo smanjenje točaka i zareza, dok se u odnosu na druge faze povećava važnost dvotočke i upitnika. Iako tim podacima nije obuhvaćena cjelokupna Šimićeva interpunkcija, oni podupiru tvrdnju da se njegova organizacija iskaza postupno udaljava od pravilno razgraničenih rečenica i dijelova rečenica prema ekspresivnijemu pjesničkom izrazu. Takvi

su rezultati u skladu s tumačenjima da Šimić u zrelijim fazama reducira interpunkciju i napušta tradicionalno oblikovanje iskaza.⁶³

5. Zaključak

Prema kvantitativnim rezultatima ovog istraživanja, Šimićevo se stvaralaštvo može podijeliti na tri faze koje su više ili manje različite jedna od druge. Prva, impresionistička faza, ima najviše vrijednosti leksičke gustoće i leksičke raznolikosti, ujedno i daleko najveći udio točaka i zareza među interpunkcijskim znacima. U kasnijim fazama vrijednosti tih mjera opadaju, ali tako da promatrane dvije mjere leksičkoga bogatstva u zbirci *Preobraženja* imaju srednje vrijednosti, a u ciklusu *Pjesme o tijelu* imaju najmanje, što znači najmanji udio samoznačnica i najuži raspon natuknica. Takav se pad može povezati sa stilskom ekonomijom i koncentracijom odabrana leksika. Drugim riječima, Šimić sužava svoj rječnik i usmjerava prema manjemu broju različitih i značenjski nosivih riječi. Odabrani interpunkcijski znakovi (točka, zarez, dvotočka, upitnik) ujednačenije su zastupljeni, ali i oni podupiru tvrdnju o trima različitim fazama Šimićeve stvaralaštva.

Usporedba Šimićevih faza pjesništva s pjesništvom Josipa Pupačića i Vesne Parun odnosi se isključivo na leksičku gustoću. Najveća je podudarnost u leksičkoj gustoći između Pupačićeva pjesništva (0,62) i druge Šimićeve faze (0,64). Leksička gustoća pjesništva Vesne Parun (0,71) veća je od prve, leksički najgušće, Šimićeve faze (0,66). Tom se usporedbom omogućuje isključivo orijentacijski opis položaja Šimićevih faza unutar širega hrvatskog pjesničkog registra.

Kako se u radu istražio relativno mali korpus jednog autora, a razlike u opsegu i sastavu podkorpora ipak nije moguće u potpunosti isključiti iz tumačenja, rezultati se ne mogu primjenjivati izvan analiziranih faza niti tumačiti kao hijerarhijsko rangiranje hrvatskih pjesnika. Bilo bi dobro sličnim postupcima lematizacije, morfosintaktičkoga označavanja i razvrstavanja riječi na samoznačnice i suznačnice usporediti pjesme većega broja hrvatskih pjesnika.

⁶³ S. JURIĆ, "Šimićev simultanizam u teoriji i praksi", str. 415; I. LUKÁCS, "Siromašni pjesnici o siromasima (Attila József i A. B. Šimić)", str. 303; M. KUMNOVA, "Antun Branko Šimić kod Albanaca", str. 111.

Recenzije i prikazi

***Recensions and
Book Reviews***

HANNES GRANDITS, *Kraj osmanske vladavine u Bosni. Suprotstavljena djelovanja i imperijalna prisvajanja*, Udruženje za modernu historiju, Sarajevo, 2023., 475 str.

Knjiga *Kraj osmanske vladavine u Bosni. Suprotstavljena djelovanja i imperijalna prisvajanja* prijevod je djela koje je izvorno objavljeno 2020. godine u nakladi kuće Routledge iz Londona pod naslovom *The End of Ottoman Rule in Bosnia. Conflicting Agencies and Imperial Appropriations*. Knjigu autora Hannesa Granditsa na bosanski jezik prevela je Senada Kreso. Izdavač knjige je Udruženje za modernu historiju, a knjiga je izdana u Sarajevu 2023. godine. Strukturu prijevoda čine *Sadržaj* (str. 5), *liste Ilustracija, tabela i mapa* (str. 6-7), *Napomene o jeziku, transliteraciji i toponimima* (str. 9-11), *Zahvale* (str. 12-16), *Uvod* (str. 17-37), *Zaključak* (str. 393-400), *popis Izvora i bibliografije* (str. 401-458), *Indeks imena* (str. 459-466), *Indeks geografskih pojmova* (str. 467-475) te osnovni sadržaj knjige podijeljen u sedam poglavlja, koja se dublje dijele na više potpoglavlja.

Prva dva poglavlja knjige obrađuju godine neposredno prije izbijanja Velike istočne krize. Sadržaj prvoga poglavlja, koje je Grandits naslovio *Građanstvo, seljaštvo i reformirano društvo u osmanskoj Bosni* (str. 39-85), kratka je sinteza tematike koju je autor ranije detaljno obradio u knjizi *Multikonfesionalna Hercegovina. Vlast i lojalnost u kasnoosmanskom društvu* (Institut za istoriju, Sarajevo, 2014.). Tu se autor bavi uspjesima i neuspjesima provedbe tanzimatskih reformi u Bosanskom ejaletu/vilajetu. Ustrojavanje novih redovitih i rezervnih vojnih postrojbi i nakon reformi uključivalo je samo muslimansku populaciju, dok su nemuslimani opterećeni većim porezima umjesto vojne službe. Intenzivirana je gradnja crkava i samostana te popratnih konfesionalnih škola, a pojavile su se i prve državne sekularne škole koje su ipak bile ograničene popularnosti. Liberalizacija trgovine, do koje je došlo pod pritiskom kapitalističkih silnica iz europskih velesila, utjecala je na pojavu nove trgovačke, uglavnom pravoslavne, građanske elite te na razvoj cestovne i željezničke infrastrukture. Kodifikacija agrarnih prava nije olakšala porezna davanja seljačkih masa, ali je omogućila sigurnost imovine čifčija i raširenu gradnju kuća. Uz to, nove kršćanske trgovačke elite i seoski knezovi uključeni su u reformirani sustav ubiranja državnih poreza, umjesto muslimanskih spahija, ali se pitanje oporezivanja, zbog nemogućnosti

provedbe svih reformskih težnji, vratilo na stariji mehanizam otkupa. Reformama upravnog aparata stvorena su savjetodavna vijeća na lokalnoj i regionalnoj razini koja su uključivala brojne nemuslimanske uglednike. Vojne, upravne i porezne reforme oduzele su brojne ingerencije iz ruku lokalne begovske klase, a politizacija nemuslimana i osnažen utjecaj konzularnih predstavnika europskih velesila utjecali su na promjene u tradicionalnim odnosima lojalnosti. Iako su reforme ugrozile postojeće odnose moći i društvenu hijerarhiju, Grandits naglašava da je društveno-politička situacija u Bosanskom vilajetu sve do 1875. godine bila relativno stabilna. Tim pitanjem bavi se u drugom poglavlju knjige naslovljenom *Održavanje stabilnosti u Bosanskom vilajetu u burnim političkim vremenima* (str. 87-133). Autor navodi da su krajem 1860-ih i početkom 1870-ih godina politički nemiri bili puno izraženiji i ozbiljniji u susjednim zemljama, nego u samom Bosanskom vilajetu u kojemu su iskazi nelojalnosti prema sultanu bili endemska pojava. Kneževina Srbija bila je opterećena borbama za prijestolje i suprotstavljenim idejama apsolutista i ustavobranitelja, pogranični sukobi na teritorijima između Crne Gore i habsburške Boke kotorske bili su na rubu eskalacije, dok su stabilnost Habsburške Monarhije ugrožavale suprotstavljene nacionalne težnje, Austro-ugarska nagodba te pitanje disolucije Vojne Krajine. Iako je nacionalistički diskurs polako prodirao i na teritorij Bosanskoga vilajeta, revolucionarne i separatističke ideje iskazivali su samo pojedinci koje je osmanska vlast mogla lako neutralizirati. Panslavenske, jugoslavenske ili velikosrpske ideje, koje su podržavali različiti politički akteri iz Kneževine Srbije ili ruski diplomati, sve do 1875. godine bile su marginalna i ne pretjerano opasna pojava u Bosni i Hercegovini. Nestabilnost u vilajetu prouzrokovala je tek globalna kriza kapitalizma i burzovni krah iz 1873. godine, koji su doveli do povlačenja investicija i zajmova Osmanskom Carstvu, a potom i do nemogućnosti otplate državnih kredita, kašnjenja plaća državnim službenicima i u konačnici do povećanja poreznog opterećenja stanovništva. Tek je bankrot osmanske države predstavljao nagovještaj raspada sultanove vlasti u najzapadnijim provincijama Carstva.

Treće poglavlje, *Kriza na osmansko-crnogorskoj granici eskalira i izmiče kontroli (1874/1875)* (str. 135-188), obrađuje početnu, bosanskohercegovačku fazu Istočne krize. Grandits piše o tome kako su slabe žetve iz 1873. i 1874. godine dovele do nezadovoljstva seoskoga

stanovništva, kojemu su tih godina povećana i državna potraživanja zbog nelikvidne fiskalne situacije. Troškovi skupih modernizacijskih reformi te nedaće prezaduženog Carstva pale su "po leđima" težaka. Zbog toga su učestali sukobi između seljaštva s jedne te predstavnika osmanske lokalne administracije i sakupljača poreza s druge strane, a bili su posebno izraženi u pograničnim dijelovima istočne Hercegovine gdje je već postojala dva desetljeća duga tradicija buna i ustanaka uz podršku Crne Gore. Grandits Hercegovački ustanak iz 1875. godine ne izdvaja kao poseban i izvanredan fenomen, nego ga postavlja u kontinuitet niza nemira koje je zahvaćalo pravoslavno stanovništvo istočne Hercegovine još od 1850-ih godina, a koji su ponovno intenzivirani od ljeta 1874. zbog slabih žetvi i teških poreznih opterećenja. S obzirom na takav pristup, autor kao početak Istočne krize uzima Nevesinjsku pušku iz srpnja 1875., dok pobunu katolika, koji su se u lipnju podigli na ustanak kod Gabele, spominje tek marginalno. Prema Granditsu, ustanak katolika je tek posljedica komešanja pravoslavnoga stanovništva koje je s prekidima trajalo kroz ljeto 1874. i proljeće 1875. godine. Autor naglašava da uzroci ustanka nisu nacionalističke "oslobodilačke" prirode, nego isključivo socio-ekonomski te da pokretači pobune nisu imali jasno razrađen politički program, ideološki cilj niti organiziranu strukturu. Ideologizaciju ustanka, ali i njegovo širenje i dugotrajno održavanje, omogućili su tek poslije različiti, uglavnom međusobno suprotstavljeni čimbenici kao što su: podrška Crne Gore i Kneževine Srbije kroz naoružanje, financiranje, pružanje utočišta ustanicima i izbjeglicama te slanje političkih agenata; organizacija odbora pomoći diljem Europe, a ponajviše u Dalmaciji i Vojnoj krajini; panslavenske i jugoslavenske težnje raznih nacionalista, a posebno hrvatskih narodnjaka; intervencije diplomata velikih sila; dobrovoljne akcije revolucionarnih liberala kao što su talijanski Garibaldiisti te senzacionalistički islamofobni tisak međunarodnih novinara.

U četvrtom poglavlju naslovljenu *Nastojanja na povratku izbjeglica i smirivanje situacije – i njihovo opstruiranje početkom 1876.* (str. 189-237), Grandits ističe mišljenje da je najvažniji problem koji je proistekao iz Hercegovačkoga ustanka bio pitanje izbjeglica. Na desetke tisuća kršćana izbjegli su iz ugroženih krajeva na teritorije susjednih država, u najvećoj mjeri na prostore Austro-Ugarske, pa su te zemlje zapale u teške financijske probleme zbog potrebe prehranjivanja

prenapučenoga ljudstva. S druge strane, na tisuće muslimana napustili su svoja sela i smjestili se u relativno sigurnije bosanskohercegovačke gradove. U takvim uvjetima brojni civili preminuli su zbog gladi i bolesti. Sve uključene sile bile su zainteresirane za povratak izbjeglica, dok su konstantne akcije ustanika i osvetničke reakcije muslimanskih milicija opstruirali provedbu toga plana. Autor smatra da je humanitarna kriza bila glavni motiv za smirivanje ustanka, čemu su težile diplomacije svih europskih velesila koje su Osmansko Carstvo nastojale primorati na davanje opće amnestije i uvođenje brojnih povlastica kršćanskim masama, ali do toga ipak nije došlo jer su Srbija i Crna Gora u proljeće 1876. godine objavili rat Osmanskom Carstvu. Izbijanje rata i niza ustanaka bugarskih seljaka pomaklo je žarište krize na istok.

Poglavlje *Rat kneževina i usvajanje Osmanskoga ustava* (str. 239-291) pozornost stavlja na širi međunarodni kontekst u kojem je situacija u Bosanskom vilajetu postala sporedna. Nakon što su bosanski ustanici proklamirali ujedinjenje Bosne sa Srbijom, a crnogorske trupe započele planirano zaposjedanje Hercegovine, u krizu se aktivnije uključila Austro-Ugarska koja je te pokrajine smatrala svojom interesnom sferom. Diktatom iz Beča crnogorski ratni ciljevi preorijentirani su na istok prema Skadarskom sandžaku, dok je habsburški režim zabranio djelovanje svih odbora pomoći i zatvorio granicu čija je propusnost do tada bila ključna za održavanje pograničnih ustaničkih trupa. Prosrpska i procrnogorska orijentacija većine pravoslavnih ustanika utjecala je na prekid latentne podrške ustanicima iz zemalja Dvojne Monarhije, dok su austro-ugarske snage pomogle osmanskim trupama u gušenju i internaciji određenih ustanika. Zbog toga je ustanak u Hercegovini i Bosni od ljeta 1876. gotovo zamro, a osmanski suverenitet je konsolidiran te je ostao neugrožen sve do Berlinskoga kongresa. U međuvremenu, ustanak u bugarskim pokrajinama doveo je do još masovnijih stradanja civila, migracija te posljedičnih diskusija o potrebi "humanitarne intervencije" u javnom i političkom diskursu europskih velesila. S druge strane, Crna Gora i Srbija su na terenu gubile rat, ali je Osmansko Carstvo pod pritiskom europskih sila pristalo na primirje i međunarodnu mirovnu konferenciju. Tijekom konferencije u Istanbulu u prosincu 1876. i siječnju 1877., osmanski sultan proklamirao je ustav kojim je Carstvo postalo parlamentarna monarhija. Najavljene su i brojne druge reforme s

ciljem pacifikacije ustaničkih krajeva i emancipacije nemuslimana, ali su zahtjevi predstavnika velesila ipak bili previše ponižavajući te su ugrožavali osmanski suverenitet pa je konferencija raspuštena bez rezultata.

Slijedi poglavlje *Bosanski vilajet tokom katastrofalnog rusko-osmanskog rata 1877./1878.* (str. 293-399). Nakon neuspjele mirovne konferencije, ratom izmorena Srbija brzo je pristala na separadni mir. Međutim, sazivanje osmanskoga parlamenta koje je popraćeno snažnim emotivnim iskazima osmanskoga patriotizma, lojalnosti sultanu i ponosnim težnjama za održavanjem suvereniteta, uz tvrdoglavu nepopustljivost crnogorskih pregovarača koje su ohrabrivali ruski diplomati s vlastitim imperijalnim težnjama, doveli su do nove eskalacije sukoba. U proljeće 1877. nastavljen je rat s Crnom Gorom, koja se zbog austro-ugarskih interesa nije mogla širiti na zapad unatoč svim ratnim uspjesima. Ustanak je u Bosni na kratko obnovljen, ali je ubrzo ugušen uz pomoć Austro-Ugarske. S druge strane, Rusija je objavila rat Osmanskom Carstvu i započela napredovanje na dunavsko-bugarskom i kavkaško-anadolskom frontu. Ovaj rat doveo je do još veće humanitarne krize, stradanja civila i raseljavanja na desetine tisuća muslimana. Međutim, izrazito islamofobnom europskom javnom mnijenju to više nije predstavljalo problem, dok su u središte pozornosti došli imperijalistički interesi velikih sila. Faza pacifikacije i održavanja Osmanskoga Carstva je završena, a započelo je razdoblje dijeljenja teritorija "Bolesnika na Bosporu", što je obrađeno u posljednjem poglavlju knjige naslovljenu *Stvaranje novog imperijalnog poretka na Istoku/u Bosanskom vilajetu* (str. 341-392). Grandits u ovome poglavlju obrađuje tijek ratnih djelovanja, nemire u Albaniji i sukobe s Crnom Gorom, ponovno uključivanje Srbije i konačnu rusku pobjedu. Rusko napredovanje zaustavljeno je tek britanskom intervencijom. Naime, britanska mornarica uplovila je u Mramorno more odlučna braniti morske tjesnace i osmansku prijestolnicu. Rusija je pristala na mirovne pregovore, a poraženo Osmansko Carstvo na ponižavajuće uvjete Sanstefanskoga mira. No, iako je rat završio, Istočna kriza i dalje je potrajala. Prevelike stečevine Ruskoga Carstva ugrozile su ravnotežu "Europskoga koncerta". Pitanja opstojnosti Osmanskoga Carstva ili prava njegovih kršćanskih stanovnika postala su sporedna, dok su interesi europskih imperija zauzeli položaj osnovnoga čimbenika oblikovanja političkih djelovanja. Berlinskim

kongresom u ljeto 1878. revidiran je Sanstefanski ugovor kako bi se očuvao mir i ravnoteža između velesila. Odlučivanje na kongresu teklo je po principu sagledavanja šire globalnije perspektive, odnosno zadovoljavanja interesa svake od šest uključenih europskih velesila. Rusija, Austro-Ugarska, Velika Britanija, Francuska, Italija i Njemačka odlučivale su o sudbini dotadašnjih osmanskih provincija, a u tim kalkulacijama odlučeno je da Austro-Ugarska preuzme upravu nad dotadašnjim Bosanskim vilajetom. U nastavku poglavlja Grandits obrađuje nemirne okolnosti uspostave nove vlasti, popraćene novim valom ustanaka i krvoprolića.

U konačnici, nakon čitanja knjige *Kraj osmanske vladavine u Bosni. Suprotstavljena djelovanja i imperijalna prisvajanja* može se zaključiti da raspad osmanske vlasti u Bosanskom vilajetu nije bio neizbježan i logičan ishod dugotrajnoga procesa raspada Osmanskoga Carstva. Reformirana osmanska administracija je tijekom cijeloga trajanja Istočne krize održavala stabilnu vlast u Bosni i Hercegovini, uz izuzetak uskoga pograničnog pojasa. Prekid osmanske vlasti nije izboren ustaničkom borbom, niti je bio posljedica urušavanja osmanske moći, nego produkt usklađivanja interesa europskih velesila. Također, hercegovački i bosanski ustanci nisu posljedica težnje nacionalno osviještenih naroda za "oslobođenjem" od sultanova jarma. Zapravo, lojalnost prema sultanu i njegovu Carstvu bila je široko rasprostranjena među bosanskohercegovačkim kršćanima u godinama prije, a opstajala je i tijekom godina krize. Nacionalističke interpretacije, skoro pa sveprisutne u starijoj historiografiji, tek su naknadno "obojile" ustanak bojama nacionalnih trobojnica. Uz to, politizacija, ideologizacija i nacionalizacija ustanika i civilnih kršćanskih masa uslijedila je tek nakon izbijanja krize, a bila je vođena različitim i često međusobno dijametralno suprotstavljenim interesima. Razvoj ustanka u takvim okolnostima bilo je skoro pa nemoguće kontrolirati. Grandits ukazuje na to koliko su uzroci, tijek i posljedice ovdje obrađene krize zapravo bili kompleksni i teško predvidljivi, a nikako neminovni i očekivani. Ova knjiga daje jasnu i smislenu širu perspektivu bosanskohercegovačke krize te sadržajno obrađuje ciljeve lokalnih uglednika i moćnika, brojnih ideologa i aktivista, strategije i interese regionalnih država i europskih imperijalnih velesila. Zbog toga je Granditsova knjiga nezaobilazna za proučavanje posljednjih godina osmanske vladavine u Bosanskom

vilajetu. Uz to, autorov jasan i jednostavan stil pisanja, smisljena i dobro organizirana struktura teksta, kao i obilje kratkih, tematski podijeljenih potpoglavlja, pojednostavljaju čitanje knjige i praćenje kompleksnoga tijeka ovdje obrađenih događaja.

Zvonimir Herceg

NINA ČULJAK – EDITA VUČIĆ, *Kasnosrednjovjekovna arheologija Bosne i Hercegovine u svjetlu (novih) arheoloških istraživanja*, JU "Centar za kulturu i turizam" Cazin – Muzej Bosanskog Kraljevstva – Sveučilište u Mostaru, Cazin – Mostar, 2024., 190 str.

Knjiga *Kasnosrednjovjekovna arheologija Bosne i Hercegovine u svjetlu (novih) arheoloških istraživanja* autorica Nine Čuljak i Edite Vučić objavljena je 2024. godine u izdanju JU "Centar za kulturu i turizam" Cazin – Muzej Bosanskog Kraljevstva i Sveučilišta u Mostaru. Na početku knjige nalaze se *Zahvale* i *Uvod*, a potom slijedi sedam numeriranih poglavlja. Knjiga završava s *Umjesto zaključka*, *Literaturom* i *Prilozima*.

Nakon *Uvoda* (str. 11-12) slijedi prvo poglavlje naslovljeno *Povijest istraživanja* (str. 13-20), u kojemu autorice donose općeniti pregled razvoja arheologije i arheoloških istraživanja na području Bosne i Hercegovine. Poseban naglasak stavljen je na razdoblje od kraja 19. stoljeća, odnosno od austro-ugarskog osnivanja Zemaljskoga muzeja u Sarajevu u čijemu su *Glasniku Zemaljskog muzeja* u sljedećim desetljećima objavljeni brojni arheološki radovi. U razdoblju nakon Drugoga svjetskog rata posebno su do izražaja došla arheološka istraživanja na polju srednjovjekovne arheologije. Drugo poglavlje *Kasnosrednjovjekovni lokaliteti* (str. 21-35) donosi opći pregled arheoloških istraživanja kasnosrednjovjekovnih gradova i utvrda, nekropola sa stećcima, sakralnih objekata, dok treće poglavlje *Arheološka istraživanja kasnosrednjovjekovnih lokaliteta od 2000. do 2022. godine* (str. 37-39) donosi sažet prikaz osnovnih informacija o arheološkim istraživanjima u navedenom razdoblju.

Središnji i najopširniji dio knjige čini četvrto poglavlje naslovljeno *Lokaliteti* (str. 41-111). Poglavlje donosi prikaz više od 40 arheološki istraženih srednjovjekovnih lokaliteta na području Bosne i Hercegovine, a riječ je o sljedećima: Krešića greblje, Paoča; Varda, Knešpolje; Stećci, Kočerin – nova škola; Ričina; Kopošići; Potkriž u Divičanima; Banje – Kaursko groblje, Gornji Tičići; Zgošća kod Kaknja; Glavica u Han Biloj; Mašeta u Fazlićima; Perin Han; Metaljica u Vilovcu; Klisa u Gučoj Gori; Šabići; Gornja Višnjica; Mravinjac u Čelebićima; Podvornice u Lištanima; Manastirište u selu Gornji Kijevci; Crkvina – Bjelosavljevići; Skakava Gornja – Zidine; Crkvine u Veseloj

kod Bugojna; Mili – Krunidbena crkva bosanskih kraljeva; Tekija na vrelu Bune; Stara jezgra grada Mostara; Stari grad Klobuk; Crkvina – Miloševo Brdo; srednjovjekovna nekropola manastira Žitomislić; crkva u Kočelima; Budak u Gornjim Potočarima; Crkvišta u selu Medna; Zidine u Šušnjarima; Stari grad Blagaj; Stari grad Ljubuški; Stari grad Počitelj; Stari grad Visoki; Gorica – Šamatorje; Manastir Zavala; Crkvina u Zavali; Rataja kod Miljevine; Atik džamija u Bijeljini; Hatelji i Milavići; Rapovine – groblje i crkva sv. Petra; Stare kuće – Nikolići, Donje Breške; Vidića Guvno – Vranjevo Selo; Sejmenska džamija te još nekoliko lokaliteta čija su istraživanja završena ili su u tijeku, ali još uvijek nisu objavljeni rezultati istraživanja. Na temelju predstavljenih podataka o istraživanju arheologa u nepunoj prvoj četvrtini 21. stoljeća, vidljivo je da su njihovu pozornost najviše privlačile srednjovjekovne nekropole ili pak sakralni objekti.

Sljedeće poglavlje naslovljeno je *Tipologija grobova* (str. 113-125) s dva podnaslova, a donosi pregled ukopâ na istraženim lokalitetima od 2000. do 2022. godine. Tipologija grobova obuhvatila je desetak različitih vrsta grobnih cjelina. Poglavlje *Analiza ljudskog osteološkog materijala* (str. 127-139) donosi rezultate analiza ljudske osteološke građe sa sljedećih lokaliteta: Krešića greblje – Paoča; Ričina – Posušje; Kopošići – Ilijaš; Potkriž – Divičani; Lištani – Podvornice; Gornji Potočari – Srebrenica; Zidine u Šušnjarima; Metaljica – Hadžići; Vesela Straža kod Bugojna; Glavica – Han Bila; Klisa – Guča Gora; Alihodže; Mili – Arnautovići; Zgošća kod Kaknja. Analize osteoloških ostataka vrlo su važne jer mogu pružiti rezultate o životu ne samo pojedinaca nego i cijele zajednice.

Posljednje poglavlje u knjizi, *Otkriće novih nalaza – doprinos razumijevanju distribucije i korištenja određenih tipova artefakata* (str. 141-174), donekle se nastavlja na prethodna dva poglavlja jer donosi prikaz nalaza koji su pronađeni tijekom arheoloških istraživanja u promatranom razdoblju. Među takvim nalazima autorice posebno ističu naušnice, prstenje, dijademe i ukrasne aplike, puceta (gumbe i dugmad), potkove ili potplate za obuću, različito oružje i oruđe te konjičku opremu, ostatke tekstila, stakleno i keramičko posuđe, različite primjerke novca, ostatke kamene plastike i fresko-slikarstva, pojaseve i slično. Većina nalaza pronađena je prilikom istraživanja grobova, dok je manji dio pronađen u istraživanju gradova ili utvrda.

Knjiga *Kasnosrednjovjekovna arheologija Bosne i Hercegovine u svjetlu (novih) arheoloških istraživanja* arheologinja Nine Čuljak i Edite Vučić predstavlja rezultate arheoloških istraživanja koja su vršena na području Bosne i Hercegovine u prethodna nešto malo više od dva desetljeća, točnije od 2000. do 2022. godine. Uz prikaze i sintezu rezultata ostalih arheoloških istraživanja, knjiga posebnu važnost ima jer su autorice dodale i vlastita istraživanja koja su provodile u navedenom razdoblju. S aspekta suvremene medievistike, knjiga zauzima važno mjesto jer potvrđuje rastuću ulogu arheoloških istraživanja u proučavanju srednjovjekovnoga društva. Arheološka istraživanja omogućuju pristup aspektima prošlosti koji u pisanim vrelima često ostaju slabo vidljivi ili potpuno nepoznati. Djelo pridonosi boljem razumijevanju svakodnevnoga života, materijalne kulture i društvene strukture kasnosrednjovjekovnog Bosanskoga Kraljevstva, nadopunjujući spoznaje koje proizlaze iz povijesnih izvora. Knjiga je pisana vrlo jasnim znanstveno-popularnim stilom te je u tom pogledu preporučljiva ne samo arheolozima i stručnjacima iz srodnih disciplina nego svima koji se žele upoznati s rezultatima recentnih kasnosrednjovjekovnih arheoloških istraživanja.

Goran Mijočević

DUŠAN MUSA (ur.), *Bosna i Hercegovina između burne povijesti i Hercegovačkog ustanka*, Udruga "Vojvoda don Ivan Musić", Ljubuški, 2025., 480 str.

Zbornik radova *Bosna i Hercegovina između burne povijesti i Hercegovačkog ustanka*, objavljen povodom 150. obljetnice Hercegovačkog ustanka (1875.-1878.), predstavlja tematski profiliranu publikaciju koja kroz šest radova nastoji obuhvatiti povijesni kontekst, uzroke, tijek i značenje jednog od ključnih događaja 19. stoljeća na prostoru jugoistočne Europe. Konceptijski, zbornik je oblikovan kao promišljena i logički strukturirana cjelina. Polazi od dugotrajnoga povijesnog razvoja (prapovijest – osmansko razdoblje), zatim razmatra strukturu osmanske vlasti, a potom se usmjerava na sam ustanak i njegove aktere, uključujući pravne, ideološke i biografske dimenzije. Takav raspored radova jasno svjedoči o nastojanju uredništva da ustanak interpretira ne kao izolirani događaj nego kao rezultat složenih i dugotrajnih društvenih i političkih procesa.

U *Predgovoru* (str. 11-17), urednik Dušan Musa obrazlaže genezu interesa za temu Hercegovačkog ustanka, ističući kako je riječ o plodu dugotrajnog istraživačkog i javnog angažmana, ali i o reakciji na višedesetljetnu historiografsku zapostavljenost ove problematike. Posebno naglašava kako je tematika ustanka ponovno aktualizirana krajem 20. stoljeća kroz organizaciju znanstvenih skupova i objavljivanje prijašnjih zbornika, čime je otvoren prostor za nova istraživanja i reinterpretacije. Zbornik se tako pozicionira kao nastavak tih nastojanja, ali i kao pokušaj sustavnijeg uključivanja Hercegovačkog ustanka u suvremeni historiografski diskurs, uz naglašavanje uloge lokalnih aktera te katoličkog i hrvatskoga stanovništva.

U prvom radu Dušana Muse, *Dugi hod od prapovijesti do Osmanske okupacije* (str. 21-104), donosi se pregled povijesnoga razvoja prostora Bosne i Hercegovine od prapovijesti do osmanskog osvajanja. Autor stavlja naglasak na ključne procese: migracije, smjene političkih sustava i civilizacijske prijelome koji su oblikovali strukturu prostora u dugom trajanju. Tekst je koncipiran kao narativna sinteza koja čitatelja uvodi u složene povijesne dinamike i postavlja temelj za razumijevanje kasnijih događaja. Posebno je važno što autor jasno naznačuje kontinuitete i diskontinuitete u razvoju prostora, čime

ustanak implicitno smješta u širi povijesni okvir. Iako zbog širine zahvata ostaje na razini preglednog prikaza, rad uspješno ostvaruje svoju funkciju uvodnoga kontekstualnog teksta.

Sljedeći prilog Dušana Muse, *Osmanska uprava u Bosni i Hercegovini na štetu i naroda i Carstva* (str. 105-194), donosi analizu osmanskog upravnoga sustava i njegovih posljedica. Autor se usredotočuje na strukturne slabosti uprave, administrativnu neučinkovitost, fiskalna opterećenja i nedostatak stabilnih institucija te pokazuje kako su ti elementi generirali dugotrajno nezadovoljstvo među stanovništvom. Posebna vrijednost rada leži u interpretativnom povezivanju unutarnjih slabosti Carstva s lokalnim društvenim napetostima, čime se osmanska vlast sagledava kao jedan od ključnih uzročnih čimbenika ustanka. Rad pritom ne ostaje samo na razini opisa upravnoga sustava, nego ga interpretira kao dinamičan i problematičan okvir unutar kojeg se oblikuju pobunjenički procesi.

Središnji i najopsežniji rad zbornika potpisuje Ivica Puljić, *Uz 150-godišnjicu Hercegovačkog ustanka Hrvata Donje Hercegovine protiv Turaka* (str. 195-314). Autor donosi sustavnu i preglednu analizu tijekom ustanka, uzroka njegova izbijanja te njegovih posljedica, s posebnim naglaskom na ulogu Hrvata Donje Hercegovine. Rad se odlikuje jasno strukturiranim izlaganjem u kojem se kronološki i problemski razrađuju ključne faze ustanka, pri čemu autor uspješno povezuje lokalne događaje s međunarodnim političkim kontekstom. Posebno se ističe sposobnost integriranja različitih historiografskih uvida u koherentnu interpretaciju, čime rad nadilazi puku deskripciju i postaje referentna točka za razumijevanje ustanka unutar ovoga zbornika. Time ovaj rad ne funkcionira samo kao središnji prilog zbornika, nego i kao njegova interpretativna okosnica.

Marinko Marić u radu *Nacrt zakona za Hercegovinu 1875. godine* (str. 315-344) analizira iznimno važan političko-pravni dokument koji je za ustaničko vodstvo izradio Baltazar Bogišić. Autor pokazuje da ustanak nije bio samo vojni čin, nego i promišljeni pokušaj uspostave normiranoga društvenog i političkog poretka. Kroz detaljnu analizu sadržaja nacrt zakona razotkrivaju se elementi političke artikulacije i pravne svijesti ustanika, koji su u ratnim okolnostima nastojali definirati organizaciju vlasti i temeljna prava. Ovaj se prilog metodološki izdvaja preciznim radom na izvoru i njegovom interpretacijom, čime

otvara važnu perspektivu razumijevanja ustanka kao dijela širega procesa političke modernizacije. Ovakav pristup jasno pozicionira ustanak unutar procesa pravne i političke transformacije prostora.

U radu Marijana Sivrića, *Nešto o školovanju don/fra Ivana Musića u nadbiskupskom sjemeništu sv. Stjepana u Ostrogonu u Mađarskoj i stupanje u dušobrižničku službu po završetku studija* (str. 345-370), fokus se premješta na biografsku razinu. Autor rekonstruira obrazovanje i rani pastoralni rad don Ivana Musića, jedne od ključnih figura ustanka, naglašavajući važnost njegova školovanja u Ostrogonu za formiranje njegova intelektualnog i društvenoga profila. Posebno je vrijedno što se kroz analizu obrazovnoga konteksta otvara pitanje utjecaja crkvenih institucija na oblikovanje političke svijesti i društvenog angažmana pojedinaca. Rad uspješno povezuje osobnu biografiju s povijesnim procesima, čime doprinosi dubljem razumijevanju ustaničkoga vodstva.

Završni rad Dušana Muse, *Zov slobode i njegovi produkti* (str. 371-448), donosi interpretativnu sintezu u kojoj se Hercegovački ustanak promatra kao izraz težnje za slobodom i kao proces s dugoročnim posljedicama. Autor ustanak smješta u kontekst modernizacijskih procesa druge polovice 19. stoljeća, naglašavajući njegovu ulogu u transformaciji društvenih odnosa, političkih ideja i identitetskih obrazaca. Posebno se ističe nastojanje da se ustanak interpretira kao događaj koji nadilazi lokalne okvire i sudjeluje u širim povijesnim promjenama. Kao završni tekst, rad uspješno objedinjuje ključne uvide prethodnih priloga i zaokružuje interpretativni okvir zbornika.

U Zaključku (str. 449–456), sintetiziraju se glavne teze zbornika te se potvrđuje interpretacija Hercegovačkog ustanka kao ključnoga povijesnog događaja s dugoročnim posljedicama za prostor Bosne i Hercegovine. Zaključni tekst uspješno povezuje sve tematske razine, od dugotrajnoga razvoja i osmanske uprave do konkretnih zbivanja i njihovih posljedica, u koherentnu interpretativnu cjelinu, dodatno naglašavajući važnost ustanka u kontekstu političkih i društvenih transformacija.

U cjelini, zbornik se temelji na jasno profiliranoj i metodološki promišljenoj interpretativnoj liniji koja Hercegovački ustanak sagledava kao rezultat dugotrajnih povijesnih procesa, ali i kao prijelomni trenutak političkog i društvenoga preoblikovanja prostora. Upravo u

toj dvostrukoj perspektivi, između dugoga trajanja i konkretne povijesne prekretnice, leži njegova znanstvena težina. Posebnu vrijednost imaju radovi koji se oslanjaju na precizno analizirane izvore i problemski pristup, jer otvaraju nove interpretativne horizonte i omogućuju dublje razumijevanje ustanka kao složenoga povijesnog fenomena, dok sintetski prilozi osiguravaju nužan kontekst i kronološku dubinu bez koje takva interpretacija ne bi bila moguća. Kao takav, zbornik nadilazi okvire prigodnog izdanja i predstavlja relevantan i ozbiljan doprinos suvremenoj historiografiji. Njegova važnost očituje se ne samo u sistematizaciji postojećih znanja, nego i u poticanju novih istraživačkih pitanja te u afirmaciji Hercegovačkog ustanka kao historiografski legitimne, istraživački potentne i interpretativno otvorene teme, čije značenje nadilazi regionalne okvire i ulazi u širi kontekst europskih povijesnih procesa 19. stoljeća.

Andrea Vučur

TÍMEA BOCKOVAC i dr. (ur.), *Otthon két hazában / Dom(a) u obje domovine. Zbornik radova u čast Dinka Šokčevića*, Zaklada za hrvatsko školstvo u Mađarskoj – Institut za jezik Glotta – Hrvatski institut za povijest – Institut za istraživanje povijesti Centra za istraživanje humanističkih znanosti Sveučilišta Eötvös Loránd, Budimpešta – Osijek – Zagreb – Pečuh, 2025., 462 str.

Zbornik radova koji ovdje predstavljamo objavljen je povodom 65. rođendana cijenjenoga povjesničara i kroatiste Dinka Šokčevića, a odraz je zahvalnosti i priznanja, što je izraženo na samom početku publikacije (Čestitka/Köszöntő str. 9-12), njegovu višegodišnjem znanstvenom radu i djelovanju u povezivanju hrvatske i mađarske znanosti i kulture. U zborniku su objavljena 33 znanstvena rada njegovih bliskih suradnika i kolega s više visokoobrazovnih, znanstvenih i kulturnih institucija iz Hrvatske i Mađarske. Radovi su pisani na hrvatskom (19) i na mađarskom (14), a sažetci na engleskom jeziku.

Najveći dio zbornika čine radovi povijesne tematike koji se bave hrvatsko-mađarskim odnosima kroz različita povijesna razdoblja. Vremenski okvir obrađenih tema jest od 13. stoljeća – rad autorice Gál Judit, "A szlavón báni hivatal és a dalmáciai városok kapcsolata (1242-1270)", str. 213-221 u kojemu se u navedenom razdoblju obrađuje uloga slavonskih banova u upravljanju dalmatinskim gradovima i promjenama u ugarskoj kraljevskoj politici, pa do kraja Drugoga svjetskog rata – članak Árpáda Hornyáka, "A magyar-jugoszláv határ megváltoztatásának lehetősége a második világháború után", str. 234-241, koji problematizira mogućnost promjene mađarsko-jugoslavenske granice nakon 1945. godine. Prvi povijesni rad u ovom zborniku posvećen je povijesti Pečuha i njegovoj važnosti za hrvatsku kulturu (Ernest Barić, "Pečuh i hrvatska kultura", str. 45-57). Najveći su interes autori posvetili političkim događanjima 19. i prve polovice 20. stoljeća. Kroz radove su analizirani, između ostalog, politički kompromisni mehanizmi u Habsburškoj Monarhiji (sudjelovanje hrvatskih predstavnika u zajedničkim delegacijama Monarhije: primjerice rad Ivána Berténya "Horvátország képviselői a delegációban (1868.-1918.). Intézménytörténeti vázlat és adattár", str. 87-115); fenomen "mađarona" u hrvatskom političkom diskursu

19. stoljeća (rad Arijane Kolak Bošnjak, "Tko su bili Mađaroni u hrvatskom političkom diskursu 19. stoljeća?", str. 254-262), te prikaz Hrvata u mađarskoj javnosti (primjerice: rad Željka Holjevca, "Hrvatska i Hrvati u mađarskom tjedniku *Vasárnapi Ujság*", str. 222-233). Temama iz ovoga povijesnog razdoblja bave se i: Bene Sándor, "Elmétkedés a lehetetlenről. Az 'összeesküvés' politikai programirata 1665-ből", str. 68-86; Gábor Demeter, "Gondolatok a dualizmus kori horvát gazdasági növekedés mértékéről", str. 179-191; Stjepan Matković, "Neka zapažanja o politici, činovnicima i saborskim izborima u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji na prijelazu u 20. stoljeće", str. 319-330; Branko Ostajmer, "'Uzor čovječje savršenosti. Odjek smrti Ferenc Deáka u hrvatskoj javnosti'", str. 345-356; Vlasta Švoger, "Joseph Eötvös, Izidor Kršnjavi i modernizacija osnovnoga školstva u Mađarskoj i Hrvatskoj u 19. stoljeću", str. 384-392.

Posebno su zanimljivi radovi koji se bave plemićkim obiteljima i crkvenim elitama u međunacionalnim odnosima te očuvanju jezika, kulture i identiteta. Svakako treba istaknuti radove: Monika Brkanić – Denis Njari, "Pregled službi i funkcija plemića Korodskih unutar vladarskog aparata srednjovjekovnog Ugarsko-Hrvatskog kraljevstva", str. 157-166; Marija Karbić – Damir Karbić, "Ugarsko-slavonsko razdoblje života jednog dalmatinsko-hrvatskog prelata 14. stoljeća. Slučaj Trogiranina Nikole Kažotića", str. 242-253; jedan rad iz domene povijesti umjetnosti: Sanja Cvetnić, "Fratr Georgius Utissinovich, aliàs Martinusius dictus", str. 167-178. Etnograf Károly Lábad i u radu "A Mária-tisztelet terjedése a Drávaszögből Szlavóniába a 18-19. században. Laskó, Almás és Atyina kegyhelyek példája", str. 263-276, donosi prikaz štovanja Marijina u 16. i 17. stoljeću i njegovo širenje s mađarske na hrvatsku zajednicu u 18. i 19. stoljeću, dok članak Eldine Lovaš, "Novi doprinosi u istraživanju pečuških Hrvata u prvoj trećini 18. stoljeća", str. 307-318 donosi rezultate istraživanja temeljena na oporukama pisanim hrvatskim jezikom o pečuškim Hrvatima na prijelazu iz 17. u 18. stoljeće. Antal Molnár u svome članku "Nepoznati memorandum Ivana Tomka Mrnavića o obnovi loretanskog Ilirskog kolegija (1624.)", str. 331-334 donosi do sada nepoznate podatke o navedenome memorandumu pronađenom u Arhivu Magalloti u Firenci. Géza Pálffy u svojoj studiji s naslovom "Út a bántásig a 17. század első felében. Erdődy Zsigmond nyelvi felkészülése Horvát-Szlavónország legfőbb méltóságára", str. 357-372

istražuje temu usvajanja stranih jezika među banovima u Hrvatskoj i Slavoniji, a na primjeru bana Sigismunda Erdődyja. Također, donosi i vrijedne podatke iz obiteljske povijesti, političke povijesti, povijesti umjetnosti, Erdődyjevim putovanjima kao i o povijesti ranonovovjekovnih mađarsko-hrvatskih odnosa. Jedan rad s povijesnom tematikom odnosi se na pojavu i upotrebu pečata s hrvatskom šahovnicom autora Szabolcs Varge s naslovom "A Horvát Királtság pecsétjének használata az 1526. évi mohácsi csata utáni években", str. 393-402.

U kontekstu naše bosanskohercegovačke povijesti vrijedi istaknuti rad Rudolfa Barišića "Klerici Bosne Srebrene školovani u samostanu u Baji" str. 58-67, u kojemu su analizirani dostupni izvori o barem 40 klerika koji su boravili i obrazovali se u samostanu u Baji između 1810. i 1839. godine, a kroz zakladu stipendiranja Josipa II.

Posebno se čini zanimljiv rad iz povijesti sporta autora Bíró Lászlóa "Az első döntő. Magyar-horvát együttműködés Veszprémben", str. 116-125 u kojemu je središte stavljeno na doprinos hrvatskih trenera i igrača u uspjehu rukometnoga kluba Veszprem.

Jedan od ključnih elemenata identiteta jest jezik, tako da se kroz drugu skupinu radova analiziraju jezični kontakti, dvojezičnost te očuvanje materinskoga jezika u manjinskim zajednicama. Posebno se ističu dvije jezične studije: prva je o hrvatskom jeziku u jezičnom krajobrazu grada Baje autorice Timee Bockovac, "Hrvatski jezik u jezičnom krajobrazu grada Baje u Mađarskoj" str. 133-147, a drugi je rad Ane Lehocki-Samardžić, "Utjecaj suvremenog hrvatskog jezika na suvremeni mađarski jezik" str. 288-306, koji kako i sam naslov kaže, analizira utjecaj suvremenoga hrvatskog jezika na mađarski. Jedna studija pod naslovom "Adalékok a 19. századi horvátország magyarnyelv-oktatás és nyelvtanítás történetéhez", str. 425-438, autorice Orsolye Szentesi Žagar posvećena je institucionalnom okviru za poučavanje mađarskoga jezika u 19. stoljeću u Hrvatskoj kao i metodološkim i strukturalnim značajkama mađarskih gramatika namijenjenih hrvatskoj publici. Književnost, odnosno književni prijevodi, u ovom slučaju prijevod poema mađarskoga pjesnika Pilinszskog na hrvatski jezik (prevoditelj je D. Šokčević), promatra se kao još jedan od kulturnih mostova između dviju država i dviju kultura. Autor Zsombor Labadi u radu "Ugyanaz, és mégis minden más. Pilinszky János két verse a szerelemről" str. 277-287, analizira simboliku i aspekte ljubavi

u dvjema poemama Pilinszkog. Drugi prigodni književni rad je Stjepana Blažetina "Prigodnica Janósa Pakróczyja Nepomuka prigodom imenovanja Pavla Matije Sučića za stolnobiogradskog biskupa" str. 126-132, u kojemu autor analizira strukturu prigodne pjesme napisane 1828. godine. Temu "Rana slavenska toponimija u južnom ugarskom Podunavlju" str. 29-44, iscrpno je obradio Mario Bara.

Kao treću skupinu možemo izdvojiti radove posvećene identitetu manjinskih zajednica i migracijama, u kojima se analiziraju suvremeni izazovi u očuvanju identiteta i kulturne baštine, kao i pitanja integracije manjinskih zajednica u šire društvo. U ovim je radovima također naglašena važnost međunacionalnih veza u očuvanju manjinskih zajednica. Riječ je o sljedećim vrlo vrijednim radovima: Katica Bakija – Maris Bjelanović, "Časopis za žene u povijesti hrvatskog novinarstva. Prikaz ženskog lista Marije Jurić Zagorke" str. 17-28; Ivica Đurok, "Etničke elite u Mađarskoj" str. 192-203 te rad Veronike Eszik, "Zágrábiáda. Városkritiku,, hangok egy jogpárti élclapban (1883-1884)", str. 204-212 u kojemu autorica analizira društvenu kritiku i percepciju identiteta kroz humor i satiru objavljenim u satiričnim novinama Bič. Posebno vrijedi istaknuti članak s naslovom "A néprajzi gyűjtő Sokcsevits Dénes", str. 148-156, posvećen Šokčeviću kao etnografu, a u kojemu se Bognár Szabina osvrće na interes Šokčevića za običaje Hrvata u Mađarskoj te na poseban način govori o njegovim etnografskim istraživanjima u vezi s tradicijom maskiranja u Baji.

Posebnu vrijednost za razumijevanje širega konteksta povijesnih događanja, kretanja i društvenih promjena imaju povijesni demografski radovi koji se oslanjaju na analize matičnih knjiga i statističkih podataka. Jedan takav rad nastao je iz pera Andora Veghe, "Demografski i društveni razvoj hrvatskih naselja kraj Drave u 18. stoljeću prema podacima matičnih knjiga rođenih" str. 403-424, koji analizom matičnih knjiga rođenih i analizom prezimena istražuje formiranje hrvatskih zajednica kraj Drave u 18. stoljeću. Demografski podatci omogućavaju interdisciplinarni pristup u analizama različitih povijesnih interpretacija. U ovu skupinu može se uvrstiti i rad Roberta Skenderovića "Analiza najstarijih izvora u kojima se spominje etnonim 'Bunjevci' na prostoru Bačke" (str. 373-383).

Na samom kraju zbornika donesene su kratke biografije svih autora te popis recenzenata.

Ovaj zbornik s raznovrsnim temama više od trideset kvalitetnih radova svjedoči o dubokim i značajnim tragovima Dinka Šokčevića u znanosti i kulturi u objema svojim domovinama, i Hrvatskoj i Mađarskoj. Ovi radovi također odražavaju bogatstvo i raznolikost Šokčevićevih interesa i djelovanja, a dvojezična publikacija može se interpretirati kao njegova uloga kulturnoga mosta između dviju država.

Ana Zadro

Ivo Lučić, *Škripari. Hrvatski pokret otpora u Bosni i Hercegovini od 1945. do 1951.*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2026., 359 str.

Knjiga *Škripari. Hrvatski pokret otpora u Bosni i Hercegovini od 1945. do 1951.* autora Ivice Ive Lučića objavljena je 2026. godine u Zagrebu u nakladi Hrvatskog instituta za povijest. Strukturu Lučićeve knjige čine *Predgovor* (str. 7-13), *Uvod* (str. 15-17), *Pogovor* (str. 281), *Prilozi* (str. 283-302), sažetci na hrvatskom (str. 303-306) i engleskom (str. 307-310) jeziku, popisi izvora i literature (str. 311-319), slikovnih priloga (str. 321-322), imena (str. 323-347) i mjesta (str. 349-357) te bilješka o autoru (str. 359). Tematika knjige razrađena je kroz šest poglavlja.

U prvom poglavlju *Uzroci nastanka pokreta otpora – narod protiv "narodne vlasti"* (str. 19-46) autor sažeto sumira okolnosti uspostave komunističke vlasti u završnim mjesecima rata i u godinama poraća. Lučić naglašava da je komunistički režim, iako deklarativno jugoslavenski, u stvarnosti bio izrazito prosrpski te da je od početka hrvatski narod označio kao "iskvareni" neprijateljski element koji treba "popraviti" svim raspoloživim sredstvima. Neoprostivi "griješi" Hrvata bio je njihova težnja za vlastitom nacionalnom državom, neovisno o režimu koji bi tu državu trebao uspostaviti. Akcije "liječenja nezdrave" kolektivne svijesti i političke orijentacije popraćeno je strahovitim zločinima, masovnim likvidacijama, zatvaranjima i materijalnim kažnjavanjima poraženih vojnika i njima lojalnih civila. Zbog takvih akcija režima, ubrzo je došlo do reakcije brojnih hrvatskih nezadovoljnika koji su se sklonili u planine ili šume i organizirali protukomunističku gerilu. Takve čete bile su prisutne širom novouspostavljene Jugoslavije, a mnoge od njih imale su korijene u lokalnim seoskim milicijama koje su organizirane još tijekom rata kako bi se mjesno pučanstvo samostalno obranilo ili pak oduprlo pokušajima prisilne mobilizacije koju su provodili ustaški i njemački vlastodršci. Osim hrvatskih, bile su aktivne četničke i muslimanske milicije i protukomunističke snage. Grupe otpora bile su posebno brojne u Hercegovini, jer je konfiguracija terena tih krajeva pogodovala gerilskom ratovanju. Hrvatski gerilci s jasnim političkim ciljem i uređenom vojnom organizacijom, uzdajući se u skorašnju intervenciju zapadnih saveznika i svojevrsni "križarski rat" demokracija

protiv "bezbožnog" komunističkoga totalitarizma, sami sebe nazivali su križarima. Kako su takve skupine uglavnom organizirane od pripadnika Hrvatskih oružanih snaga koji su se odbili predati, nerijetko su gerilci sami sebe nazivali i ustašama. Osim takvih uređenih skupina, postojale su brojne neimenovane grupe bez jasne ideološke i političke orijentacije, koje su na "odmetništvo" natjerane strahom od sveopće odmazde prosrpskih partizana ili jednostavno željom za preživljavanjem. Komunistički režim je i jednu i drugu vrstu gerilaca koji su se pojavili u Hercegovini uglavnom nazivao škriparima.

U poglavlju *Osnivanje Hrvatskog narodnog otpora i ustaško-križarskih postrojbi* (str. 47-166) Lučić donosi detaljan pregled djelovanja najvažnijih i najvećih škriparskih postrojbi u Hercegovini. Ovdje su obrađene okolnosti nastanka, vojevanja, preživljavanja i gušenja gerile koju je u ramskom području vodio Stjepan Sičaja Gegan, potom snaga koje su pružale otpor u Dalmaciji i Hercegovini pod vodstvom Mirka Kapulice te djelovanje Prvoga hercegovačkog (ustaško) križarskog zdruge. Autor obrađuje i životne sudbine najistaknutijih hercegovačkih gerilaca: Bože Mandića, Marijofila Mandića, Benke Penavića, Jozе Vidovića Busovače, Vinka Škrobe, Ivana Milasa i Nike Vladića te opisuje akcije i stradanja brojnih drugih škripara. Uz to, Lučić se dotiče i komunističkih akcija protiv gerilaca, načina djelovanja agenata i suradnika OZNE i UDBE te brojnih likvidacija, zatvaranja, kažnjavanja, maltretiranja i nasilnih preseljenja nedužnih civila osuđenih kao jataka odmetnutih postrojbi. Lučić ne zaboravlja spomenuti ni mnoge terorističke akcije gerilaca, u kojima su također stradavali civili koji su, što zbog straha, ucjene ili fatalističkih shvaćanja, što zbog karijerističkih pobuda, ipak prihvatili suradnju s komunističkim režimom.

Nadalje, u poglavlju *Manje gerilske skupine u Hercegovini* (str. 167-190) opisane su mnoge grupe škripara s malobrojnim članstvom, od kojih neke nisu vodile aktivan otpor, nego su se samo pasivno skrivale, što je u totalitarnom režimu koji zahtijeva apsolutnu lojalnost bilo jednako kriminalno. Autor u sljedećem poglavlju naslova *Politika "oštrog kursa" i represija "narodne vlasti"* (str. 191-208) pozornost prebacuje na obračune predstavnika režima s civilima koji su pomagali gerilce. Dok su neke žrtve doista bili jataci pokreta otpora, dotle je dio stradalih jednostavno tako etiketiran bez stvarne osnove kako bi se na taj način opravdala masovna umorstva nevinih hrvatskih

civila, kolektivnih neprijatelja jugokomunizma. Agenti komunističke političke policije gušili su istovremeno gerilsku borbu te su je koristili za manipulativnu politiku kažnjavanja Hrvata.

Poglavlje *Križarske organizacije po gradovima* (str. 209-235) tematizira stradanja svećenstva i redovništva Katoličke Crkve, koji su optuženi kao glavni krivci za oblikovanje antikomunističkoga mentaliteta bosanskohercegovačkih Hrvata. Uz katoličke klerike, zatvarani su i likvidirani brojni civili vjernici povezani s Crkvom. Komunistički vlastodršci su ih optuživali za organiziranje križarskih udruženja koji su zajedno s gerilcima radili na rušenju komunističkoga režima. Veze "križara" u gradovima i gerilaca u planinama nekada su bile stvarne, a češće izmišljene u montiranim sudskim procesima. Također, same križarske organizacije su u nekim slučajevima doista djelovale, a u drugim je njihovo postojanje konstruirano na osnovi brojnih apolitičnih udruženja kao što su crkveni zborovi ili molitvene skupine, kako bi se time opravdali obračuni vlasti s Crkvom i vjernicima.

U posljednjem poglavlju knjige, naslovljenom *Osnivanje i organizacija Odjeljenja zaštite naroda i Korpusa narodne odbrane* (str. 237-279) Lučić obrađuje temu osnivanja, organizacije i načina djelovanja dvaju režimskih organa koji su bili najaktivniji u borbi s hrvatskom protukomunističkom gerilom te u kažnjavanju i "preodgajanju" hrvatskoga naroda u cjelini. Rad agenata OZNE/UDBE bio je ispunjen zločinima koje su osuđivali i sami članovi partije i visoki državni funkcioneri, a koji su u službenim dokumentima nazivani jednostavno "greškama".

Naposljetku, u *Prilozima* (str. 283-302) autor na osnovi dokumenata OZNE donosi sažet popis svih komunistima poznatih gerilskih skupina diljem Bosne i Hercegovine te pregled akcija koje su izvodili gerilci netom nakon završetka Drugoga svjetskog rata.

Lučić u svojoj knjizi naglašava da je borba hrvatske protukomunističke gerile imala odlike tragedije, odnosno da je od samoga početka bila osuđena na propast zbog nepovoljnih geopolitičkih okolnosti. Gerilci su očekivali izbijanje svjetskoga rata između SAD-a, Velike Britanije i zapadnih saveznika protiv SSSR-a i njegovih socijalističkih marioneta. Međutim, zapadne su sile prihvatile, priznale i podržale postojanje komunističke Jugoslavije. U takvim je beznadnim

okolnostima tragični otpor gerilaca ovijen herojskom aurom. Taj heroizam održavao se podrškom i pomoći brojnih hrvatskih civila. Junaštvo gerilaca bilo je neostvarivo bez snažne antikomunističke orijentacije ukorijenjene u svjetonazore većine Hrvata. Hrvatski antikomunizam utjecao je na političko opredjeljenje Hrvata tijekom rata, na njihova masovna stradanja u poraću, na godine "kažnjeničkoga" života za vrijeme trajanja druge Jugoslavije te na mobilizaciju naroda u procesu rušenja komunističke tvorevine u Domovinskom ratu; a u postkomunističko vrijeme i dalje oblikuje politički razvoj i kolektivno sjećanje hrvatskog naroda. U takvoj kulturi sjećanja, škripari i križari i dalje su tragični heroji, kako su ih percipirali i mnogi njima suvremeni sunarodnjaci. Zbog toga knjiga *Škripari. Hrvatski pokret otpora u Bosni i Hercegovini od 1945. do 1951.*, danas može biti privlačna i zanimljiva brojnoj neznanstvenoj čitalačkoj publici. Uz to, sadržaj knjige ispunjen je imenima brojnih aktera s obiju sukobljenih strana, zbog čega mnogi čitatelji u njoj mogu pronaći i osobnu (obiteljsku) povezanost s obrađenom tematikom. S druge strane, povjesničaru koji ovoj temi pristupa s profesionalnim ciljevima, Lučićeva knjiga može poslužiti kao vrhunski znanstveni autoritet za pitanja hrvatske protukomunističke gerile i masovna stradanja hercegovačkih Hrvata u prvim godinama poraća.

Zvonimir Herceg

In memoriam

Milko Brković (1949.-2026.)

U 77. godini života, 29. siječnja 2026., iznenada je preminuo naš dragi profesor i kolega Milko Brković. Bio je dugogodišnji suradnik Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Mostaru, gdje je na Studiju povijesti predavao više kolegija od akademske 2000./2001. do 2013./2014. godine. Angažiran je u vrijeme kada ovaj Studij nije imao domaći kadar i do svog odlaska u mirovinu kao profesor, mentor i član različitih povjerenstava (za obranu završnih, diplomskih i doktorskih radova te za izbor u znanstveno-nastavna zvanja), svesrdno je pomagao studente i mlađe kolege na Studiju povijesti, radujući se svakom njihovom uspjehu. Svojom višegodišnjom prisutnošću ostavio je dubok trag u našoj akademskoj zajednici koja će mu zauvijek biti zahvalna na njegovu doprinosu razvoju i afirmaciji Studija povijesti u Mostaru. Stoga sjećanje na ovoga dragog profesora neće biti samo u toplini srca svih nas koji smo ga poznavali i surađivali s njim, nego će ostati trajan spomen o njegovoj nastavničkoj aktivnosti na našem fakultetu, koju će zacijelo cijeniti i naraštaji nakon nas.

Rođen je 15. listopada 1949. u Putkovićima (općina Vitez). Osnovnu školu pohađao je u Bukvama, Staroj Biloj i Vitezu. Gimnaziju započeo u Vitezu (Istureno odjeljenje travničke gimnazije), a maturira 1969. godine u Franjevačkoj gimnaziji u Splitu. Studij teologije pohađao je od 1970. do 1972. u Dubrovniku (u sastavu *Antonianiuma* u Rimu), od 1972. do 1974. u Zagrebu, a potom od 1975. do 1977. godine u Splitu. Usporedno s teologijom, studirao je izvanredno povijest na Filozofskom fakultetu u Beogradu (1974./1975.). Diplomom profesora povijesti (A predmet) i filozofije (B predmet) stekao je 28. rujna 1979. na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zadru. Na istome fakultetu upisuje poslijediplomski studij Pomoćne povijesne znanosti te magistrira 1985. s temom *Latinske povelje bosansko-humskih vladara i velmoža od XII. do XV. stoljeća*, a 1989. godine doktorira s

tezom *Latinske povelje i pisma bosansko-humskih vladara i velmoža od XII. do XV. stoljeća*.

Kao knjižničar za domaću i stranu periodiku radio je na Filozofskom fakultetu u Zadru od 1979. do 1988., nakon čega zasniva radni odnos u Zavodu za povijesne znanosti HAZU u Zadru (čiji je bio i upravitelj od 1991. do 2009. godine), gdje ostaje do odlaska u mirovinu. U zvanje znanstvenog asistenta biran je 1987., znanstvenoga suradnika 1990., višeg znanstvenog suradnika 1993., znanstvenog savjetnika 1998., a 2003. godine u trajno zvanje znanstvenog savjetnika.

Svoju nastavničku aktivnost na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Mostaru, započinje, kako je spomenuto, krajem 2000. godine, a tijekom svoga rada na Studiju povijesti predavao je više kolegija (općih i izbornih) na preddiplomskom, diplomskom i poslijediplomskom studiju. Najprije počinje predavati kolegije *Povijest jugoistočne Europe u srednjem vijeku* i *Povijest jugoistočne Europe u novom vijeku*, a od akademske 2003./2004. predavao je *Povijest jugoistočne Europe u novom vijeku*, *Pomoćne povijesne znanosti*, *Uvod u povijest s metodologijom* i *Povijest historiografije*. Od akademske 2009./2010. uz *Pomoćne povijesne znanosti* na diplomskom studiju počinje predavati i kolegij *Povijesni izvori*. Uvođenjem bolonjskoga sustava studiranja studenti su imali mogućnost slušati njegove izborne kolegije: *Diplomacija srednjovjekovnih hrvatskih narodnih vladara*, *Srednjovjekovna kronologija*, *Heraldika*, *Sfragistika* i *Katoličanstvo srednjovjekovnih bosansko-humskih vladara i velmoža*. Od akademske 2005./2006. godine na našem fakultetu predavao je i na poslijediplomskom studiju *Jezici i kulture u kontaktu*, smjer – povijest gdje je bio suizvođač na kolegiju *Srednjovjekovna Bosna u Hum u kontekstu europske povijesti* te nositelj kolegija *Pomoćne povijesne znanosti* i *Diplomatika*.

Spomenimo i da je jednu akademsku godinu (1996./1997.) bio angažiran na Hrvatskim studijima Sveučilišta u Zagrebu gdje je predavao *Pomoćne povijesne znanosti*, a od akademske 2005./2006. počinje predavati kolegij *Hrvatska povijest od XVI. do XIX. stoljeća* na Sveučilištu u Zadru (Odjel za izobrazbu učitelja i odgojitelja), gdje je 2006. izabran u znanstveno-nastavno zvanje naslovnoga redovitog profesora, a 2013. godine u trajno zvanje naslovnog redovitog profesora.

Tijekom svoga dugogodišnjeg znanstveno-istraživačkog rada bavio se istraživanjem hrvatske i bosansko-humske srednjovjekovne

povijesti, a u središtu njegova posebnog interesa bila je diplomatika, o čemu svjedoči (naj)veći broj radova iz njegova bogata opusa. Sudjelovao je na brojnim domaćim i međunarodnim znanstvenim skupovima. Bio je član istraživačkoga tima na više znanstvenih projekata, a glavni istraživač i voditelj na projektu "Istraživanja prošlosti južne Hrvatske". Bio je član Uredništva časopisa *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* i *Croatica christiana periodica* te član Znanstvenoga vijeća časopisa *Hercegovina*.

Iz njegova bogata znanstvenog opusa, koji je rezultirao s oko 200 znanstvenih i stručnih članaka te desetak znanstvenih studija i knjiga (samostalno i u koautorstvu), izdvajamo sljedeće:

Isprave hrvatskih narodnih vladara i latinske isprave bosansko-humskih vladara i velmoža, Zavod za povijesne znanosti HAZU u Zadru – ZIRAL, Zadar – Mostar, 1998.

Srednjovjekovna Bosna i Hum – identitet i kontinuitet, Crkva na kamenu, Mostar, 2002.; ²2010.

Dalmatinska Zagora na mletačkim katastrima XVII. i XVIII. stoljeća u Državnom arhivu u Zadru, Državni arhiv u Zadru, Zadar, 2007.

Hrvoje Vukčić Hrvatinić (1380.-1416.) u zrcalu vlastitih isprava, Ogranak Matice hrvatske u Sarajevu, Sarajevo, 2008.

Diplomatički zbornik srednjovjekovnih humskih i bosanskih isprava Dubrovniku, Crkva na kamenu, Mostar, 2011.

Dijana Korać

UPUTE AUTORIMA

1. O Časopisu

Hercegovina. Časopis za kulturno i povijesno nasljeđe izlazi jedanput godišnje i objavljuje neobjavljene radove iz humanističkih znanosti u kojima autori obrađuju teme vezane za Hercegovinu, njezinu povijest, kulturu i tradiciju, ali i one koji se na bilo koji način odnose ili imaju utjecaja na ovo područje. Izdavač je Sveučilište u Mostaru, Filozofski fakultet, Studij povijesti, a suizdavač Hrvatski institut za povijest, Zagreb.

Časopis ima tiskano i elektroničko izdanje.

Časopis je referiran u: Central and Eastern European Online Library (CEEOL); EBSCO, European Reference Index for the Humanities and the Social Sciences (ERIH PLUS); Portal znanstvenih časopisa Republike Hrvatske (Hrčak), SCOPUS, Slavic Humanities Indeks (SLAVUS).

2. Slanje/zaprimanje radova

Radovi se mogu slati tijekom cijele godine elektroničkom poštom na jednu od adresa uredništva: **hercegovina@ff.sum.ba** ili **casopis.hercegovina@gmail.com**

Redovito se časopis za određenu godinu zaključuje s radovima pristiglim do kraja veljače, a u iznimnim slučajevima i nakon isteka ovoga roka.

Časopis objavljuje znanstvene radove, a samo iznimno stručne članke. Osim radova koji podliježu recenzijском postupku, *Hercegovina* objavljuje i druge priloge: recenzije, prikaze, in memoriam, obavijesti i slično.

Svi rukopisi najprije prolaze uredničku procjenu. Glavni urednik može odbiti članak ako smatra da ne odgovara profilu Časopisa, ako je loše kvalitete ili nije napisan prema smjernicama Časopisa te ukoliko se autor ne pridržava etičkih normi.

3. Recenzijski postupak i kategorizacija radova

Radovi koji su prošli uredničku procjenu podliježu najmanje dvjema dvostruko slijepim recenzijama (double-blind review) kojim se ne otkriva identitet ni autora ni recenzenata. Prije slanja na recenzije, iz dostavljenih radova uklanjaju se sve informacije koje upućuju na identitet autora. Ukoliko autor bude tražio da neke osobe ne budu recenzenti njegova rada, glavni urednik će razmotriti argumente i prihvatiti zamolbu, ako procijeni da je opravdana.

Nakon pristiglih recenzija radovi mogu biti kategorizirani kao:

1. **Izvorni znanstveni rad** – odlikuje se izvornošću zaključaka ili iznosi neobjavljene izvorne rezultate znanstveno koncipiranog i provedenog istraživanja.

2. **Prethodno priopćenje** – sadržava prve rezultate istraživanja u tijeku, koji zbog aktualnosti zahtijevaju brzo objavljivanje, ali bez visoke razine obuhvatnosti i utemeljenosti.

3. Pregledni rad – sadržava temeljit i obuhvatan kritički pregled određene problematike, ali bez osobite izvornosti rezultata.

4. Stručni rad – sadržava znanja i iskustva relevantna za određenu struku, ali nema obilježja znanstvenosti.

Ukoliko se recenzije razlikuju u pogledu kategorizacije, može se tražiti i trećega recenzenta. Članak se odbija u slučaju da su obje recenzije negativne ili ako je jedna pozitivna, a druga negativna te uredništvo procijeni da su obje negativne recenzije jasno argumentirane i znanstveno utemeljene. Odluku o konačnoj kategorizaciji rada donosi glavni urednik i članovi uredništva.

Nakon recenzijskog postupka autori će biti upoznati s ocjenama i obrazloženjima recenzenata. S ciljem poboljšanja kvalitete rada, autori su dužni usvojiti sugestije i primjedbe recenzenata i uredništva. Uz novu verziju rukopisa (u kojoj su označene sve učinjene izmjene) autori su dužni navesti jesu li sve uvažili, a ukoliko nisu trebaju to argumentirati. Rok dostave radova poslanih na manju doradu je dva tjedna, a za veće dorade tri mjeseca (u tome slučaju postoji mogućnost da se rad tiska u sljedećem broju). Dorađeni tekst šalje se recenzentima na uvid samo ako su to zatražili. Članci se objavljuju uz naznaku kategorije rada. Autor ima pravo povući rad ako nije suglasan s kategorizacijom rada ili pak traženim izmjenama u članku.

Članci koji su pozitivno ocijenjeni šalju se u daljnju proceduru (eventualna dorada, lektura, konačna kategorizacija te autorizacija članka).

Nakon korekture i prijeloma autorima se šalje separat njihova članka u PDF-u. Ukoliko se autori ne jave u roku od deset dana, uredništvo će smatrati da nemaju nikakvih primjedbi te uputiti rukopis u tisak.

4. Oblikovanje radova

Općenite napomene: Svi rukopisi predaju se isključivo u digitalnom obliku (u nekoj od inačica programa MS Word), uz obvezno korištenje fonta Times New Roman CE (veličina slova u tekstovima je 12, a prored 1,5). Bilješke se pišu na dnu stranice (veličina slova 10, a prored jednostruk).

Ukoliko rukopis sadrži rijetke dijakritičke znakove ili posebne znakove autor je dužan dostaviti i verziju rukopisa u kojoj su takve riječi označene žutom bojom.

Iz rukopisa koji prolaze recenzijski postupak, autori su dužni ukloniti sve informacije koje mogu otkriti njihov identitet, kao i one evidentne u karakteristikama (properties) elektroničkog dokumenta te prilikom slanja naglasiti treba li u članku stajati neka informacija (primjerice o projektu i slično) što će se dodati nakon što članak prođe recenzijski postupak.

Na prvoj stranici članka u zaglavlju na lijevoj strani navodi se: ime/na i prezime/na autora, akademsko zvanje, naziv i adresu matične institucije (na hrvatskom i engleskom jeziku) te e-mail adresu (ove podatke uredništvo uklanja prije slanja na recenziju).

Opseg radova: Preporučeni opseg znanstvenih radova (uključujući bilješke, tablice, grafičke i druge priloge) je najviše 30 kartica. U iznimnim slučajevima

uredništvo može odlučiti i o objavljivanju rada s većim brojem kartica. Poželjan opseg radova koji ne podliježu recenzijama je od četiri do osam kartica teksta, a samo iznimno, ovisno o vrsti priloga, može biti i veći opseg.

Za prikaze (knjiga, zbornika ili časopisa) ne preporučuju se izdanja starija od dvije godine. Na početku treba navesti osnovne podatke o prikazanom djelu (npr. DIJANA PINJUH – ANĐELKO VLAŠIĆ, *Tragom Evlije Čelebija kroz Hercegovački sandžak*, Srednja Europa, Zagreb, 2023., 290 str.), a na kraju ime autora prikaza.

Grafički prilozi: Svi grafički prilozi trebaju biti uredno opisani i sadržavati broj, naslov i legendu, a njihovu veličinu i složenost valja prilagoditi formatu časopisa kako bi se jasno vidjeli svi elementi. Grafičke priloge treba poslati odvojeno od teksta u JPG formatu, a u rukopisu označiti mjesta i naslove pod kojim se navode. Broj ilustracija treba biti prikladan veličini rukopisa te pratiti tekst. Ako ilustracije, slike, dokumenti, intervjui i slično nisu u njegovu vlasništvu, autor je dužan ishoditi dopuštenje za korištenje od nositelja autorskih prava.

Sažetci: Svi radovi koji podliježu recenzijском postupku trebaju na početku imati kraći sažetak duljine pet do deset redaka (150 do 200 riječi) u kojemu se ukratko navode ciljevi, metode i osnovni rezultati rada te dulji sažetak na engleskom jeziku (15 do 25 redaka, 300 do 400 riječi) u kojemu treba ukazati na sve elemente bitne za razumijevanje teme i znanstveni doprinos autora. Uza sažetke treba navesti pet do sedam ključnih riječi odvojenim točka-zarezom (;).

5. Upute za pisanje bilježaka

Općenite napomene

IME I PREZIME AUTORA – mali verzal (smanjena velika slova)

"Naslov članka" – u navodnicima, obična slova

Naslovi svih publikacija – kurziv

Isto – kurziv (kada se radi o istom autoru i istom djelu)

ISTI – mali verzal (kada se radi o istom autoru a različitu djelu; naravno, navodi se naslov toga djela)

nav. dj. – kurziv (navodi se samo u kraćim radovima i to samo ako se od istog autora spominje samo jedno djelo).

Ako publikacija ima više od tri autora navodi se samo prvi autor i kratica: i dr. (npr. MLADEN ANČIĆ i dr.).

Svaku novu bibliografsku jedinicu u istoj bilješci treba odvojiti točkom-zarezom (;).

Prilikom prvoga navođenja bibliografske jedinice treba navesti sve podatke, a nadalje u skraćenom obliku.

Arhivi:

DRŽAVNI ARHIV U DUBROVNIKU (dalje: DADU), *Lettere di Levante*, sv. 4, f. 32r-33v.

Knjige:

MILKO BRKOVIĆ, *Srednjovjekovna Bosna i Hum – identitet i kontinuitet*, Crkva na kamenu, Mostar, ²2010., str. 25-27.

Isto, str. 30-31.

Kada se isto djelo ponovo navodi na drugome mjestu, treba upotrijebiti skraćeni oblik. Npr.: M. BRKOVIĆ, *Srednjovjekovna Bosna i Hum*, str. 35.

Časopisi:

MLADEN ANČIĆ, "Miho Barada i mit o Neretvanima", u: *Povijesni prilozi*, 41, Zagreb, 2011., str. 35.

Nadalje: M. ANČIĆ, *nav. dj.*, str. 39.

Prilozi u knjigama ili zbornicima radova:

IVICA PULJIĆ, "Apostolski administrator Trebinjsko-mrkanske biskupije", u: ŽELJKO MAJIĆ – BOŽO GOLUŽA (prir.), *U vjeri, nadi i ljubavi. Stoljetnica rođenja biskupa Pavla Žanića (1918.-2018.)*, Crkva na kamenu, Mostar, 2017., str. 88-90.

Nadalje: I. PULJIĆ, "Apostolski administrator Trebinjsko-mrkanske biskupije", str. 93.

Biblija:

Uobičajeno je da se biblijske knjige ne navode u bilješkama ispod crte nego u zagradi odmah iza teksta. Npr. "U početku bijaše Riječ" (Iv 1,1).

Enciklopedije:

"Neretva", u: *Hrvatska enciklopedija*, I., Zagreb, ³2005., str. 580-590.

Dnevne novine:

MARKO MARKIĆ, "Stećci na prostoru Hercegovine", u: *Večernji list*, Zagreb, 15. 11. 1999., str. 14-15.

Intervjui:

MATE MATIĆ, "Ovo je sveta zemlja" (razgovarao Petar Bašić), u: *Hrvatsko slovo*, Zagreb, 24. 3. 2004., str. 3-4.

Internet:

<http://www.znanost.hr> – ANA ANIĆ, *Etnička slika Bosne i Hercegovine* (15. 9. 2011.).

6. Uvjeti objavljivanja i korištenja radova u Časopisu

Sadržaj časopisa može se u cijelosti koristiti besplatno uz adekvatno citiranje izvornika, poštujući prava autora i izdavača i u nekomercijalne svrhe sukladno

Creative Commons licenci CC BY-NC 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.hr>).

Sukladno smjernicama COPE odgovornost za rezultate istraživanja u radu te znanstvenu etičnost snosi isključivo autor.

Radovi se ne honoriraju, a Časopis ne naplaćuje autorima recenziranje i objavljivanje radova. Autori svih priloga dobivaju besplatno po jedan primjerak časopisa.

Uredništvo pridržava pravo prilagoditi sve priloge propozicijama časopisa te standardima hrvatskoga književnog jezika.

AUTHOR GUIDELINES

1. About the Journal

Hercegovina. Journal of Cultural Heritage and History (hereinafter referred to as: the Journal) is a scientific journal that publishes unpublished papers in the humanities, in which authors address topics related to Herzegovina, its history, culture, and tradition, as well as those that in any way relate to or have an impact on Herzegovina. The publisher is the Faculty of Humanities and Social Sciences of the University of Mostar, Department of History, and the co-publisher is the Croatian Institute of History, Zagreb.

The Journal has both print and electronic editions.

The Journal is indexed in: Central and Eastern European Online Library (CEE-OL); EBSCO, European Reference Index for the Humanities and the Social Sciences (ERIH PLUS); Portal of Scientific Journals of the Republic of Croatia (Hrčak), SCOPUS, Slavic Humanities Index (SLAVUS).

2. Submission and Receipt of Papers

Papers may be submitted throughout the year by email to one of the Editorial Board's addresses: hercegovina@ff.sum.ba or casopis.hercegovina@gmail.com.

As a rule, the submission deadline for each annual journal issue is the end of February, however, submissions may be accepted after this deadline in exceptional circumstances.

The Journal publishes scientific papers and, only exceptionally, professional articles. In addition to papers subject to the peer review process, *Hercegovina* also publishes other contributions: reviews, book reviews, obituaries (*in memoriam*), announcements, and similar items.

All manuscripts initially undergo editorial evaluation. The Editor-in-Chief may reject a paper if they consider that it does not fit the scope of the Journal, is of poor quality, has not been written in accordance with the Journal's guidelines, or if the author fails to adhere to ethical standards.

3. Peer Review Process and Categorisation of Papers

All papers that have passed the initial editorial evaluation are subject to at least two double-blind reviews, which ensure that the identities of both the author and the reviewers remain anonymous. Before being sent for review, all information indicating the author's identity is removed from the submitted papers. If an author requests that certain individuals not act as reviewers for their paper, the Editor-in-Chief will consider the arguments and grant the request if it is deemed justified.

Following the receipt of the reviews, papers may be categorised as:

1. **Original scientific article** – characterised by the originality of its conclusions or its presentation of unpublished original results of scientifically conceptualised and conducted research.
2. **Preliminary communication** – contains the initial results of ongoing research, which require rapid publication due to their topicality, but lack a high level of comprehensiveness and grounding.
3. **Review article** – contains a thorough and comprehensive critical overview of a specific issue, but without particular originality of results.
4. **Professional article** – contains knowledge and experience relevant to a specific profession but lacks scientific characteristics.

If the reviews differ regarding the categorisation of the paper, a third reviewer may be requested.

A paper shall be rejected if both reviews are negative, or if one is positive and the other negative, and the Editorial Board judges the objections of the negative review to be clearly argued and scientifically sound. The decision on the final categorisation of the paper is made by the Editor-in-Chief and the members of the Editorial Board.

Following the peer review process, authors will be informed of the reviewers' evaluations and rationale. In order to improve the quality of the paper, authors are obliged to address the suggestions and comments of the reviewers and the Editorial Board. Alongside the new version of the manuscript (in which all changes made are highlighted), authors are obliged to state whether they have addressed all recommendations, and if not, they must provide a reasoned argument. The deadline for submitting papers sent for minor revisions is two weeks, and for major revisions, three months (in which case there is a possibility that the paper will be published in the following issue). The revised text is sent to the reviewers for inspection only if they have requested it. Articles are published with an indication of the paper's category. The author has the right to withdraw the paper if they do not agree with its categorisation or with the requested changes to the paper.

Papers which receive a positive evaluation are moved forward in the publishing process (potential revision, copyediting, final categorisation, and author approval).

Following proofreading and typesetting, authors are sent a PDF offprint of their article. If the authors do not respond within ten days, the Editorial Board will assume that they have no further comments and will proceed to send the manuscript to print.

4. Formatting of Papers

General Notes: All manuscripts must be submitted exclusively in digital format (in a version of MS Word), using the Times New Roman CE font (font size 12 with 1.5 line spacing for the main text). Footnotes must be placed at the bottom of the page (font size 10 with single line spacing).

If the manuscript contains rare diacritics or special characters, the author is obliged to submit an additional version of the manuscript in which such words are highlighted in yellow.

For manuscripts undergoing the peer review process, authors are obliged to remove all information that could reveal their identity, including details visible within the file properties of the electronic document. When submitting, authors should specify whether any particular information (such as project details, etc.) needs to be included in the article, which will then be added after the paper passes the peer review stage.

In the header on the left-hand side of the first page, the following details must be provided: the author's first name(s) and surname(s), academic rank, the name and address of the home institution (in both Croatian and English), and the email address (the Editorial Board removes these details prior to sending the manuscript for review).

Length of Papers: The recommended length for scientific papers (including footnotes, tables, charts, and other appendices) is a maximum of 30 standard pages (approx. 54,000 characters with spaces). In exceptional cases, the Editorial Board may decide to publish papers exceeding this length. The preferred length for papers not subject to peer review is four to eight standard pages, and only exceptionally, depending on the type of contribution, may the length be greater.

For book reviews (of books, edited volumes, or journals), it is recommended that the publication date be no older than two years. At the beginning of the review, the basic details of the reviewed work must be provided (e.g. Dijana Pinjuh – Anđelko Vlašić, *Tragom Evlije Čelebija kroz Hercegovački sandžak*, Srednja Europa, Zagreb, 2023, 290 pp.), and the name of the review's author should be placed at the end.

Illustrations and Figures: All illustrations and figures must be clearly captioned, including a number, title, and legend, and their size and complexity should be adapted to the journal's format to ensure all elements remain clearly visible. Figures should be submitted separately from the text in JPG format, with their intended placement and titles clearly marked within the manuscript. The number of illustrations should be proportionate to the length of the manuscript and follow the flow of the text. If illustrations, images, documents, interviews, or similar materials are not the author's own property, the author is obliged to obtain permission for use from the copyright holder.

Abstracts: All papers subject to the peer review process must include a short abstract at the beginning, five to ten lines in length (150 to 200 words), briefly stating the objectives, methods, and main findings of the paper. They must also include a longer summary in English (15 to 25 lines, 300 to 400 words), which should highlight all the elements essential for understanding the topic and the author's scientific contribution. Beneath the abstracts, five to seven keywords must be listed, separated by semicolons (;).

5. Citation Guidelines

General Notes

AUTHOR'S NAME AND SURNAME – small caps

"Article Title" – in quotation marks, standard text

Titles of all publications – italics

Ibid. – italics (used when referring to the same author and same work)

IDEM – small caps (used when referring to the same author but a different work; naturally, the title of the work must be included)

op. cit. – italics (used only in shorter papers and only if referring to a single work by the same author)

If a publication has more than three authors, only the first author is listed, followed by the abbreviation et al. (e.g. MLADEN ANČIĆ et al.).

Each new bibliographic item within the same footnote must be separated by a semicolon (;).

When a bibliographic item is cited for the first time, all publication details must be provided; thereafter, it should be cited in an abbreviated form.

Archives:

STATE ARCHIVES IN DUBROVNIK (hereinafter: DADU), *Lettere di Levante*, vol. 4, ff. 32r-33v.

Books:

MILKO BRKOVIĆ, *Srednjovjekovna Bosna i Hum – identitet i kontinuitet*, Crkva na kamenu, Mostar, 2nd edn, 2010, pp. 25-27.

Ibid., pp. 30-31.

When the same work is cited again in a different place, an abbreviated form should be used. For example: M. BRKOVIĆ, *Srednjovjekovna Bosna i Hum*, p. 35.

Journals:

MLADEN ANČIĆ, "Miho Barada i mit o Neretvanima", in: *Povijesni prilozi*, 41, Zagreb, 2011, p. 35.

Thereafter: M. ANČIĆ, *op. cit.*, p. 39.

Contributions to books or edited volumes:

IVICA PULJIĆ, "Apostolski administrator Trebinjsko-mrkanske biskupije", in: Željko Majić – Božo Goluža (eds), *U vjeri, nadi i ljubavi. Stoljetnica rođenja biskupa Pavla Žanića (1918.-2018.)*, Crkva na kamenu, Mostar, 2017, pp. 88-90.

Thereafter: I. PULJIĆ, "Apostolski administrator Trebinjsko-mrkanske biskupije", p. 93.

The Bible:

It is standard practice for biblical books not to be cited in footnotes, but rather in parentheses immediately following the text. For example: "In the beginning was the Word" (Jn 1:1).

Encyclopaedias:

"Neretva", in: *Hrvatska enciklopedija*, vol. I, Zagreb, 3rd edn, 2005, pp. 580-590.

Daily Newspapers:

MARKO MARKIĆ, "Stećci na prostoru Hercegovine", in: *Večernji list*, Zagreb, 15. 11. 1999, pp. 14-15.

Interviews:

MATE MATIĆ, "Ovo je sveta zemlja" (interviewed by Petar Bašić), in: *Hrvatsko slovo*, Zagreb, 24. 3. 2004, pp. 3-4.

Internet Sources:

<http://www.znanost.hr> – ANA ANIĆ, *Etnička slika Bosne i Hercegovine* (15. 9. 2011).

6. Terms and Conditions for Publication and Use of Papers in the Journal

The content of the journal may be used in its entirety free of charge, provided that the original source is adequately cited, the rights of the authors and publishers are respected, and use is for non-commercial purposes in accordance with the Creative Commons licence CC BY-NC 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.en>).

In accordance with COPE guidelines, responsibility for the research findings within the paper and scientific ethical standards lies solely with the author.

Authors do not receive remuneration, and the Journal does not charge authors any fees for the peer review and publication of papers. Authors of all contributions receive one complimentary copy of the journal issue.

The Editorial Board reserves the right to adapt all contributions to the journal's guidelines and the standards of the Croatian standard language.

